УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

ТОМ XXXIII VOL

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СТУДІЇ І МАТЕРІЯЛИ

З НАГОДИ 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ

1996

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

THE UKRAINIAN HISTORIAN
JOURNAL OF THE UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Українське Історичне Товариство

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

1-4 (128-131). Рік XXXIII

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ

1996

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО КИЇВ ЛЬВІВ МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА
ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

THE UKRAINIAN HISTORIAN
JOURNAL OF HISTORY AND UKRAINIAN STUDIES
PUBLISHED BY THE UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Основник *«Українського Історика»:* Любомир Роман Винар (1963)

Founder of *"The Ukrainian Historian"*: Lubomyr Roman Wynar (1963)

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в трьох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 30 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 12 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

Рецензійні примірники книжок треба висилати на Адресу Редакції з допискою "Book Editor".

Усі матеріяли до Редакції просимо надсилати в трьох машинописних примірниках на адресу:

Editor
"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Україна:
Заст. редактора УІ
Гирич Ігор
вул. Кіото 9, кв. 150
252156, Київ

Fax: (330) 297-1327
Tel.: (330) 297-1390

Articles appearing in this Journal are abstracted and/ or indexed in *Historical Abstracts, America: History and Life,* and *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

ISSN: 0041-6061

Цей том появляється завдяки частинній дотації з Видавничого Фонду М. Грушевського ім. інж. Василя і д-р Тетяни Ростунів.

Printed by COMPUTOPRINT Corp., 35 Harding Ave, Clifton, NJ 07011
Tel.: (201) 772-2166 Fax: (201) 772-1963 e-mail: computopr@aol.com

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНІ

СПОГАДИ

АРХІВНІ МАТЕРІЯЛИ

АРХІВИ, БІБЛІОТЕКИ, МУЗЕЇ

КОНФЕРЕНЦІЇ

ЮВІЛЕЙНИЙ РІК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1866-1934): МАТЕРІЯЛИ

ГРУШЕВСЬКІЯНА: НОВІ ВИДАННЯ

ХРОНОЛОГІЯ

НАУКОВА ХРОНІКА

TABLE OF CONTENTS

STUDIES ON THE HISTORY OF VOLYNIA

MEMOIRS

ARCHIVAL MATERIALS

ARCHIVES, LIBRARIES, MUSEUMS

CONFERENCES

ВІД РЕДАКТОРА

«МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: СТУДІЇ І МАТЕРІЯЛИ»

ВСТУП

Цей ювілейний том «Українського Історика» присвячений 130-літтю з дня народження Михайла Грушевського (1866-1934), основника української національної історіографії, провідного будівничого української культури і провідного діяча українського національного і державного відродження в 20-му столітті. Цим збірником вшановуємо Голову Української Центральної Ради і будівничого Української Народньої Республіки.

У 1996 році відзначуємо одночасно постання грушевськознавства, нової українознавчої дисципліни, що народилася завдяки ініціятиві Українського Історичного Товариства і була започаткована на сторінках ж. «Український Історик», починаючи з 1966 року, в якому відзначувано 100-ліття народження Михайла Грушевського. Це вже четвертий том «Українського Історика», присвячений вивченню різних аспектів життя і діяльности Грушевського.[1] На сторінках журналу протягом останніх 30-ти років послідовно розбудовувано науку грушевськознавства, що має свою історіографічну основу, структуру, методологію і джерельну базу.

Поява збірника «Михайло Грушевський: студії і матеріяли» безпосередньо пов'язана із відбуттям міжнародної історичної конференції у Київському університеті, 10-11 жовтня, 1995 р., на якій голова УІТ проголосив наступний 1996 рік — міжнародним науковим роком Михайла Грушевського. Тоді також вирішено створити Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття Михайла Грушевського (МАКВНМГ), який у співпраці з науковими установами і університетами в Україні поза її межами, причиниться

[1] *В століття народин Академіка Михайла Грушевського* (*Український Історик,* т. III, ч. 1-2, 1966, 136 стор:); *У п'ятдесятиліття смерти М. Грушевського* (*Український Історик,* т. XXI, ч. 1-4, 1984, 320 стор.); *Михайло Грушевський. Діяльність і творча спадщина.* З нагоди 125-річчя від дня народження (*Український Історик,* XXVIII/XXIX, 1991-1992, 448 стор.); *Михайло Грушевський: студії і матеріяли.* З нагоди 130-ліття з дня народження (*Український Історик,* XXXIII, ч. 1-4, 1996, стор. 475).

до гідного відзначення пам'яті Великого Українця.[2] До Комітету запрошено науковців і науково-академічні установи в Україні, Америці, Канаді, Західній Европі і Австралії. В листопаді 1996 року за Указом Президента України Леоніда Кучми постав у Києві «Організаційний комітет з підготови та відзначення 130-річчя з дня народження М. С. Грушевського», що складався з офіційних представників Уряду України і репрезентантів наукових установ, зокрема різних Секцій НАН України. Завдяки співпраці цих двох центральних ювілейних комітетів і інших установ, відбулися наукові конференції, присвячені М. Грушевському, в Києві, Львові, Нью Йорку, Острозі, Мюнхені, Парижі, Бостоні, Ст. Катерінс і інших місцевостях. Також заплянувано підготову і видання творів Грушевського і різних наукових збірників про нього. Деякі доповіді виголошені на ювілейних конференціях і зібраннях друкуються у нашому збірнику.

Цей випуск ювілейного збірника має свою історію. Спершу ми плянували обмежити його тематику до матеріялів з львівської наукової конференції, присвяченої М. Грушевському і його історичній школі.[2] Проте обіцяні матеріяли ми одержали пізно. Тому вирішено в цьому томі видрукувати дослідження і архівні матеріяли, пов'язані з різними ділянками грушевськознавства і тим гідно відзначити 130-ліття народження найвидатнішого українського історика. Тут також друкуються деякі доповіді із різних конференцій і вже згаданої львівської, а також нові архівні матеріяли. Деякі доповіді із Львівської конференції були доповнені їхніми авторами.

Зміст збірника тематично охоплює різні аспекти життя і творчости історика, а також містить важливі, нові архівні матеріяли, що значно поширюють джерельну основу грушевськознавства. У розділі «Недрукована творча спадщина Грушевського» перший раз друкується оповідання історика «Остання кутя» з автобіографічним підложжям. Джерельна студія Ярослава Дашкевича. «Боротьба з Грушевським та його школою за радянських часів» започатковує систематичне вивчання партійного «радянського грушевськознавства». Видрукування доповіді Віце-прем'єр міністра України, співголови київського Організаційного Комітету, віддзеркалює офіційне наставлення Президента і Уряду Української Держави до Михайла Гру-

Треба підкреслити, що майже у кожному числі У.І. у відділі «Грушевськіяна» містилися дослідження і джерельні матеріяли з різних ділянок грушевськознавства.

[2] Докладніші інформації про Комітет подані в статті Л. Винара, «Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття з дня народження М. Грушевського», *Український Історик*, том. 32, чч. 124-125, 1995.

[3] Матеріяли з конференції появилися у збірнику *Михайло Грушевський і львівська історична школа*. Нью Йорк—Львів, Українське Історичне Товариство, Львівський відділ Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, 1995, 256 стор. Редакційна колегія: Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич.

шевського, його творчости і діяльности. Нав'язання Української Держави до традицій Української Народньої Республіки і її Президента Грушевського в 1918 році, вказує на тяглість і безперервність історичного українського державного процесу.

Нововідкриті архівні матеріяли Юрія Шаповала про діяльність ҐПУ і НКВД відносно Грушевського, листи М. Грушевського до К. Студинського з 1920-их років, опрацьовані Галиною Сварник, є винятково важливими у насвітленні окремих періодів життя і діяльности історика. Це саме можна сказати про інші друковані архівні матеріяли, які причиняться до нового насвітлення діяльности Михайла Сергійовича. У праці «Вступ до грушевськознавства» подано обговорення структури, методології і джерельно-бібліографічної основи цієї важливої українознавчої дисциплини і наголошено потребу нового наукового вивчення життя і творчости Грушевського на основі наукової методології досліду, а не будь-яких сучасних ідеологічно-політичних постулятів. Інші друковані дослідження і матеріяли з діяльности і творчости найвидатнішого українського історика — значно поширюють тематику грушевськознавства. На окрему увагу заслуговують дослідження історичної школи Грушевського у Львові і Києві і статті про його учнів.

Треба згадати, що в цьому ювілейному томі вживається два правописи: матеріяли, що їх зложено в Україні, уживають сучасний український правопис, статті, що їх зложено в Америці, основані на т. зв. харківському правописі, що був затверджений ВУАН і НТШ у Львові з 1928 року. Також уживаються дві форми бібліографічних цитат: міжнародню форму прийняту в Америці і сучасну українську «із рисками». Віримо, що в майбутньому справи правопису і бібліографічних цитат будуть узгіднені.

На цьому місці складаємо щиру подяку д-рові Ярославу Дашкевичеві і к.і.н. Ярославу Грицакові зі Львова за зредаґування матеріялів із львівської конференції. Дружня співпраця грушевськознавців з України з дослідниками з української «наукової діяспори» безпосередньо причинюється до дальшого всестороннього вивчення діяльности і творчости Грушевського і до розбудови науки грушевськознавства.

Автори збірника репрезентують різні ґенерації українських грушевськознавців і науковців. Серед них знаходимо істориків, літературознавців, політологів, культурологів, архівістів, археологів і інших дослідників. Цим спеціяльним томом-збірником «Українського Історика» тривало відзначуємо пам'ять основника української національної історіографії і видатного будівничого Нової України — Михайла Сергійовича Грушевського.

Всім авторам-грушевськознавцям складаю щиру подяку.

Київ-Кент, 29 вересня 1996 р. *Редактор*

У 130-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
1866 — 1934

Дереворит Людмили Лободи

ЛЮБОМИР ВИНАР
Українське Історичне Товариство
Кент, ЗСА

ВСТУП ДО НАУКИ ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

«Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками».

М. Грушевський, *На порозі Нової України,* Нью-Йорк—Київ, 1992, стор. 123.

«...діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки... перестали лежати облогом, або ледво примітивно обробленим полем як було доси. В парі з науковим рухом пішов небувало доси зріст видавництв і видне піднесення освітнього рівня в суспільности, а вплив його відбився корисно на всім публичнім життю... Коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання й нове життя розбуджує давно давлену надію кращої будучности народу найнещасливішого з нещасних — то історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я Михайла Грушевського...»

В. Гнатюк, С. Томашівський, Іван Франко і другі, «Передмова», *Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському...* Львів, 1906, стор. VII-VIII.

ВСТУП

130 років відділяє нас від народження Михайла Сергійовича Грушевського, який своєю діяльністю створив цілу епоху в культурному і суспільно-політичному розвитку української нації. Він унікальна постать у світовій і українській історіографії. До сьогоднішнього дня важко зрозуміти багатовимірну діяльність і творчість історика, що охоплювала усі головні ділянки наукового українознавства, зокрема історії, і випровадила українську історіографію, як інтеґральну частину світової історичної науки, на міжнародний науковий форум. Рівночасно Михайло Сергійович — головний будівничий української державности в 20-му столітті, що відродилася

в 1917-1918 роках, як Українська Народня Республіка. Відзначення 130-ліття з дня народження Грушевського випадає на час, коли українська нація в 1996 році відзначує п'ятиліття незалежности України, прийняття Конституції Української Держави і впровадження в обіг власної української грошевої одиниці гривні.[1] Всі ці історичні події безпосередньо або посередньо в'яжуться з діяльністю і творчістю Грушевського. Саме тому Українська Держава на п'ятому році відновленої незалежности вшанувала М. Грушевського, як державотворця України і пов'язала це з традицією Української Народньої Республіки з 1918 і пізніших років. Так підкреслено тяглість українського історичного процесу, що характеризував національну схему історії України Михайла Грушевського. На нашу думку — це найкращий і тривалий ювілейний подарунок народникові і державникові Грушевському, який ціле своє життя, труд і творчість віддав українському народові у всіх вимірах його історичного життя.

У 1996 році відзначаємо одночасно постання науки грушевськознавства, що «народилася» завдяки Українському Історичному Товариству в 1966 році поза межами України при нагоді відзначення 100-літнього ювілею народження історика. Аж в 1990/91 роках, після розпаду «імперії зла», грушевськознавство «прищепилося» в Україні і сьогодні розбудовується спільними силами грушевськознавців з України і діяспори. Ця конструктивна співпраця українських істориків та інших науковців дає нам велику сатисфакцію, задоволення й надію на дальший динамічний розвиток цієї важливої українознавчої дисципліни в Україні і поза її межами.

Завданням нашої статті є коротко насвітлити такі аспекти грушевськознавства, що є пов'язані і творять головні складові цієї науки:

1. Історичний розвиток і сучасний стан грушевськознавства.
2. Структура, методологія і зміст грушевськознавства.
3. Бібліографічна і джерельна основа грушевськознавства.
4. Сучасні завдання грушевськознавців.

Без розбудови грушевськознавства, як окремої академічної дис-

[1] Важливо підкреслити, що українська гривня повністю віддзеркалює історичну схему М. Грушевського з наголошенням тяглости українського історичного процесу. Українську княжу середньовічну державу на гривнях репрезентують зображення князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Гетьман Богдан Хмельницький і Іван Мазепа віддзеркалюють Козацько-гетьманську державу; українське національне відродження і модерну державність на гривнях репрезентують Іван Франко, Михайло Грушевський і Тарас Шевченко.

У статті з 1918 року «Про монетну українську одиницю» Грушевський писав: Як же назвати нашу нову українську одиницю. У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система — це рахунок на «гривни»... їй годиться бути нашою монетною одиницею. Була вона одиницею за нашої старої держави — нехай буде і за нової». М. Грушевський, *На порозі Нової України*, Статті і джерельні матеріяли. Редакція Любомира Винара, Нью Йорк—Київ, 1992, стор. 94, 97.

ципліни, немислимий систематичний підхід і наукове вивчення багатовимірної творчости і діяльности Михайла Грушевського.[2]

РОЗВИТОК ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

Грушевськознавство — це окрема міждисциплінарна наука, що займається систематичним вивченням життя, діяльности і творчости Михайла Грушевського, а також вивчає дослідження, присвячені М. Грушевському і його добі. Беручи до уваги міждисциплінарний характер грушевськознавства, метода дослідження його життя і творчости є також міждисциплінарна з наголошенням історичної наукової методології. В порівнянні з шевченкознавством і франкознавством, наука грушевськознавства появилася доволі пізно поза межами України.

Оснування ж. «Український Історик» (УІ, 1963) і постання Українського Історичного Товариства (УІТ, 1965) безпосередньо причинилися до створення науково-організаційної основи науки грушевськознавства з її методологією, історіографією, відповідною джерельною і бібліографічною основою й певною теоретичною базою. Тут у першу чергу ідеться про історичну методологію наукового досліду і джерелознавчу основу грушевськознавства. Саму концепцію і назву грушевськознавства ми впровадили в наукову літературу в 1964-1965 роках.[3] Ця назва прийнялася в сучасній історичній літературі в Україні. Ми зауважили, що деякі науковці в Україні уживають концепцію «вітчизняного грушевськознавства» і «вітчизняних істориків».[4] На нашу думку цей термін уживався в радянській історіографії і відзеркалював комуністичну партійну концепцію-гіпотезу «спільної вітчизни СССР» із своїм центром у Москві. Вживання термінів «українська історична наука», «українські історики-грушевськознавці», «грушевськознавство» є правильні і

[2] Питання грушевськознавства автор цих рядків обговорював в статтях «Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерти Михайла Грушевського», *Український Історик,* т. XXI, 1984, Любомир Винар, «Думки про грушевськознавство»; *Михайло Грушевський і львівська історична школа.* Матеріяли конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. Львів, 1995, стор. 5-17.

[3] Докладніше в мойому короткому нарисі «Як я став грушевськознавцем», Любомир Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації,* Київ, 1995, стор. 8-16. Історик Ігор Гирич об'єктивно підкреслив, що в тому часі ми уважали, що «грушевськознавство мусить об'єднати зусилля істориків, літературознавців, архівістів, політологів, філософів для всебічного розкриття різних сторінок діяльности визначної постаті новітньої України» — І. Гирич, «Засновник грушевськознавства», *цит. пр.,* стор. 21-22.

[4] Р. Пиріг, «Актуальні питання сучасного вітчизняного грушевськознавства», *Матеріяли всеукраїнської наукової конференції «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки і перспективи».* Харків, 1995, стор. 331-335, «Вітчизняне грушевськознавство: проблеми становлення, *«Урядовий кур'єр»,* ч. 183-184, 28 вересня 1996 року.

прикметник «вітчизняний» є даниною минулого і не відповідає сьогоднішній українській національній історіографії і науці грушевськознавства.[5] Історичний розвиток, дисциплінарна структура, методологія і термінологія грушевськознавства є одним з важливих показників росту і сучасного стану цієї дисципліни.

Для кращого зрозуміння сучасного стану грушевськознавства в Україні і на Заході, треба бодай коротко обговорити його розвиток і встановити певну періодизацію досліджень (родинне життя, наукова і політична діяльність, творчість М. Грушевського). Ці ділянки грушевськознавства слід досліджувати в контексті загального культурно-наукового і суспільно-політичного історичного процесу української нації під кінець XIX і в XX столітті.

У розвитку грушевськознавства можна виділити декілька окремих періодів, які мають безпосереднє відношення до *наукового і ненаукового* вивчення діяльности Грушевського. Під науковим грушевськознавством розуміємо досліди, основані на науковій методології у противагу «ненауковому грушевськознавству», яке часто в'яжеться з публіцистичною або партійною інтерпретацією його діяльности і творчости, що не бере до уваги вимог наукової методології. Можливо, що дослідження Грушевського і його доби в комуністичній Україні є добрим прикладом ненаукового підходу до вивчення діяльности історика. Це добре розуміють дослідники в Україні, які об'єктивно пишуть, що «під час тоталітарного режиму було спотворено і вилучено з історії України не лише всю творчу спадщину М. С. Грушевського, а й фальсифіковано історію створення Української Академії Наук».[6] Додамо, що в часах партійної радянської історіографії сфальсифіковано не лише діяльність і творчість Грушевського, але також усі періоди української історії. Це і є вислід ненаукового партійно-ідеологічного підходу до вивчення історичних явищ і подій. Ще до 1990 року партійні історики-борзописці фальсифікували історіографічні і історіософічні концепції «буржуазного націоналіста» Грушевського. Тим не менше цей період партійної комуністичної історіографії треба глибинно вивчити і зробити певні висновки.

У розвитку грушевськознавства можна виділити декілька окремих періодів, зокрема в історіографії, що мали вплив на основання наукового грушевськознавства в 1960-их роках.

Перші спроби вивчення життя і творчости М. Грушевського нотуємо ще за його життя. Цей період приблизно охоплює кінець XIX стол. і триває аж до смерти історика в 1934 році. Праці і

[5] Для порівняння згадаємо терміни «російський історик», «російська історична наука», «польська історіографія», «американська історична наука» і т. п. Ці концепції віддзеркалюють наукову історіографію окремих народів. Віримо, що в Україні прикметник «вітчизняний» історики замінять прикметником «український».

[6] П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, *М. С. Грушевський і Academia*. Київ, 1993, стор. 5-6.

спогади про Грушевського друкувалися доривочно у наукових виданнях (напр. «Записки НТШ», видання ВУАН), популярних журналах і газетах. Вони відносилися до різних періодів життя історика. Тут треба відмітити праці Івана Франка, Дмитра Багалія, Дмитра Дорошенка, Л. Добровольського, Івана Крип'якевича, М. Кордуби, Володимира Дорошенка, М. Андрусяка і інших дослідників. Їхні праці подані у мойому виданні «Михайло Грушевський, 1866-1934. Бібіліографічні джерела», (Ню Йорк, 1984).[7] У тому періоді в радянській Україні започатковано партійну інтерпретацію життя і творчости історика, починаючи приблизно від 1924 року. Статті А. Річицького, П. Любченка, М. Яворського і інших друкувалися у періодичних виданнях «Червоний шлях», «Життя і революція», «Більшовик України» і інших. Не можемо не згадати, що в той час Грушевський видрукував львівську і київську «Автобіографію» (1905, 1926), різні спогади і статті, які безпосередньо в'язалися з його науковою і суспільно-політичною діяльністю. Публіцистична творчість Грушевського є вийнятково важлива у досліджені його життя і діяльности. Беручи до уваги його багатовимірну діяльність, включаючи редаґування наукових і ненаукових журналів і часописів, Грушевський співпрацював з науковцями, політичними, суспільно-громадськими і іншими діячами, що відзеркалено у вийнятково багатій епістолярній спадщині історика. Також кожна друкована стаття або рецензія, замітка за час його життя становить першоджерельний матеріял у вивченні феномену Грушевського в історії України. У цьому періоді також появилися дві бібліографії, які є до сьогоднішнього часу найповнішими реєстрами праць Грушевського від 1888 до 1928 року включно.[8] У зв'язку з політичною діяльністю Грушевського, зокрема його головства в Українській Центральній Раді, починає в тому періоді появлятися полемічна література, зокрема публіцистичні статті, в яких автори впадали в дві скрайності — одні «забронзовували» Грушевського, як найвидатнішого українського державного діяча, інші уважали його «антидержавником», який спричинився до упадку Української Народньої Республіки. Ця полемічна література до сьогодні не є задовільно вивчена. В українській історіографії, у зв'язку із появою т. зв. державницької школи (С. Томашівський, В. Липинський, Д. Дорошенко і інші) запо-

[7] Lubomyr R. Wynar, *Mykhailo Hrushevs'kyi 1866-1934, Bibliographic Sources,* New York—Munich—Toronto, 1985, pp. 173-197.

[8] Іван Ем. Левицький, «Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського», *Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському... (1894-1904),* Львів, 1906, стор. 1-64; Д. Балика і другі, «Матеріяли до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905-1928 рр., *«Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Серієвича Грушевського...»* т. III, Київ, 1929, 104 стор.

Ці дві основні бібліографії Українське Історичне Товариство перевидало в 1985 році.

чатковано переоцінку історіософічних і історичних концепцій Грушевського,[9] що у значній мірі віддзеркалювала гетьманську ідеологію. Отже, як бачимо, цей період був вийнятково багатий на писання про Грушевського в історіографії і публіцистиці, але він не вирізнявся систематично-науковим підходом до вивчення його життя і творчости. Його характеризує доривочність, ідеологізація дослідження, а часто спрощення досліду його політичної діяльности.

В роках 1935 до 1939 були певні спроби започаткувати науку грушевськознавства. На увазі маємо спроби Івана Крип'якевича з рамені львівського НТШ підготовити до друку науковий збірник, присвячений Грушевському (див. *Хроніка НТШ,* ч. 72, 1935, стор. 9). Беручи до уваги, що він був найвизначнішим членом і головою НТШ, ця ініціятива мала вигляди на реалізацію. Проте цей збірник не появився з огляду на вибух польсько-німецької війни 1939 року. В той час дальше появляються випадкові статті істориків і публіцистів про Грушевського, часто мотивовані ідеологічними засадами поодиноких авторів. Це були радше причинки до грушевськознавства, а не систематичні наукові досліди. Також тоді появляються нечисленні чужомовні видання про Грушевського. Тут треба згадати працю чеського вченого Я. Бідла «Михайло Грушевський» (Прага 1934) і невеликий німецькомовний збірник *Проф. Михайло Грушевський: життя і діяльність* (Берлін 1935) і інші.[10]

Окрему увагу треба звернути на статті, присвячені М. Грушевському в совєтській українській історіографії, починаючи від кінця 1920-х років до приблизно 1990 року. В той час партійні історики в Україні друкували різні статті про Грушевського, в яких повністю фальсифікували життя і творчість історика. Це також, в першу чергу, стосується Академії наук УССР й Інституту історії. У цих працях Грушевського трактували як фальсифікатора історії України і «ворога українського народу». До сьогодні в Україні не маємо ширшого дослідження насвітлення М. Грушевського в совєтській історіографії. Намагання реабілітувати М. Грушевського в період десталінізації (Шевченко Ф. П.)[11] не вдалося. Треба ствердити,

[9] Докладніше про Грушевського і державницьку школу в моїй монографії *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський,* Нью Йорк, 1986, стор. 33-52; Любомир Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації.* Київ, 1995, стор. 83-98.

Дмитро Дорошенко, заслужений історик і політичний опонент Грушевського, у тому часі намагався дати загальну характеристику історика, як народника, у нарисі *Огляд української історіографії,* (Прага, 1923), стор. 175-194. Інші праці подані у нашому виданні.

[10] *Prof. Michael Hruschewskyj sein Leben und sein Wirken,* Berlin 1935 (Beitraege zur Ukrainekunde, Heft 3, 48 s.).

[11] Ф. П. Шевченко, «Чому М. Грушевський повернувся на радянську Україну». Без огляду на те, що стаття видатного історика Ф. Шевченка вкладалася в офіційну совєтську історіографію в 1966 році, партійні історики і партія її засудили, а автор цієї статті був переслідуваний владою.

що в совєтській партійній історіографії про Грушевського, його історичну школу і схему появилося, правдоподібно, більше статтей, ніж про інших політичних діячів і істориків. ЦК КПСС і совєтські історики створили цілу «історичну схему» з концепціями «єдиної русскої історії», «возз'єднання України з Росією» (Переяславська рада) і «спільної вітчизни» українців, росіян і білорусів на противагу схемі історії України М. Грушевського, яка була прийнята українською історичною (не партійною) наукою.

Важливо згадати, що навіть в 1989 році партійні історики уважали Грушевського «фальсифікатором» української історії. Для прикладу наведемо думки одного з партійних радянських істориків. Він писав:

> «Схема истории Украины, разработанная Грушевским, была самым концентрированным выражением основных фальсификаторских концепций украинской буржуазно-националистической историографии... Работы Грушевского знаменовали собой тупик, в который зашла буржуазная историография в период империализма».[12]

Не думаємо, що в 1989 році В. Сарбей, автор цієї статті, зверненої проти творчости і діяльности Грушевського, був змушений партією писати такі «наукові трактати». Проте деякі історики «перевиконували норму» і на передодні розпаду «імперії зла», дальше фальсифікували спадщину історика. До сьогодні вони не пояснили чому в 1988/89 роках вони дальше боролися з Грушевським і з його школою, а вже пора це зробити. Колишні партійні історики, які зводили нещадну боротьбу з «фальсифікатором історії» Грушевським і безсоромно фальшували в своїх писаннях добу Грушевського, сьогодні *мають обов'язок вияснити мотиви і причину* їхньої тодішньої настанови. *Цього вимагає етичний кодекс професійного історика.*

Можемо погодитися з висновками Олександра Оглоблина, що в періоді української радянської історіографії головний наступ був скерований на боротьбу з Грушевським і його школою «щоб завдати рішучого удару... самій «отравленной теории» Грушевського. Наслідком того було з'явлення нової совєтської схеми історії Східньої Европи й зокрема України».[13]

В цьому томі У.І. друкуємо дослідження Ярослава Дашкевича «Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів» — це є добрий початок джерельного вивчення «радянського

[12] В. Г. Сарбей, *Очерки по методологии и историографии истории Украины.* Киев, 1989, стр. 60, 62.

Цей самий історик був автором статті "До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського, *«Український Історичний Журнал»,* ч. 10, 1989, в якій зводив двобій з Сергієм Білоконем, який в «Літературній Україні» (21.XII.1988) видрукував статтю в обороні творчої спадщини історика.

[13] Олександер Оглоблин, *Думки про сучасну українську совєтську історіографію,* Нью Йорк, 1963, стор. 18.

грушевськознавства».

Після Другої світової війни дослідження життя і творчости Грушевського на Заході (Европа, Америка, Канада) були у значній мірі занедбані. На увазі маємо Українську Вільну Академію Наук (УВАН) і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) в Европі і США і інших країнах, які нав'язували до академічно-наукових традицій Грушевського. Також не досліджувано систематично творчости Грушевського на Катедрі історії ім. М. Грушевського при Гарвардському університеті, яку довгий час очолював Омелян Пріцак. Щоправда Матвій Стахів, голова НТШ в Америці, видав один том «Записок НТШ» (т. 147, 1978), присвячений 110-ій роковині народження Грушевського, а О. Пріцак видрукував декілька статтей про Грушевського — проте це були перш за все публіцистичні, а деколи полемічні статті, які мають мало спільного з науковим вивченням творчої спадщини історика.[14] Можна сказати, що це занедбання вивчення Грушевського науковими установами — не було випадковим. Можливо, що тут позначився вплив доволі сильної «державницької течії» в українській історіографії, що віддзеркалювала наставлення до Грушевського «державницької школи» (гетьманської) з 1920-их і 1930-их років. Проте тут не місце аналізувати цю аномалію наукових установ в діяспорі. Натомість вийняткове значення мають 1950-ті роки, в яких з приватної ініціятиви перевидано *Історію України Руси* (Нью Йорк, Книгоспілка 1954-1958) і *Історію Української Літератури* (Нью Йорк, Книгоспілка, 1959-1960). В нормальних обставинах ці видання повинні були видати наукові установи —НТШ або УВАН — проте вони були зайняті іншими видавничими проєктами.

Беручи до уваги фальсифікацію діяльности Грушевського в совєтській історіографії, а також занедбання систематичного дослідження найвидатнішого українського історика і будівничого першої української незалежної держави т. зв. «науковою діяспорою» і українознавчими науковими осередками при американських і канадських університетах, Українське Історичне Товариство і ж. «Український Історик» в 1966 році вирішило започаткувати наукове грушевськознавство. Про це знаходимо такі коментарі в сучасній українській історіографії:

> «Заборона вивчення життя і творчої спадщини М. Грушевського, яка діяла в СРСР, на щастя не означає, що таке вивчення не велося зовсім. Навпаки воно йшло досить активно в західній історіографії, зокрема істориками української діяспори. Завдяки вченим Українського історичного товариства, насамперед дослідженням професора Любомира Винара,

[14] Для прикладу згадаємо публіцистично-полемічну статтю Омеляна Пріцака «У століття народин М. Грушевського, *«Листи до приятелів»*, а також декілька його публіцистичних статтей у збірнику *«Чому катедри українознавства на Гарварді?»*. Кембрідж, 1973.

з'явилася спеціяльна галузь історичної науки — грушевськознавство. За останні роки вона активно й постійно поповнюється дослідженнями вітчизняних істориків».[15]

Тут треба зробити деякі уточнення. Це правда, що автор цих рядків впровадив в наукову літературу термін «грушевськознавство» і започаткував цю науку на Заході. Проте бажаю також відзначити ролю проф. Олександра Оглоблина, одного з найближчих співробітників «Українського Історика». Він був провідним істориком «державницької історіографічної школи». В 1964 році Олександер Петрович писав:

«...свій обов'язок перед українським народом, перед Україною, перед Українською Державою — й насамперед перед українською наукою Грушевський виконав. Але чи сповнили ми, сучасники й спадкоємці Грушевського, свій обов'язок визнання, пошани і вдячности перед пам'яттю великого українського історика й великого українського громадянина? Я гадаю, що ні. Ні монографій, ні розвідок поважних йому присвячених! Ні ознайомлення молодшого покоління українства з Тим, хто так прислужився українству й не тільки одного свого покоління».[16]

Він, найвидатніший український історик в другій половині 20 стол., мав повну рацію. Як основник журналу «Український Історик» я уважав, що УІТ і УІ дадуть організаційну і науково-видавничу базу грушевськознавству. Так і сталося. Діяльність УІТ в царині наукового грушевськознавства є належно задокументована,[17] як також роля ж. «Український Історик» в розвитку цієї міждисциплінарної науки.

Розвиток грушевськознавства, починаючи приблизно від 1966 року, можна поділити на два основні етапи, що насвітлюють ґенезу і ріст цієї нової українознавчої дисципліни.

Перший період науки грушевськознавства охоплює роки 1966 до 1990/91. В тому часі воно «народилося» в Америці, як самостійна українознавча дисципліна. Тоді оформлювалася методологія і дисциплінарна структура грушевськознавства, начеркувалися пляни діяльности, поширювався круг дослідників-грушевськознавців. Істо-

[15] В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг, *М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя і діяльности,* Київ, 1966, стор. 8. Подібно пише В. Грабовецький, *Михайло Грушевський,* Івано-Франківськ, 1991, стор. 33-34.

[16] Олександер Оглоблин, *«Михайло Грушевський і українське національне відродження», Український Історик,* ч. 2-3, 1964, стор. 1.

[17] Олександер Домбровський, «Розвиток грушевськознавства і Українське Історичне Товариство», *Михайло Грушевський.* Збірник наукових праць... Львів, 1994, стор. 346-358. Любомир Винар, *«Як я став грушевськознавцем», цит. пр.,* стор. 9-22; Людмила Сакада, «За гріхи уярмленої бранки», *Час* (Київ), ч. 26, 5 липня 1996 р. До речі Л. Сакада виголосила на Київській Міжнародній конференції «Михайло Грушевський —історик, політик, громадянин», доповідь н. т. «Роля Українського Історичного Товариства у 'поверненні' М. С. Грушевського в Україну» (Київ, 25 вересня 1996).

рики мали доступ до европейських, американських і канадських архівів, у яких зберігалися деякі важливі архівні матеріяли. Великим недомаганням цього періоду є неможливість користуватися архівними матеріялами в радянській Україні, що були недоступні для дослідників. Головним органом грушевськознавства став журнал «Український Історик». З дослідників, які посередньо або безпосередньо вивчали діяльність і творчість історика згадаємо Олександра Оглоблина, Марка Антоновича, Юрія Бойко-Блохина, Ілька Борщака, Іллю Витановича, Олександра Домбровського, Михайла Ждана, Теодора Мацькова, Ігоря Каменецького, Ярослава Пеленського,Омеляна Пріцака, Наталію Полонську-Василенко, Матвія Стахова, Миколу Чубатого, Стефана Горака, Миколу Андрусяка, Івана Фізера, Олександра Шульгина, Богдана Кліда, Петра Одарченка, Аркадія Жуковського, Василя Ленцика, Петра Стерча, Івана Кедрина, Лева Биковського, Богдана Бодуровича, Володимира Дорошенка, Панаса Феденка, Володимира Кедровського, Григорія Костюка, Бориса Крупницького, Бориса Мартоса, Євгена Онацького, Олександра Сидоренка, Юрія Тищенка і інших дослідників.[18] Як бачимо дослідники того періоду належали до різних ґенерацій науковців, до різних історіографічних напрямів. Головним критерієм оцінки грушевськознавства і дослідників є наукова, популярно-наукова і публіцистична їхня творчість. Наукові праці були фактологічного і концепційного характеру. Ми намагалися збирати матеріяли від співробітників і сучасників Грушевського і опісля друкували їх в «Українському Історику». Також на сторінках журналу появлялися передруки праць Грушевського, його автобіографічні і деякі архівні матеріяли. В тому часі, головно за ініціятивою УІТ і інших установ, відбуто цілий ряд наукових конференцій, присвячених Грушевському на українському і американському наукових форумах — це значно скріпило організаційну базу грушевськознавства, як також було сприятливим для приєднання неукраїнських науковців.

Недавно появилася збірна праця «М.С. Грушевський і Academia», в якій автори намагаються в грушевськознавстві вирізнити дві течії: 1) напрямок «позитивної синтези усієї діяльности Грушевського» і 2) напрямок «позитивістської об'єктивізації». До першого включено Л. Винара і О. Оглоблина, до другого Н. Полонську-Василенко, О. Пріцака і Б. Крупницького.[19] Ми вже писали, що такий поділ штучний і не відповідає дійсному розвиткові грушевськознавства на Заході.[20] В той час були представники держав-

[18] Список їхніх грушевськознавчих праць подано в нашій «Бібліографії праць про М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1-4, т. XXI, 1984, стор. 294-319.

[19] П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, *цит. пр.*, стор. 12-16.

[20] *Український Історик*, т. XXXI, 1994, стор. 327-328. Автори, правдоподібно, не мали доступу до архівних матеріялів УІТ, в яких докладно зясовано ґенезу і розвиток грушевськознавства в тому часі.

ницької школи і синтетичної національної школи української історіографії, до якої зачислює себе автор цих рядків. Нашим головним критерієм була наукова методологія досліджень, що відділяло наукове грушевськознавство від публіцистичного. Звичайно у деяких працях знаходимо гіпотези з ідеологічними наставленнями дослідників —але це нічого не має спільного із вищезгаданою клясифікацією двох напрямів у грушевськознавстві.

Найновіший період наукового грушевськознавства починається в 1990/91 роках і він в'яжеться з початком відродження української національної історіографії в Україні. Важливо згадати, що УІТ проголосило на Першому Конґресі Міжнародної Асоціяції Україністів (МАУ, Київ, 1990) Міжнародний рік Грушевського і ці резолюції учасники Конґресу прийняли через аклямацію. Вже наступного року відбуто у Львові з рамені НТШ у Львові, УІТ і Республіканської асоціяції україністів (Київ) першу міжнародню конференцію «Михайло Грушевський — визначний український вчений, державний діяч, громадянин». Це було дійсне міжнародне і всеукраїнське відзначення 125-ліття з дня народження Грушевського, що в ньому взяли участь науковці з України і діяспори. Так започаткувався новий етап сучасного наукового грушевськознавства, що є природним продовженням попереднього. Важливо згадати, що ще до того часу в 1988-89 роках Ярослав Дашкевич, Сергій Білокінь та інші виступали на конференціях і друкували статті про Грушевського, намагаючися виказати фальшиву інтерпретацію Грушевського партійною історіографією. Рівночасно нав'язуються тісні вузли співпраці між Українським Історичним Товариством, яке оснувало свої осередки в Києві, Львові, Острозі, Дніпропетровську і Ужгороді, з українськими науковими установами, зокрема Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інститутом історії України НАН України, Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові і іншими установами. Також УІТ започаткувало співпрацю з Київським державним університетом ім. Т. Шевченка, Львівським університетом ім. І. Франка, університетом «Києво-Могилянської Академії», відновленою Острозькою Академією, Дніпропетровським університетом, Ужгородським університетом і іншими. Ця співпраця між установами зближила грушевськознавців з України з грушевськознавцями з діяспори — і це дало вийнятково позитивні висліди. На увазі маємо спільне влаштування конференцій заходами наукових установ в Україні і УІТ (Київ, Львів, Острог, Ужгород і інші міста). Одночасно грушевськознавство, яке постало поза межами України, знаходить своє природне продовження на українських землях. Інакше і не могло бути. В Україні розбудовуються кадри нових грушевськознавців, які репрезентують різні генерації істориків і включають молоде покоління дослідників, а також бувших партійних істориків, які починаючи приблизно з 1990 року включилися в розбудову української національної історіографії. З грушевськознавців в Україні

згадаємо Ярослава Дашкевича, Ігоря Гирича, Галину Бурлаку, Івана Бутича, Ярослава Ісаєвича, Миколу Жулинського, Івана Дзюбу, Павла Соханя, Григорія Логвина, Василя Ульяновського, Віктора Зарубу, Леоніда Зашкільника, Я. Р. Пирога, С.М. Кіржаєва, Ярослава Грицака, Юрія Шаповала, В. Пристайка, О. Л. Копиленка, С. Білоконя, В. Смолія, Я. Дзиру, М. Брайчевського, О. Музичук, Г. Сварник, В. Сергійчука, Г. Логвина, О. Купчинського, Є. Пшеничного, Л. Решодька, Я. Малика, І. Вербу, С. Панькову, А. Шацьку і інших. За нашими приблизними підрахунками, біля 30 науковців займається глибинним вивченням життя і творчости Грушевського в Україні. В новому періоді грушевськознавства треба підкреслити тематичне поширення дослідів, що базуються на нових архівних джерелах, і це значно поширює джерельну основу грушевськознавства.[21]

Видання неопублікованих творів Грушевського, зокрема його автобіографічних матеріялів і споминів дає нам змогу наново насвітлити окремі періоди життя і діяльности Грушевського.[22] Також перевидання *Історії України-Руси,* (редакційну колеґію очолює П. Сохань) і *Історію української літератури* М. Грушевського, включно із її шостим томом[23] — винятково важливі для наукових досліджень творчости історика. На сторінках журналів

[21] Ці архівні матеріяли друкуються в різних серійних виданнях в Україні і в«Українському Історику». Треба з вдоволенням віднотувати появу довідників до архівних фондів. Для прикладу див. С. М. Кіржаєв, *Документальні матеріяли М. С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР.* Київ, 1991; Ігор Гирич, *Епістолярна спадщина Михайла Грушевського* (Покажчик до фонду ч. 1235 у ЦДІА України у м. Києві), Київ, 1996. Обговорення архівних матеріялів також знаходимо у вже згаданій праці П. С. Соханя і других, *М. С. Грушевський і Academia,* Київ, 1993; Р. Я. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського. Останне десятиліття,* Київ, 1993; Володимир Пристайко, Юрій Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД,* Київ, 1996. До речі ця праця містить досі невідомі архівні матеріяли про М. Грушевського і його співробітників з архівів ГПУ-НКВД.

[22] Тут треба згадати такі публікації: М. Грушевський, «Спомини», публікація С. Білоконя, *Київ,* чч. 9-12, 1988; чч. 9-12, 1989; М. Грушевський, «Щоденники (1883-1893)», *«Київська старовина»,* чч. 3-4, 1993. Публікація Леоніда Зашкільняка; «Щоденники М. С. Грушевського», Публікація і коментарі Ігоря Гирича. *Київська старовина,* ч. 1, 1995. На окрему увагу заслуговує ще неопублікований «Щоденник» Сергія Єфремова (Інститут архівознавства ЦБУ АН України, Фонд 252). Це видання готується до друку. Також опубліковано «Із щоденника М. П. Василенка», *Вісник АН УРСР,* 1991, ч. 2, спогади гетьмана П. Скоропадського, акад. І. Вернадського і інших сучасників Грушевського. Всі ці матеріяли значно поширюють джерельну основу грушевськознавства. Проте їх треба уживати критично і на основі історичної методології визначити їхню правдомовність. На увазі маємо т. зв. «внутрішню критику» історичних джерел.

[23] Михайло Грушевський, *Історія української літератури,* том VI. Київ, 1995. Це видання підготував до друку Олекса Мишанич. На превеликий жаль, передмова головного редактора О. Пріцака винятково «куца» (одна сторінка), і не дає потрібного впровадження до цього досі невідомого тому історії літератури.

«Архіви України», «Український Історик», «Археографічний збірник», «Записки НТШ», «УІЖ», «Старожитності», «Київська старина» і інших друкуються нові архівні матеріяли й нові дослідження, присвячені життю і творчості Грушевського. Також появляються у цей час наукові збірники, в яких співпрацюють грушевськознавці з України і «наукової діяспори».[24] На превеликий жаль, з огляду на кризову фінансову ситуацію в Україні, починаючи приблизно від 1994 року, цей бистрий розвиток науки сповільнюється, і багато заплянованих науково-видавничих проєктів не зреалізовано.

У 1996 році постали два центральні комітети для відзначення 130-ліття з дня народження М. Грушевського. «Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття з дня народження М. Грушевського».[25] і «Оргкомітет з підготовки та відзначення 130-річчя з дня народження М. С. Грушевського». Перший діє при Президії УІТ, другий постав з доручення Президента Леоніда Кучми (Указ ч. 1085, 22.XI.1995).[26] Важливо підкреслити, що ці два комітети між собою співпрацюють і спільно влаштовують конференції в Україні і діяспорі при співпраці наукових і громадських установ. Це ще раз свідчить, що грушевськознавство розвивається спільними силами наукових установ і науковців з України і діяспори. Отже є надії, що кризовий стан промине і наука грушевськознавства буде систематично розвиватися. Отож автор цих рядків є оптимістом.

Тепер згадаємо коротко про дослідження Грушевського в англійській і інших мовах, себто про розвиток міжнародного грушевськознавства. Ще в 1941 році Юрій Вернадський написав

[24] Тут згадаємо такі видання: *Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина.* Редактор Любомир Винар, Нью Йорк—Київ, 1991-1992, 451 стор. (Це окремий ювілейний том «Українського Історика» (чч. 110-111, т. 28/29); *Михайло Грушевський.* Збірник наукових праць і матеріялів Міжнародної ювілейної конференції, присвячений 125 річниці від дня народження М. Грушевського. Львів, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Українське Історичне Товариство, 1994, 487 стор. Редактор збірника Олег Купчинський; *Михайло Грушевський і Західня Україна.* Доповіді і повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26-28 жовтня 1994 р.) Львів, Львівський державний університет ім. І. Франка, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Відділення історії, філософії і права НАН України, Товариство Просвіта, 1995, 350 стор.; *Михайло Грушевський і Львівська історична школа.* Матеріяли конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. Нью Йорк—Львів: Українське Історичне Товариство, Львівське відділення української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Інститут досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, 1995, 256 стор. Редактори: Ярослав Дашкевич, Ярослав Грицак.

З популярних видань слід відмітити збірник *Великий Українець.* Матеріяли з життя та діяльності М. С. Грушевського. Київ, «Веселка», 1992, 548 стор. Редактор А. П. Демиденко, післямова Ф. П. Шевченка.

[25] Міжнародний комітет діє в Україні, Німеччині, Франції, Польщі, Канаді, Америці і Австралії. Комітет зорганізовано з рамені УІТ і його очолює Любомир Винар. Див. «Український Історик», т. 32, 1995. Там подано список членів Комітету.

[26] Головою Київського державного комітету є Віце-прем'єр України Іван Курас. Комітет охоплює своєю діяльністю цілу Україну. Генеральним секретарем є Л. Решодько, голова Міжнародного фонду ім. М. Грушевського.

«Вступ» до англомовного перекладу «Історії України», в якому позитивно оцінив історіографічну спадщину історика.[27] В пізніших роках появилися на сторінках «Українського Квартальника» і інших серійних видань статті Дж. Сімсона, М. Чубатого, О. Оглоблина, С. Горака, Л. Винара, О. Домбровського і інших дослідників життя і творчости Грушевського.[28] Треба пригадати, що історик Микола Чубатий, був учнем Грушевського у Львівському університеті і в 1950-60-их роках редаґував англомовний ж. «Український Квартальник». З постанням УІТ і ж. «Український Історик» ми звернули спеціяльну увагу на міжнародне грушевськознавство. У 1992 при УІТ зорганізовано «Міжнародне Товариство ім. М. Грушевського» (M. Hrushevsky International Society), а також на форумі Американської Історичної Асоціяції (American Historical Association) і різних університетів (напр. Гарвардський, Іллінойський, Колумбійський і інші) організовано наукові конференції, присвячені вивченню наукової спадщини історика. Це стимулювало дослідження грушевськіяни серед неукраїнських істориків або істориків українського походження. Також я і мої співробітники допомагали, в міру можливого, докторантам, які писали свої праці на канадських або американських університетах і займалися добою Грушевського. Про ці справи об'єктивно згадує Тома Приймак, автор першої обширної біографії про Грушевського в англійській мові. Він пише:

> "Special mention be made of the work of Lubomyr Wynar and his colleagues of the Ukrainian Historical Association. For over twenty years, Wynar and his associates have made a special point of collecting and analysing Hrushevsky materials, and of publishing them in their journal, *Ukrainskyi istoryk*. The materials gathered and published by Wynar include Hrushevsky's autobiographical writings, his letters to individuals and institutions in North America, correspondence concerning him, and memoir material especially devoted to him. *Ukrainskyi istoryk* is the single most frequently cited title in the present study and though my interpretations often differ from those expressed in this journal, I readily acknowledge that my task would have been made much more difficult without the significant and often irreplaceable work of its contributors."[29]

[27] George Vernadsky, "Preface", *A History of Ukraine*, Yale University Press, 1941, pp. V-XIV. Обговорення грушевськіяни в неукраїнській мові знаходимо в статті Богдана Будоровича, «Михайло Грушевський в оцінці західньо-европейської і американської історіографії», *Визвольний шлях*, т. 20, ч. 2, 1967, стор. 171-181.

[28] Бібліографічний опис статтей О. Оглоблина, М. Стахова, Сімсона і інших авторів того часу знаходимо в моїй бібліографії "Bibliography of Publications on M. Hrushevskyi", Lubomyr R. Wynar, editor, *Mykhailo Hrushevskyi 1866-1934. Bibliographic Sources*. New York—Munich, 1985, pp. 173-199.

[29] У перекладі: «Особливу увагу треба звернути на працю, пророблену Любомиром Винарем і його колеґами з Українського Історичного Товариства. Понад двадцять років Винар і його співробітники приділяли велику увагу збиранню й дослідженню матеріялів, зв'язаних з Грушевським та публікуванню їх в журналі «Український Історик». Матеріяли зібрані і опубліковані Винарем включають автобіографічні писання Грушевського, його листів до окремих осіб та інституцій у

І хоча ця біографія не основана на ширшій джерельній базі (тоді не було доступу в Україні до архівів), проте вона причинилася до популяризації історичної постаті Грушевського серед англомовного світу.[30] Я зайнявся дослідженням історіографічних концепцій і бібліографією історика[31] — і це мало вплив на розбудову міжнародної грушевськіяни і грушевськознавства. На сторінках «Українського Історика» і інших журналів появлялися праці Г. Нойбавера, І. Каменецького, Е. Вайнота, Н. Лобковіца і інших дослідників у німецькій і англійській мовах, що були присвячені різним аспектам діяльности і творчости Грушевського.[32] Саме тепер підготовляється англомовний збірник «Михайло Грушевський: життя і творчість», (редактори Л. Винар і Ол. Сидоренко), що започаткує новий етап міжнародного грушевськознавства. І тут вклад УІТ і Міжнародного Товариства ім. Грушевського у співпраці з іншими українознавчими університетськими осередками і науковими установами, зможе відіграти важливу, якщо не вирішальну ролю в розбудові грушевськознавства у ґлобально-міжнародному вимірі.

На окрему увагу і відзначення заслуговує переклад на англійську мову «Історії України-Руси» М. Грушевського за редакцією Франка Сисина з рамені Канадського інституту українських студій Альбертійського університету. Віримо, що за короткий час появляться окремі томи *ІУР* з відповідними впровадженнями і коментарями грушевськознавців. Поява англомовного перекладу монументальної праці найвидатнішого українського історика стане переломовою подією у світовій історіографії.[33] Наші думки про ставлення до

Північній Америці, листування, що відноситься до нього, а також мемуари йому присвячені. «Український Історик» це журнал найчастіше цитований в цій студії, і хоча мої інтерпретації часто відрізняються від висловлених в даному журналі, я готов признати, що моє завдання було б багато тяжчим без важливої і часто незаступної праці його авторів». Thomas M. Prymak, *Mykhailo Hrushevskyi: The Politics of Culture.* Toronto, Toronto University Press, 1987, pp. 9-10. Ми навели довший уривок канадського молодого історика, щоб насвітлити вплив публікацій грушевськіяни в У.І. на докторанта в канадському університеті.

[30] Див. рецензію Б. Кліда, «Український Історик», т. 28, ч. 1-2, стор. 182-184.

[31] Lubomyr R. Wynar, *Mykhailo Hrushevsky; Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography.* Toronto, UHA, 1988. *Mykhailo Hryshevs'kyi, 1866-1934. Bibliographic Sources.* Нью-Йорк: Ukrainian Histirical Association, 1985, XVIII, 203 p. *Mychailo Hrusevskyj: Biobibliographische Quelle, 1966-1934.* Мюнхен: Ukrainishe Freie Universität, 1984, 68 p. "Michael Hrushevsky's Scheme of Ukrainian History in the Context of the Study of Russian Colonialism and Imperialism", у кн.: *Russian Empire: Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices.* Cleveland: Institute for Soviet and East European Studies, John Carrol University, 1985, стор. 19-39.

[32] Точний бібліографічний опис праць про Грушевського в англійській і німецькій мові поданий в *Український Історик: журнал Українського Історичного Товариства. Покажчик змісту 1963-1992.* Київ, Інститут української археографії, 1993, стор. 35-112.

[33] Англомовний переклад ІУР має свою історію. Спершу цією справою займалося УІТ, Ол. Оглоблин, Л. Винар і інші історики мали опрацювати відповідний проєкт. Через незадовільну фінансову базу не вдалося тоді зреалізувати цей задум. Згодом Українська асоціяція університетських професорів (М. Мельник, П. Стерчо і другі) бажали виготовити переклад, але з цього проєкту нічого не вийшло. Третьою

Грушевського неукраїнських істориків закінчимо оцінкою Джеймса В. Томсона, автора монументального нарису світової історіографії. Він дав таку характеристику творчої спадщини Грушевського:

> «Його 9-ти томна історія написана по-українськи, це монумент ерудиції, справжня енциклопедія досліджень цілого покоління українських, російських, німецьких і польських учених. Цією працею Грушевський, який головував у парляменті, що проголосив незалежну Україну (тимчасово) у 1917 р., дав своєму народові наукову базу його національної ідеології».[34]

Немає сумніву, що неукраїнські історики — спеціялісти історії України дадуть об'єктивну оцінку М. Грушевському, як історикові і творцеві історії.

Найновіший період дослідів Грушевського характеризується широкою джерельно-архівною базою, що безпосередньо впливає на повніше насвітлення і аналізу Грушевського і його доби. Співпраця грушевськознавців у ґльобальному, міжнародному вимірі і покликання до життя Міжнародного товариства ім. М. Грушевського причинюється до популяризації дослідів життя і творчости історика в Україні і поза її межами.

У 1966 році, в якому ми ставили початкові основи під цю нову українознавчу науку, не можна було припустити, що за відносно короткий час творча спадщина Грушевського повернеться в Україну і що наука грушевськознавства буде розвиватися на рідних землях. Як бачимо, часами недосяжні мрії — стають реальністю. Мабуть вийнятково важливою справою є збільшення кадрів грушевськознавців (істориків, археологів, політологів, літературознавців, архівістів, соціологів, бібліографів і інших). Зокрема ідеться про молоде покоління дослідників, які перебирають традицію наукового грушевськознавства і дальше його розбудовують. На них покладаємо нашу найбільшу надію.

МЕТОДА ДОСЛІДУ І ДИСЦИПЛІНАРНА СТРУКТУРА ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

Михайло Грушевський, історик і науковець-енциклопедист вийнятково широкого творчого діяпазону. Він також видатний публіцист, мемуарист, письменник і поет. Він заразом провідний суспільно-політичний діяч, який створив цілу добу в інтелектуальному і політичному розвитку української нації. Грушевськознавство, як

установою, яка бажала виготовити англомовний переклад ІУР — це НТШ в Америці. Сенатор П. Юзик з Оттави і д-р Я. Падох займалися цією справою. Див. Петро Стерчо, «До видання 'Історії України-Руси' М. Грушевського», *Український Історик,* ч. 1-4, 1984, стор. 236-250. Вже були виготовлені перші томи ІУР — але знову ж з цього задуму нічого не вийшло. Тепер, виглядає, що вкінці появиться англомовний переклад ІУР з рамені Канадського інституту українських студій і за фінансовою допомогою п. П. Яцика з Торонто і української громади в Канаді.

[34] James Westfall Thomson, *A History of Historical Writing,* vol. 2, New York, 1967, p. 627.

наука, що систематично вивчає цілість творчости і діяльности Грушевського у своїй структурі мусить віддзеркалити усі ділянки життя і творчости науковця і творця історії. Вона має свою історично-джерельну основу, теоретичні заложення, бібліографічну структуру творчости Грушевського і методологію досліду. Отже грушевськознавство має свої специфічні атрибути і складові частини, які становлять його дослідчий модель і дисциплінарну структуру.

Методологія і дисциплінарна структура науки безпосередньо вяжеться із вивченням історичних джерел і літератури, які безпосередньо і посередньо відносяться до Грушевського і його доби.

Насамперед коротко обговоримо методологію досліду грушевськознавства, що від неї залежить джерельне і об'єктивне насвітлення багатовимірної творчости вченого і діяча Нової України.

Методологія наукового дослідження

Наші роздумування про методологічні питання грушевськознавства, маю намір почати від Грушевського і його методологічних настанов, що не втратили актуальности і в наших часах. У своєму інавґураційному викладі у Львівському університеті Грушевський говорив:

> "Нарешті я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну... Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип nemini credere завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину... Наука се неперестанний скептицизм. Не той недужий, немощний, що зостається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою роботу синтетичну. Через все всякий догматизм в своїй науці я уважаю непотрібним, всяке juratio in verba magistri — неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках-слухачах."[35]

Як відомо пізніше Грушевський уживав у своїх дослідах порівняльно-соціологічну методу і не прийняв у 1920-их роках марксистської методології. Відкинення Грушевським будьякого доґматизму в наукових дослідах і наголошення "неперестанного скептицизму" в шуканні історичної істини і критицизму історичних джерел і гіпотез — є неменш важливі в сучасній історичній методології, що також послуговується відповідними методологічними моделями. Грушевський ввесь час базував свої досліди на науковій методології, і це також застосовуємо в науці грушевськознавства, досліджуючи М. Грушевського і його добу. Без задовільного опанування наукової методи історичного досліду немислимий розвиток наукового гру-

[35] Михайло Грушевський, «Вступний виклад з давної історії Руси», *Записки НТШ*, т. IV, 1894, стор. 150. У тодішній методиці дослідження історика домінувала гевристика, критична аналіза і синтеза з головним прицілом на об'єктивну реконструкцію історичних явищ і рушійних сил історичного процесу. Докладніше у Любомира Винара, *Силуети епох*, 1992, стор. 97.

шевськознавства. Дуже часто ненаукова методологія доводить до помилкових гіпотез і фальшивих заключень в оцінці Грушевського, як історика і історичного діяча.

Модель історичного досліду, що її подаємо в скороченій формі, включає такі складові частини — «елементи»:

1. Вибір теми, плян праці, визначення головних причин або цілі дослідження, або історичну гіпотезу (гіпотези).

2. Збирання і систематизація матеріялу (джерела і література). У цій фазі допоміжними є архівна і бібліографічна метода досліду.

3. Критична аналіза джерел, що складається з зовнішнього (external criticism) і внутрішнього або вищого (higher criticism) критичної аналізи історичних джерел. Зовнішня аналіза встановлює автентичність джерела, — внутрішня його вірогідність. З методологічного аспекту джерела поділяються на залежні, незалежні і мовчазні (silent sources). Тут значну ролю відіграють допоміжні або спеціяльні історичні дисципліни для встановлення автентичности і правдомовности історичного джерела.

4. Синтеза і наукова реконструкція досліджуваного явища, що включає причиновість зв'язків між різними фактами і подіями. Тут можна також користуватися додатковими, допоміжними методами в історичному досліді, напр. методою аналізи змісту (content analysis), а часами статистичною, соціологічною і іншими методами.

5. Заключення-висновки основані на аналізі та історичній синтезі. Часами включають прийняття або відкинення гіпотези історика, що була пропонована на початку досліду. Висновки також можуть включати нові гіпотези, які треба аналізувати в інших дослідженнях, пов'язаних з досліджуваною тематикою.

6. Бібліографія (першоджерела і література). Ця частина основана на бібліографічній моделі досліду.

Назагал модель історичного досліду має додаткові методологічні структури і схеми, чого не маємо змоги проаналізувати в короткій статті.[36] Треба сказати, що белетристичні твори Грушевського, його публіцистику треба аналізувати на основі критеріїв літературної критики (белетристика) або методою "аналізи змісту" (публіцистика).[37] Вищенаведена модель відноситься до історичних і біографічних досліджень історика. Історичні спеціяльні дисципліни

[36] Про історичну методологію в таких виданнях: Lubomyr Wynar, *Research Methodology,* Kent, 1994, pp. 57-64; Jacques Barzun and S. Harter, *The Modern Researcher,* New York, 1992; Michael de Certau, *The Writing of History,* New York, 1992; Robert Jones Shafer, *A Guide to Historical Method,* London, 1974; Morton White, *The Foundations of Historical Knowledge,* New York, 1965.

[37] Ole Holsti, *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities,* Reading, Mass., 1969.

Метода «аналізи змісту» вийняткова важлива в дослідженні журналістики і в політології. Досі ця методологія не уживалася у вивченні публіцистичної спадщини історика.

(джерелознавство, генеалогія, хронологія, палеографія, архівознавство, бібліографія і інші) відограють допоміжну ролю в історичній методології — вони є її інтеґральною частиною. Джерелознавство і наукова методологія досліду є серцевиною грушевськознавства, як історичної науки. Без задовільного знання методології, джерел і літератури, як також деколи ідеологічної настанови авторів, дослідники часто спрощують проблематику грушевськознавства, тенденційно або фальшиво насвітлюють його діяльність і творчість, зокрема історіографічні і політологічні концепції Грушевського і часто видвигають джерельно необґрунтовані гіпотези або висновки. Це мало має спільного з науковим грушевськознавством. Наведемо декілька прикладів. У 1966 році один дослідник висунув гіпотезу, а заразом поважний закид Грушевському, що він «своєю науковою і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної і фізичної ліквідації української аристократії...».[38] Ця гіпотеза не основана на жадних відомих історичних джерелах і тому не видержує історичної критики, тож була відкинена істориками. Недавно появилася стаття про методологію вивчення історії України, в якій автор пише, що народницька схема і концепція історії України «змінивши назву на 'марксистсько-ленінську' плавно увійшла до радянської історичної науки».[39] Знову ж тут значне спрощення і невірне розуміння історичної схеми Грушевського, яка стала схемою української наукової історіографії, за вийнятком радянської схеми, що її спрепарували партійні історики для боротьби із схемою Грушевського і взагалі для фальсифікації усіх періодів української історії. Тут знову бачимо тенденційність і брак джерельної основи цієї «оригінальної» гіпотези, що не видержує критики. І ще один

[38] Омелян Пріцак, «У століття народин М. Грушевського, *«Листи до приятелів»,* том XIV, чч. 157-159, стор. 1-19.

Критична аналіза цих дивних гіпотез Пріцака подана в статті Марка Антоновича, «До дискусії навколо Грушевського», *Український Історик,* том 28/29, 1991-1992, стор. 370-379.

Антонович пише, що О. Пріцак «дивлячися крізь вузенькі окуляри ідеолога, порушує перспективу й у своїй упередженості бачить лише те, що підходить під його теорію, а промовчує і не помічає того, що виходить поза рамки його ідеологічних настанов і протирічить його положенням», *цит. пр.,* стор. 372.

[39] Наталя Яковенко, «До питання про методологію вивчення історії України», *Генеза,* ч. 1 (4), 1996, стор. 119-120. Її гіпотеза про схему Грушевського і її «перехід» в радянську історичну схему не має джерельних основ. З статті бачимо, що автор любується в концепціях Липинського, що їх протиставляє Грушевському, забуваючи, що приблизно до 1915 року Липинський співпрацював з істориком і у великій мірі уважав себе за учня Грушевського і був «народником» у позитивному розуміння цього історичного явища. Поклики на Джорджа Ґрабовича (не історика), М. Блока і інших — не допомагає у розумінні історіографічних концепцій Грушевського, які у статті змішані з його історіософічними концепціями, а це дві різні речі. Взагалі, на нашу думку, в 1996 році немає потреби повторювати і переповідати погляди «істориків-державників» з 1920-30 років. Ці речі відомі, і це явний анахронізм.

приклад методологічної неохайности або селективности в цитуванню історичної літератури, що допроваджує до помилкових заключень. Історик написав статтю під доволі сензаційним наголовком «Чи була школа Грушевського?», в якій подає *неповні цитати* з моєї праці і на цій основі неправильно інтерпретує мої погляди і робить помилкові висновки.[40] Це лиш приклади і ми не бажаємо їх узагальнювати.

Дослідники, озброєні знанням наукової методи історичного дослідження, мають змогу критично і об'єктивно насвітлити багатовимірну діяльність і творчість історика. Немає потреби «забронзовувати» Грушевського і творити непотрібні патріотичні міти. Патріотизм це чеснота, а не наукова метода. Не можемо повторювати помилок радянської історіографії, яка унапрямлювалася партійною ідеєю «совєтського патріотизму» і причинилася до безоглядної фальсифікації М. Грушевського, як науковця і історичного діяча. Не потрібно «націоналістичного» або «гетьманського» патріотизму для наукового дослідження спадщини історика. Аналіза життя і творчости Грушевського крізь вузькі ідеологічні або партійні погляди дослідників, причинюється до дилетантизму і виходить поза межі наукового грушевськознавства. При цій нагоді згадаємо, що впровадження в університетську програму навчання обов'язкового предмету методології історичних дослідів є вийнятково важливим для молодого покоління істориків, які студіюють у Київському, Львівському і інших університетах на історичних факультетах і працюють над своїми кандидатськими і докторськими працями. Без задовільного вивчення наукової методи історичного досліду неможливе відродження української наукової історіографії і розвиток наукового грушевськознавства.

Структура грушевськознавства

Кожна міждисциплінарна наука має свою джерелознавчу основу і свою структуру, специфічну побудову. Грушевськознавство, як наука, вивчає життя, діяльність і творчість Грушевського і визначує

[41] Ярослав Грицак, «Чи була школа Грушевського?», *Михайло Грушевський і Львівська історична школа,* Львів, 1995, стор. 140-141. Автор цитує працю другого історика «селективно». Він пише: «Любомир Винар називає наріжним каменем» історичної школи Грушевського у Львові... (випущений текст — Л. В.) історіографічну концепцію тяглости історичного процесу від етногенезу українського народу до новітньої доби історії України». *Опущено наступне речення,* яке повністю пояснює погляди Л. Винара на історичну школу Грушевського, а саме *«Йдеться про його схему східноевропейської історії, яка також включала схему української історії з її періодизацією і відповідною українською історичною термінологією. Цю схему він поклав в основу Історії України-Руси і вона була прийнята його учнями і співробітниками, які належали до цієї нової школи української національної історіографії».* (Л. Винар, *Силуети епох,* 1992, стор. 121). Виривання цитат з контексту праць інших істориків не належить до нормальної наукової методології.

його місце в українському і світовому історичних процесах. Структура дисципліни повинна віддзеркалити усі ділянки досліду наукового грушевськознавства. Для систематизації вивчення життя науковця і історичного діяча, подаємо відповідну біографічно-хронологічну таблицю, що встановляє окремі «біографічні циклі» життя Михайла Сергійовича і визначає відповідні хронологічні параметри.

Таблиця ч. 1

Хронологічна таблиця

I. Ранній період: дитинство і юнацький вік М. Грушевського (29 вересня 1866 — липня 1886)

II. Перший Київський період: університетські роки (1886 — травень 1894)

III. Львівський період життя М. Грушевського (вересень 1894 — літо 1914)

IV. Перше заслання М. Грушевського (грудень 1914 — березень 1917)

V. Другий Київський період: М. Грушевський і державне будівництво України (березень 1914 — березень 1919)

VI. Еміґраційний період життя М. Грушевського (1919 — березень 1924)

VII. Третій Київський період: повернення і діяльність М. Грушевського в Україні (березень 1924 — березень 1931)

VIII. Московський період. Друге заслання і смерть М. Грушевського (1931 — 25 листопада 1934).

Подана періодизація життя М. Грушевського має свої окремі циклі і «суб-періоди», пов'язані з його діяльністю в Галичині, Великій Україні, Росії і в різних країнах Західньої Европи.

До цієї періодизації життя історика, треба додати окремі хронологічні таблиці життя його найближчої родини (дружина, донька, брат, сестра і їхні родини).

Розвиток світогляду й ідеології Грушевського безпосередньо в'яжеться з різними періодами його життя і діяльности. Ця тема вимагає глибинного дослідження, основаного на нових опублікованих джерелах і на неопублікованих архівних матеріялах.

Модель дисциплінарної структури грушевськознавства включає окремі ділянки творчости М. Грушевського (наукова, популярно-наукова, публіцистика, мемуаристика, белетристика і інші ділянки). Для кращого розуміння окремих дисциплін науки подаємо окрему графічну модель (таблицю) поодиноких галузей грушевськознавства і їхнього пов'язання. У центрі моделі є представлене «коло знання» грушевськознавства з відповідними відсилачами («стрілками») до окремих ділянок творчости (наукової і ненаукової) у формі прямокутників (або квадратів), в яких віддзеркалена багатовимірна творчість Грушевського. Серцевиною дисциплінарної структури грушевськознавства є методологія досліду, друкована і недрукована творча спадщина, першоджерела і література про Грушев-

ського, теорія, що займається систематизацією дисципліни і подає її цілісну систему знання та історіографія грушевськознавства, в якій досліджується її історичний розвиток. Ці дисципліни в центрі моделі є пов'язані з іншими ділянками досліду, які віддзеркалюють творчість Грушевського у відповідних тематичних циклах, що внутрішньо між собою пов'язані. Кожна дисципліна має свою структуру і дуже часто свою методологію, проте ми обмежуємося лише до подання загальної структури цієї дисципліни.

Таблиця ч. 2

Структура дисциплини грушевськознавства.

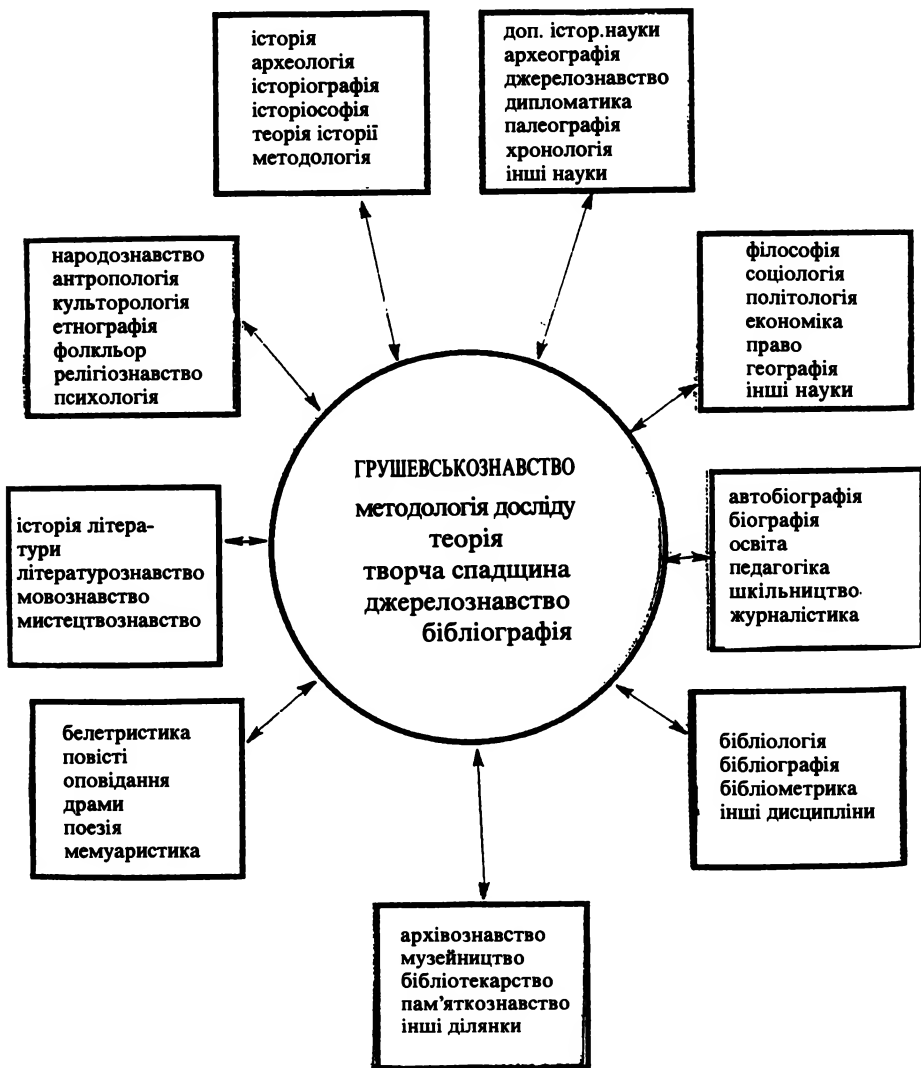

Кожна ділянка творчости вченого і суспільно-політичного діяча вимагає основної джерельної аналізи і виготовлення відповідальної моделі, в якій була б подана її структура, методологія і джерельно-бібліографічна основа.

Центральною ділянкою наукової творчости Грушевського була історія України і допоміжні історичні дисципліни. Вже раніше я писав, що він «науково обґрунтував історичність українського народу, дав йому історичну метрику своєю монументальною, "Історією України-Руси", новим науковим моделем-схемою української історії, *Історією Української літератури* і сотнями інших наукових досліджень. Свою науково-дослідчу працю Грушевський провадив у контексті його розбудови українського наукового життя, оснування його історичної школи та виховання численних кадрів нових дослідників різних українознавчих дисциплін. Завдяки цьому і завдяки наполегливій розбудові української культури і науки, Грушевський впровадив українську історіографію в европейську історичну науку, як інтеґральну частину світової історіоґрафії».[41] Треба підкреслити, що історик тематично охопив у своїх дослідженнях усі періоди розвитку українського народу і більшість допоміжних або спеціяльних історичних дисциплін. Він є унікальним явищем в українській історіографії, а його *Історія України-Руси* є неперевершеним і найвидатнішим твором української історіографії протягом її понад тисячолітнього розвитку. Історіографічна спадщина Грушевського вимагає критичного і об'єктивного насвітлення на основі історичної методології досліду, а не ідеологічної або партійної «науки» і публіцистики з штучними, а часто чудернацькими гіпотезами, які не є основані на першоджерелах і історичній літературі. У нашій статті подаємо провізоричну модель історичної творчости історика, який включає дисциплінарну структуру цієї ділянки досліду.

Окрему увагу в історичних дослідах Грушевський присвятив допоміжним або спеціяльним історичним дисциплінам. Тут подаємо структуру допоміжних історичних наук. У науковій літературі ведеться дискусія про різницю між «допоміжними» і «спеціяльними» історичними дисциплінами. Спеціяльні істор. дисципліни, на нашу думку, також включають інші суспільні науки (напр. соціологію, право, економіку і т. п.). Їх не включаємо в нашу схему історичних допоміжних наук.

Багатогранні історичні дослідження Грушевського безпосередньо в'яжуться з іншими ділянками його творчости (історія літератури, соціологія, публіцистика, див. наша модель ч. 1. структури дисциплін грушевськознавства). Ще в 1914 році він дав дефініцію концепції українознавства і подав у своїй студії «Розвиток укра-

[41] Любомир Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації,* Київ, 1995, стор. 58.

Таблиця ч. 3

Модель історичних дослідів

ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО

СТРУКТУРА ДИСЦИПЛІН ІСТОРИЧНИХ НАУК

політична історія	суспільна історія	історія культури	історія релігії	історія освіти	історія права	економічна історія	історія війська	історія науки	історіографія	історіософія	інтелектуальна історія	історична методологія	інші ділянки	істор. досліду	допоміжні	істор. науки

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДУ

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА—ЛІТЕРАТУРА—БІБЛІОГРАФІЯ

Таблиця ч. 4

Модель-структура допоміжних історичних наук

ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ НАУКИ

археологія	епіграфія	джерелознавство	археографія	палеографія	сфрагістика	генеалогія	геральдика	нумізматика	хронологія	істор. географія	істор. метрологія	ономастика, топоніміка	істор. бібліографія	інші допоміжні	історичні науки	методологія

МЕТОДОЛОГІЯ

ДЖЕРЕЛА—ЛІТЕРАТУРА—БІБЛІОГРАФІЯ

їнських досліджень у XIX стол. і вияви в них основних питань українознавства»,[42] огляд окремих українознавчих наук. Грушевський писав:

> «Поняття українознавства, як дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особистостей, його території і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток, — могло сформуватися лише поступово і головним чином протягом минулого століття».[43]

У своїй праці історик обговорює розвиток етнографії, історіографії, народознавства, мову і літературу і інші українознавчі науки. Михайла Грушевського справедливо можна назвати батьком наукового українознавства, який своєю науковою творчістю і академічною організаційною діяльністю безпосередньо впливав на розвиток окремих українознавчих наук.

ІНШІ ДІЛЯНКИ ТВОРЧОСТИ ГРУШЕВСЬКОГО

Дослідження публіцистичної творчости Грушевського належить до центральних завдань грушевськознавства. Її діяпазон надзвичайно широкий і охоплює усі головні ділянки культурного, політичного, суспільно-громадського життя, як також питання зв'язків українців з іншими народами і міжнародною тематикою. Крім того публіцистична творчість Грушевського є правдивим барометром його світоглядових заложень в контексті багатовимірного розвитку української нації. Його політичні, історіософічні, історичні й інші концепції в'яжуться з його журналістикою. Михайло Сергійович також пише вдумливі статті на теми економічного і соціяльного розвитку українського народу. Розвиток шкільництва, культурних установ (музеїв, бібліотек, архівів), наукового життя, української мови, літератури характеризують його публіцистику. Часто статті Грушевського писані з автобіографічним підкладом і є першоджерельним матеріялом для вивчення його життя і діяльности. Окрему категорію становлять його статті, присвячені українській історії і українським діячам, політичним лідерам і будівничим культури. Його політичні і ідеологічні концепції ясно з'ясовані в публіцистичній творчості історика. Статті Грушевського за 1917-1918 роки є першоджерельним матеріялом для дослідження українського державного відродження Української Народньої Республіки. Деякі статті Грушевського мали політично-програмовий характер і впливали на розвиток української національної свідомости.

[42] М. Грушевський, Развитіе украинскихъ изученій въ XIX в. и раскрытіе въ нихъ основных вопросовъ украиновъданія, *«Украинскій народъ»* том I. С-Петербург, 1914, Український переклад цієї праці Грушевського з під пера Л. Лимана, появився в «Українському Історику», чч. 101-107 в 1989-1990 роках. Тоді ми не знали, що український текст праці Грушевського знаходиться в київських архівах.

[43] *Український Історик,* ч. 103, 1889, стор. 82.

Сергій Єфремов, який не належав до приятелів Грушевського, об'єктивно насвітлив характер і значення його публіцистичної творчости. Він писав:

«У журналістику він, людина старшого з поколінь, що діяли тоді на українській арені, прийшов цілком готовий, у всеозброєнні величезної наукової освіти, виробленого всебічного світогляду, великого практичного досвіду й знань у сфері не тільки українського й російського, а й европейського життя, із запасом спостережень над конституаційною практикою, з теоретичною підготованістю до розв'язання найскладніших проблем сучасности, з випробуваними в науковій сфері методами оцінки подій. Водночас він приніс із собою невичерпне джерело кипучої енерґії, організаторських здібностей і тієї робочої дисципліни, яка дається лише роками наполегливої невідривної праці. І, — що найважливіше для журналіста, — він великою мірою виявив цю чуйність до покликів життя, цю невтомну здатність шукати разом з тими, хто шукає, іти вперед разом з тими хто іде, навчаючись вчитися самому й захоплювати з собою інших, діючи то суворо логічно, суто науковими арґументами, то гострим безкомпромісовим формулюванням..."[44]

Він, як історик, пише Єфремов, підходить до сучасности з поглядів традицій минулого і установлює історичні перспективи і основи українського руху. Він формував на сторінках часописів і журналів українську ідею і був проти «антикварних» уподобань «певної, відсталої частини українського громадянства, наполягаючи завжди на наданні українському рухові суто політичного характеру» (*цит. пр.*, стор. 174). Грушевський твердив, що українці мусять стати нацією, коли не захочуть стати паріями серед інших народів. Грушевський писав:

«Треба *хотіти* бути нацією, треба в тім напрямку працювати сильно, рушити усі суспільні засоби — перетворити потенціяльну енерґію етнографічного існування в динаміку національного розвою. Етнографічна окремішність, — це статика, національне життя — продукт волі, динамічної енерґії народу. Треба для того *хотіти,* треба *робити,* треба *дерзати*».[45]

Єфремов дає такі підсумки публіцистичної творчости Грушевського, з якими автор цих рядків повністю погоджується. Він пише:

«Але спільною рисою для всього того, чого торкалося перо М. С. Грушевського, є, на мою думку, ця глибока переконаність у правоті української справи, в досяжності і здійсненні основних завдань українського руху. До всіх питань він підходить, як українець, з погляду життєвих інтересів українських народніх мас, які (інтереси) для нього ідентичні з вимогами людяности взагалі... Цитований уже один раз

[44] Сергій Єфремов, «На сторожі національної гідности. До характеристики публіцистичної діяльности М. С. Грушевського», *Український Історик,* т. 32, ч. 1-4, 1995, стор. 171.

[45] Михайло Грушевський, «Ще про культуру і критику», *ЛНВ,* 1908. т. X, стор. 122.

вислів М. С. Грушевського: «пам'ятаймо — ми репрезентуємо великий народ, і повинні репрезентувати його гідно, достойно», — цей вислів не випадкова фраза в його вустах. Для нього це кровний висновок з усіх наукових розвідок про минуле українського народу й спостережень над його теперішнім. І в згоді з цим висновком М. С. Грушевський справді стоїть на сторожі національної гідности рідного народу».[46]

Михайло Грушевський був засновником і редактором *Літературно-Наукового Вістника* і інших часописів та журналів. Ці видання мали великий вплив на формування українського національного світогляду, на розбудову національної культури і розвиток українського політичного життя в придніпрянській і придністрянській Україні. Грушевський був одним з найвидатніших українських публіцистів 20-го століття і без систематичного вивчення його публіцистичної спадщини неможливе об'єктивне насвітлення і аналіза його життя, діяльности і творчости.

Літературна творчість Грушевського становить окрему і, мабуть, найменшу частину творчої спадщини Михайла Грушевського. Як відомо, Михайло Сергійович спершу хотів стати українським письменником і на цьому полі вести роботу «в інтересах українського життя».[47] Він писав поезії, оповідання, повісті і драматичні твори. Значна частина його поетичної і белетристичної спадщини залишилася недрукована. Завдяки праці співробітників Інституту літератури ім. Т. Шевченка і членів УІТ Галини Бурлаки і А. О. Шацької готується до друку «Літературна спадщина М. С. Грушевського» (т. І, «Художні твори» і т. II «Епістолярна спадщина») М. С. Грушевського, в якому міститься досі неопубліковане листування історика з українськими письменниками і суспільно-культурними діячами. В томі «Художні твори» друкуються прозові неопубліковані і опубліковані твори і поезія з відповідними коментарями. Це буде заразом початком нового насвітлення літературної спадщини М. С. Грушевського. Треба підкреслити, що вивчення белетристики і поезій Грушевського в'яжеться рівночасно з дослідами еволюції його світогляду. Грушевський від літературної творчости перейшов до досліджень української історії й історії української літератури, хоч ніколи не втрачав зв'язку з українською художньою літературою і з літературознавством. Його твори віддзеркалювали, як згадував Михайло Сергійович в автобіографічному нарисі, його гадки, настрої, образи, з якими не міг поділитися в своїх наукових і публіцистичних працях. В цьому аспекті вони є важливим джерелом у грушевськознавстві.

[46] Сергій Єфремов *цит. пр.* стор. 178. Єфремов писав, що публіцистичні праці Грушевського «роблять з нього духового привідцю сучасного українства» С. Єфремов, *Історія українського письменства,* т. II, 1919, стор. 241.

[47] М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», — див. Л. Винар *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року,* Нью Йорк, 1981, стор. 43.

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Дослідження многогранної діяльности Михайла Грушевського, що охоплювала головні ділянки культурного, наукового, суспільного, політичного життя України, належить до головних завдань грушевськознавства. Учасники і співробітники Михайла Сергійовича, що були його приятелями і опонентами, підкреслювали його колосальний резервуар творчої енерґії і вийняткові організаційні здібности та працьовитість. До сьогодні тяжко зрозуміти вийнятково широкий діяпазон праці і творчости історика. Це вийняткове явище в анналах української історії. Для прикладу згадаємо характеристику, дану йому Дмитром Дорошенком з 1900-их років:

> «В той час проф. Грушевський уважався всіми нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові і громадські заслуги, його організаційний талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом».[48]

О. Оглоблин об'єктивно стверджує, що Грушевський, як «загально-визнаний вождь українства» повертається до Києва, де його «обрано головою Української Центральної Ради, найвищого органу нового українського національно-політичного життя. Року 1918 Грушевський був обраний Президентом Української Народньої Республіки».[49] Це було найвище відзначення Грушевського, як політичного і державного діяча, будівничого Нової України. Треба зазначити, що Д. Дорошенко і О. Оглоблин були видатними представниками т. зв. «державницької школи» української історіографії і у значній мірі, не поділяли його історіософічних концепцій. Виринає питання, як характеризували Грушевського видатні історики і політичні діячі, після його смерти в 1934 році? Для прикладу наведемо думки Олександра Шульгина, співпрацівника Грушевського в Центральній Раді і першого міністра закордонних справ Української Народньої Республіки. Він в 1920-их роках розійшовся з Грушевським і неґативно оцінював його поворот до Києва у 1924 році. Шульгин писав:

> «Це був великий патріот, це був незрівнаний історик, організатор і публіцист, справжній пророк українського визволення, а позатим це була людина, а людині властивим є мати свої моральні якості і свої хиби. І чим більша людина, тим яскравіше виявляються ті і другі її риси.
>
> У Грушевського стало сили, відваги і надхнення, щоб гарячим і сміливим словом збудити і покликати до чину український народ. Ніхто в більшій мірі не мав права на титул фундатора Української Народньої Республіки, як Михайло Грушевський. Він поставив державне завдання перед ще може непідготовленими народними масами і самою інтелі-

[48] Дмитро Дорошенко, *Мої спомини про давне минуле,* Вінніпеґ, 1949, стор. 33.
[49] Олександер Оглоблин, *Михайло Сергієвич Грушевський,* Мюнхен, Українське Історичне Товариство, 1966, стор. 5.

ґенцією. Він зробив усе можливе і неможливе, щоб довести до проголошення державної суверенности, а потім і незалежности України».[50]

Дослідження діяльности Грушевського безпосередньо в'яжеться із науковою методологією і задовільною джерельною основою. Також до уваги слід брати психологічні наставлення Грушевського і його вдачу, що впливали на його організаційну діяльність, як також стан його здоров'я. Окремі ділянки діяльности Грушевського часто зазублюються і вказують на її багатовимірність і многогранність. Для прикладу згадаємо його редакційну працю, що включає редаґування і заснування наукових і популярних журналів та часописів в контексті його академічної, культурницької, політичної і педагогічно-освітньої діяльности.

Для кращого огляду окремих ділянок діяльности М. Грушевського подаємо окрему таблицю (схему) з трьома основними категоріями: 1) науково-академічна діяльність, що охоплює його працю в різних наукових установах, університетах і взагалі вклад Грушевського в розбудову наукового життя; 2) політична і суспільно-громадська діяльність. У цій категорії подаємо працю М. С. в різних громадських і політичних установах, його державотворчу діяльність в 1917-1918 роках, в яких він очолив Українську Центральну Раду; 3) культурно-освітня діяльність охоплює працю історика в педагогічних товариствах, розбудову шкільництва, організацію музеїв, бібліотек, архівів і інші ділянки. Треба підкреслити, що це лиш тимчасова схема (таблиця) діяльности Грушевського; в майбутньому треба відповідно поширити і доповнити її.

Кожна категорія організаційної діяльности Грушевського має свою відповідну структуру і характеристику та заслуговує на окреме джерельне дослідження. Це дослідження фактологічного-описового характеру або синтетично-концепційного слід розглядати в певних хронологічних рамках, що відповідають окремим періодам діяльности і творчости історика.[51] У методологічній площині можна застосувати історично-порівняльну, соціологічну і статистичну та інші методи дослідження. Для прикладу згадаємо аналізу і синтезу науково-академічної діяльности цього провідного організатора українського наукового життя у Львові, Києві і поза межами України.

[50] Олександер Шульгин, «Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України» *Українсько-болгарські вісті,* рік 1, кн. 1, 1935, стор. 15 (передрук з паризького «Тризуба», ч. 46-47, 1934, стор. 2-5). Див. також О. Шульгин, «Михайло Сергійович Грушевський — як політик і людина», *Збірник на пошану Олександра Шульгина,* Париж, 1969 (*Записки НТШ,* т. 186).

[51] Допоміжним у часовому визначені організаційної діяльности Грушевського є допоміжна історична наука хронологія. Щойно появилася цінна хронологічна праця В. Ф. Верстюка і Р. Я. Пирога, *М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльности,* Київ, 1996.

Таблиця ч. 5

СХЕМА ДІЯЛЬНОСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Академічна-наукова діяльність	Суспільно-політична діяльність	Культурно-освітня діяльність
Київський університет	Київська громада	Заснування видавництв
Львівський університет	Націонал-демократична партія	Розбудова шкільництва
Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)	Українська демократична партія	Освітні установи (Просвіта) Інші товариства
Основання львівської істор. школи	Державні думи	Розбудова бібліотек
Українське Наукове Т-во в Києві (УНТ)	Т-во українських потсуповців (ТУП)	Розбудова архівів і музеїв
Розбудова акад. і наукових установ за часів Центральної Ради	Українська Центральна Рада (УЦР)	Шкільний союз
Український Соціологічний Інститут (УСІ)	Українська Народня Республіка (УНР)	Українська учительська громада
Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН)	Законодатна діяльність УНР	Заснування і редаґування часописів і журналів
Історичні установи ВУАН	Українська партія соціялістів-революціонерів (УПСР)	
Професорська діяльність (Львів, Київ)	Міжнародня державна діяльність	Видання популярних істор. книжок для самоосвіти шкільні підручники
Основник і редактор наукових видань: «Записки НТШ», «Записки УНТ», ж. «Україна» і інші серійні і джерельні видання НТШ, УНТ, УСІ, ВУАН	Редакційна праця, журналістична діяльність, видання політичних публікацій	Праця в освітніх установах
Співпраця з науковими установами	Співпраця з політичними і суспільними організаціями	Співпраця з культурними і освітніми установами
Членство в неукраїнських наукових установах	Членство в суспільно-політичних організаціях	Розбудова культурного життя
Розбудова наукового життя	Розбудова сусп.-політичного життя	Інші ділянки культурно-освітньої діяльности
Інша академічно-наукова діяльність	Інші ділянки суспільно-політичного життя	

Досліджуючи його науково-організаційну діяльність в НТШ,[52] УНТ, УСІ, ВУАН[53] — цих прототипів української академії наук, треба до уваги взяти організаційну структуру даних установ, а також уживаючи історично-порівняльного досліду, можна усталити певні атри-

[52] Любомир Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка,* Мюнхен, 1970. Нове видання цієї монографії готується і буде основане на додаткових архівних матеріялах.

[53] П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, *Михайло Грушевський і Academia,* Київ, 1993. До сьогодні це найкраща праця про діяльність Грушевського в ВУАН в 1920 роках.

бути його наукової діяльности і творчости. Грушевський очолював НТШ, УНТ і УСІ і рівночасно поширював їхню організаційну структуру у формі історичних секцій і комісій. В цих трьох установах історик очолював історичні секції, археографічні комісії і наукові відділи.

Також редаґував він різні журнали і серійні наукові видання («Записки НТШ», «Записки УНТ», ж. «Україна», наукові джерельні і тематичні збірники). Отже виразно бачимо послідовність і тяглість науково-академічних концепцій Грушевського у розбудові організаційної структури українського наукового життя, як інтегральної частини світової науки. Ми вже згадували про потребу застосування в дослідженні організаційної праці історика і суспільно-політичного життя, соціологічної методології функціонального структуралізму, що допомагає вивчити структуру і діяльність (функцію) даної установи в контексті культурно-наукового процесу. У цьому відношені опрацювання структурних моделів установ є вийнятково важливі — вони помагають повніше проаналізувати і насвітлити діяльність Грушевського у творенні відповідної наукової, політичної або культурно-освітньої структури. Для прикладу подаємо за дозволом акад. П. Соханя, модель-структуру Історичних установ Грушевського у ВУАН. Ця модель показує не лише структуру історичних установ, але виразно ілюструє внутрішнє пов'язання окремих наукових секцій, комісій і інших науково-дослідчих клітин у ВУАН. Подібні організаційні моделі слід опрацювати для НТШ, УНТ, УСІ, катедр історії України (Львівський університет і ВУАН[54]) та інших наукових установ.

Подібні організаційні схеми-моделі треба опрацювати для його львівської і київської історичної школи, що могла б ґрафічно пов'язати організаційну структуру школи з головними історіографічними концепціями і методологію досліду, що характеризували творця першої історичної школи української національної історіографії.

У суспільно-політичній діяльності Грушевського, побіч його участи в політичних партіях, треба глибинно проаналізувати його діяльність, як голови Української Центральної Ради і головного будівничого Української Народньої Республіки. Тут знову потрібно застосувати історичну і соціологічну методологію і опрацювати докладну схему-моделю УЦРади, уряду Української Народньої Республіки з їхніми організаційними структурами і головними функціями та політично-державними актами (універсали, державне законодатство, Конституція УНР), які стали основою демократичної

[54] На увазі маємо Катедру історії українського народу і Науково дослідну катедру історії України при ВУАН. Подібно, як львівська катедра історії М. Грушевського, київські катедри мають безпосереднє відношення до створення його київської історичної школи, як продовження львівської.

Таблиця ч. 6

Структура історичних установ,
що працювали під головуванням акад. М.С.Грушевського

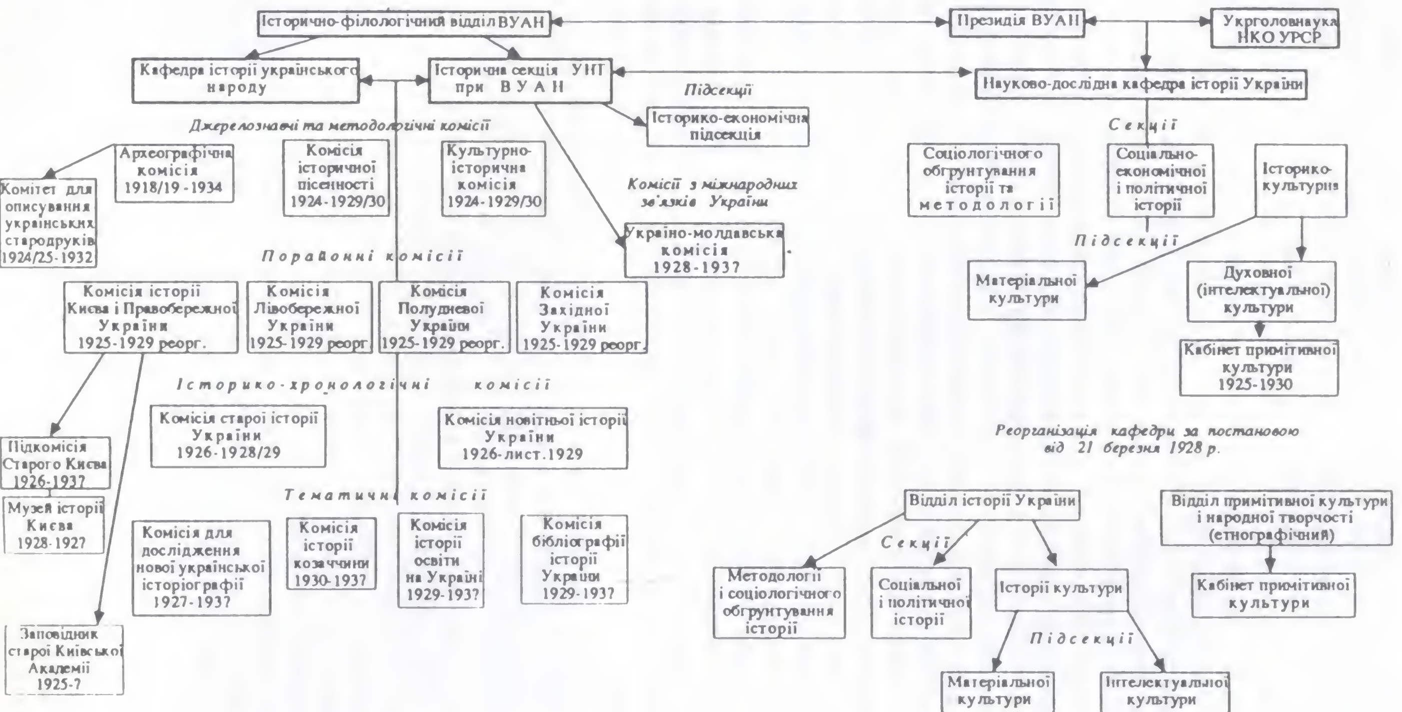

Джерело передруку: П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, *М. С. Грушевський і Academia*, Київ, 1993, стор. 146.

моделі модерної української держави.[55] Цей плюралістичний методологічний підхід до вивчення організаційної діяльности Грушевського, причиниться до повнішого насвітлення його ролі в українській і світовій історії.

Дослідження історичних, історіософічних, політичних, науково-організаційних концепцій Грушевського безпосередньо в'яжеться з його многогранною діяльністю і творчістю. Вийнятково важливо для істориків і грушевськознавців досліджувати діяльність Грушевського на основі відповідної джерельної основи і наукової методології. Намагання деяких авторів досліджувати діяльність і творчість історика і історичного діяча з їхніх сьогоднішних ідеологічних або партійних настанов безпосередньо причинюється до поверховної, тенденційної і фальшивої інтерпретації діяльности і творчости Грушевського в різні періоди його життя. Такий підхід не видержує наукової критики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

Побіч предметної структури науки грушевськознавства існує її бібліографічна структура і бібліографія, що займається реєстрацією і бібліографічним описом опублікованих і неопублікованих праць Грушевського і матеріялів про нього. Стан бібліографічного дослідження грушевськознавства незадовільний і віримо, що завдяки компютерській техніці, зможемо створити компютерську базу з відповідними бібліографічними даними (data base) з ділянки грушевськознавства.

У ширшому розумінні бібліографія грушевськознавства складається з таких частин:

1. Бібліографія усіх друкованих і недрукованих праць Грушевського, опрацьованих у різних бібліографічних форматах (монографії, статті, рецензії, некрологи, збірники джерельних матеріялів, документи, звіти і інші).
2. Недруковані архівні матеріяли Грушевського, зокрема його епістолярна спадщина. Ця катеґорія може бути включена до вищезгаданої частини бібліографії.
3. Друковані і недруковані праці і архівні матеріяли родини Михайла Сергійовича, зокрема його дружини Марії Грушевської і доньки Катерини, брата Олександра, сестри Ганни і інших членів родини.
4. Інші матеріяли М. Грушевського і членів його родини, зокрема фотографії, фільми і т. п. Існує ділянка фільмографії. Усі фото-

[55] На жаль, в обширній передмові до видання *Українська Центральна Рада. Документи і матеріяли.* Том 1. Київ, 1996 не подано організаційної структури-моделю Української Центральної Ради і це є одним з недоліків цього цінного видання.

документи треба описати і зареєструвати. Також фотографії учнів і співробітників Грушевського важливі для бібліографії фотодокументів грушевськознавства.

5. Праці про М. Грушевського і членів його родини українською і іншими мовами. Ця катеґорія включає монографічні дослідження, статті, енциклопедичні гасла, рецензії і інші матеріяли.

У вузькому розумінні бібліографія грушевськознавства складається з двох основних частин: 1) праці Михайла Грушевського, і 2) праці про Грушевського. Ці дві катеґорії охоплюють усі бібліографічні формати публікацій.

У 1966 р., з нагоди відзначення 100-ліття з дня народження Грушевського, автор цих рядків вказував на невідкличну потребу систематичного бібліографічного вивчення його творчости.[56]

Від того часу вже проминуло 30 років, і зроблено певні поступи в бібліографічному вивченню творчої спадщини історика, публіциста і суспільно-політичного діяча. Звичайно, не все зреалізовано, що ми раніше заплянували — проте є надія, що спільними силами істориків, бібліографів і архівістів, бібліографія грушевськознавства, що являється її головною дисципліною, розбудується.

Тепер бажаю коротко обговорити бібліографічні дослідження грушевськіяни в минулому і теперішньому розвитку грушевськознавства, зосереджуючися на бібліографії творчости Грушевського. Інші ділянки бібліографії вимагають окремого дослідження. Це також відноситься до бібліографічної, бібліометричної і статистичної методи дослідів творчости, що уможливлюють систематичне вивчення творчої спадщини М. Грушевського і членів його родини.

Бібліографічні дослідження

Бібліографічними дослідами публікацій Грушевського займалися професійні бібліографи та історики. На цьому місці слід наголосити органічне пов'язнання між бібліографічними та історіографічними дослідженнями, які глибоко просякають у ділянку вивчення історичних видань окремих дослідників та науково-видавничої діяльности різних наукових установ.

Першу бібліографію праць Грушевського опрацював видатний український бібліограф Іван Левицький (1850-1913) на початку 1900 років. Вона з'явилася в науковому збірнику, присвяченому Грушевському, в Львові в 1906 р.[57] Бібліографія Левицького охоплює праці Грушевського за 1885-1904 роки і нараховує 562 окремих бібліографічних записів (одиниць). Вона складається з таких розді-

[56] Любомир Винар, «Потрібна бібліографія творів Михайла Грушевського». Сучасність, ч. 7, 1966 8. стор. 113-115.

[57] Іван Левицький. «Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського», в: *Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його Десятилітньої праці в Галичині (1894-1904)*, Львів: Видання Комітету, 1906, стор. 1-64.

лів: 1) Розвідки, статті, замітки і матеріяли (стор. 1-14); 2) Рецензії, оцінки і бібліографічні огляди (стор. 15-45); 3) Оповідання (стор. 46-47); 4) Статті різного змісту (стор. 48-50). Автор включив також покажчик імен і географічних місцевостей, згаданих у заголовках праць історика. Бібліографічні описи в бібліографії повні, а список праць Грушевського укладений в хронологічному порядку. На превеликий жаль, Левицький не включив у свою працю відповідного бібліографічно-методологічного впровадження, тому не знаємо, чи всі бібліографічні описи основані на першоджерелах, або взяті з другорядних бібліографічних джерел. На нашу думку, Грушевський переглянув цей бібліографічний довідник Левицького перед друком і можливо доповнив.

Продовженням цієї бібліографічної праці є «Матеріяли до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905-1928 рр.», які з'явилися з нагоди 60-річчя життя і 40-річчя наукової діяльности Грушевського в Києві в 1929 році.[58] Д. Балика та інші складачі цієї бібліографії у «Передмові» зазначили, що «під час збірання бібліографії нами використано книжні фонди Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН, переглянуті книжки та журнали різних наукових бібліотек Києва. З газет опрацьовано тільки ті, що найшлися у ВБУ та що їх було упорядковано. Крім того одержано доповнення від В. В. Дорошенка» (стор. 3). Хронологічно бібліографічний довідник охоплює праці Грушевського від 1905 по 1928 роки. Розділи укладені в книжці за хронологічним принципом: 1) Розвідки, статті, замітки, матеріяли (стор. 3-46); 2) Красне письменство (стор. 46-52); 3) Рецензії (стор. 53-83). Також це видання включає «Додатковий бібліографічний список праць акад. М. С. Грушевського» (стор. 83-84) і «Абетковий покажчик» (стор. 87-104). За нашими підрахунками київська бібліографія праць Грушевського налічує 1188 бібліографічних одиниць. Хоч бібліографічні описи подано точно, дане видання має деякі пропуски і тому неповне.

Статистичне співставлення львівської та київської бібліографії дає таку картину публікацій Грушевського за 1885-1928 роки:

СТАТИСТИЧНА ТАБЛИЦЯ

Роки	*книжки*	*окремі видання (відбитки)*	*статті*	*рецензії*	*белетристика*	*разом*
1885-1904	34	14	152	378	13	541
1905-1928	142	17	654	323	52	1188
Разом:	176	31	806	701	65	1779

[58] «Матеріяли до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905-1928 рр.», в: *Ювілейний збірник на пошану Михайла Сергієвича Грушевського*, том. 3. Київ: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. 104 стр.

Протягом 1885-1928 років з'явилося 1779 праць Грушевського, описаних у львівській і київській бібліографіях. Вони включали окремі монографії, популярні історичні нариси, статті, окремі відбитки, рецензії та белетристику. Роблячи таке сумарне співставлення, не можна забувати, що вищезгадані бібліографії мали деякі пропуски, а тому наше статистичне співставлення лише приблизне. З огляду на рідкісність і важливість львівської та київської бібліографій, у 1984 р. їх перевидано з відповідною бібліографічною та статистичною аналізою в бібліографічному збірнику, присвяченому Грушевському.[59]

З інших бібліографій згадаймо «Бібліографію» Т. Черкаського, яка обмежена літературними творами Грушевського, і то без повного бібліографічного опису.[60] Також треба згадати вибрані бібліографії праць історика Ярослава Бідла,[61] Мирона Кордуби,[62] Дмитра Дорошенка і Олександра Оглоблина,[63] Наталії Полонськоі-Василенко та інших дослідників.[64] Також *у Систематичному каталозі видань Всеукраїнської Академії Наук, 1918-1929* (Київ, 1930) і в *Каталозі видань Всеукраїнської Академії Наук за 1930 р.* (Київ, 1931) знаходимо реєстрацію праць Грушевського, які з'явилися в Україні в 1920-их роках.[65]

Треба також згадати англомовні бібліографії Т. Приймака, Л. Винара і О. Сидоренка, що появилися, як окремі частини в монографічних дослідженнях або довідкових виданнях.[66] Проте, існує

[59] *Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866-1934. Bibliographic Sources,* Lubomyr R. Wynar (ред.). Нью-Йорк, Ukrainian Historical Association, 1985 pp., стор. 5-170.

[60] Черкаський, «Бібліографія», в: Михайло Грушевський, *Під зорями* (Київ: В-во «Рух», 1928), стор. 574-578.

[61] Jaroslav Bidlo, *Michael Hrushevs'kyj* (Прага: Nákladem Česke Akademie Věd a Uměni, 1935), стор. 37-43.

[62] Myron Korduba, *La Littérature historique soviétique-ukrainienne* (Мюнхен: Wilhelm Fink Verlag, 1972), стор. 120-122, 162-167, 170-171.

[63] Dmytro Doroshenko, "Literature on M. Hrushevsky", в його: *A Survey of Ukrainian Historiography 1917-1956,* "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.", Vol. V-VI (Нью-Йорк, 1957), стор. 285-286. Olexander Ohloblyn, "Bibliography", *там таки,* стор. 367-372.

[64] Наталя Полонська-Василенко, «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків», *Записки НТШ,* т. 168, 1962, стор. 78-80. Автор доводить бібліографічний список праць Грушевського до 1934 р. Бібліографічні описи праць Грушевського неповні і вимагають додаткової перевірки. Інші бібліографії подані в праці: *Mykhailo Hrushevs'kyj...,* стор. 173-175.

[65] Ці два катологи видань ВУАН були перевидані Дмитром Штогрином: *Каталог Видань Української Академії Наук 1918-1930* (Чікаґо: Товариство українських бібліотекарів Америки, 1966).

[66] Thomas Prymak, "Bibliography", *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture* by Thomas S. Prymak, Toronto, 1987, p. 279-304; Lubomyr R. Wynar, "M. Hrushevsky: A. Selective Bibliography", *Mykailo Hrushevsky: Ukrainian Russian Confrontation in Historiography* by Lubomyr R. Wynar. Toronto—New York, 1988, pp. 55-64; Alexander Sydorenko, "Michael Hrushevsky, 1866-1934", *Research Guide to European Historical Biography, vol. VI,* Washington, DC, 1993, pp. 343-346.

поважна прогалина у бібліографії праць Грушевського в 1929 до 1934 року включно, а також після його смерти, головно після відродження української незалежної держави в 1991 році. Відомо, що бібліограф Б. В. Грабовський підготовив бібліографічний довідник «Академік М. С. Грушевський. Матеріяли до бібліографії», в якому зареєстровано праці історика до 1995 року включно. Ця праця покищо не вийшла з друку. Обговорюючи «бібліографічну контролю» (bibliographic control) публікацій Грушевського, важливо згадати про видані покажчики змісту ж. «Україна»[67] і ж. «Український Історик», в яких подано докладний перелік матеріялів Грушевського і про нього, що друкувалися на сторінках цих головних історичних і українознавчих журналів. Часами появляються спеціялізовані (тематичні) бібліографії праць Грушевського.[68] З огляду на численні перевидання праць науковця (книжки, статті і інші) і видання нових архівних матеріялів в Україні і поза її межами, питання видання біжучої бібліографії грушевськознавства невідкладне і конечне, якщо ідеться про дальший розвиток цієї науки.

Бібліографії видань про Михайла Грушевського

З нагоди відзначення 100-ліття з дня народження Грушевського в 1966 р., автор цих рядків опрацював першу значну бібліографію вибраних праць, присвячену життю та творчості Грушевського.[69] До того часу з'явилася лише коротка бібліографія Андрія Григоровича, як додаток до англійського перекладу «Звичайної схеми 'русскої' історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» М. Грушевського.[70] Отже, 1966 р. був повною мірою переломовим у бібліографічних дослідах, присвячених історикові.

[67] *Науковий часопис українознавства «Україна» (1907-1932). Покажчик змісту.* Київ, Академія Наук України. Інститут Української Археографії, 1993, 140 стор; *«Український Історик" журнал Українського Історичного Товариства. Покажчик змісту 1963-1992 (ч. 1-115),* Київ, Академія Наук України. Інститут Української Археографії, Українське Історичне Товариство, 1993, 114 стор.

Беручи до уваги, що М. Грушевський був основником і редактором ж. «Україна», а ж. «Український Історик» безпосередньо причинився до народження науки грушевськознавства — ці бібліографічні довідники винятково важливі.

[68] Любомир Винар, ред. «Бібліографія праць Михайла Грушевського: 1917-1918»; Михайло Грушевський, *«На порозі Нової України»*. Редакція Любомира Винара. Нью Йорк—Львів, 1992, стор. 253-261; М. Кузьомко, О. Дзюба, «Список основних праць Михайла Грушевського з історії Церкви»; М. С. Грушевський, *Духовна Україна. Збірка творів.* Упорядкування І. Гирича, О. Дзюби. Київ, 1994, стор. 553-557.

[69] Любомир Винар, «Бібліографія праць про Михайла Грушевського», *Український Історик* 1966, 1-2, стор. 122-129.

[70] A. Gregorovich, "Selected Bibliography", в: M. Hrushevsky, *The Traditional Scheme of "Russian" History and the Problem of a Rational Organization of the History of the East Slavs* (Winnipeg, The Ukrainian Free Academy of Sciences, 1966), pp. 17-24.

У 1984 і 1985 рр., з нагоди відзначення 50-ліття смерти Грушевського, видано три бібліографічні довідники цього ж автора. Перша праця «Бібліографія праць про Михайла Грушевського» з'явилася в *Українському Історику* у випуску, присвяченому Грушевському.[71] Це була доповнена бібліографія з 1966 р., опрацьована за тематичним бібліографічним розподілом. Друга бібліографія німецькою мовою з'явилася в монографічному дослідженні бібліографічних джерел Грушевського у виданні Українського вільного університету.[72] Третя бібліографічна праця, яка базувалася на бібліографії, поміщеній в *Українському Історику* з 1984 р., побачила світ в англомовному бібліографічному збірнику, присвяченому Грушевському.[73] Це видання базоване на відповідній бібліографічній схемі, яку доповнюємо і пропонуємо для обговорення історикам, бібліографам, архівістам і іншим грушевськознавцям. Ця модель складається з таких частин — бібліографічних катеґорій:

1. *Бібліографія бібліографій* — включає окремі загальні і національні бібліографії, друковані бібліотечні каталоги, довідники, окремі компютерські бібліографічні банки (системи) і інші матеріяли.
2. *Бібліографія праць М. Грушевського (усі* друковані і недруковані праці у різних бібліографічних форматах).
3. *Бібліографія праць про М. Грушевського і членів його родини* (наукові, популярно-наукові праці, публіцистика, мемуаристика, дисертації (кандидатські, маґістерські і докторські) інші видання грушевськіяни).
4. *Енциклопедичні матеріяли* (енциклопедичні гасла і грушевськознавство в українських і неукраїнських енциклопедіях, біографічних словниках і інших довідкових виданнях).
5. *Бібліографія архівних матеріялів* (довідники до архівних фондів грушевськіяни в Україні і інших країнах, бібліографічні покажчики і інші довідкові видання).
6. *Інші матеріяли грушевськознавства,* що не включаються у вище наведені бібліографічно-довідкові катеґорії.
7. *Показники* (індекси авторів, назви творів, предметний показник бібліографії).

Бібліографічний опис повинен бути повний і базований на принципі де візу *(de visu).* Усі бібліографічні позиції, якщо можливо, мають бути анотовані. Цю бібліографічну моделю-схему слід критично обговорити, доповнити і його додержуватися в бібліографічних дослідженнях грушевськознавства. Треба уживати міжнародну форму бібліографічних цитат.

[71] Любомир Винар, «Бібліографія праць про Михайла Грушевського», *Український Історик,* 1984, 1-4, стор. 291-319.

[72] Lubomyr Wynar, *Mychajlo Hrusevs'kyj: Biobibliographische Quelle, 1866-1934* (Мюнхен: Ukrainische Freie Universität, 1984), стор. 40-50.

[73] Lubomyr R. Wynar, "Bibliography of Publications on M. Hrushevskyi", в *Mychajlo Hrushevs'kyi..., цит. пр.,* pp. 173-203.

В Україні слід віднотувати ініціятиву Б. Грановського, який започаткував у 1991 році серійне видання грушевськіяни.[74] До сьогодні появився лише перший випуск цього видання. У 1994 році вийшов бібліографічний покажчик історії України,[75] в якому реєстровано видання Грушевського і про нього. Якщо б ця річна бібліографія вдержалася і появлялася кожного року та поширила свій бібліографічний репертуар на видання в інших мовах з різних країн світу — це було б тривале досягнення української бібліографії і історіографії. Це, у значній мірі, позитивно розв'язало б проблему поточної бібліографії грушевськознавства. За допомогою компютерської техніки і створення відповідного бібліографічного банку грушевськіяни, цей проєкт можна здійснити. Також у запляннованих УІТ серійних збірниках «Михайло Грушевський: статті і матеріяли» передбачено окремий розділ, присвячений ретроспективній і поточній бібліографії грушевськознавства. Наука грушевськознавства мусить мати сильну бібліографічну основу, якщо ідеться про систематичне вивчення життя, діяльности і творчости М. Грушевського. Саме тому бібліографія становить одну з головних галузей грушевськознавства.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ОСНОВА ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

Історичні джерела становлять головну базу для наукового вивчення життя, діяльности і творчости М. Грушевського і його доби. Вони є заразом невід'ємною частиною джерелознавства (евристики) головної дисципліни грушевськознавства, що має свою методологію. До недавнього часу історики і інші дослідники не мали доступу до важливих історичних джерел, пов'язаних з діяльністю і творчістю Грушевського, що були сховані в спецфондах радянських архівів і інших установ. Приблизно від 1988/89 років ситуація змінилася, а від 1991 року, в якому відновлено незалежну українську державу, грушевськознавці в Україні і поза її межами можуть користуватися важливими джерельними матеріялами. Це значно поширило джерельну основу грушевськознавства і причинилося до нового насвітлення життя і творчости історика. Можна сказати, що від того часу починається новий етап грушевськознавства, що триває до наших часів. За часів радянської історіографії наука джерелознавства була

[74] *Академік М. С. Грушевський. Матеріяли до бібліографії (1914-1934).* Вип. 1, Київ, Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України, 1991, 25 стор. Б. Грановський уключив бібліографію праць про Грушевського у вже згаданім бібліографічнім збірнику, що до сьогодні не появився.

[75] *Історія України. Бібліографічний покажчик 1992 рік.* Редактори Л. Ю. Ступак, А. М. Комська. Київ-Львів, Державна історична бібліотека України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994, 304 стор.

Головним промотором річної історичної бібліографії України є Ярослав Ісаєвич, директор Інституту ім. І. Крип'якевича і президент Міжнародної асоціяції україністів (МАО).

на службі комуністичної партії і це безпосередньо вплинуло на фальсифікацію джерельної основи усіх періодів історії України, а зокрема наукової і політичної діяльности Грушевського.[76]

Є декілька клясифікацій історичних джерел[77] у ширшому і вужчому розумінні. На їхній основі подаємо схему джерел грушевськознавства, що її на випадок потреби, зможемо доповнити. До уваги беремо писані і матеріяльні (артифакти) джерела. За нашою схемою вони складаються з таких катеґорій:

1. *Письмові джерела,* що охоплюють його друковані і недруковані праці, як також праці членів родини, публічні і приватні документи, законодавчі і юридичні документи, автобіографічні матеріяли, спогади, записники, щоденники, листування і всі інші писані матеріяли. Це так звані першоджерельні матеріяли. У дослідженні М. С. Грушевського усі його друковані праці, включаючи наукові дослідження і публіцистичні праці (часописи, журнали і т. п.), клясифікуються як першоджерела, що віддзеркалюють творчість і життя історика. Нормально їх уважали б історичною літературою, а не історичним першоджерелом, якщо б їх аналізувати при дослідженні історичних явищ (напр. Хмельниччина, розвиток інтелектуальної історії в XIX стол. і т. д.). У дослідженні Грушевського — всі його писання є першоджерельного характеру.

II. *Усні джерела* (Oral sources), що дійшли до дослідника в усній творчості. Напр. перекази, пісні, фолкльор, топографічні назви, що відносяться до життя й діяльности Грушевського.

III. *Фотоджерела* включають фотографії Грушевського і членів його родини, його співробітників, офіційні групові фотографії з істориком, фільми, ілюстрації і інші фотодокументи. Звичайно фотоджерела зберігаються в архівах і музеях, деколи в бібліотеках.

IV. *Матеріяльні джерела* (physical remains) включають фізичні

[76] Наприклад В. І. Стрельський пише, що «Під час внутрішньої критики (джерел — Л.В.) особливо великого значення набуває марксистсько-ленінська методологія, що виступає як вирішальна наукова база історичної інтерпретації джерел *«Джерелознавство історії СРСР»,* Київ, 1958, стор. 33; С. О. Яковлев в підручнику *Українська радянська археографія* стверджує, що «Партійний підхід до вибору документів передбачає всебічне виявлення документів, які сприяють розкриттю закономірностей розвитку суспільно-економічних явищ... Об'єктивістський підхід до виявлення і відбору документів не має нічого спільного з справжнім науковим дослідженням», стор. 17. Цей самий автор засуджує націоналістичні теорії Грушевського.

[77] Окремі схеми клясифікації історичних джерел подані у вже згаданих виданнях Lubomyr Wynar, *Research Methods,* pp. 157-158; R. J. Shafer, *op. cit,* pp. 65-74; Jaques Barzun, *op. cit,* pp. 154-159.

Українські радянські історики обговорювали окремі питання джерелознавства у серійному виданні «Історичні джерела та їх використання». Свого часу І. П. Крип'якевич в УІЖ друкував «Нарис методики історичних досліджень» (1967-1968), що його, на жаль, не закінчив.

об'єкти, напр. будинки Грушевського, його меблі, печатки, пам'ятники Грушевського і інші матеріяльні залишки, що належали Грушевському і членам його родини (напр. годинники, обручки і т. п.). Ці джерела є рівночасно «археологічними знахідками», — вони важливі для відтворення обставин побуту і матеріяльної культури Грушевського. Ці джерела здебільшого знаходяться в музеях. Київський музей Грушевського вже роками пошукує за тими матеріяльними джерелами.

Нас цікавлять перш за все письмові джерела, зокрема епістолярні й інші першоджерельні архівні матеріяли, що зберігаються в архівах в Україні і поза її межами. Ми вже згадали, що завдяки віднайденню нових джерел, пов'язаних посередньо і безпосередньо з грушевськознавством, значно поширено джерельну основу цієї науки. Тепер проходить переоцінка його діяльности і творчости М. Грушевського у зв'язку з цим. Галина Сварник, обговорюючи джерела грушевськознавства у львівських архівах, правильно підкреслила, що джерельно-документальна «база неоднорідна і включає великий діяпазон джерел різних рівнів (від офіційних документів державних установ... через комплекс документів НТШ (з усіми протоколами засідань, офіційним листуванням товариства, видавничими і бібліотечними справами...) аж до листування Грушевського та його родини з масою кореспондентів у Галичині і поза нею, а також пов'язаного з Грушевським кола осіб між собою.»[78]

Ця різнородність історичних джерел характеризує київський і інші періоди його діяльности в Україні і на еміґрації. Видання «Споминів» Грушевського в ж. «Київ» у 1988/89 pp.[79] започатковує в Україні новий період вивчення і видання досі невідомих джерел до життя історика. Ці спогади з відповідними поясненнями вносять зовсім новий матеріял до вивчення життя і діяльности Михайла Сергієвича включаючи часи Центральної Ради. Звичайно, мемуарна література, як історичне джерело вимагає докладної аналізи (внутрішня і зовнішня істор. критика джерел), але це вже справа методології істор. досліду. Не менш важливі щоденники Михайла Сергійовича

[78] Галина Сварник, «Джерелознавча база грушевськознавства, *«Михайло Грушевський і Львівська історична школа.* Редакційна колеґія: Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич. Львів—Нью Йорк, 1995, стор. 235-236.

[79] Михайло Грушевський, «Спомини», *Київ,* чч. 9-12, 1988, чч. 8-11, 1989. Спогади опрацював і зредаґував Сергій Білокінь. Історія переховання спогадів історика має свою цікаву історію, про що варто було б згадати у передмові до їхнього видання. На початку 60-их років доцент Київського університету М. Кошель одержав рукопис від одної особи, видрукував на машинці чотири копії і передав їх, як писав, для зберігання «серед друзів». Одну з цих копій передав Ярославові Дзирі, який за дозволом п. Кошеля, передав машинопис мені у Києві. Оригінал рукопису зберігається в С. Білоконя. М. Кошель заслуговує на щиру подяку за збереження цього важливого біографічного джерела за часів комуністичної влади. Не має сумніву, що «Спомини» Грушевського заслуговують на видання окремою книжкою. Ці інформації базовані на записці М. Кошеля і інформації Я. Дзири (Київ, жовтень 1996).

за 1886-1894[80] і 1904-1910 роки.[81] Ці автобіографічні розповіді становлять особливу цінність і містять важливі дані про родинне, наукове і громадське життя Грушевського, його співпрацю з науковими діячами, письменниками, політиками і іншими діячами. Також вони є неоціненими джерелами для вивчення родинного і побутового життя Грушевського і його науково-організаційну і громадсько-політичну діяльність. Тепер Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського у Києві і Українське Історичне Товариство плянують ці видання спільно видати.[82]

Листування — епістолярна спадщина М. Грушевського, членів його родини, його співробітників і сучасників становить одну з головних джерельних катеґорій грушевськознавства. На загал листування можна поділити на дві групи: 1. приватне листування, 2. офіційне листування. Листи Грушевського і до нього є одним із найважливіших джерел для дослідження його приватного життя, наукової і громадсько-політичної діяльности. Я вповні поділяю думки видатного грушевськознавця Ігоря Гирича, що

> «Величезний масив епістолярію й щоденник М. Грушевського дають надзвичайно багато для дослідження українського національно-визвольного руху й громадсько-політичного життя кінця XIX — початку XX ст. Листи до історика почасти єдине джерело інформації про події історичної давнини, про процес роблення політичних програм, заміри, інтелектуальні суперечки, взаємини між визначними діячами цієї доби... Через взаємини ми можемо простежити напрями, що постали перед українським рухом, проаналізувати причини невдач в конкретних випадках національного суспільного життя, зрозуміти ідологію різних огрупувань, сутність теоретичних суперечок і розбіжности поглядів».[83]

До того можемо додати, що систематичне вивчення родинного життя М. Грушевського, його взаємин з його дружиною, донькою, братом і іншими членами роду Грушевських знаходять, у значній мірі, своє віддзеркалення в листуванню. Не забуваймо, що Михайло

[80] Михайло Грушевський, «Щоденник», Київська старовина, ч. 1, 4. 1993.

[81] Ігор Гирич, «Щоденник М. Грушевського як історичне джерело», *Український Історик,* том 38-39, 1991-1992, стор. 344-351; І. Гирич, «Щоденники М. С. Грушевського (1904-1910 р.р.)», *Київська старовина,* ч. 1, 1995.

[82] Лист П. С. Соханя, директора Інституту до Любомира Винара, голови УІТ з 24 жовтня 1996 року в справі спільного видання цих двох щоденників М. Грушевського.

[83] Ігор Гирич, *Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльности визначних постатей українського руху* (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко). Автореферент дисертації. Київ, Інститут української археографії НАН України, 1995, стор. 1. У своїй праці історик подає таку клясифікацію архівних джерел: 1. Епістолярні; 2. Наративні; 3. Офіційна документація державних фондоутворювачів; 4. Преса (газети і журнали); 5. Публікації вчених з суспільної проблематики, стор. 3.

Сергійович вийнятково дбав про архівні родинні матеріяли (щоденники, листування, записники) і їх зберігав без огляду на воєнні катаклізми. Знаємо, що деяка частина його рукописів і листування згоріли в березні 1917 році під час повороту з Москви до Києва,[84] а ще більша частина архівних матеріялів знищила большевицька артилерія 25 січня 1918 року за безпосереднім наказом Муравйова. Про це докладно згадує Грушевський у своїй статті «На переломі», мовляв:

> «25 січня, під час бомбардування Києва, більшовики запальними стрільнами розстріляли дім, де я жив — наш фамілійний дім... Кільканадцять запальних снарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідних, за декілька хвилин обернули в суцільне огнище ввесь дім. Згоріли мої рукописи і матеріяли, бібліотека і листування... Ніякі сили вже тепер не вернуть його...»[85]

Грушевський пережив цю трагедію, але не зломився. Він наново почав відтворювати свою бібліотеку і архів.

Як основник і голова Археографічної комісії в НТШ, УНТ і ВУАН, він є основником українського модерного джерелознавства й археографії. М. Грушевський мав повне розуміння ваги першоджерел в досліджені окремих історичних явищ і життя окремих історичних діячів.

У Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України в Києві зберігся найповніший опис родини Грушевських (Фонд ч. 1235), в якому листування займає приблизно 75% відсотків документів і за підчисленням включає приблизно одну тисячу листів Грушевського (до окремих осіб і установ), б. 12 тисяч листів до Михайла Сергійовича і б. 1000 листів до історика від різних установ і організацій.[86] Також у фонді зберігаються листи Марії Грушевської, Катерини Грушевської, Олександра Грушевського, Галини Грушевської і інших членів родини Грушевських. Багаті джерельні матеріяли зберігаються у Центральному Державному Історичному Архіві у Львові (фонд К. Студинського, в якому збережено 314

[84] В автобіографічному записі він пише: «спіткало мене велике нещастя в тій дорозі: віз (залізничний — Л. В.), в якім я їхав, загорівся, ледви з життям я вискочив, а речі мої і рукописи в огні згоріли». — *Український Історик,* ч. 1-2, 1966, стор. 99. Цікаво згадати, що ця вістка спершу появилася в автобіографічній статті М. Грушевського, «З життя проф. М. Грушевського» в часописі «Український Голос» (Вінніпеґ), ч. 16 за 21.IV.1920 р. У 1966 року я передрукував цю статтю в У.І. і дав новий наголовок «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914-1919» з відповідним введенням «Від редакції».

[85] Михайло Грушевський, «На переломі», *На порозі Нової України,* стор. 5. Докладніший опис пожежі дому Грушевського в спогаді Євгенії Кричевської, «Пожежа будинку Михайла Грушевського», *Нові дні,* ч. 105, 1958.

[86] Ігор Гирич, упорядник. *Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Покажчик до фонду No 1235 у ЦДІА України у м. Києві,* Київ, 1996.

листів історика до Студинського),[87] фонд Літературно-наукового вісника (ф. 401), джерельні матеріяли НТШ (ф. 309), матеріяли І. Крип'якевича (фонд 357), С. Томашівського (ф. 368) і інші архівні фонди у ЦДІА України у Львові, що відносяться безпосередньо до життя Грушевського, його учнів, його наукової діяльности. Вони включають приватне та офіційне листування і різні рукописи. Вийняткову цінність становлять джерельні матеріяли Грушевського і про нього в Інституті рукопису ЦНБ НАН України у Києві, що складається з автографів листів Грушевського до різних діячів, включаючи листи до С. Єфремова, М. Доманицького, О. Кандиби (Олеся) і інші. Також збереглися матеріяли ВУАН, Українського Наукового Товариства у Києві і інші важливі джерельні матеріяли. В архіві також зберігаються фотодокументи М. Грушевського.[88] Відносно фотодокументів треба згадати їхню багату колекцію в Музеї М. Грушевського у Києві, що я мав змогу їх оглядати. Там також зберігаються численні матеріяльні джерела (напр. меблі Грушевського, тощо). З інших архівів, в яких знаходяться джерельні матеріяли грушевськіяни згадаємо Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), де зберігаються документи комуністичної партії; Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного правління України (ЦДАВО),[89] Архів

[87] Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (ЦДІА—Л.), ф. 362, фонд К. Студинського. Історик-архівіст Галина Сварник, член УІТ, підготувала до видання листування М. Грушевського з К. Студинським.

[88] С. М. Киржаєв, уклад., *Документальні матеріяли М. С. Грушевського у фондах Відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР,* Київ, 1991, 114 стор.

[89] Фонд Української Центральної Ради (ф. 1115) зберігається в ЦДАВО. Недавно на основі цього фонду і інших матеріялів появилася збірка *Українська Центральна Рада. Документи і матеріяли,* том 1. Київ, 1996, 578. Видно, що укладачі збірки не віднайшли оригінальних протоколів, а передруковують їх, у значній мірі, з часопису «Вісти з Української Центральної Ради" — отже є можливість, що у передруку закралися деякі помилки. До речі, про книжку протоколів ЦР запитувався Грушевський у листі до Євгена Онацького, секретаря Ц. Ради. Про це Онацький писав мені у листі з 2.XI.1971 р. так: «Опинившись закордоном, він (М. Грушевський — Л. В.) написав мені... що я зробив з першою книжкою протоколів Укр. Цент. Ради. (Другу незакінчену книжку протоколів я передав мойому наступникові Постоловському Ант., а перша залишилася в мене, і М. Грушевський про те знав). Я відповів, що від'їзджаючи закордон, я сховав ту книжку у Міському київському музеї, де я був бібліотекарем, де працював Дан. Мих. Щербаківський. Не знаю, чи Грушевський, повернувшися до Києва, віднайшов ту книжку протоколів, чи вже її перед тим знайшли чекісти, переводячи трус в Музеї». — Любомир Винар, *Євген Онацький — чесність з нацією (1894-1979),* Нью Йорк—Мюнхен, 1981, стор. 23.

Я довше зупинився над цією справою — книжка оригінальних протоколів УЦРади — одне з найважливіших офіційних джерел до історії діяльности М. Грушевського, голови ЦР. Вірю, що київські історики і архівісти вияснять цю важливу справу.

Служби безпеки України (АСБУ) і інші архіви України (Дніпропетровськ, Чернігів і інші міста). Також важливо згадати Архів Інституту ім. Т. Шевченка НАНУ, в якому зберігаються важливі епістолярні джерела (Єфремов і інші). На окрему згадку заслуговує Державний архів Служби безпеки в Україні, в якому знаходяться матеріяли ҐПУ НКВД відносно Грушевського, а зокрема 122 томи справи» Українського Національного Центру, що його, за рецептою КПУ, очолював Грушевський. Щойно видана збірка архівних матеріялів В. Пристайком і Ю. Шаповалом з фондів цього архіву відкриває зовсім невідомі джерела до життя і діяльности Грушевського в останьому десятилітті його життя.[90] Також в 1994 році появилося перше число журналу «З архівів ВУЧК-КПУ-НКВД-КГБ» (видання НАН України, Інституту Історії України і Служби безпеки України) з деякими матеріялами про родину Грушевського, але більше чисел до кінця 1996 року не вийшло. В Україні головним науковим осередком видання архівних матеріялів грушевськознавства є Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (директор П. Сохань), який відновив серійне видання «Український археографічний щорічник» (Нова серія, 1992. — Досі появилося два томи) і нав'язує до наукових археографічних традицій Михайла Грушевського. Як відомо, історик очолював археографічні комісії в НТШ, УНТ і ВУАН, і Михайла Сергійовича можна уважати основником української національної наукової археографії.

Деякі архівні матеріяли знаходяться в архівах приватних осіб в Україні і на Заході. Досліджуючи джерела і архівні фонди грушевськознавства, до уваги треба узяти вивчення архівних матеріялів в державних архівах Австрії, Німеччини, Франції, Чехословаччини, Польщі, Америки і Канади й інших країн.[91] У них знаходяться вийнятково важливі матеріяли (офіційна кореспонденція, урядові справоздання, дипломатичні записки, документи, тощо). Архівні

[90] Володимир Пристайко, Юрій Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934*. Переднє слово Любомира Винара. Київ, 1996, 331 стор.

В Архіві СБУ знаходиться багато досі незнаних архівних матеріялів про М. Грушевського, його родину і спіробітників. Віримо, що вони повністю будуть видруковані.

[91] Для прикладу згадаємо такі архіви: Haus-, Hof und Staatsarchiv i Kriegsarchiv (Австрія), Archives du Ministere des Affaires Etrangerse (AMAE) Archives diplomatiques, (Париж); Great Britain Foreign Office. Political Correspondence Collection, vol. 3012-6384; Archives of the United States of America, Washington; The Hoover Institution, Stanford University i багато інших архівів в Европі, Америці і Канаді. З українських архівів треба згадати Архів УВАН (з архівом В. Винниченка), Український дослідний документаційний Центр УІА, НТШ (Сарсель, Ню Йорк), Архів УІТ і інших. Архівні матеріяли, пов'язані з Грушевським, досліджував І. Борщак. Тарас Гунчак, Ігор Каменецький. Любомир Винар, Ярема Раковський, Олег Ґерус, о. Т. Горняткевич і інші науковці.

матеріяли друкуються в різних журналах — «Український Історик», «Архіви України», «Український Історичний Журнал», «Київська старовина», «Записки НТШ», «Україна в минулому» і інші). Саме на основі нових знайдених архівних матеріялах (недрукованих і друкованих) започатковано переоцінку різних періодів життя і творчости Грушевського. Найбільшим недоліком в теперішньому грушевськознавстві є брак збірного каталогу-довідника до окремих архівних фондів в архівах України і інших країн. Завдяки комп'ютерській технології цей важливий проєкт можна зреалізувати і виготовити такий звідний каталог. Думаємо, що допомога УІТ в цьому проєкті запевнена. Про інші джерела грушевськознавства, напр. праці самого Грушевського і інших членів його родини не маємо змоги згадати. Вже в першому розділі цієї праці, я згадував про перевидання в Україні наукових і публіцистичних праць історика. Також на Заході видано чимало праць Грушевського, а тепер очікуємо на появу англомовного перекладу *Історії України Руси* (Видає Канадський інститут українських студій при Альбертійському університеті). В Україні і на Заході появилося чимало спогадів, монографічних досліджень, збірок документів і інших публікацій, що значно поширили джерельну основу дослідження М. Грушевського і його доби.[92] Першоджерела і джерелознавство є серцевиною наукового грушевськознавства.

ОРГАНІЗАЦІЙНО НАУКОВА СТРУКТУРА ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

Розвиток грушевськознавства в'яжеться з науковими установами і університетами, які безпосередньо сприяють розвиткові цієї дисципліни. Дуже коротко згадаю про сучасну ситуацію в Україні і на Заході в контексті наставлення наукових установ до розбудови грушевськознавства в Україні і поза її межами, задержуючи відповідний хронологічний порядок, що віддзеркалює розвиток дисципліни після її народження в 1960-их роках.

[92] Також час від часу появлялися важливі збірки першоджерел у формі мемуарів і документів, напр. В. Винниченко, *Щоденник*, т. 1, 1980, т. 2, 1983. Вячеслав Липинський, *Архів*, т. 7, т. 6, 1973. Theophil Hornykiewicz, ed. *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922*. Philadelphia, 1966. 3 vol. і багато інших. Джерельні матеріяли також подані в моїй англомовній бібліографії-довіднику *Mykhailo Hrushevskyi, Bibliographic sources, op. cit*, 194-198. Про архівні матеріяли в державних англійських архівах див. Konstantin Hnytan, "A Guide to Foreign Ministry Archives in England", *Journal of Ukrainian studies*, Vol. 2, No 1, 1977. Про українські архіви, бібліотеки і музеї в Америці див. Lubomyr R. Wynar, *Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States*, Kent, Kent State University. Center for the Study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, 1995. 35 p.

Грушевськознавство постало в Америці за ініціятивою УІТ, як окрема історично-українознавча наука. «Український Історик» (1963), офіціоз Українського історичного Товариства, став науковою трибуною грушевськознавства і цю ролю сповняє вже понад 32 роки. Також УІТ започаткувало серійне видання «Грушевськіяна». Від 1990 року в журналі поміщують свої статті і джерельні матеріяли науковці з України, і в цьому аспекті журнал став головним ограном грушевськознавців в Україні і на Заході. Одночасно УІТ створило в Україні окремі осередки діяльности УІТ ім. Грушевського (Київ, Львів, Остріг, Ужгород, Дніпропетровськ), які сприяють в розвитку грушевськознавства в Україні. У 1992 році при УІТ створено Міжнародне Товариство ім. М. Грушевського, яке займається поширенням грушевськознавства на міжнародному форумі. Товариство співпрацює з установами і поодинокими вченими, які займаються дослідом Грушевського і його доби.[93] Також окремо і в співпраці з іншими установами Українське Історичне Товариство влаштовує міжнародні конференції і симпозіюми на українських і неукраїнських наукових форумах. Одним із головних завдань УІТ є розбудова науки грушевськознавства.

Сучасний стан історичної науки в Україні — критичний. Це також відноситься до науково-видавничої діяльности наукових установ. Гостру критику сучасного стану історичних досліджень подає видатний історик Ярослав Дашкевич, який пише, що «Національна Академія наук України далі є штабом історичної науки. Штабом з дуже поганою науковою репутацією, бо саме там фальсифікувалася раніше і частково фальсифікується досі історія України».[94] Він закінчує цю статтю песимістичним висновком, мовляв:

> «Удар спрямовують на справжню історичну науку, бо її значення у формуванні національного світогляду, в розгортанні національного державного будівництва велитенське. На українську історичну науку, яка ще не встигла міцно стати на власні ноги, насувається нова чорна хмара».[95]

Образ представлений тут чорний, можливо надто чорний, якщо ідеться про сучасну кризу української історичної науки в Україні, і важливо згадати, що автор статті не узгляднив діяльности НТШ у Львові і інших наукових товариств. Як це все відноситься до сучасного стану грушевськознавства в Україні? В структурі наукового грушевськознавства в Україні, центральну ролю відіграє Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського з головним осередком у Києві (директор П. Сохань) і відділеннями у

[93] Докладніше про вклад і ролю Українського Історичного Товариства у розбудові наукового грушевськознавства у Любомира Винара, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації,* Київ, 1995, стор. 246-265.

[94] Ярослав Дашкевич, «Дорогами української Кліо (про становище української історичної науки в Україні, *«Україна в минулому»,* Вип. VIII, 1996, стор. 59.

[95] *Там же,* стор. 63.

Львові (керівник Я. Дашкевич), Дніпропетровську (керівник Ю. Мицик), в Острозі (керівник М. Ковальський) і інших містах. Саме завдяки ініціятиві Інституту започатковано перевидання фундаментальної *Історії України Руси*[96] Грушевського і заплянoвано видання його щоденників, епістолярної спадщини і інших виданнь.[97] У зв'язку з фінансовою кризою Інститут покищо не може нормально функціонувати у науково-видавничій ділянці, проте спільно з УІТ і іншими установами організує наукові конференції, присвячені Грушевському, розробляє пляни дальшої діяльности.[98] У Львівському відділенню Інституту Ярослав Дашкевич і його співробітники також заплянували джерельні видання з епістолярної спадщини історика, відбувають конференції і недавно УІТ з Львівським відділенням Інституту видало збірник праць про історичну школу Грушевського у Львові.[99]. З інших інститутів НАН України треба відзначити діяльність Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові, що його очолює Ярослав Ісаєвич, президент Міжнародної асоціяції україністів (МАУ). Він започаткував видання історіографічно-культурологічних збірників «Україна» (Львів, Інститут українознавства

[96] Перевидання *Історії України-Руси* М. Грушевського фірмує Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського і Інститут Історії України НАН України разом з УНІГУ (Гарвардський університет) і КІУС (Альбертійський університет). До Редакційної колеґії входять грушевськознавці з України і Західніх країн: П. С. Сохань (голова), Г. В. Боряк (відп. секретар), Л. Винар, І. Б. Гирич, Г. Грабович, Я. Р. Дашкевич, М. Г. Жулинський. Л. В. Решодько, Ф. Сисин, П. П. Толочко, О. Пріцак, Ф. П. Шевченко (вже помер). Отже бачимо, що до цього найважливішого проєкту перевидання ІУР — включено представників різних наукових установ. В 1996 році появився IX том, част. 1 ІУР.

[97] Див. «Стан і перспективи розвитку української археографії», *Український археографічний щорічник*, т. 4, Київ, 1992, стор. 9-18. Див. також Г. В. Боряк, О. В. Тодійчук, «Хроніка діяльности Археографічної Комісії та Інституту Української Археографії», стор. 454-456; «Видання Археографічної комісії, Інституту української археографії НАН України та інших інститутцій за їхньою участю, *Український археографічний щорічник*, т. 5, Київ, 1993, стор. 446-449.

[98] Остання міжнародна конференція, зорганізована Інститутом історії України, Українським Історичним Товариством, Історико-меморіяльним Музеєм Михайла Грушевського і Головним управлінням культури держадміністрації м. Києва у співпраці з Міжнародним академічним комітетом для вшанування 130-ліття М. Грушевського, відбулася в б. будинку Центральної Ради п. н. «Михайло Грушевський — історик-політик, громадянин», 24-25 вересня 1996 року. Див. *Програма міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського*, Київ, 1996.

[99] *Михайло Грушевський і львівська школа*. Матеріяли конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. Редакційна колеґія: Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич. Львів: Українське Історичне Товариство, Львівське відділення Інституту Української Археографії ім. М. Грушевського, Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, 1995, 256 стор. Треба згадати, що Ярослав Дашкевич, головний основник серійного видання *Україна в минулому* (Львів—Київ, Львівське відділення Інституту Української Археографії, 1992 — вип. 1.) поміщує часами на сторінках цього збірника матеріяли з грушевськіяни.

ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1994), на сторінках якого появляються матеріяли грушевськознавства, щорічну бібліографію історії України, а також перевидає праці М. Грушевського і плянує збірник, присвячений одному з найвидатніших учнів історика — І. Крип'якевичеві.[100] Також Інститут співпрацює з іншими науковими установами і організує час від часу конференції, присвячені добі Грушевського.

Інститут історії України НАН України і його орган «Український Історичний журнал» за часів комуністичної репресивної системи були головним знаряддям фальсифікації життя і діяльности М. Грушевського і взагалі усіх періодів історії України. Треба сказати, що в той час багато істориків було змущених писати на замовлення партії і тому «поборювали» історіографічну спадщину Грушевського, зокрема його історичну схему. Навіть Іван Крип'якевич, видатний історик і учень М. С., був змушений писати проти свого учителя. Проте були також історики — партійні діячі, які добровільно і з ідеологічного переконання, на сторінках УІЖ і в інших виданнях фальсифікували і русифікували історію України, зокрема воювали з історичними концепціями «буржуазного історика» і головного «фальсифікатора історії України» М. Грушевського. На щастя цей період деформації історії України проминув, імперія зла розлетілася. Тепер на сторінках УІЖ друкуються важливі матеріяли грушевськознавства, зокрема дослідження діяльности історика в 1917-20-их роках, критично обговорюється його політичну діяльність і друкуються джерельні матеріяли.[101] Журнал виходить за головною редакцією директора Інституту історії НАНУ В.А. Смолія. Інститут також був співорганізатором міжнародної конференції, присвяченої 130-літтю народження М. Грушевського. Директор Інституту співпрацює з іншими науковими установами. На нашу думку, було б побажано, щоб Інститут і УІЖ зайнялися також критичним дослідженням партійного «радянського грушевськознавства». Ще живі свідки й історики, які повинні у формі спогадів і досліджень вияснити тодішню діяльність Інституту, звернену проти Грушевського і його школи. Це також відноситься до інших установ і університетів, що не були безпосередньо пов'язані з Академією Наук Української

[100] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник наукових праць. Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Вип. 2, 1995. Відповідальний редактор Я. Ісаєвич. В ювілейному році Грушевського, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича і Інститут української археографії у Києві, спільно перевидали монографію М. Грушевського, *Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.)*. Передмова М. Крикуна. Львів, 1996, 623 стор.

[101] Для прикладу відмітимо праці Р. Пирога, «М. С. Грушевський між історією і політикою» (1924-1930), УІЖ, 1991, чч. 4-11, 1991; В. Потульницький, «Наукова діяльність М. Грушевського в еміґрації» (1919-1924), УІЖ, ч. 2, 1992 і інші. З нагоди 135-ліття М. Грушевського появився окремий том УІЖ, ч. 5 (410), 1996.

РСР. Розглядаючи сучасний стан історичної науки і грушевськознавства в Україні, треба відмітити діяльність відновленого Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові 21 жовтня 1989 року. Як відомо, Товариство зліквідувала комуністична влада на початку 1940 року, згодом воно відновило свою діяльність на еміґрації — в Мюнхені в 1947 році і поширило її в Америці, Канаді, Австралії з головним осередком в м. Сарселі б. Парижа, де проживав проф. В. Кубійович і видавав «Енциклопедію Українознавства».[102] Вже 2 червня 1990 року на засіданні Президії НТШ у Львові вирішено відбути ювілейну конференцію, присвячену 125-літтю народження Грушевського і поставити пам'ятник Грушевського в районі вул. Грушевського та проспекту Т. Шевченка і випустити медаль Грушевського.[103] Пригадую, що рік раніше на конґресі МАУ я пропонував голові НТШ у Львові д-р Олегові Романову, щоб відбути міжнародну конференцію, присвячену 125-літтю з дня народження Грушевського у Львові у співпраці з Українським Історичним Товариством, яке в Києві на конґресі МАО проголосило «Міжнародний ювілейний рік Михайла Грушевського».[104] Так сталося і у Львові в днях 27-29 серпня 1991 р. відбулася перша міжнародна конференція «Михайло Грушевський — визначний український вчений, державний діяч, громадянин», на якій виголошено 73 доповіді і повідомлення і згодом заходами НТШ у Львові і Українського Історичного Товариства видано збірник наукових праць і матеріялів з львівської конференції.[105] Ця конференція стала переломовою подією в розвитку грушевськознавства в Україні і на Заході і на ділі виказала,

[102] Докладніше в праці В. Кубійовича, *Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у 1939-1952 рр.* Мюнхен, Українське Історичне Товариство, 1973, стор. 31-34. Треба підкреслити, що В. Кубійович і НТШ в Европі спеціяльно не займалося грушевськознавством. Час від часу В. Кубійович, а згодом його наступник в ЕНТШ улаштовували наукові конференції у співпраці з іншими товариствами. Аркадій Жуковський, голова ЕНТШ, досліджував окремі аспекти життя і творчости Грушевського. Також в ЕУ опрацьовано енциклопедичні гасла, що відносилися до М. Грушевського і його діяльности.

[103] «Засідання Президії 2 червня 1990 р.», *Хроніка НТШ,* ч. 82, Львів, 1993, стор. 84-86.

[104] «Повідомлення голови Українського Історичного Товариства Л. Винара про проголошення 1991 року — Міжнародним ювілейним роком Михайла Грушевського», *Михайло Грушевський.* Збірник наукових праць і матеріялів... Львів, 1994, стор. 444-445.

[105] Міжнародну конференцію у Львові зорганізували НТШ у Львові (голова О. Романів), Українське Історичне Товариство (голова Л. Винар), Республіканська асоціяція україністів (голова І. Дзюба). У збірнику *Михайло Грушевський* вміщено розділ «Матеріяли про 125-річницю народження Михайла Грушевського», цит. пр., стор. 443-484.

Треба згадати, що в 1996 році 29 жовтня НТШ у Львові і УІТ спільно зорганізували конференцію, присвячену 130-літтю з дня народження М. Грушевського.

що ця наука розбудовується спільними силами і співпрацею грушевськознавства з України і т. зв. «української діяспори». Треба також відмітити, що НТШ відновила діяльність Археографічної і Історичної комісії, на засіданнях яких виголошувано часами доповіді, присвячені М. Грушевському. Також у «Записках НТШ» друковано дослідження і архівні матеріяли з різних ділянок грушевськознавства. Олег Романів, голова НТШ і Олег Купчинський, науковий секретар і редактор «Записок НТШ» є головними промоторами розбудови грушевськознавства в Товаристві. В майбутньому можна б взяти до уваги створення спеціяльної комісії для дослідження життя і діяльности Грушевського при Історико-філософській Секції НТШ у Львові (директор Я. Дашкевич). Це значно зміцнило б організаційно-наукову структуру грушевськознавства в НТШ.

Особливу ролю в розбудові грушевськознавства в Україні відіграють музеї. У першу чергу треба згадати Історико-меморіяльний музей Михайла Грушевського в Києві, який покищо знаходиться в приміщені Музею історії міста Києва, а згодом перенесеться у відремонтований будинок Михайла Грушевського на вул. Паньківській ч. 9.[106] В Музею зберігається цінна колекція фотографій родини Грушевського (напр. крісло історика і інші меблі, художні твори). В 1991 році Музей зорганізував першу в Україні виставку «М. Грушевський. Повернення», а в 1996 р. кураторка Музею Грушевського Світлана Панькова і її співробітники зорганізували другу, вийнятково вдалу, виставку «Мета, зміст і щастя життя...» (до 130-річчя від дня народження М. Грушевського). Статтю про діяльність Музею Михайла Грушевського містимо в цьому томі нашого збірника. Музейні колекції значно доповнюють джерельну основу грушевськознавства.

Важливу ролю у вивченні творчої спадщини М. Грушевського відіграє Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (директор М. Жулинський). У Відділі рукописних фондів і текстології Інституту провадиться систематична дослідча праця недрукованих літературних творів М. Грушевського і його епістолярної спадщини.[107]

Велику допоміжню ролю в науково-видавничій ділянці відіграє

[106]. Про генезу Музею див. Лариса Федорова, «Михайло Грушевський і Музей Києва», *Український Історик*, т. XXXXI, ч. 1-4, стор. 110-116. З приємністю згадаю, що подвижниками музейної роботи в Києві є ентузіясти-грушевськознавці Світлана Панькова, Олег Будзинський, Микола Кучеренко, Валерій Левченко і Лариса Федорова. Їм належиться велике признання за їхню самовіддану працю в розбудові музейного грушевськознавства.

[107] Ми вже згадували про запроєктовані і підготовлені видання Інституту «Епістолярна і літературна спадщина М. Грушевського» за редакцією грушевськознавців Галини Бурлаки і А. Шацької, співробітників ж. «Український Історик». Їхня праця заслуговує на високу оцінку. Треба згадати про неоцінену архівну спадщину Сергія Єфремова у архівних фондах Інституту і інші джерельні матеріяли, що безпосередньо відносяться до вивчення М. Грушевського і його доби.

Міжнародний Фонд Михайла Грушевського, який очолює проф. Л. Решодько. Цей фонд допомагає у перевиданні «Історії України-Руси» і інших видань М. Грушевського і про нього і також допомагає організувати конференції, присвячені М. Грушевському.

У нашій короткій статті неможливо згадати усі установи, що причиняються в Україні до розбудови грушевськознавства; це зробимо в окремому виданні. Тут лиш бажаємо відзначити, що одним із важливих чинників кризи української історичної науки, а також до певної міри грушевськознавства, є внутрішні непорозуміння між науковцями і поодинокими установами, які утруднюють співпрацю. Часами приватні амбіції ставиться понад загальне добро історичної науки, і це має неґативний вплив і поглиблює цю кризу. Подібне явище спостерігаємо на Заході, де діють різні українські наукові установи і українознавчі осередки при канадських і американських університетах. Я не бажаю узагальнювати цих явищ, але вони існують і неґативно впливають на співпрацю між поодинокими науковими установами і науковцями, а це безпосередньо причиняється до послаблення науково-організаційної бази грушевськознавства. Можна багато зробити, навіть без задовільної матеріяльної основи, якщо є координація наукової праці між науковими установами в Україні і на Заході, прецизно накреслені пляни дальшого розвитку грушевськознавства і взаємнопошана між науковцями. Віримо, що ці недоліки переборемо і зможемо спільними силами причинитися до дальшого розвитку української історичної науки і грушевськознавства.

ДУМКИ ПРО НАШІ ЗАВДАННЯ

Вже проминуло 30 років від постання і розвитку грушевськознавства, як окремої історико-українознавчої науки. Я був присутнім при її народженні в 1966 році і також при відродженню грушевськознавства в Україні в 1990-их роках; я радію нашими успіхами і переживаю наші невдачі. Як історики і грушевськознавці ми ще не вив'язалися з важливих завдань, хоча маємо і тривалі успіхи. Ще досі не появився давно заповіджений річний збірник «Михайло Грушевський: статті і матеріяли», що мав стати творчою лябораторією науковців-грушевськознавців без огляду на місце їхнього проживання, які розуміють значення цієї нової дисципліни. Грушевськознавство, як наука, подібно до історіографії, є одне і не ділиться на «вітчизнянне» і «зарубіжне» — такий поділ є штучний. Тут в першу чергу ідеться про *єдність науки,* яка постала і розвивається головно силами українських істориків і інших науковців. І це треба завжди наголошувати. З багаторічної перспективи грушевськознавця почуваюся до академічно-професійного і навіть морального обов'язку поділитися моїми, може деколи навіть контроверсійними думками, про наші обов'язки і чергові завдання. Спершу бажаю зробити головне зауваження відносно характеру грушевськознавства. Це моя вихідна точка до дальших розважань. Грушевсько-

знавство, як наука, займається об'єктивним, критичним вивченням життя, діяльности і творчости Грушевського. Аналіза мусить бути джерельна, метода досліду наукова, а оцінка справедлива. Грушевський — унікальне історичне явище в багатовимірному українському історичному процесі у всіх головних сферах української культури, науки і державотворення. В центрі уваги і творчости Грушевського завжди стояв український народ з його історичними злетами і упадками, народ як етнологічна соціяльно-історична цілість.

Дослідникам не треба «забронзовувати» Грушевського і творити міти про його «безпомильність» і т. д. Одночасно не треба творити мітів про Грушевського, як «руїнника» української державности в 1918 році. Також різні обвинувачення істориків і публіцистів, що історик не узгляднював у своїх дослідженнях ролі української провідної верстви князів, гетьманів і т. п. більш, як штучні і віддзеркалюють своєрідний нігілізм і незадовільне знання «Історії України-Руси» і інших творів історика.

Такий підхід до наукового вивчення спадщини Грушевського, позбавлений потрібної джерельної основи і загальноприйнятої історичної методології, нічого не вносить в науку грушевськознавства і її упрощує або примітивізує. Це лиш декілька ілюстрацій — прикладів підходів деяких досліідників до вивчення Грушевського, і їх не бажаю узагальнювати.

Спершу про наукові кадри грушевськознавців, від яких залежить теперішній стан і майбутній розвиток цієї науки. Вони є і діють в Україні і на Заході і репрезентують різні покоління українських науковців. Вирощення нового покоління грушевськознавців в Україні, із задовільним знанням методології й історичних джерел, що не обтяжене минулою партійною «історичною наукою» і сьогоднішніми будь якими ідеологічно-партійними «догмами», що виключають нормальне наукове дослідження Грушевського і його доби, є запорукою дальшого розвитку цієї дисципліни. Я мав нагоду в Києві, Львові і інших містах говорити з молодими істориками, літературознавцями, архівістами, бібліографами і іншими науковцями, правдивими ентузіястами-грушевськознавцями, які розуміють вагу об'єктивного вивчення Грушевського. Вони є справжніми спадкоємцями наукового грушевськознавства, яке народилося з огляду на репресивний комуністичний режим, поза межами України. Їм можемо лиш побажати якнайбільше успіхів у розвитку грушевськознавства, а з нашої сторони зробимо все, що в наших силах, щоб допомогти їм в науковій праці.

Друга важлива справа відноситься до віднайдення, реєстрації і вкінці видання недрукованої спадщини Михайла Грушевського, зокрема його творів і епістолярної спадщини. Рівночасно поділимося думками про перевидання наукових і публіцистичних творів історика, що безпосередньо в'яжеться із поширенням джерельної бази грушевськознавства в Україні і на Заході. Ідеться про видання їх в українській і неукраїнських мовах.

Під час відбуття київської міжнародної конференції з нагоди 130-ліття з дня народження Грушевського, учасники вислали і підписали окреме звернення до генерального прокурора України в справі знищеного або загубленого рукопису другої частини Х-го тому «Історії України-Руси», з проханням, щоб цю справу остаточно вияснити.[108] Також дотепер не віднайдено продовження шостого тому «Історії Української Літератури» М. Грушевського, що мала бути доведена, на думку О. Білецького — рецензента рукопису VI-го тому ІУЛ до останніх десятиліть XVIII століття.[109] До сьогодні справа рукописів недрукованих ІУР і ІУЛ невияснена і їхня доля невідома. З інших незнайдених рукописів згадаємо «Записник» М. Грушевського з 1920-их років, що його провадив історик після повернення в Україну в 1924 році і який був в руках НКВД з початком 1930-их років. Доля цього важливого джерела невідома.

Одним із основних завдань грушевськознавців і наукових установ в Україні є розшукати вищеназвані рукописи М. Грушевського і їх видати. Якщо їх знищено або «загублено», треба якнайшвидше подати точнішу інформацію про їхню долю. В цій справі повинен допомогти Генеральний прокуратор Г. Ворсінов і відповідні чинники в Службі Безпеки України, (там знаходяться б. архіви ГПУ-НКВД). Видання недрукованих і друкованих творів Грушевського і його епістолярної спадщини необхідне для поширення джерельної основи грушевськознавства і глибинної переоцінки життя, діяльности і творчости історика. Це є передумова нових досліджень і повнішого насвітлення аналізи і синтези доби Грушевського. Я вже раніше згадував, що Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут української літератури ім. Т. Шевченка і Українське Історичне Товариство плянують спільним зусиллям здійснити декілька важливих науково-видавничих проєктів з рукописної спадщини Грушевського (щоденники, записники і листування).

Одночасно виринає питання про систематичну реєстрацію і опис архівних фондів грушевськіяни і видання зводного каталогу. За допомогою комп'ютерської техніки потрібно створити «банк архівної грушевськіяни», і це приспішить і усучаснить технологію видання архівних довідників. Цей банк може бути окремою частиною запропонованого Геннадієм Боряком проєкту «Археографічного

[108] У зверненні до Генерального прокуратора Украіни Г. Ворсінова читаємо: «Оскільки рукопис М. Грушевського належав до національної культурної спадщини й підлягав державній охороні, просимо Вас, пане Генеральний Прокураторе, порушити за фактом його зникнення кримінальну справу» (машинопис, Київ, жовтень 1996 р. без точної дати).

[109] Олекса Мишанич, «Від упорядника», Михайло Грушевський, *Історія Української Літератури, «Український Історик»*, т. 28-29, 1991-1992, стор. 256-264. Там поміщено повний текст рецензії О. Білецького на шостий том *Історії Української Літератури* (рукопис).

реєстру національної спадщини» (АРУ)[110] базованого на комп'ютерській техніці. Покищо потрібно видавати довідники до окремих фондів грушевськіяни, як це зробив Ігор Гирич у довіднику до родинного архіву Грушевського у Києві. Треба виробити систематичний плян праці і можливо при Археографічному інституті створити окремий відділ, в якому співпрацювали б історики, археографи, музеологи, архівісти й інші грушевськознавці. Про видання ретроспективної бібліографії праць Грушевського і про нього я вже згадував раніше. Біжучу бібліографію можемо друкувати в ж. «Український Історик» або в заплянованих збірниках «Михайло Грушевський: статті і матеріяли». Бібліографічна контроля архівних фондів і джерел та бібліографічних досліджень грушевськіяни мусить бути задовільна, і завдяки сучасній комп'ютерській технології, буде зреалізована.

Віднайдення нових архівних джерел грушевськіяни значно поширює діяпазон наукового вивчення життя і спадщини Грушевського. Ідеться про нові історіографічні дослідження, в яких історики проаналізували б головні історіографічні концепції української історії, включно із вивченням його схеми українського і східньоевропейського процесу. Цю схему не можна обмежувати до його славнозвісної статті «Звичайна схема 'русскої' історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства» (написана в 1903, видрукована в 1904). Її треба аналізувати в контексті всіх томів «Історії України-Руси», «Історії Української Літератури», його реґіональних досліджень історії України в 1920-их роках і інших монографічних історичних досліджень історії України в 20-их роках і інших монографічних історічних досліджень. Цю схему-моделю Грушевський опрацьовував впродовж всього свого творчого життя, а доповнювали її його учні і співробітники. До речі, схему Грушевського із відповідними доповненнями прийняло УІТ, як наукову схему української історіографії, і її ми доповнювали в 1960-80-их роках (О. Оглоблин, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко, Л. Винар, О. Домбровський, М. Антонович і інші дослідники). Важливо дослідити еволюцію і розвиток школи М. Грушевського, що була першою школою української національної історіографії і діяла у Львові, Києві і не обмежувалася до безпосереднього зв'язку основника школи Грушевського з його учнями і співробітниками у Львові і Києві. Це було б обмежене розуміння «історичної школи», яка

[110] Геннадій Боряк, *Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»*. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. Київ, 1995. Це вийнятково цінна праця, присвячена археографії і архівним фондам України. Тут пропонується застосувати комп'ютерську техніку для створення державного реєстру «Археографічна Україна». Включення фондів грушевськіяни в сучасні інформаційно-комп'ютерські системи — вимога дня, якщо ідеться про найновішу технологію і оснування археографічного звідного каталогу спадщини М. Грушевського і науки грушевськознавства.

також характеризується методологією досліду, специфічними історіографічними і історіософічними концепціями, специфічною дослідчою тематикою. Ця перша національна школа української історіографії мала різні розгалуження-напрями, включаючи т. зв. «державницьку школу», що генетично зв'язана з школою Грушевського. Пригадую, що проф. О. Оглоблин часто говорив мені, що я більш належу «до школи Грушевського», як до «школи Оглоблина» (він був моїм професором), і в цьому є зерно правди — школа Грушевського існувала на Заході після його смерти в 1934 році, і знайшла своє продовження в нашій історіографічній творчості ъв 1960-70-их роках, далеко поза межами України. Я прийняв з певними змінами методологію історичного досліду О. Оглоблина і М. Грушевського, але в історіографічній площині я мав ширше розуміння «народу», як рушійної сили історичного процесу. У мойому розумінні «народ» охоплює усі верстви українського суспільства, починаючи від народних низів і кінчаючи провідною верствою — народньою елітою. Отже поширено концепцію «народу» у розумінні М. Грушевського, і це також відноситься до інших історіографічних і історіософічних концепцій Грушевського і Оглоблина. І я уважаю, що нова історична школа Грушевського української національної історіографії діє сьогодні в Україні і на Заході, і її розуміння виходить далеко за формальне визначення школи формулою «основник-учитель і учень-дослідник» в уточнених хронологічних рямках життя основника національної історіографії і його «фізичних учнів». Ми лиш навели деякі думки відносно організаційно-наукової історіографічної діяльности Грушевського і його спадкоємців.

Праця історика в НТШ, УНТ, УСІ, ВУАН і інших установах заслуговує на нове, повне насвітлення і монографічні дослідження. Це саме відноситься до його розбудови українського культурного життя, зокрема бібліотек, музеїв, шкільництва і інших ділянок, про які ми вже згадували в попередніх розділах нашої праці.

На нове дослідження і переоцінку заслуговує політична діяльність М. Грушевського, як головного основника першої української держави в 20-му столітті — Української Народньої Республіки, діяча в різних політичних партіях і угрупуваннях. Зокрема важливе джерельне і об'єктивне насвітлення його історично-політичних концепцій, які часто упрощується двома соціо-політичними означеннями «народник» і «державник», які себе взаїмно виключають. Джерельні матеріяли виразно вказують, що Грушевський у своїй політичній діяльности був *народником і державником* і нав'язував свої державні концепції до політичних концепцій «Старої України» — себто Козацько-гетьманської держави і Кирило-методіївського братства в 19 стол. Отже ця тема винятково важлива, і уважаємо, що історики, політологи, правники, соціологи і інші дослідники, на основі джерел, зможуть дати нове насвітлення Грушевського, як громадсько-політичного діяча. Усі ділянки діяльности і творчости Михайла Сергійовича вимагають нового дослідження. Це також відноситься до

нових біографічних студій, основаних на нововіднайдених і «старих» архівних і інших матеріялах, в яких дослідники мали б змогу наново проаналізувати усі періоди життя і діяльности М. Грушевського та визначити його місце в українському і світовому історичних процесах. Дослідження повинні бути аналітично-синтетичного характеру. Передумова успіху: глибинне знання методології і джерел і відкинення будь-яких сучасних ідеологічно-політичних особистих переконань. Не слід «мішати» особисті політичні світоглядові погляди з науковим дослідженням. Це треба добре запам'ятати «старим» і «молодим» грушевськознавцям.

Під кінець моїх роздумувань про нові праці, присвячені Грушевському, бажаю згадати про ще один, вийнятково важливий проєкт грушевськознавства. На увазі маю опрацювання спільними силами грушевськознавців «Енциклопедії грушевськознавства», або «Енциклопедичний словник М. Грушевського». Цей проєкт я обговорював з істориками, архівістами і музеологами, головно з молодшого покоління істориків у Києві. В принципі, усі піддержали цю ідею. Запроєктована енциклопедія була б довідково-науковою основою грушевськознавства. Я вірю, що спільно з грушевськознавцями-ентузіястами і науковими установами цей проєкт, без уваги на різні ускладнення, можна і треба здійснити. Запрошуємо науковців приступити до обговорення «Енциклопедії грушевськознавства» — вийнятково важливого видання, якщо ідеться про дальший розвиток цієї дисципліни.

Під кінець нашої статті декілька слів про організаційно-наукову структуру грушевськознавства. Як знаємо, існує цілий ряд наукових установ в Україні і на Заході, які позитивно відносяться до систематичного наукового вивчення доби Грушевського і до грушевськознавства. Про них ми вже згадували. Також не можна забути, що існує катедра української історії ім. М. Грушевського при Гарвардському університеті (її керівник Роман Шпорлюк), яка, на мою думку, могла б включитися в розбудову грушевськознавства і співпрацювати в реалізації проєкту. Також згадаємо про Українську Вільну Академію Наук у США і її Історичну Секцію — не має сумніву, що Академія піддержить цей проєкт, НТШ і НАН України, які тепер нав'язують до наукових традицій і спадщини Грушевського, на мою думку, приступлять до спільної праці. Успіх залежить від нас усіх, у першу чергу від установ, які пов'язують свою настанову з академічними традиціями історика, а деякі уважають його своїм патроном.

Історик Р. Я. Пиріг, видатний дослідник доби Грушевського, пропонує створення Державної комісії для спадщини Михайла Грушевського, яка зайнялася б виданням творів Грушевського (ідеться про повне видання).[111] Правдоподібно, це могла б бути державна

[111] Р. Я. Пиріг, «Актуальні проблеми сучасного вітчизняного грушевськознавства, *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи*, Харків, 1995, стор. 333.

комісія, яка діяла б при Кабінеті міністрів Української Держави. Не можна забувати, що сучасна Українська Держава, як було згадано її президентами Л. Кравчуком і Леонідом Кучмою, пов'язується з традиціями Української Народньої Республіки і з державотворчою концепцію Грушевського. Тому створення такого окремого тіла, на нашу думку, було б позитивним кроком в перевиданні творів Грушевського й інших головних видавничих проєктів грушевськознавства. Звичайно така комісія мусіла б співпрацювати з відповідними науковими установами в Україні і на Заході. Така співпраця не лише можлива, але й бажана. Вона вже здійснюється. Найкращий приклад — це співдія Міжнародного Академічного Комітету для вшанування 130-ліття народження Михайла Грушевського, що діяв при Президії Українського Історичного Товариства і державного «Оргкомітету з підготовки та відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського», що постав на основі указу Президента України Леоніда Кучми в Києві. Два комітети співпрацювали, улаштовували ювілейні наукові конференції в Україні і інших країнах і спільно причинилися до вшанування пам'яті Великого Українця.

Успіх дальшого розвитку грушевськознавства буде залежати від координації праці між подинокими науковими установами і університетами в Україні і в інших країнах світу.

Тому 30 років, коли ми закладали основи цієї науки, ми були відірвані від України, що перебувала під диктатурою комуністичної партії. Ми не мали доступу до архівних фондів грушевськіяни в Києві, Львові і інших містах, подібно, як більшість наших колеґ-істориків в поневоленій батьківщині. Не зважаючи на ці перешкоди, завдяки наполегливій праці, ми видержали і перенесли полум'яний смолоскип грушевськознавства з землі Вашінґтона у вільну, незалежну Українську Державу. Ми своє завдання виконали, без уваги на різні недостачі і оснували науку грушевськознавства і сьогодні не припиняємо діяльности. Навпаки — ми її посилюємо і спільними силами грушевськознавців в Україні і в інших країнах, що в них проживають науковці, які вивчають життя і творчу спадщину Михайла Грушевського, дальше розбудовуємо науку грушевськознавство. Це наш обов'язок, і Українське Історичне Товариство зробить все, що в його силах, щоб українські історики і інші науковці причинилися своєю творчо-науковою працею до всебічного вивчення життя і творчости провідного будівничого Нової України.

Наша праця «Вступ до грушевськознавства» є лише вступом до обговорення методології і структури цієї важливої українознавчої науки. Віримо, що в дискусії візьмуть участь українські і неукраїнські науковці, зокрема історики, які зможуть доповнити нашу статтю і причинитися до розбудови теорії науки грушевськознавства, що поруч з науковою методологією, джерелознавством і предметною структурою є важливою грушевськознавчою дисципліною.

POST SCRIPTUM

Вже після написання нашої праці, я мав змогу запізнатися із змістом «Українського Історичного Журналу» (УІЖ), присвяченого 130-річчю з дня народження М. С. Грушевського (УІЖ, ч. 5, вересень-жовтень 1996). Це число містить цілий ряд важливих матеріялів і досліджень. Я бажаю згадати лише цікаву статтю д-ра Р. Я. Пирога, автора численних праць, присвячених Грушевському, п. н. «Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку» (стор. 71-83), що є поширенням його попередніх статтей, про які ми згадуємо в нашій праці. Автор висуває ряд цікавих спостережень і думок про дослідження життя і творчости М. Грушевського і дає огляд літератури грушевськознавства. Він ділить грушевськознавство (умовно) на три частини: «радянське, зарубіжне і сучасне вітчизняне» (стор. 71). Ми вже писали про відповідну термінологію, і на мою думку «сучасне вітчизняне» грушевськознавство повністю не віддзеркалює науки грушевськознавства в ґльобальному вимірі. Крім того термін «вітчизняний» це спадщина старих часів, в яких окреслення український історик, українська історіографія замінювано терміном «вітчизняний історик». Також у термін «вітчизняний» входили всі науковці Совєтського Союзу. Якщо ідеться про грушевськознавство і грушевськознавців — дослідників Грушевського і його доби, то можна говорити про українських істориків-грушевськознавців, без огляду на те, де вони б не проживали, і неукраїнських, які вивчають спадщину Грушевського. Саме тому створено Міжнародне товариство ім. М. Грушевського, щоб неукраїнські і українські грушевськознавці могли співпрацювати і розбудовувати грушевськознавство на міжнародному науковому форумі.

Автор, на мою думку, повторює за деякими іншими дослідниками, помилкову гіпотезу про моє розуміння київської школи істориків, як «всеукраїнської школи національної історіографії» (стор. 73). Самозрозуміло, що крім наукових установ Грушевського і його історичної школи в 1920-их роках, існували в Україні інші наукові осередки й історіографічні течії. Хоча б згадати наукові установи Д. Багалія у Харкові, М. Василенка у Києві, М. Слабченка в Одесі, М. Петровського в Ніжині, Д. Яворницького в Дніпропетровську і інші. Але науковий осередок М. Грушевського у Києві був головним і центральним, якщо ідеться про розвиток української національної історіографії у всеукраїнському вимірі (маштабі).

Проф. Олександер Оглоблин, сучасник Грушевського, який не належав до його історичної школи, так пише про значення Грушевського:

> «Саме в 1920 роках, в умовах жорстокого панування московського большевизму на Україні, коли українська культура була приречена на повільне завмирання під смертоносним подихом марксо-ленінської мертвеччини, на Україні, в Києві і скрізь на широких просторах Української

Землі, могутнім піднесенням розвивається українська історична наука. І цим вона зобов'язана насамперед Михайлови Грушевському».[112]

Це не є перебільшення, і динамічна науково-організаційна праця М. Грушевського не зменшує заслуг інших істориків і інших наукових осередків в Україні. Олександер Петрович об'єктивно ствердив, що Грушевський, його школа і наукові установи охоплювали своїм впливом

«мало не ввесь основний масив української етнічної території, виходячи далеко за межі УССР. І передовсім Історична Секція УАН збуджувала серйозний науковий інтерес до історії України серед провінціяльних наукових робітників і причинилася до утворення місцевих краєзнавчих наукових установ».[113]

Самозрозуміло, що учні і співробітники Грушевського в 1920-их роках безпосередньо причинилися до «історіографічного ренесансу» тих часів. Зокрема утворення Науково-дослідної катедри історії України в Києві дало змогу Грушевському і його однодумцям виховувати нові кадри істориків, які творили тверде ядро його школи, прийняли його історичну схему і відкидали партійну комуністичну історіографію. Саме ж. «Україна» став головною творчою лябораторією українських істориків, які репрезентували різні ґенерації дослідників. Отже немає підстави ставити під сумнів існування всеукраїнської школи української національної історіографії у Києві під керівництвом М. Грушевського.

Друга справа відноситься до оцінки Р. Пирогом «зарубіжного грушевськознавства». Він висуває гіпотезу про «дві історіографічні течії, репрезентовані, з одного боку, Л. Винаром, з іншого — О. Пріцаком».[114] Видно, що шан. автор не мав доступу до важливих архівних матеріялів і джерел, що відносяться до генези і розвитку грушевськознавства в 1960-1980-их роках на Заході, зокрема в Америці. Проф. О. Пріцак в тому часі не репрезентував жодного «історіографічного напрямку» грушевськознавства. *Гляньмо на факти.*

На катедрі української історії ім. М. Грушевського, якою керував О. Пріцак, і в його журналі «Гарвардські Українські Студії» (він був головним засновником і редактором журналу) в той час не появилась жодна наукова праця, присвячена М. Грушевському, а на катедрі ім. М. Грушевського, під керівництвом проф. О. Пріцака, не захищено жодної докторської праці про Грушевського. Він мав повну можливість розгорнути грушевськознавчі дослідження, але цього не зробив без огляду на те, що патроном його історичної катедри був Грушевський. Отже говорити, що О. Пріцак в той час

[112] Олесь Мезько (Олександер Оглоблин), *Як большевики руйнували українську історичну науку.* Прага, В-во Юрія Тищенка, 1945, стор. 9.

[113] *Там же,* стор. 11.

[114] Р. Я. Пиріг, «Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку», *Український Історичний Журнал,* ч. 5, 1996, стор. 76.

репрезентував окрему «течію грушевськознавства» — це прикре непорозуміння, і видно, що дослідник задовільно не вивчив цієї теми. Я тут не обговорюю праць О. Пріцака, які появилися в Києві, після 1990-го року, бо цей період не належить до закордонного грушевськознавства. «Затяжна дискусія», про яку згадує автор, між представниками Українського Історичного Товариства (М. Антонович, О. Домбровський, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, М. Андрусяк, Л. Винар і інші) відносилася в першу чергу до історіографічних гіпотез О. Пріцака про генезу і розвиток середньовічної держави в Києві і взагалі середньовічної української історії, *а не до його наукових праць* про Грушевського, *бо вони не існували.* Натомість О. Пріцак написав декілька публіцистичних статтей, що появилися в ненаукових виданнях (ж. «Листи до приятелів», щоденник «Свобода»), але вони не були науковими дослідженнями.[115] Чому проф. О. Пріцак не створив історіографічного «напряму грушевськознавства» при катедрі ім. М. Грушевського в Гарвардському університеті, він одинокий може дати відповідь. Але історики повинні придержуватися фактів і не творити леґенд.

Насправді в науковій українській діяспорі існував державницький напрям української історіографії (видатні його представники О. Оглоблин, Д. Дорошенко. Н. Полонська-Василенко, В. Крупницький і інші), які, у значній мірі, проводжували традиції В. Липинського, С. Томашівського і інших істориків з 1920-х і 1930-х років. Їхні думки відносно Грушевського не були одностайні, але до деякого степені віддзеркалювали їхні ідеологічні заложення. Найбільш об'єктивним, на нашу думку, був провідний представник державницької історіографічної школи — проф. О. Оглоблин; проф. Н. Полонська-Василенко в аналізі діяльности Грушевського була більш емоційною, а часами суб'єктивною. Вони обоє мої професори, а пізніше найближчі співробітники ж. «Український Історик» і провідні члени УІТ. В широкому значенні ми належали до того самого історіографічного наукового середовища, хоч мали деколи різні методологічні підходи до історичного дослідження М. Грушевського і його доби. Саме УІТ і ж. «Український Історик» «народили» наукове грушевськознавство, а проф. О. Пріцак був відсутнім при народженні нової українознавчої дисципліни.

[115] Співробітники «Українського Історика» публікували рецензії на різні, зокрема англомовні видання О. Пріцака. Відносно його публіцистичної статті про Грушевського забрав слово Марко Антонович, див. фого стаття «До дискусії навколо Грушевського», *Український Історик,* ч. 110-115, 1991-1992, стоьр. 370-379.

Також треба згадати статті Олександра Домбровського «До питання української історичної школи в діяспорі», *Український Історик,* ч. 4, 1974, стор. 74-84; «Замітки до праці О. Пріцака про «Походження Руси», *Український Історик,* ч. 3-4, 1977, стор. 92-100 і інші. У першій статті історик обговорював газетну статтю О. Пріцака «Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського», що появилася в українському щоденнику «Свобода» з 13 жовтня 1972 р. і мою інформативну статтю «Історична школа М. Грушевського і НТШ», *«Свобода»* з 11 січня 1974. Кожний знає, що «Свобода» не є науковим часописом.

Себе я зачисляв і зачисляю до синтетичної школи української національної історіографії, що є продовженням неонародницької соціологічної історіографічної школи М. Грушевського і вже згаданої державницької школи української історіографії на еміґрації в 1950-их, 1960-их і пізніших роках. Формально я належав до "школи Оглоблина» — але мої історіографічні і історіософічні концепції, і історична методологія часами не покривалися з концепціями моїх професорів і з їхніми поглядами на природу і розвиток українського історичного процесу. Але ми всі визнавали історичну схему М. Грушевського, як наукову схему української наукової історіографії.

Віримо, що наші думки пригодяться нашим колеґам в Україні, які з других рук черпають інформації про грушевськознавство і українські історіографічні течії на Заході. Треба історикам придержуватися напрямної — принципу до джерел! Ad fontes!

Новітня українська історіографія і наукове грушевськознавство в Україні є органічним продовженням наукового грушевськознавства з 1960-80-их років і наукової української історіографії, не обтяженої партійними або ідеологічними доґмами. Тут бажаю наголосити безперервність історичного розвитку дисципліни грушевськознавства, що переходить різні етапи свого росту. Проте вона задержує свою дисциплінарну структуру, багатовимірну методологію наукового досліду і джерельну основу, що ввесь час поширюється, і інші атрибути, які характеризують самостійну дисципліну грушевськознавства.

Віримо, що спільними силами українських істориків і інших науковців в Україні і інших країнах, будемо дальше її розвивати в контексті української науки і світової культури.

Любомир Винар

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН
Українське Історичне Товариство
Лудлов, Масс., ЗСА

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ НА ТЛІ ДОБИ: ДУМКИ ПРО ТРЕТЮ І ОСТАННЮ ДОБУ ІСТОРИКА (1924-1934)

Михайло Грушевський під час ювілейного засідання з нагоди 70-річчя акад. П. Тутківського. Київ, 19 травня 1929 р. Друкується вперше. Одержано від д-ра Ю. Шаповала. Центральний держ. архів кіно-фото фонодокументів.

ВСТУП

«Дійсним батьком нашої історії» назвав Михайла Грушевського один з його біографів (В. Дорошенко),[1] і ці слова зовсім заслужено характеризують покійного історика. Грушевський справді найвидатніший історик України, що створив першу наукову схему українського історичного процесу й на основі цієї схеми створив свою монументальну десятитомову «Історію України-Руси», не кажучи вже про менші обсягом його загальні й спеціяльні праці з історії

[1] *Літературно-науковий Вісник*, май, 1912, стор. 297.

України. Проте, вчений надзвичайно широкого діяпазону — Грушевський цікавився не тільки питанням історії. Багато уваги і сил присвятив він історії української літератури (зокрема його монументальна кількотомова «Історія української літератури», яка також залишилася незакінченою), етнографії та фолкльору, археології, соціології, а також віддав данину красному письменству та літературній критиці.

Але Грушевський був не тільки великим українським вченим-дослідником. В його особі Україна мала видатного публіциста, можливо, найбільшого з-поміж усіх українських публіцистів XX століття, і визначного політичного діяча, якого ще задовго до того, як він став на чолі Української Народньої Республіки 1917-1918 рр., нерідко називали — й друзі, й, особливо, супротивники — некоронованим королем України.

Революція 1917 року відкрила широкий шлях для заслуженого українського діяча. Грушевський, загально-визнаний вождь українства, повертається до Києва, де його було обрано на Голову Української Центральної Ради, найвищого органу нового українського національно-політичного життя. У 1918 році Грушевського було обрано Президентом Української Народньої Республіки. Але ліквідація Центральної Ради наприкінці квітня 1918 року й відновлення в Україні гетьманства в особі Гетьмана Павла Скоропадського, по суті, поклали край керівній державній ролі Грушевського, а згодом занепад Української Держави примушує Грушевського піти на еміґрацію. За кордоном Грушевський розгорнув широку наукову й публіцистичну працю, обстоюючи національно-політичні права України на міжнародному форумі.

Тема «Грушевський на тлі доби» властиво ще задовільно не насвітлена в українській історіографії. Грушевський жив, діяв і творив в трьох добах. Кожна з них мала свою специфіку, свої завдання і вимагала різних ідей, метод і людей. Грушевський 1880-их та 1890-их рр. XIX ст. і Грушевський 1905-1918 років належить до двох відмінних періодів історії України. А він пережив їх і діяв ще в 1920-их і 1930-их роках.

Перша доба Грушевського — доба, яка його створила, це 60-ті, 70-ті і 80-ті роки XIX століття.

Друга доба Грушевського — доба, яку він творив, це 1890-ті роки і перші 18 років нашого століття. Це в стислому розумінні цього слова — *доба Грушевського.*

Третя доба Грушевського — доба, яку він створив, але не така, яку він творив — це 20-ті й початок 30-их років нашого віку. Властиво, це вже не була його доба, хоч він продовжував жити і творити в ній. Тут лише в скороченій формі бажаємо обговорити останню добу Грушевського.

ТРЕТЯ ДОБА ГРУШЕВСЬКОГО: 1924-1934

Доба, у творенні якої він брав таку поважну участь, але не така, яку він хотів створити. Це не була *доба Грушевського,* хоч він продовжував жити й працювати в ній — і ця праця мала такі великі наслідки.

На початку березня 1924 року Грушевський повернувся до Києва. Але як далекий був цей березень від того коли (27.III.) Грушевський прибув до Києва, щоб очолити Українську Центральну Раду, перший парлямент вільної України. Політична діяльність Грушевського скінчилася ще на еміграції. Я глибоко переконаний, що їдучи до Києва в 1924 році, Грушевський не мав якихось суто-політичних плянів, а навіть ілюзій щодо можливости своєї політичної ролі в умовах совєтської системи й дійсности.

Коли дехто, в 1966 році, говорить, що «М. С. Грушевський приїхав в УССР за згодою і з доручення своєї політичної організації — Партії Українських Соціялістів Революціонерів (праве крило) з метою продовження в УССР політичної акції для підготовки повстання українського народу проти окупаційної большевицької влади й вигнання її з України...» і, що «таку підпільну працю М. С. Грушевський дійсно провадив»,[2] — то ця історична фантастика може викликати тільки подив і посмішку в тих, хто ближче знав тогочасні совєтські умовини, еміґраційні відносини — й, кінець-кінцем, його особисту вдачу. Звичайно, в оточенні ближчому й дальшому Грушевського могли бути й, мабуть, дійсно були люди, які думали або мріяли про таку політичну ролю й діяльність Грушевського.

Й не було нічого дивного, коли в 1930-их роках подібні обвинувачення проти Грушевського висунув НКВД й компартія, яким потрібні були формальні підстави для ліквідації Грушевського. Але історик і біограф Грушевського прийняти цю версію за чисту правду не має права. В 1920-их роках постать Грушевського була сугубо трагічна. Грушевський був людиною-діячем формату провідника. Але він належав до генерації, яка вже виконала свою історичну ролю. В 1920-их роках вона вже була не *генерацією проводу,* а *генерацією проводів* в історично-політичному житті українства і в українській історіографії.

В цьому й полягала велика трагедія Грушевського — в цю третю і останню добу його діяльности. Я думаю, що саме наука

[2] В. Дубровський, «Український Історик», ч. 1-2, 1966, стор. 109.

Від редакції: це твердження висунув проф. В. Дубровський, співробітник М. Грушевського в 1920-их роках, у рецензії на енциклопедичну статтю М. А. Рубача, «Грушевский, Михаил Сергеевич» — *Советская Историческая Енциклопедия,* т. 4, Москва, 1963. Докладніше про цю справу пише В. Дубровський в спогаді «М. С. Грушевський у Чернігові», в Календарі-Альманаху *Відродження,* Буенос Айрес, 1961, стор. 99-119.

—те, що було, за його словами, «головною задачею» його життя повернула його на Україну в 1924 році. Але, як я казав колись на урочистій Академії УВАН з нагоди 20-ліття смерти Грушевського:

> «повернувся він до Києва не для тихої кабінетної праці, не для писання мемуарів, а для продовження боротьби за національну самостійність і соборність України — тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою — зброєю науки».[3]

Він розвинув тут велетенську науково-дослідчу й науково-організаційну працю, в якій був і блискучим керманичем, і ретельним робітником, якості, що не завжди знаходяться в одній людині. Його величезний вклад в українську науку 1920-их років (і початку 1930-их) добре відомий і я не буду зараз на цьому спинятися. Втім Грушевський останньої київської доби був далеко вже не той Грушевський, що ним він був колись у Львові й в тому ж Києві перед I Світовою війною: маєстат залишився, але абсолютної влади вже не було.

Закликаючи до співпраці старших науковців, Грушевський наче б то забуває старі обиди, жалі й порахунки. В його науково-дослідній катедрі працює дійсним членом проф. Данилевич, той самий Данилевич, який, мабуть, з суто особистих міркувань, виступав проти кандидатури Грушевського на катедру руської історії в Київському університеті, яка звільнилася в 1908 році після смерти П. Голубовського. Грушевський ніколи не забував заподіяних йому кривд і шкод. Але він запросив Данилевича, вже старого й немічного, майже рамолі, на дійсного члена катедри.

Він, Грушевський — великий ворог Сергія Олександровича Єфремова, дивиться крізь пальці на близькі відносини й співпрацю своєї, як казали тоді, правої руки, О. Ю. Гермайзе з ненависним йому керманичем Історично-Філологічного Відділу, якого вся культурна Україна вважала «сумлінням українського народу».

Він, що з давніх-давен не любив Д. І. Багалія, готовий ладити з ним, аби тільки Д.І. сидів собі тихо в Харкові й не втручався в справи історичних установ ВУАН. І праці співробітників Багалія друкуються в виданнях Грушевського. Й він дарує їм певну вільність і незалежність думки, втім легеньку й обережну, критику встановлених ним порядків. Багато з них, коли не більшість цікавляться проблемами, які його ніколи спеціяльно не цікавили: маю на увазі добу Козацько-Гетьманської Держави й 19 століття. Навіть одвертий бунт проти його керівництва та ідеології, правда, з боку його рідного небожа — С. В. Шамрая, який перейшов на сторону великого ворога Мих. Сергійовича — М. І. Яворського, Грушевський сприймає коли не спокійно, то в кожнім разі, ніяк не трагічно.

Він, далекий політично й почасти ідеологічно від М. П. Василенка, спокійно дивиться на гарний зріст керованого Василенком

[3] *Український Історик*, 1964, ч. 2-3, стор. 51

Автограф двох сторінок статті Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби». Написано в липні 1966 року.

Історично-правного осередку в III Відділі Академії. І сам Василенко і його співробітники, Л. О. Окіншевич, В. О. Романовський, В. І. Новицький та інші, знаходять для своїх праць гостинне місце на сторінках «України» та інших видань Грушевського. І ставлення Грушевського до своїх нових учнів-співробітників і аспірантів його катедри було вже не таке, як колись у Львові. За старою звичкою він ще суворо доглядає за ними. Його авторитет для них — безсумнівний, але вже не абсолютний.

Він приймає до своєї катедри цілу групу моїх учнів, аспірантів, але це вже не ради них самих, як для того, щоб не допустити до утворення в Києві ще одного науково-дослідного осередку, до того ще пов'язаного з конкурентом Катедри Грушевського — Харківським Інститутом ім. Багалія.

І найголовніше — Грушевський мириться з тим, що ідеологія його нових учнів далеко відійшла від його старих народницьких ідей, і шукав нових шляхів в дусі української державницької історіографії. Те ідейне й персональне (маю на увазі Томашівського) розходження між вчителем і учнем, що було колись у Львові, тепер у Києві, не заважає їх творчому співробітництву в Історичній Секції і в Катедрі Грушевського. Бо й сам Грушевський у Києві в 1920-их роках вже не той ідеолог народницької школи, якої він був до революції.

Його праці останнього Київського періоду, зокрема його Історія Хмельниччини в IX томі «Історії України-Руси», свідчить про те, що Грушевський сам шукає нових ідейних шляхів і саме в напрямку державницької ідеології, хоч уся його ідейна генеалогія, традиції, виховання й багаторічний дослід тягнуть його назад і, будь-щобудь, тяжать над ним. Це нове в діяльності й ідеології Грушевського й було доказом того, що науково-історична роля *самого* Грушевського ще не була скінчена. Вона, як і в кожної великої історичної людини-діяча, скінчилася щойно з його життям. Разом з цим, Грушевський організує українських істориків (і не лише істориків!), збирає рештки старшого покоління, мобілізує й виховує нові молоді сили, об'єднуючи їх у створених ним численних академічних установах, в науково-дослідній катедрі історії України, і передусім в журналі «Україна» та численних інших виданнях — періодичних і неперіодичних, створюючи монументальну Історичну Секцію, яку Грушевський вважав за продовження старого Українського Наукового Товариства.

Грушевський об'їздить усі головні старі українські культурні осередки-міста, закликаючи до співпраці (зокрема в комісіях порайонного дослідження України) тамтешні культурні сили. Він їде до Москви й Ленінграду, вишукуючи й там українські наукові сили та притягаючи до співпраці всіх, кому дорогі були інтереси українознавства. Маштаб і розмах цієї мобілізації українознавців, що її протягом короткого часу перевів Грушевський, *був ґрандіозний.* Нічого подібного перед тим на Україні не було.

Недарма казали, а дехто навіть обвинувачував Грушевського, що він творить «Академію в Академії». І коли в цьому було дещо правди, то заслуга Грушевського була безперечна, а провина за це розбиття чи певне дублювання сил і зусиль лежить не на самому Грушевському.

Люди є люди, традиції є традиції, а в українській справі, на жаль, традиційно завжди крутилося чимало чинників, чужих і ворожих українству. Але *провідником* він вже не був і не міг бути.

Провідник без проводу, діяч, що пережив свою історичну генерацію, немов, «дід у хаті, де вже порядкували внуки», це трагічна, але все ще маєстатична постать Грушевського на тлі українського культурного відродження 1920-их років, що для нього він так багато зробив протягом цілого свого життя.

СТАТТЯ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА «МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ НА ТЛІ ДОБИ»

Рукопис праці проф. Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби» повністю не зберігся. Він виголосив її у формі доповіді на Урочистій Пленарній Конференції Історичної Секції УВАН, Історично-Філософічної Секції НТШ і Українського Історичного Товариства, присвяченій 100-літтю з дня народження Михайла Грушевського. Конференція відбулася 18 грудня 1966 року в Нью Йорку, в будинку УВАН. Докладніше про цю пленарну конференцію, присвячену 100-літтю М. Грушевського в ж. «Український Історик» (ч. 3-4, 1966, стор. 111). Проводив конференцією проф. О. Оглоблин, як голова Історичної Секції УВАН і голова УІТ.

Свої доповіді Олександер Петрович часто писав у формі диспозицій з відповідним текстом. У цьому випадку залишився повний текст 3-ої частини його доповіді про третю Київську добу Грушевського, а попередні частини мають відповідний плян-диспозицію, без відповідного тексту. Вийняток становить вступ. Як відомо, проф. О. Оглоблин дуже часто виголошував доповіді на основі відповідного пляну (диспозиції). Цю доповідь він бажав згодом поширити, зокрема додати відповідні джерела й літературу й опісля видрукувати в «Українському Історику» — про що останній раз я з ним говорив у його домі в Лудлов, в 1990 році. Тоді ми плянували видати його збірник праць про Грушевського.

Як відомо, Олександер Петрович в 1920-их роках не належав до прихильників Грушевського. Він тісно співпрацював з акад. Д. Багалієм і його науковими установами. Тим більше його думки й аналіза М. Грушевського після повороту історика в Україну в 1924 році, особливо цінна. Це писав очевидець подій, який мав жаль до Михайла Сергійовича відносно його неґативного наставлення до спроби Оглоблина створення катедри історії України в Києві в 1925-26 роках. Про ці події ми часто розмовляли. Проф. О. Оглоблин, без огляду на «київські непорозуміння» з Грушевським, а також на його приналежність до т.зв. «державницької школи» української історіографії — завжди з пошаною ставився до Михайла Сергійовича, як найвидатнішого українського історика.

До речі, у своїй статті він критично оцінює гіпотезу проф. Василя Дубровського (1897-1966), який у ювілейному числі «Українського Історика» (1966) помістив критичну рецензію на енцикло-

педичну статтю М. Ю. Рубача про Грушевського, що появилася у совєтській історичній енциклопедії в 1963 році. Дубровський виказав фальсифікацію М. Рубача (Рубановича) творчости і життя М. Грушевського, якого він представив як українського «буржуазного історика» з «буржуазно-націоналістичними концепціями». У рецензійній статті В. Дубровський також згадує про причини повороту М. Грушевського в Україну. Про це він пише:

«Свідомим блудом Рубановича є те, що він зобразив повернення М. С. Грушевського в УССР в 1924 році, як нібито його «зміну вєх», тобто каяття й прийняття ним «совєтської плятформи». В ті роки Рубанович був в УССР і тому знав, що тоді совєтська влада в УССР (большевики) закликали і заохочували українських еміґрантів повернутися в УССР ніби, щоб «приймати участь у відбудові українського життя». Насправді, це було хитре заманювання ворогів большевицької окупації України в мишолапку ГПУ-НКВД, що стало ясним через кілька років... Так само, як багатьох інших і М. С. Грушевського схиляли совєтські аґенти закордоном повернутися в Україну і їм «допомагати». Жодних покаянь чи обіцянок служіння совєтам М. С. Грушевський ніколи не давав. Навпаки, він мав офіційний папір з головою Радкому УССР, В. Я. Чубарем, про те, що совєтська влада забезпечує М. С. Грушевському повну особисту недоторканість і повну волю в науковій його діяльності, взамін за обіцянку М. С. Грушевського не виступати прилюдно чи друком проти совєтської влади, тобто утриматися від явної політичної боротьби з нею. Чого Рубанович дійсно міг не знати, але дехто з українців про те знав і я можу це підтвердити, було те, що М. С. Грушевський приїхав в УССР за згодою і з доручення своєї політичної організації — Партії Українських Соціялістів-Революціонерів (праве крило) з метою провадження в УРСР політичної акції...» (В. Дубровський, *цит. пр.*, стор. 108-109).

В дальшому історик подає свої інші арґументи, а також згадує про свій спогад «М. С. Грушевський у Чернігові». Там він зустрічав Грушевського і з ним мав розмови на різні теми. Проф. О. Оглоблин не погоджувався з гіпотезами й висновками Дубровського щодо причини повороту Грушевського в Україну у 1924 році. Він також був явно невдоволений, що я помістив статтю В. Дубровського в У.І. У листі з 7.III.1966 р. він писав мені:

"Другий пункт — це гіпотеза про участь Грушевського в готуванні антибольшевицького повстання, що ніби то й було причиною його повернення в Україну, в 1924 р. Треба втратити глузд, щоб писати таку несенітницю. Не кажу вже про те, що в 1924 році годі було думати про якесь «повстання українського народу» проти большевиків, які провадили тоді політику НЕП'у й українізації... Не кажу й про те, що Грушевський ніяк не надавався для такої (підпільної, очевидно) акції... Навіть, коли б хтось на Україні (як пише Дубровський) або, радше на еміґрації думав про це, пов'язуючи це з приїздом Грушевського, то було б безглуздям посилати туди на цю дію *людину — і то яку людину!*, що в першу ж хвилину такого повстання була б знищена большевицькою владою...» (Лист О. Оглоблина до Л. Винара, ст. 2).

В дальшому Олександер Петрович писав, що В. Дубровський мусів знати, що в 1924-26 рр. в Україні Єфремов і інші були «заскочені» поворотом Грушевського, і зазначує, що «мене не дивує, що Дубровський так написав: я надто добре знав його протягом майже півстоліття. Зрештою, кожна людина, навіть наймудріша, може помилятися...». Гадаю, що Олександер Петрович доволі емоційно зареаґував на рецензію Дубровського, який, до речі, проводив аспірантуру при Науково-Дослідній Катедрі Історії Культури під керуванням акад. Д. Багалія, опісля викладав історію України в Чернігівському ІНО, а в роках 1924-30 співпрацював в Історичній Секції ВУАН.

Він був членом-основником УІТ і членом Редакційної Колеґії УІ. Як мені відомо, О. Оглоблин і В. Дубровський між собою жили мирно. Але в тому випадку йшлося про підваження загальноприйнятого заключення, що М. Грушевський повернувся в Україну *виключно* для продовження наукової праці або мав бажання стати президентом ВУАН. На закінчення в листі О.П. писав: «Інша справа, що біограф Грушевського (отже, й Ти) мусиш проаналізувати й конфронтувати навіть таку неймовірну гіпотезу й дати їй відповідну оцінку». З цим твердженням я вповні годжуся, тим більше, що гіпотезу Дубровського також (у дещо зміненій формі) видвигали інші науковці й б. члени Української Центральної Ради.

Думаю, що в майбутньому видамо всі праці Олександра Петровича, присвячені М. Грушевському. Він належав до тих нечисленних представників історіографічної державницької школи, що намагався об'єктивно відтворити життя і діяльність історика, без огляду на його особисті непорозуміння з М. Грушевським.

Рукопис статті О. Оглоблина друкуємо без жадних правописних змін.

Питання причини повороту М. Грушевського в Україну вимагає нового критичного насвітлення. До уваги дослідник мусить узяти *усі гіпотези* і критичну аналізу даного питання базувати на широкій джерельній основі.

Любомир Винар

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ
Українське Історичне Товариство
Львів, Україна

БОРОТЬБА З ГРУШЕВСЬКИМ ТА ЙОГО ЛЬВІВСЬКОЮ ШКОЛОЮ ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ*

Перша проблема, яка виникла в процесі роботи над даною темою, полягала в тому, де саме знайти стислий і відносно повний перелік наукових "гріхів" (якщо не "злочинів") Михайла Грушевського та його школи, з якими вели боротьбу майже 60 років не лише науковці й псевдонауковці, партійні функціонери, працівники відповідних органів, але й взагалі дуже широке коло істориків нижчого рангу, вчителів та й студентів радянських вузів, включаючи, очевидно, також працівників і студентів Львівського державного університету ім.І.Франка. Проти М.Грушевського та його школи (невідомо, чи це слово подавати в лапках, чи без них, бо писали і пишуть так і так, деколи, правда, подавали "шкілка") було написано дуже багато, в різному — з погляду процентного співвідношення лайки та вигадок — оформленні.

Такий досить компактний перелік гріхів та злочинів я знайшов у енциклопедичній статті Михайла Абрамовича Рубача, опублікованій 1969 р.[1] М.Рубач — не львівський, а київський історик, один з перших директорів Інституту історії партії при ЦК КП(б)У (в 1929-1932 рр.), потім репресований за троцькізм, реабілітований, доктор і професор, відомий був з того, що тримав носа за вітром (так говорили про нього київські студенти-історики, бо кожного ранку, до того як зайти до будинку університету, він пробігав очима московську "Правду" у вітрині скверика перед університетом). Тому й антиукраїнізм він культивував ціле своє життя. Складений ним перелік помилок М.Грушевського був цілком актуальним для Львова — тому я його й наводжу, може, ще й тому, що він складений ззовні коректними словами: "Наукове значення

* У порівнянні з моєю статтею "Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті", опублікованою в збірнику *Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р.* — Нью-Йорк, Львів, 1995. — С.32-94, даний текст виправлений та значно доповнений. Тому він публікується під дещо зміненою назвою.

[1] *Рубач М.А.* Грушевський Михайло Сергійович // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т.1. — С.483-484.

праць Грушевського обмежене тенденційністю у доборі й узагальненні фактів, націоналістичною інтерпретацією джерел. Грушевський вороже ставився до марксизму. Вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними і психологічними факторами. Приділяючи велику увагу економічним питанням, Грушевський, проте, відкидав вирішальне значення в історії розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Виходячи з ідеалістичної посилки про вічність етнічних категорій (народність, нація), Грушевський вважав національну проблему головною в історії, твердив, що національні інтереси вищі за класові, а класова боротьба заважає боротьбі за національні інтереси. Пропагуючи націоналістичну теорію "єдиного потоку", Грушевський зображав українську націю безкласовою, безбуржуазною, в якій не було експлуататорських класів і не було місця для класової боротьби. Заперечував наявність українського пролетаріату і його керівну роль у суспільно-політичному житті. Протиставляв український народ російському, ігнорував їхню історичну близькість, а колоніальну політику царизму зображував як політику російського народу. Формування української народності відносив не до 14-15 ст., а до 4 ст. і твердив, що Київська Русь належить тільки історії України і не була спільною колискою української, російської, білоруської народностей. Засуджував діяльність Б.Хмельницького і вихваляв І.Виговського та І.Мазепу, які намагалися відірвати Україну від Росії. Після повернення з еміграції став приділяти більше уваги історії класової боротьби, але залишився на націоналістичних позиціях".

Прошу вибачити довгу цитату з М.Рубача (він, до речі, був ще й автором спеціальної книжечки, спрямованої проти М.Грушевського — *Реакційна суть націоналістичних "теорій" безкласовості та "єдиного потоку*" (Київ, 1955), — отже, міг вважатися знавцем проблеми), цитату, з якою не думаю, зрештою, полемізувати, хоча в ній багато явних фальсифікацій. Ціла тирада М.Рубача прекрасно доводить: справа не в М.Грушевському та його школі, їх історичних працях, а в тому, що треба було закреслити об'єктивну історію України, закрити правду про минуле української нації, підсовуючи замість цього сфальсифікований сурогат. Так робилося інтенсивно в усіх вузах України, що мали і мають історичні чи історико-філологічні факультети. Ця лінія продовжується більше або менше відкрито досі. Також у Львові.

Уявімо собі ту армію істориків, яку, хоча б за післявоєнні роки, випустили зі своїх брам університети, педагогічні інститути України. В основному, це були вчителі, які понесли з собою фальшиву історію в міста і села України. Ми знаємо добре, що, починаючи, принаймні, з 70-х рр., підбір майбутніх студентів історичних факультетів (як і юридичних, журналістських також) здійснювався за спеціальними критеріями — через вузькі очка такого сита не могла пройти не те що підозріла в ідейному відношенні молодь — не могли пройти навіть діти підозрілих батьків. Діяв генеалогічний принцип. Результати такої підготовки, зокрема на історичних факультетах, перед нами.

Всеукраїнський з'їзд вчителів у Києві 1993 р. довів, що вчительський корпус — один з найреакційніших і найзаскорузліших прошарків інтелігенції України. Склад сучасних викладачів історії у вузах, треба шкодувати, — крім небагатьох винятків — цієї ж категорії.

Боротьба нібито з М.Грушевським та його школою, а по суті, з правдивою та об'єктивною історією України виявилася ефективною. Ефективною досі.

Друга проблема, яка виникла, — як подати дуже багатий і різноманітний матеріал про боротьбу з історією України, що велася під приводом боротьби з М.Грушевським та його школою. У мене немає наміру перелічувати десятки, якщо не сотні, статей, в яких злим і не тихим словом згадували найбільшого українського історика — бо в такий спосіб вийшов би чималий за обсягом та брудний за змістом бібліографічний покажчик[2]. Мене більше цікавить психологічний портрет посмертних ворогів М.Грушевського. Тому я не міг відмовити собі у сумнівній, зрештою, приємності зупинитися на деяких темних постатях з кола викладачів Львівського університету. Це для того, щоб показати, якого рівня людьми і якими методами велася ця "боротьба", що не мала нічого — навіть приблизно — спільного з науковою критикою творів М.Грушевського. Порахунки з недавнім минулим історичної науки починати треба, бо метод замовчування ледве чи здатний поліпшити становище нашої історіографії тепер і в майбутньому.

Тема такого характеру розглядається вперше, тому звертаю увагу на фактографію подій та джерельну базу, цитуючи, часом обширно, документальні матеріали епохи, бо лише таким чином можна відчути понуру атмосферу тамтих чорних років української науки і культури під російською окупацією. З перспективи часу методи, які тоді застосовували для знищення української історичної науки, сприймаються як майже неймовірні, але це не відбирає їм автентизму, який необхідно пригадати.

Та спершу про фактори, які стимулювали "боротьбу" та про періоди, коли вона перетворювалася в інтенсивну (це незалежно від діяльності тих осіб, які вважали таку "боротьбу" основною програмою свого викладацького і наукового життя).

Під час першого періоду т.зв. радянської влади 1939-1941 рр., коли за словами одного з дослідників минулого університету, "перебудова університету, його оновлення проходили в умовах гострої класової боротьби", а "особливо вперта була боротьба з польським, українським, єврейським націоналізмом", причому, звісно, "особливу небезпеку стано-

[2] Див.: *Вальо М.А.* Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму: Бібліографічний покажчик. — Львів, 1976; *Вальо М.А., Дубова Т.М.* Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму: Покажчик літератури за 1976-1985 рр. — Львів, 1987. В обох покажчиках є параграф "Фальсифікатори історії" (відповідно с.23-34 та 38-45), що стосується також "боротьби з школою М.Грушевського". Покажчики в даній ділянці дуже не повні.

вив український буржуазний націоналізм“[3], М.Грушевського та його школу не чіпали. Іван Крип'якевич, один з найвидатніших учнів М.Грушевського, став доктором наук, професором, відносно спокійно викладав історію України у Львівському університеті[4]. У виданому за розпорядженням першого "радянського" ректора університету, пізніше репресованого історика, Михайла Марченка першому томі *Записок історичного та філологічного факультетів* М.Грушевського цитують цілком спокійно, а серед авторів тому є такі імена, як О.Оглоблин, Н.Василенко-Полонська, І.Крип'якевич.

Становище кардинально змінилося після т.зв. другого визволення. Певне, що довкола Львова, а часто й у Львові горіла земля під ногами нових окупантів. І хоча логічно провести зв'язок між Українською повстанською армією та школою М.Грушевського, здавалося б, важко, проте такий зв'язок встановили. В листівках підпілля було написано: "Шукайте друзів між східно-української молоді [...], допомагайте їм вивчати нефальшовану історію України [...] за Грушевським, Терлецьким, Крип'якевичем, Дорошенком, географію — за Рудницьким, літературу — за Єфремовом, Возняком, Барвінським“[5] Подаю дещо з хронології подій. Листопад 1944 р. — у Львові Збори представників інтелігенції проти українських буржуазних націоналістів. Січень 1945 р. — Нарада вчителів західних областей у Львові, на ній доповідь Дмитра Мануїльського "Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини“. Квітень 1945 р. — арешт єрархії Греко-католицької церкви з митрополитом Йосифом Сліпим на чолі. Березень 1946 р. — формальна ліквідація церкви, на т. зв. Львівському церковному соборі, цей же 1946 р., вересень — Загальноміські збори інтелігенції Львова у приміщенні театру ім.М.Заньковецької з "каяттям“ живих ще представників школи М.Грушевського — й одночасно працівників університету — Мирона Кордуби, Омеляна Терлецького, Івана Крип'якевича. (Я був на цих зборах і мені досі моторошно на згадку про інсценізоване тоді інквізиторське судилище)[6] Цей же вересень 1946 р. — ліквідація у Львові відділів Інститутів історії України, літератури і економіки та депортація провідних вчених цих установ до Києва. І без цього напру-

[3] *Здоровега В.Й.* Перші кроки комсомолу відродженого університету // Вісник Львівського університету. Суспільні науки. — Львів, 1979. — Вип.16. — С.14, 17.

[4] Та це був, безсумнівно, обманливий спокій. Бо 1941 р. серед звинувачень, які висунули Агатангелові Кримському, було й таке, що він "підтримував близькі стосунки з націоналістами Студинським, Франком П., Сімовичем, Крип'якевичем (Львів), Вернадським, Петрушевським (Москва), Петрунем (Одеса) та рядом інших“ Див.: *Ільєнко І.* Хватальна евакуація. За слідчою справою А.Кримського // Літературна Україна. — 1990. — 25 жовтня. — С.6.

[5] Такий текст зачитувався на Загальноміських зборах інтелігенції Львова 9 вересня 1946 р.

[6] Про ці збори починають згадувати в літературі. Див.: *Нечиталюк М.* Післяслово. Замітки до "Історії української літератури“ та літературознавчої концепції М.С.Возняка // *Возняк М.С.* Історія української літератури: У 2-х кн. — Львів, 1994 (2-е вид.). — Кн.2.— С.535.

жену ситуацію, насичену боротьбою УПА з переважаючим ворогом, штучно ще більше загострювали. Від серпня до жовтня 1946 р. — п'ять ідеологічних постанов ЦК КП(б)У: про *Історію української літератури*, про журнал *Перець*, про журнал *Вітчизну*, дві постанови про репертуар театрів. Так тепер повелося, щоб у нагнітанні ідеологічної боротьби, пов'язаної з переслідуваннями і репресіями по відношенню до інтелігенції, винуватити Лазаря Кагановича, але все щойно перелічене відбувалося за секретарювання Микити Хрущова... В період Л.Кагановича (березень-грудень 1947 р.) було ухвалено лише одну постанову ЦК КП(б)У, правда, вбивчу для української історичної науки (серпень 1947 р.) — "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР". (Немов для глуму можна пригадати, що ідеологічні постанови 1946-1947 рр. ЦК КПУ скасував тоді, коли ліквідувало їх вже саме життя, — 20 червня 1990 р.). У більшості постанов повторювали на всі лади прізвище М.Грушевського з відповідними епітетами. Липень 1947 р. — Д.Мануїльський знову у Львові на Нараді активу інтелігенції з черговою нацьковувальною доповіддю "Проти українського буржуазного націоналізму". Жовтень 1947 р. — велика депортація з західноукраїнських земель, під час якої було вивезено багато представників інтелігенції. Жовтень 1949 р. — провокаційне вбивство Я.Галана у Львові як ще один сигнал до розправи з українською культурою і наукою. 1950 рік приніс у лютому постанову ЦК КПУ про журнал *Дніпро*, а незабаром після цього, 12-22 квітня, у Львові відбулася виїзна Наукова сесія Інституту історії АН УРСР, на якій обговорювалося питання про підвищення ідейно-теоретичного рівня праці істориків. Пленум ЦК КПУ з листопада 1951 р. ухвалив постанову про боротьбу з українським націоналізмом та з космополітизмом і т.д.[7] У 60-80-х рр. відкриті постанови замінили закритими листами: так було, здавалося, секретніше для світу, але репресії сипалися після них далі.

***

Як реагував на ці події Львівський університет та його історичний факультет? Зрозуміло, високоідейно. Ініціатором та дуже активним організатором цькувальних заходів був ректор 1944-1947 рр., справжній аферист з Одеси, Іван Бєлякевич (деколи, залежно від обставин, він підписував себе "Білякевич"), який самозвано проголосив себе професо-

[7] Недавно скомпонована хронологія історії України (*Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — Київ, 1995) послідовно ігнорує події 1944-1950 рр. на Західній Україні, особливо ті, що пов'язані з національно-визвольною боротьбою та репресіями російської окупаційної влади. Тому там не згадано арешт митрополита Й.Сліпого, погромних виступів у Львові Д.Мануїльського (1945 і 1947 рр.), М.Бажана (1946 р.), ліквідацію гуманітарних відділів інститутів АН УРСР у Львові (1946 р.) і т.п. Все це — прояв популярного в Києві антигаличанського синдрому.

ром (тоді такого звання він не мав) та рекламував учнем Агатангела Кримського. Розкриття афери фальшивого професора, яке почалося з великим шумом та зняттям І.Бєлякевича з посади, швидко затушували, а І.Бєлякевич продовжував далі працювати в університеті. Не посоромився. Зрештою, він залишився одним з активних членів цілком сформованої мафії історичного факультету, яка поширила свої щупальця на цілий університет — і поза його межі. Історія цієї мафії, зла, яке вона натворила своїм патологічним українофобством, ще буде написана[8]

У середині 40-х рр. у Львівському університеті склалася всеохоплююча — справді тоталітарна — структура для боротьби з М.Грушевським та його школою. Події наростали поступово.

Перші доноси на представників школи Грушевського в університеті полетіли в грудні 1945 р.[9] За формулюванням І.Бєлякевича, це подавалося так, що "ворожі шкідливі виступи професорів Кордуби, Крип'якевича[10] та інших деякі комуністи Університету ім.І.Франка почали

[8] Учасниками мафії історичного факультету протягом багатьох років були Іван Бєлякевич, Роман Бродський, Григорій Гербільський, Юрій Гроссман; І.Бєлякевич вважався керівником групи, але її "сірим кардиналом" був Г.Гербільський. Рупором цієї групи у 60-70-х рр., особливо на партійних зборах, виступала історик радянської культури Любов Іваненко. Протягом ряду років сильну підтримку групі давала чорний дух університету, секретар парторганізації університету, історик КПРС Галина Смірнова. Мафія опиралася на пізнішого ректора Володимира Чугайова в час, коли він був секретарем Львівського обкому партії, пізніше на Валентина Маланчука, вихованця історичного факультету, що займав таку ж посаду. Група особливо завзято боролася з вченими і викладачами української національності, якщо вони "посміли" займати вищі посади на історичному факультеті. Після 1947 р. професор Іван Крип'якевич до викладання у Львівському університеті не повернувся. Доктора історичних наук Ярослава Ісаєвича до викладання в університеті не допустили, університет змушені були покинути з відповідним тавром доктори історичних наук Юрій Сливка, Олександр Карпенко, Микола Кравець, яким, зрозуміло, закидали український буржуазний націоналізм.

[9] У літературі промайнула вістка, що "перші, ще приховані або негласні закиди проти львівської історичної школи М.Грушевського є в таємних (насправді тепер не таємних. — *ЯД.*) архівах ЦК КП(б)У вже з початку 1945 р." Див.: *Нагорняк М., Сворак С.* Політичні репресії проти школи М.Грушевського у перші повоєнні роки // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м.Львів, 26-28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М.Грушевського у Львівському університеті. — Львів, 1995. — С.65. Автори погано прочитали дату документа, на який покликаються (він складений у лютому 1946 р., тобто рік пізніше; про ці події див. далі).

[10] Правда, різко негативну характеристику І.Крип'якевича як автора "псевдонаукової праці *Мала історія України*", "ідеолога українського націоналізму", що під час німецької окупації "не приховував своїх запеклих націоналістичних поглядів", дав перший секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький 8 вересня 1944 р. Див.: Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / Відп. ред. Ю.Сливка. — Київ, 1995. — Т.1 (1939-1953). — С.209 (документ під назвою "Докладная записка о политнастроениях украинской интеллигенции в период немецкой оккупации и в настоящее время", скерований першому секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову). До речі, не підлягає сумніву, що цитований збірник документів і матеріалів (який я широко використовую) — значне досягнення археографії, незважаючи на недоліки в едиційному апараті.

викривати ще в грудні"[11] Офіційно "критику буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та його "школи" у Львівському державному університеті розпочато в лютому міс[яці] 1946 р. з ініціативи партійної організації університету. На засіданні партійного бюро було затверджено тематичний план доповідей по історії України й по цьому плану розгорнуто критику буржуазно-націоналістичних концепцій"[12] Вихваляючи самого себе і власні заслуги, І.Бєлякевич звітував: "Боротьба з українською буржуазно-націоналістичною ідеологією і її носіями з конкретною критикою їх праць з ділянки історії почалася в університеті у лютому-березні 1946 р., коли на історичному факультеті провели три пленуми кафедр історії, які відкрила моя доповідь на тему "Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його "школи""[13]

Пленуми кафедр не дали бажаних результатів. І.Крип'якевича, М.Кордубу не вдалося примусити виступити з брудною лайкою на М.Грушевського. Як пізніше писав Володимир Горбатюк (тоді декан історичного факультету): "[...] окремі професори і наукові працівники в усних виступах і в пресі всіляко уникають критики буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його "школи", допускають часто тлумачення в дусі цієї шкідливої концепції (що М.Грушевський = вчений — це одне, а М.Грушевський = історик — це інше. — *Я.Д.*), а подекуди, навіть відверто вихваляють Грушевського, як "вченого", "забуваючи" про його націоналістичну концепцію і антинародну діяльність. Саме в такому дусі виступали професор Кордуба і професор Крип'якевич на засіданнях кафедр історичного факультету в січні-лютому 1946 року під час критики буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського"[14]

30 жовтня 1944 р. начальник Львівського обласного управління НКДБ Волошенко доповідав І.Грушецькому про антисталінські висловлювання І.Крип'якевича, який звинувачував "одного з керівників ВКП(б)" у винищенні шести мільйонів українців під час колективізації. Див.: Там же. — С.222 (цілком таємне "Спецсообщение о политических настроениях среди украинской интеллигенции города Львова"). 5 вересня 1945 р. І.Грушецький доповідав М.Хрущову, що І.Крип'якевич засудив арешти греко-католицької єрархії ("Арешт священика — це арешт народного духу. Арешт митрополита — це арешт цілої Галичини"). Див.: Там же. — С.290 ("Докладная записка о проведенной работе по воссоединению греко-католической церкви с православной на территории Львовской области"). Цитати перекладаю з російської.

[11] X пленум Львівського міськкому КП(б)У // Вільна Україна. — 1946. — 13 вересня. — С.2.

[12] "Довідка про політико-виховну роботу партійної організації Львівського державного університету ім.І.Франка", складена 25 травня 1947 р. секретарем парторганізації (істориком, пізніше завідуючим кафедрою історії України) Олександром Цибком для ректора І.Бєлякевича. Див.: Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф.Р-119 (Ректорат університету). — Оп.6. — Спр.17. — Арк.34.

[13] "Докладная записка о перестройке и состоянии идейно-воспитательной работы во Львовском государственном университете имени И.Франко", складена І.Бєлякевичем 27 березня 1948 р. у Москві для Міністерства вищої освіти СРСР у Москві. Див.: ДАЛО. — Ф.Р-119. — Оп.6. — Спр.28. — Арк.12. Перекладаю з російської.

[14] *Горбатюк В.* Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його школи. (Закінчення) // Вільна Україна. — 1946. — 4 серпня. — С.4.

Якщо вірити московським комісарам, які кілька місяців пізніше прибули в Україну для перевірки ідеологічної роботи (про цю комісію Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) див. далі), то "Крип'якевич і Кордуба виступили 15 лютого ц.р. на засіданні кафедри історичного факультету Львівського університету з відкритим захистом буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського, піднімають останнього як "борця проти поневолення і всіх зусиль денаціоналізації з боку агресивних народів" (під цим розуміють російський народ). Проф. Кордуба висловив жаль, що, мовляв, Грушевського критикують деякі його земляки-українці. Проф. Крип'якевич вихваляв "заслуги" Грушевського, відверто заявляє, що радянська історіографія поклала в основу його праці без будь-яких істотних змін. [...] Коли їм не дали відсічі, Крип'якевич, Кордуба та інші виступили в травні ц.р. з такими ж твердженнями на сесії Відділу суспільних наук АН СРСР"[15]

І.Бєлякевич був дуже роздратований, але вогонь переслідувань в університеті не вдалося роздмухати. За власними його словами, "ці заходи тоді не довели до кінця і не дали бажаних результатів.

По-перше. Представники "школи" Грушевського, що працювали тоді в університеті, не виступили з розгорненою критикою своїх старих праць і не відмовилися від своїх зв'язків (не відомо з ким. — *Я.Д.*).

По-друге. Після проведення трьох пленумів кафедр на історичному факультеті, цю боротьбу продовжили окремі особи в пресі.

По-третє. Внаслідок недоведення цієї праці до кінця, траплялися рецидиви в дусі буржуазно-націоналістичних вилазок у статтях Крип'якевича, опублікованих у місцевій пресі[16], в лекціях Рудницького". Далі серед тих, що "проявили себе найяскравішими виразниками низькопоклонства перед буржуазною культурою Заходу", він назвав історика О.Терлецького[17]

Ще скарги І.Бєлякевича: "У лютому 1946 року в університеті було проведено пленум історичної кафедри (так у тексті. — *Я.Д.*), на якому було гостро розкритиковано теорійки і концепції антинародної псевдонаукової "школи" Грушевського, якими його учні і послідовники засмічували голови нашого студентства. Але ні в Залізничному райкомі, ні міськкомі КП(б)У не прислухались як слід до цих сигналів"[18]

[15] Культурне життя... — С.340 (таємний звіт "О недостатках и ошибках в идеологической работе на Украине", поданий начальникові управління 1 липня 1946 р.). Перекладено з російської. Про засідання кафедри також: *Нагорняк М.*, *Сворак С.* Політичні репресії... — С.65-66 (на підставі іншого документу). Насправді сесія Відділу суспільних наук АН Української РСР (а не СРСР) відбулася в червні 1946 р.

[16] Йдеться про статтю: *Крип'якевич І.* Перші зв'язки Західної України з Росією // Радянський Львів. — 1946. —№ 2-3. — С.68-71. Про "критику" цієї статті див. далі.

[17] ДАЛО. — Ф.Р-119. — Оп.6. — Спр.28. — Арк.12-13 ("Докладная записка" І.Бєлякевича).

[18] X пленум Львівського міськкому... — С.2.

Як вважала парторганізація університету, "значним недоліком в цій роботі було те, що цю критику не перенесено було в широкі кола професорів, викладачів та студентів до кінця учбового року, але вина в цьому не партійної організації університету"[19] Це натяк на перешкоди "з гори" — а такі перешкоди справді були. І.Бєлякевич та його група заручилася підтримкою обкому партії (з міськкомом та з Залізничним райкомом, як ми бачимо, якось не дуже пішло), — але цей, згідно з правилами партійної субординації, мусив запитувати київське ЦК. ЦК, зокрема секретар по пропаганді К.Литвин, не проявляв особливого ентузіазму, намагався гальмувати розгортання подій.

Не даремно кілька місяців пізніше перший секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький (напівграмотний кар'єрист, який, однак, наприкінці життя добрався до посади голови Верховної Ради УРСР) у своїй критиці-доносі, виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У (15-17 серпня 1946 р.), підкреслював: "Управління пропаганди і агітації не стільки допомогли нам в організації критики ідеологічних перекручень в працях і виступах деяких істориків і викладачів, як стримувало розгортання цієї критики. Коли в нас почали критикувати помилки деяких учнів і послідовників буржуазно-націоналістичної "школи" історика Грушевського, працівники Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У з тривогою питали: "Чи не різко ми критикуємо? Чи не образяться ті, яких критикуємо?""[20]

Історики університету здобули нетривку передишку, що нагадувала, однак, тишу перед бурею, бо група І.Бєлякевича продовжувала свою діяльність у кулуарах. Незважаючи на все це, М.Кордуба виступив в університеті з доповіддю "Михайло Грушевський як дослідник княжого періоду в історії України", в якій, згідно з твердженням пізнішого авторитетного "критика", секретаря Львівського обкому КП(б)У по пропаганді Є.Желяка, "в принципі заперечував будь-яку критику історичних поглядів Грушевського"[21]. І.Крип'якевич подав до редакції

[19] ДАЛО. — Ф.Р-119. — Оп.6. — Спр.17. — Арк.34 ("Довідка" О.Цибка).

[20] Улучшить подбор, расстановку и воспитание кадров. (На пленуме ЦК КП(б)Украины). По телефону от корр[еспондента] "Правды" // Правда. — 1946. — 23 августа. — С.2. Характерно, що цей московський звіт кореспондента "Правды" подавався раніше (в українській пресі) від київського комюніке про пленум. Деякі газети України передрукували лише матеріал "Правды" Виступ І.Грушецького був, по суті, скерований проти двох секретарів ЦК КП(б)У — згаданого вже Костянтина Литвина (він 10 липня 1946 р. перестав бути секретарем по пропаганді, а був обраний третім секретарем) та Івана Назаренка — заступника начальника, потім начальника Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, а з 10 липня 1946 р. секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді (пізніше був довголітнім директором Інституту історії партії та навіть лауреатом Шевченківської премії). Інтрига І.Грушецького, замішана на "боротьбі з школою Грушевського" у Львові, не захитала тоді позицій обох секретарів, які пізніше зуміли відплатити І.Грушецькому.

[21] Вище рівень ідеологічної роботи. Обл.РАТАУ // Вільна Україна. — 1946. — 24 липня. — С.2. Цитата з доповіді Є.Желяка "Про стан і завдання ідеологічної роботи партійних організацій Львівської області" на нараді з питань ідеологічної роботи, скликаній Львівським обкомом КП(б)У

Наукових записок університету статтю "Б.Хмельницький та Західна Україна". Стаття надрукована не була, це не перешкодило згодом В.Горбатюкові в друкові виступити з дуже некоректною (але про яку коректність могла йти мова у тамті часи) критикою неопублікованого рукопису, бо автор статті "прямо твердить, що Виговський "продовжував ту ж політику, що й Богдан Хмельницький", тільки, мовляв, обрав для цього "помилковий шлях" Цю шкідливу думку проф.Крип'якевич відстоював і в доповіді на пленарному засіданні кафедр історичного факультету"[22]. А взагалі для І.Крип'якевича було помітне "намагання примирити буржуазно-націоналістичну теорію з радянською історіографією"[23], а, крім цього, "проф.Крип'якевич, Кордуба та інші ще й досі допускають неправильні тлумачення в своїх університетських курсах в державному університеті"[24] та ще й "професор Крип'якевич, доцент Терлецький довгий час в минулому були учнями Грушевського і в своїх роботах мали багато серйозних помилок у висвітленні історії України, але досі ще не викрили до кінця своїх помилок"[25]

Так добігав до кінця 1945-1946 навчальний рік, відносно спокійно (бо процитована вище "критика" публікувалася вже після його закінчення, у липні-серпні 1946 р.). У Києві також, здавалося б, ніщо не віщувало близького погрому. Секретар ЦК по пропаганді К.Литвин на Республіканській нараді з питань пропаганди 24-26 червня 1946 р. хоча й вставив у свою доповідь трафаретну фразу, що "розкриття ворожих ідей Грушевського і його школи є одним з найголовніших завдань ідеологічного виховання мас", у цілком позитивному плані висловився про т.1 чотиритомної *Історії України* (1943 року видання), який кілька тижнів пізніше змішали з болотом[26]

Антиукраїнські сили в гуманітарних науках рушили до наступу в останніх днях червня й у липні по двох лініях — літературознавства та історії. Києву не вдалося зупинити погром, бо ініціатива перейшла до рук ЦК ВКП(б), до якого зуміли добратися "вірні й пильні" з України[27] Далі

[22] *Горбатюк В.* Викорінимо... (Закінчення). — С.4.

[23] Вище рівень... — С.2. (Виступ Є.Желяка).

[24] *Горбатюк В.* Викорінимо... (Початок) // Вільна Україна. — 1946. — 3 серпня. — С.5.

[25] Районні наради партійного активу міста Львова з питань ідеологічної роботи // Вільна Україна. — 1946. — 13 серпня. — С.2. Цитата з доповіді заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації міськкому КП(б)У Меньшова у Залізничному районі Львова (у цьому районі розташований університет).

[26] Республиканское совещание по вопросам пропаганды. РАТАУ // Правда Украины. — 1946. — 29 июня. — С.3.

[27] Не виключено, що зв'язковою ланкою — та й каталізатором подій у Львові — виступав тоді безпосередньо зв'язаний з Москвою агент органів безпеки високого рангу, письменник і публіцист Володимир Бєляєв (первісне прізвище Домбровський; поляк з Польських Фільварків у Кам'янці-Подільському), фанатичний українофоб. Перебуваючи у Львові, він був активним учасником оргій, які влаштовували ректор І.Бєлякевич та його однодумці. Під час однієї з оргій В.Бєляєв важко поранив з вогнепальної зброї присутню жінку, викладачку університету Ольгу Тимофеєву (пізніше завідуюча кафедри французької філології в Уфі). Кримінальна справа проти В.Бєляєва порушена не була.

події розвивалися з приголомшуючою швидкістю, а Львівський університет опинився у їх вирі.

У червні 1946 р. — від імені ЦК ВКП(б) — послали спеціальну комісію для перевірки стану ідеологічної роботи під керівництвом завідуючого відділом Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Сергія Митрофановича Ковальова. До складу комісії увійшов його заступник М.Яковлев, завідуючий сектором В.Подкурков та, у вигляді консультанта, український історик партії (тоді він був апаратником згаданого управління, а від 1961 р. старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР в Києві) Андрій Лихолат. Можна вважати, що саме останній виступав у ролі експерта від історичної науки. Інформатором комісії у Львові виступав доцент Володимир Горбатюк, бо саме він скаржився на Львівський обком (кар'єру В.Горбатюка докладніше розглядаю далі). Комісари записали в секретній доповідній 1 липня 1946 р., що "декан історичного факультету університету т.Горбатюк в листі до Львівського обкому партії поставив питання про зняття цих професорів (І.Крип'якевича, М.Кордубу, О.Терлецького. — *Я.Д.*) з посад, які вони займають, але у Львівському обкомі та в Управлінні пропаганди ЦК КП(б)У інакше до них відносяться — вони захищають цих професорів навіть від критики". І далі: "Доцент Львівського університету Горбатюк намагався виступити з критичною статтею про помилки західноукраїнської історіографії, але Львівський обком КП(б)У заборонив редакторові газети публікувати статтю на тій підставі, що в ній надто різко критикують Крип'якевича, Кордубу, Терлецького й інших". Начальник управління Г.Александров отримав доповідну 1 липня, а вже 2 липня скерував її до члена Політбюро і секретаря ЦК ВКП(б) Андрія Жданова. Антиукраїнську машину закрутили на найвищому рівні в Москві[28]

Ворожі віяння з Півночі проявилися в Києві зразу після перебування комісії.

30 червня 1946 р. у київській республіканській пресі було опубліковано першу (анонімну — в цей час з'являлося чимало матеріалів анонімно або під псевдонімами) розгромну статтю, спрямовану проти *Нарису історії української літератури*, виданого Академією наук 1945 р. під редакцією С.Маслова та Є.Кирилюка. "Концепція "єдиного потоку" і "суцільного демократизму" української дожовтневої літератури сягає своїм корінням в буржуазно-націоналістичну "теорію" М.Грушевського про українську націю, як про націю "до самого споду свого, до коріння мужицької" і "перейнятої наскрізь ідеєю народолюбства" [...] Епоха Київської Русі розглядається в *Нарисі* (за схемою цього ж Грушевського), як древній період однієї лише української культури (розділ тов. Ткаченка)", — твердив анонімний "рецензент"[29] 20 липня проти

[28] Культурне життя... — С.340-341. Перекладаю з російської.

[29] Об *Очерке истории украинской литературы* // Правда Украины. — 1946. — 30 июня. — С.3-4.

Нарису виступив літературний критик Давид Копиця, переконуючи, що "найголовніші помилки [...] походять від націоналістичних концепцій буржуазних істориків, як от Грушевського"[30] 29 липня у Львові на Загальноміських зборах інтелігенції в Будинку працівників науки та мистецтва з доповіддю "Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві" виступив відомий погромник Ілля Кацнельсон (Стебун). З апломбом малограмотної людини він твердив, що Сергій Єфремов... належав до школи М.Грушевського: "*Нарис* відновлює старі, давно вже засуджені теорії, які проголошувались буржуазно-націоналістичним істориком М.Грушевським і його "школою", зокрема, буржуазно-націоналістичним літературознавцем С.Єфремовим"[31]

Паралельно почався відкритий наступ на істориків, зокрема львівських, заініційований безпосередньо Москвою. Партійний апаратник С.Ковальов перший подав у друкові гасло до цькування: "Відсутність критики буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського приводить до того, що окремі професори у Львівському університеті (Крип'якевич, Кордуба та ін[ші]) й тепер читають лекції з історії України в дусі Грушевського, дотримуються його концепції, відверто виступають на захист його поглядів"[32]. Ця цитата зі статті, опублікованої в газеті згаданого Управління, яка тільки що почала видаватися (основною метою газети була голобельна "критика" творчої інтелігенції), має дві характерні особливості. По-перше, вона остаточно доводить прямі контакти львівської університетської антиукраїнської групи з ЦК ВКП(б) без посередництва київського ЦК і Львівського обкому; по-друге, перемогу цієї групи над Києвом, бо ось вперше, наскільки вдалося простежити, саме в московській (а не київській чи львівській) пресі, тобто з дуже високої трибуни, публічно кинули звинувачення на адресу І.Крип'якевича, М.Кордуби та "інших" істориків з Львівського університету. Статтю С.Ковальова швиденько передрукували в Києві, Львові[33], інших містах: сигнал згори для кампанії проти академічної *Історії України* (Т.1. — 1943) — бо вона була основним об'єктом нападу С.Ковальова — та проти львівських істориків було подано.

24 липня з "самокритикою" виступив директор Інституту історії Академії наук УРСР (його періодично примушували також відігравати роль українського радянського дипломата) Микола Петровський. Обливаючи брудом М.Грушевського та його "школу" в цілому, М.Петров-

[30] *Копиця Д.* Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві // Радянська Україна. — 1946. — 20 липня. — С.3 — 21 липня. — С.. (цитата з номера від 21 липня).

[31] Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. На зборах інтелігенції Львова // Вільна Україна. — 1946. — 3 серпня. — С.2.

[32] *Ковалев С.* Исправить ошибки в освещении некоторых вопросов истории Украины // Культура и жизнь. — М., 1946. — 20 июля. — С.2. Перекладаю з російської.

[33] *Ковальов С.* Виправити помилки в освітленні деяких питань історії України // Радянська Україна. — 1946. — 24 липня. — С.3; Це ж // Вільна Україна. — 1946. — 26 липня. — С.6.

ський все ж таки не назвав по імені нікого з його львівських учнів[34] Інакше було у Львові. На Нараді з питань ідеологічної роботи, що відбулася перед 24 липня у Львівському будинку партійної освіти (нараду скликав Львівський обком КП(б)У; на ній було понад 400 осіб з партійного апарату, лекторів, викладачів суспільних дисциплін вищих навчальних закладів, діячів науки, літератури і мистецтва, працівників культосвітніх установ, преси), секретар обкому Є.Желяк виступив з доповіддю "Про стан і завдання ідеологічної роботи партійних організацій Львівської області". Тут все стало на свої місця. Виявилося, що "ці концепції (тобто "буржуазно-націоналістичні концепції так званої "історичної школи Грушевського"". — *Я.Д.*) стали духовною зброєю банд українсько-німецьких націоналістів"[35] Є.Желяк таврував М.Кордубу та І.Крип'якевича, а в цьому його підтримував заступник директора Львівського історичного музею Богдан Дудикевич та доцент Львівського університету Василь Осечинський (з яким ще познайомимося ближче далі).

Незважаючи на цей навальний наступ, найстійкіші історики намагалися втримати свої позиції. Як звітував 6 вересня 1946 р. на пленумі Львівського міськкому КП(б)У секретар парторганізації Львівського філіалу АН УРСР Павло Гнип (він же заступник директора Львівського філіалу Бібліотеки АН), "на засіданні 2 серпня в [відділі] Інституту історії України Кордуба висловлюється так, що в Західній Україні через те розвинувся український шовінізм, що тут був розвинений польський шовінізм. [Іван] Карпинець каже, що Грушевський, на його погляд, ніякого впливу не мав, але мав вплив Донцов. Коли взяти Возняка, то він каже, що Наукове товариство ім.Шевченка — це найстаріший заклад на Україні, в якому (очевидно, від якого. — *Я.Д.*) треба вчитись".

З цього ж примітивного, також з погляду стилістики, виступу (бо такою недалекою людиною був сам П.Гнип) можна почерпнути відомості про особисту бібліотеку М.Грушевського, яка залишилася у Львові після його виїзду 1914 р., та про заснований ним Етнографічний музей. "Бібліотека Грушевського, яку він організував в 1918 році (так в тексті. — *Я.Д.*) у Львові, до цього часу знаходиться по вул. Чарнецького, 24, в окремій кімнаті. Коли стало питання, що цю бібліотеку треба забрати в спецфонд, її переховували 28 років (насправді 32 роки. — *Я.Д.*), і зараз Возняк намагається її спасти; він купує за 17 тисяч цю бібліотеку і цим самим підтримує дружину Грушевського, яка живе ще в Києві[36] [...]

[34] *Петровський М*. До кінця викрити націоналістичні перекручення історії України. (Про антинаукові теорії М.Грушевського та його "школи") // Радянська Україна. — 1946. — 24 липня. — С.4 — 26 липня. — С.2-3. Статтю передрукували у Львові.

[35] Вище рівень... — С.2.

[36] Насправді (це вже за моїми власними спогадами, бо я тоді працював у Львівському філіалі Бібліотеки АН) М.Возняк купив лише частину особистої бібліотеки М.Грушевського, решту згодом розкинули по різних відділах бібліотеки, замазуючи чорнилом автографи і печатку М.Грушевського на книжках. Частину книжок розікрали.

Є у нас Етнографічний музей. До нього руку ще приклав Грушевський. В цьому музеї ви не побачите нічого іншого, як стару українську хату, гуцульський одяг, в якому зараз не ходять, щоб розвинути націоналізм, щоб показати населенню хату, яка існує 100 років, замість того, щоб показати колгоспне життя, перебудову міста Львова, ставлять українську хату, запорожця — і на цьому кінчається"[37]

Наступили гарячі — у прямому і переносному розумінні — дні серпня та вересня 1946 р. Що пише про цей час секретар парторганізації університету О.Цибко? "Критику буржуазно-націоналістичних концепцій по історії України та історії української літератури посилено й перенесено в ширші маси університету в серпні міс[яці] 1946 р. (Насправді цих "ширших мас" в університеті не було, бо студенти були на канікулах, а викладачі, принаймні теоретично, мали відпустку. — *Я.Д.*). В цьому напрямку було зроблено слідуюче:

а) 13 серпня проведено широке засідання бюро з запрошенням всіх професорів, викладачів кафедр історії, літератури. На бюро заслухано та обговорено доповіді про стан викладання історії України та історії української літератури в університеті. На бюро піддано гострій критиці погляди учнів Грушевського — професорів Крип'якевича, Кордуби і ін[ших] й прийнято відповідне рішення.

б) Лекцію на тему "Викорінити наслідки буржуазно-націоналістичних перекручувань історії України Грушевським та його учнями" в університеті — через лекторій, по факультетах для професорів і студентів — було прочитано сім разів протягом вересня-листопада міс[яців] 1946 року"[38].

О.Цибко скромно промовчує про те, що творили члени парторганізації університету з істориками цього ж університету зразу ж поза його стінами. 3-4 серпня 1946 р. газета *Вільна Україна* надрукувала статтю доцента університету В.Горбатюка "Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його "школи"" (аналогія до щойно поданої назви лекції разюча), яка в середовищі львівської інтелігенції викликала враження вибуху бомби сповільненої дії. (Це була та стаття, яку раніше не пускав до друку Львівський обком). Автор накинувся не лише на М.Грушевського, але й на І.Крип'якевича (за його *Історію України* 1934 і 1941 рр.). В.Горбатюк робив подібні до Кацнельсонових відкриття: І.Кацнельсон (Стебун) назвав С.Єфремова учнем М.Грушевського, а В.Горбатюк встановив, що Д.Дон-

[37] Культурне життя... — С.343. Публікується за стенограмою. П.Гнип, галичанин, що опинився на Східній Україні після 1920 р., був істориком техніки, учнем проф. Віктора Данилевського, який здобув скандальну славу, доводячи пріоритет російської техніки в усіх ділянках. Устами П.Гнипа говорив великий переляк. Він, по суті, був непоганою людиною і намагався зберегти Львівський філіал Бібліотеки АН від розбазарення. До Львова його рекомендував тогочасний директор Бібліотеки АН у Києві Юрій Меженко, який разом з П.Гнипом бував дома у нас, тобто у моєї матері Олени Степанів та у мене.

[38] ДАЛО. — Ф.Р-119. — Оп.6. — Спр.17. — Арк.34 ("Довідка" О.Цибка).

цов і М.Грушевський — це двійники. Ось яким діалектичним шляхом дійшов В.Горбатюк до такого висновку: "Не можна, в зв'язку з цим, не відмітити наявність шкідливих спроб з боку окремих науковців [...] відмежувати націоналіста-контрреволюціонера Грушевського від його двійника — націоналіста-контрреволюціонера Донцова". В.Горбатюк знайшов ще одного прихильника М.Грушевського серед вчених університету — літературознавця М.Возняка. "...Вкажемо на доповідь академіка Возняка, з якою він виступив на пленарному засіданні наукової сесії Відділу суспільних наук Академії наук УРСР, що відбулася в червні 1946 року в м.Львові. Перед багатолюдною аудиторією академік Возняк всіляко вихваляв відомого українського буржуазного діяча Ол.Кониського і М.Грушевського. Він не знайшов за потрібне викривати їхні реакційні націоналістичні германофільські ідеї і їхню антинародну діяльність. Навіть після того, як доповідачу з цього приводу була подана записка, він "діловито" відповів: "Говорити про це не входить в тему моєї доповіді""[39]

У серпні спроби зламати менше впертих істориків почали давати певні результати, які, однак, далі не задовольняли їхніх ворогів. На Нараді партійно-радянського активу Залізничного району десь близько 13 серпня, після згаданої вже доповіді заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації міськкому КП(б)У Меньшова, примусили виступати І.Крип'якевича та О.Терлецького. Ось що вони, нібито (нібито, бо за правдомовність передачі виступів "буржуазно-націоналістичних істориків", яких треба було компрометувати всіми засобами, ручатися не можна), говорили: "Професор Львівського університету І.Крип'якевич в своєму виступі зупинився на основних рисах буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського, учнем якого він був у минулому. Не викриваючи до кінця всієї антинародної, буржуазно-націоналістичної теорії Грушевського і його "школи", яка сіяла ворожнечу між українським та російським народами і служила на користь буржуазії, проф.Крип'якевич зазначає, що Грушевський "не розумів" боротьби класів, "не бачив" боротьби народних мас проти своїх експлуататорів і через це розглядав націю як єдине ціле. Так само, на думку проф.Крип'якевича, Грушевський "не розумів" питання про державу, як класового органу, [питання] про виникнення націй. Професор Крип'якевич говорить, що він в минулому стояв на таких же позиціях, як і Грушевський, що у написаній ним популярній *Короткій історії України* допущено багато помилок з питань висвітлення розвитку Київської держави та її занепаду, про класову боротьбу народних мас, про ставлення українського народу до російського народу. Далі промовець говорить про те, що він прийшов до викриття своїх помилок, лише глибоко вивчаючи марксистсько-ленінську теорію. Проф. Крип'якевич говорить, що він хоче перебудувати свій світогляд, що він працює зараз над вивченням праць Леніна і Сталіна, зокрема з національного питання. В

[39] *Горбатюк В.* Викорінимо... (Закінчення). — С.4-5.

своєму виступі професор Крип'якевич так і не виявив ідейних зв'язків антинародної, ворожої ідеології Грушевського з буржуазією та зрадниками народу — українсько-німецькими націоналістами.

На нараді виступив доцент Терлецький. Він відзначив, що, незважаючи на похилий вік[40], перебудовує свій світогляд. Він говорить, що на зрушення його світогляду вплинула радянська дійсність, що лише тут, в радянській країні, він побачив правильне розв'язання національного питання, найдемократичнішу в світі державу робітників і селян. Промовець говорить, що, перебуваючи під впливом ідеології Грушевського, він цих питань не міг розуміти. "І лише тепер, — він говорить, — вивчаючи твори класиків марксизму-ленінізму і, в першу чергу, товариша Сталіна, я побачив антинаукову історичну концепцію Грушевського". Доцент Терлецький майже нічого не сказав про допущені ним помилки в минулому"

На цій же нараді партійно-радянського активу Залізничного району знайшли ще одну жертву. Директор Львівського педагогічного інституту проф.Смолінський заявив, що "в нашому інституті окремі викладачі, як, наприклад, тов. Глядківська, у своїй науковій роботі недостатньо викриває антинаукові концепції Грушевського"[41] Ганна Глядківська, одночасно доцент університету, була спеціалістом з історії Півдня України 1917-1920 рр. — у який спосіб у своїх наукових працях вона мала викривати М.Грушевського, залишилося секретом доповідача. Очевидно, причиною доносу були її родинні зв'язки з репресованим у 30-х рр. одеським істориком та етнологом Павлом Глядківським (Г.Глядківська переїхала до Львова з Одеси).

Вакханалія, що розгулялася, отримала нове підкріплення у вигляді постанови ЦК ВКП(б) про журнали *Звезда* і *Ленинград*, прийнятої 14 серпня 1946 р. Проф. Михайло Рудницький, літературознавець і літературний критик, якого вже раніше "прорабляли" в університеті, вирішив рятувати себе статтею досить негідного змісту, в якій "викривав" М.Грушевського, в першу чергу, як політичного діяча, писав далі про українських націоналістів, буржуїв, українсько-німецький націоналізм[42] Але, виявилося, цього було мало. Псевдонімний автор "Костянтин Новицький" у статті, надрукованій у Києві, закинув М.Рудницькому та редакторові "Вільної України", журналістові й письменникові Антонові Хижнякові (як публікаторові статті М.Рудницького), грубі політичні помилки (з чим А.Хижняк поспішно погодився), бо "якщо проф. І.Крип'якевич у своїх останніх виступах перед громадськістю бере під захист Грушевського і його послідовників, посилаючись на те, що, мовляв, Грушевський "не розумів" класової боротьби і революційного руху і

[40] О.Терлецькому йшов 69-й рік, що не захистило його від цькування.

[41] Районні наради... — С.2. Подаю довгі цитати з тогочасної преси, бо зловісний і безвихідний колорит епохи власними словами передати неможливо.

[42] *Рудницький М.* Рішуче порвати з проклятим минулим // Вільна Україна. — 1946. — 16 серпня. — С.3.

тому допустив ряд "помилок", то М.Рудницький бере під захист і виправдовує Грушевського і його послідовників іншим шляхом. У згаданій вище статті (йдеться про статтю "Рішуче порвати з проклятим минулим". — *Я.Д.*) він проводить думку, що корінням антинародних і ворожих "теорій" Грушевського і всієї українсько-німецької націоналістичної зграї є...[43] галицька загумінковість, обмеженість і короткозорість. Націоналістичні концепції Грушевського він розглядає не як продукт класової боротьби української буржуазії проти трудящих мас, хоч відомо, що саме ненависть і зневага до трудящих є основою "наукової" і політичної діяльності Грушевського та його послідовників"[44]

Розгул антиукраїнізму у серпні 1946 р. мав свої зовнішні, московські джерела. Ще 26 липня 1946 р. ЦК ВКП(б) прийняло постанову в зв'язку зі звітом ЦК КП(б)У про підготовку, підбір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації, що впала обухом на київське ЦК значною мірою саме по лінії ідеологічно-політичної роботи. Без сумніву, це був відгук тої збройної боротьби, яку вела Українська повстанська армія в західних регіонах України — і з якою, виявилося, дати собі раду не так просто. Тема М.Грушевського та його школи зазвучала знову на дуже високому рівні. Якщо попередній Пленум ЦК КП(б)У — 9-10 липня 1946 р. — пройшов (в ідеологічному плані) у більш-менш спокійній тонації (виходить, у Києві ще справді не знали що саме визріває у відомстві А.Жданова), то зібраний немов у пожежному порядку трохи більше як через місяць наступний XIII пленум (15-17 серпня) відбувся під знаком каяття самого першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова, який також був змушений висловлюватися про наболіле (якщо не остогидле) питання. Серпневий пленум обговорив згадане рішення ЦК ВКП(б) з 26 липня і при цій нагоді М.Хрущов бився в груди такими словами[45]: "ЦК КП(б)У недооцінив особливої важливості ідеологічної роботи, не приділяє потрібної уваги добору та ідейно-політичному вихованню кадрів у галузі науки, літератури, мистецтва, не організував у пресі широкої критики ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології. Внаслідок цього, в деяких книгах, журналах і газетних статтях, в усних виступах окремих українських істориків та літераторів є ідеологічні помилки і перекручення,

[43] Три крапки в оригіналі.

[44] *Новицький К*. Націоналістичними манівцями // Радянська Україна. — 1946. — 24 серпня. — С.4; Це ж // Вільна Україна. — 1946. — 27 серпня. — С.4. До львівського передруку додана покаянна примітка "Від редакції". Не підлягає сумніву, що "Костянтин Новицький" — це псевдонім автора, який тоді перебував у Львові. Ні журналіста, ні літературознавця з таким іменем та прізвищем не було.

[45] Як я вже згадував (див.примітка 20), київське комюніке про пленум появилося пізніше від московського. Те, що я подаю як слова М.Хрущова, беру з телефонного звіту кореспондента московської "Правды" за перекладом, опублікованим "Радянською Україною". Див.: Поліпшити добір, розстановку і виховання кадрів. (На пленумі ЦК КП(б) України) // Радянська Украіна. — 1946. — 24 серпня. — С.1.

спроби відродити буржуазно-націоналістичні концепції історика Грушевського та його школи.

Інститут мови і літератури Академії наук УРСР видав *Нарис історії української літератури*, в якому висловлюються буржуазно-націоналістичні погляди на історію українського народу і його літератури. Серйозні помилки націоналістичного характеру допущені також у першому томі *Історії України*, виданому Інститутом історії. [...] На жаль, всі ці та інші помилки і перекручення не зустрічають рішучої критики. Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У виявилося відірваним від багатьох питань ідеологічної роботи, погано керувало Інститутами історії, мови і літератури Академії наук УРСР, Спілкою письменників та іншими організаціями"[46]

У київському комюніке Львівському університетові присвячено цілий абзац: "Про втрату смаку до ідеологічної роботи і ослаблення уваги до ідейного озброєння місцевих кадрів яскраво свідчить приклад Львівського обкому і міськкому КП(б)У У Львові протягом довгого часу учні і послідовники "теорій" Грушевського з кафедр вищих навчальних закладів ширили буржуазно-націоналістичні погляди, засмічували свідомість радянських студентів усяким націоналістичним мотлохом. Працівники Львівського обкому і міськкому КП(б)У не викривали цих буржуазно-націоналістичних проповідників, а коли і довідувались про протаскування (так! — *Я.Д.*) ними в лекціях буржуазно-націоналістичних поглядів, то ставали тільки на шлях умовляння активних захисників буржуазно-націоналістичних поглядів"[47]

Під час обговорення секретар Львівського обкому І.Грушецький скаржився, що їм не дали раніше розгорнути "критику". Його висловлювання я вже наводив.

Логічним наслідком пленуму стала постанова ЦК КП(б)У з 24 серпня 1946 р. "Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури", в якій можна знайти також таку фразу: "[...] в *Нарисі* протаскується (так! — *Я.Д.*) теорія про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, яка становить суть буржуазно-націоналістичної концепції "школи" М.Грушевського"[48]

Після серпневого (XIII) пленуму ЦК КП(б)У нападаюча сторона відчула себе ще розкутішою — і ще безконтрольнішою та розбещенішою. Іван Богодіст опублікував 24 серпня статтю під крикливим

[46] У доповіді, яку М.Хрущов виголосив 16 серпня 1946 р., він згадав поіменно І.Крип'якевича, М.Кордубу та О.Терлецького й дав партійним організаціям та органам безпеки завдання: "вони повинні працювати так, щоб націоналісти перестали їх оспівувати". Див.: *Нагорняк М., Сворак С.* Політичні репресії... — С.66.

[47] Добирати і виховувати кадри, як учить товариш Сталін // Радянська Україна. — 1946. — 25 серпня. — С.1.

[48] Постанова поділялася на відкриту і таємну частини. Цитата з опублікованої частини. Див.: Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в *Нарисі історії української літератури*. З постанови ЦК КП(б)У від 24.8.1946 р. // Радянська Україна. — 1946. — 1 вересня. — С.1.

заголовком "Проф. Крип'якевич перекручує історичні факти", в якій звинуватив автора нарису "Перші зв'язки Західної України з Росією" (опублікованого, як вже згадувалося, в журналі *Радянський Львів*. — 1946. — № 2), що він трактує Росію просто як сусіда, чужинця (а мали бути "братні зв'язки українського і російського народів") та відносини починає тільки з XVI ст. Лексикон "критики" міняється на бульварний: "Згадана стаття проф. Крип'якевича свідчить про те, що він, всупереч історичній правді, намагається протягувати ворожі націоналістичні концепції Грушевського, просовує смердючий націоналістичний товар на сторінки журналу. Нещадно треба пресікати (так! — *Я.Д.*) всілякі націоналістичні вилазки прихильників Грушевського"[49] Незабаром — 28 серпня — вийшла анонімна стаття проти М.Рудницького, який "бере під захист буржуазно-націоналістичного історика Грушевського і його послідовників і виправдовує їх тим, що, мовляв, корінням антинародних і ворожих теорій Грушевського і всієї українсько-німецької зграї є...[50] галицька загумінковість, обмеженість і короткозорість", а також проти М.Возняка[51] Текстуальні збіги між статтями аноніма та згаданого "Костянтина Новицького" свідчать, що вони вийшли з-під одного пера, можливо, доцента університету Михайла Пархоменка (пізніше професора Львівського та Московського університетів)[52]

Розкручувалася лінія критики кадрової політики КП(б)У (постанова ЦК ВКП(б) 26 липня — постанова ЦК КП(б)У 17 серпня 1946 р.). На X пленумі Львівського обкому КП(б)У (29-30 серпня) з доповіддю "Рішення ЦК ВКП(б) на звіт ЦК КП(б)У про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації і рішення пленуму ЦК КП(б)У в цьому питанні" виступив перший секретар Львівського обкому І.Грушецький. Він виступав "самокритично": "ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У цілком правильно констатували, що Львівський обком недостатньо керував ідеологічною роботою[53] і неуважно ставився до добору та виховання кадрів у галузі науки, літератури та мистецтва, в результаті чого мають місце спроби протягування буржуазно-націоналістичних теорій і концепцій Грушевського та його "школи" Деяка частина місцевої інтелігенції, особливо істори-

[49] *Богодіст І.* Проф. Крип'якевич перекручує історичні факти // Вільна Україна. — 1946. — 24 серпня. — С.4. У 50-60-х рр. автор писав своє прізвище "Богодист"

[50] Три крапки в оригіналі.

[51] Бути непримиренними у боротьбі проти ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології // Вільна Україна. — 1946. — 28 серпня. — С.4.

[52] М.Пархоменко здобув славу дуже небезпечного донощика. Див. його "Докладную записку о Львовской организации Союза советских писателей" з 15 грудня 1947 р., в якій він робить політичні закиди всім без винятку (крім самого себе і Злати Каменкович) письменникам. Див.: Культурне життя... — С.497-514.

[53] Згадка про те, що робота Львівського обкому в ідеологічній ділянці негативно оцінювалася ЦК ВКП(б), — ще один доказ (крім статті С.Ковальова від 20 липня 1946 р.), що львівська антиукраїнська група добралася зі своїми доносами до московського ЦК.

ки та літератори — учні й послідовники Грушевського, які тепер працюють викладачами в наших вузах, намагаються використати кафедру для поширення буржуазно-націоналістичних поглядів серед нашого студентства. Ряд науковців, як Крип'якевич, Кордуба, Терлецький та інші, ще залишаються на позиціях "школи" Грушевського, не роззброїлися, не розкритикували своїх помилок. А наші кафедри у вузах ще не стали центром марксо-ленінського виховання студентської молоді [...]

Про це ми мали неодноразові сигнали, але замість серйозної виховної роботи серед місцевої інтелігенції, замість рішучої й принципової критики буржуазно-націоналістичних антинародних поглядів та їх носіїв, обком і міськком КП(б)У стали на шлях умовляння активних проповідників цих поглядів.

Боротьба проти буржуазно-націоналістичної "школи" Грушевського є не тільки справою нашої історичної науки. Це також питання нашої повсякденної політики, бо Грушевський був ідеологічним попередником українсько-німецьких націоналістів, у працях Грушевського й досі черпають свої "теорії" діячі контрреволюційного охвістя українсько-німецьких націоналістів [...]"

Секретар обкому І.Мазепа (пізніше міністр кінематографії УРСР) доповнив І.Грушецького, звинувачуючи журнал *Радянський Львів*, що він друкує шкідливі твори, такі, як "стаття Крип'якевича "Перші зв'язки Західної України з Росією", в якій автор протягував націоналістичну концепцію "школи" Грушевського. Ми мали факти, — каже тов.Мазепа, — коли ряд учнів і послідовників Грушевського — Крип'якевич, Кордуба, Возняк та інші, що працювали і працюють у вищих учбових закладах, в інститутах Академії наук УРСР, протягували ворожі буржуазно-націоналістичні концепції в своїх лекціях і не діставали належної відсічі".

На пленумі трапився трагікомічний випадок: "Викликав подив і виступ секретаря Залізничного райкому КП(б)У тов. Левченка. Він говорив про що завгодно, лише не про ідеологічну роботу. І це в той час, коли в Залізничному районі знаходиться Університет ім.Ів.Франка, в аудиторіях якого учнями Грушевського проповідувалися буржуазно-націоналістичні погляди. Тов. Левченко в своєму виступі про це нічого не сказав. На запитання ж учасників пленуму, як Залізничний райком бореться з буржуазно-націоналістичними концепціями "школи" Грушевського, тов. Левченко змушений був визнати, що "по суті, зараз роботу занедбали""[54]

Після пленуму обкому — Х пленум Львівського міськкому (відбувся раніше 9 вересня). Доповідач, секретар міськкому І.Бондар, заявив, що "саме недооцінкою ідеологічної роботи і недостатнім озброєнням наших кадрів марксо-ленінським світоглядом пояснюються й серйозні помилки, допущені на ідеологічному фронті. Партійна організація

[54] Х пленум Львівського обкому КП(б)У // Вільна Україна. — 1946. — 3 вересня. — С.3,4.

Львова вчасно не викрила шкідливих виступів і статей послідовників і учнів контрреволюційної псевдонаукової історичної "школи" Грушевського в наших вузах, наукових закладах, у журналі *Радянський Львів* — Кордуби, Терлецького, Крип'якевича та інших"[55] Тут знову з політичними звинуваченнями на адресу учнів М.Грушевського виступив І.Бєлякевич.

Врешті підійшов апогей "боротьби" 1946 р. — Загальноміські збори інтелігенції Львова в приміщенні театру ім. Заньковецької, які відбулися 9 вересня. Збори було проведено згідно з тогочасним радянським ритуалом і в кращих традиціях чекістських позасудових розправ. На збори запросили вчених, наукових працівників, викладачів вузів, письменників, художників, артистів, представників партійних, радянських і громадських організацій міста. В президії сидів заступник голови Ради міністрів УРСР (якому, правда, вже недовго залишилося бути на цьому посту) Микола Бажан, що недавно отримав Сталінську премію, три секретарі обкому, голова облвиконкому М.Козирів (незабаром його арештують та розстріляють), інші апаратники, академіки, директори вузів і т.п. Почесним головою зборів було обрано Й.Сталіна.

М.Бажан зробив доповідь "Про серйозні недоліки і помилки в ідеологічній роботі" Треба сказати, що обточені літературно фрази, якими доповідач, видатний поет, намагався одночасно довести свою ерудицію, робили приголомшливе й одночасно гидке враження[56] М.Бажан констатував, що "всі ці теорії і концепції "школи" Грушевського і нині є тим резервуаром, з якого черпають свою отруйну водицю українсько-німецькі націоналісти, недобитки бандерівського підпілля" В зв'язку з цим, "ми в умовах України ставимо своїм першочерговим завданням рішучу принципову боротьбу проти історичної "школи" Грушевського, за її цілковитий розгром". А про львівських вчених він сказав: "Ми знаємо, наприклад, що один з учнів Грушевського — професор Крип'якевич, який написав раніше шкідливу, ворожу нам працю *Короткий курс історії України* (насправді в І.Крип'якевича такої книжки не було, а М.Бажанові цю назву підшептав обов'язковий *Короткий курс історії ВКП(б)*. — *Я.Д.*), тепер став радянським вченим. Але чому ж він і досі не розкритикував свої попередні шкідливі і, по суті, антинаукові праці? Те ж саме треба закинути і академікові

[55] X пленум Львівського міськкому... — С.2.

[56] Свою доповідь у дещо доповненому та ще більше олітературеному вигляді М.Бажан опублікував два місяці пізніше. Див.: *Бажан М.* До кінця викорчувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України // Радянська Україна. — 1946. — 17 листопада. — С.2; — 19 листопада. — С.2. У цьому варіанті автор до ідеологів українського буржуазного націоналізму залічив Миколу Костомарова, Володимира Антоновича, Миколу Сумцова, Федора Вовка, Михайла Грушевського, подав, що останній був членом підпільного Українського національного центру. Цікаво, навіщо М.Бажан використав заяложену фальшивку 1932-1933 рр., від якої всі вже в цей час відмовилися, бо, як відомо, публічного процесу УНЦ (1932 р.) не було, а мнимого голову неіснуючого центру, М.Грушевського, хоча й арештували, однак до жодної судової чи позасудової відповідальності не притягали.

М.С.Возняку. Адже така критика своїх старих, шкідливих поглядів і концепцій принесла б величезну користь цим вченим особисто, бо вона служила б засадою для їх дальшої великої наукової роботи на благо народові, на збагачення скарбниці української радянської культури"[57]

М.Бажан зумів пов'язати ще й селянську тему у творах письменників з духовною спадщиною М.Грушевського: "Адже селянську обмежену тематику деякі з українських радянських письменників, небажання відбити в своїй творчості подвиги робітничого класу, тематику індустріалізації України, зокрема тематику Донбасу, можна зіставити з поглядами М.Грушевського на український народ, як на "мужицький з голови до п'ят", як на народ, який немає свого робочого класу"[58].

На "підсудних", крім М.Бажана, накинувся Ярослав Галан, який "яскравими фактами" доводив, що "ідеї і теорії Грушевського є тим отруйним джерелом, з якого живляться нині мерзенні вороги народу — українсько-німецькі націоналісти. Тому необхідно на всіх ділянках повести боротьбу проти проявів і впливів ворожих нам теорій і ідей". До нього підключився старший викладач університету Михайло Дуліба, літературознавець (пізніше засуджений, я зустрічався з ним на подвір'ї львівської пересильної в'язниці 1951 р.): "Треба з усією рішучістю викривати справжнє обличчя як Грушевського, так і тих, що живляться його "ідеями"". Виступи В.Горбатюка та І.Бєлякевича подали в друкованому звіті сумарно. Вони "піддали гострій критиці праці і висловлювання Крип'якевича, а також його однодумця Кордуби. Промовці цілком слушно зазначили, що тов. Крип'якевич досі не розкритикував прилюдно і в пресі своїх помилок, не засудив їх. Шануючи своїх вчених, радянський уряд, радянська влада створила і тов. Крип'якевичу всі умови для творчої наукової праці, довірила йому виховання молоді, надала йому високе звання професора, доктора історичних наук. Але за два роки роботи в радянському університеті професор Крип'якевич не спромігся виправдати це високе довір'я, розкритикувати свої хибні погляди. Навпаки, до останнього часу він продовжував протягувати антинародні шкідливі теорії і концепції свого вчителя Грушевського, засмічуючи голови нашого студентства буржуазно-націоналістичним мотлохом. Це є наслідком того, що проф. Крип'якевич досі не переглянув до кінця свої хибні позиції. До того ж проф. Крип'якевич хворобливо ставиться до принципової більшовицької критики його помилок". М.Пархоменко заявив: "Викликає подив, чому радянський вчений академік Возняк досі не розкритикував цих помилок".

[57] По-єзуїтськи розглянуту тему "всеочищаючої сповіді" М.Бажан подав трохи інакше у своїй статті з листопада: "Ніхто зараз не хоче обвинувачувати професора Крип'якевича за те, що він не був раніше марксистом. Але проф. Крип'якевич, прагнучи стати радянським вченим, мусить почати разом з усім загоном українських радянських істориків послідовну і рішучу боротьбу проти тих ворожих українському народові поглядів, які він, як послідовник М.Грушевського, проповідував і ширив. Це саме треба сказати і про академіка М.С.Возняка". Крім цього, М.Бажан назвав у листопаді ще М.Кордубу та О.Терлецького.

[58] Культурне життя... — С.344. Публікація за стенограмою.

Що говорили підсудні? "Професор І.П.Крип'якевич у своєму виступі зазначив, що, як учень Грушевського, він понад 30 років проповідував і поширював ідеї і теорії свого вчителя. Суть своїх помилок він бачить в тому, що, працюючи над *Коротким курсом історії України* (так! — *Я.Д.*), він не визнавав боротьби класів, не визнавав спорідненості і спільності історичного шляху розвитку українського, російського і білоруського народів. З цих двох помилок і перекручень виникли інші хибні концепції. Професор Крип'якевич визнає, що, як Грушевський, так і він, тенденційно підходили до історичних фактів і подій, замовчували тісні зв'язки українського народу з братнім російським, ототожнювали політику російської буржуазії і царизму з політикою всього російського народу тощо. Промовець зазначає також, що критика його помилок, яка за останній час з'явилася на сторінках преси, допоможе йому стати на вірний шлях радянського вченого".

М.Рудницький "вказав, що він засуджує свої попередні праці, в яких протягувалися "теорії", запозичені з історичної "школи" Грушевського". Однак "не задовільнив учасників виступ одного з послідовників і учнів Грушевського доцента Терлецького. Його промова на зборах свідчить, що він нічого не забув і нічого не навчився. Автор ряду ворожих антинаукових книжок, що безсоромно фальсифікують історію України, доцент Терлецький дозволив собі твердити, що він, ніби, "не мав нагоди робити помилок". Природно, ця заява викликала здивування присутніх". (Справді, наскільки пригадую, О.Терлецький виступав спокійно і мужньо, з великою гідністю. В залі шуміли. На репліку з залу "Ви псуєте наших дітей!" він гірко всміхнувся і відповів з притиском: "Ваших дітей я не псую"). Про виступ М.Кордуби в пресі не згадувалося. М.Возняк виступати рішуче відмовився[59]

Підсумовуючи Загальноміські збори інтелігенції, секретар обкому по пропаганді Є.Желяк, не звертаючи найменшої уваги на те, про що говорили "підсудні", далі твердив: "Колишні його (М.Грушевського. — *Я.Д.*) учні і послідовники Крип'якевич, Кордуба, Терлецький та деякі інші все ж до останнього часу не відмовилися від псевдонаукових, антинародних концепцій свого вчителя. Ці наукові працівники, які припустили досить багато помилок в своїх творах, повинні, нарешті, беззастережно стати на правильний шлях в своїй громадській, науковій діяльності, а в цьому їм допоможе лише справжня щира самокритика".

Збори прийняли привітальні листи Й.Сталіну та М.Хрущову, а цькування і полювання на відьом, виходить, мало продовжуватися далі[60]

[59] Про позицію М.Возняка таємна характеристика 1951 р. (про це джерело див. виноску 103) подає: "автор праць, в яких розвивав антирадянські положення. В цих працях стояв на позиціях українс[кого] буржуазного націоналізму [...] Відмовляється виступати з критикою своїх старих праць. В статтях, опублікованих після 1944 р., протягав буржуазно-націоналістичні концепції Грушевського" Див.: ДАЛО. — Ф.П-3 (Львівський обком КПУ). — Оп.4. — Спр.172. — Арк.87. Текст перекладаю з російської.

[60] Загальноміські збори інтелігенції Львова. (ОблРАТАУ) // Вільна Україна. — 1946. — 15 вересня. — С.4.

В.Горбатюк продовжує друкувати свої відповідно модифіковані опуси, призначені для обкомівських пропагандистів[61] В університеті далі шукають проявів грушевськіанського ухилу — і знаходять його у викладанні... російської літератури. "В жовтні міс[яці] 1946 р. партійним бюро було виявлено шкідливе планування історії російської літератури та української літератури, яке було сплановане за схемою Грушевського (плани прислані Міністерством освіти); на бюро обговорено таке становище, дано оцінку й виправлено ці грубі антиісторичні перекручення"[62]

Паралельно розгортався наступ по лінії академічних установ. Було визначено мету — знищити Львів як центр українських гуманітарних наук. Ця лінія проявилася яскраво в ліквідації ряду установ Академії наук, депортації до Києва провідних наукових кадрів, вивезенні зі Львова важливих рукописних і архівних збірок, великої кількості книжок.

Тут події також розгорталися з карколомною швидкістю. 11 вересня 1946 р. Президія АН УРСР викликала до Києва вчених-гуманітаріїв І.Крип'якевича, М.Возняка, О.Терлецького, М.Кордубу й Олену Степанів. Про ліквідацію відділів Інститутів історії, літератури і економіки у Львові — та ультиматум про переїзд до Києва — їм оголосив віце-президент (тоді він виконував обов'язки президента) АН Михайло Лаврентьєв (російський математик і механік). На прийомі в президії М.Возняк погрожував самогубством, І.Крип'якевич погодився переїхати, О.Терлецький заявив, що "їхати до Києва не можу, дайте можливість дожити на рідній землі" та що не працюватиме далі в академії. М.Кордуба також відмовився від праці в академії, просив, щоб йому дали "змогу вмерти біля могили рідної доньки, що похована у Львові". 12 вересня відбулася розмова в ЦК КП(б)У з секретарем ЦК Іваном Назаренком. Тут І.Крип'якевич заявив, що усі викликані вважають переїзд до Києва "ізоляцією та своєрідним "засланням"" О.Степанів висловила здивування, бо "не вважає себе помітним працівником серед економістів" 13 вересня Президія АН офіційно розглянула на своєму засіданні питання про ліквідацію відділів. Доповідав М.Лаврентьєв, за "доцільність ліквідації відділів" виступили (згідно з "Политинформацией о ликвидации отделов Институтов Академии наук истории, экономики и литературы в гор. Львове и переводе основных кадров этих отделов в г. Киев", підписаною завідуючим відділом науки Управління пропаганди ЦК КП(б)У Алентьєвом та скерованою тоді ж до секретаря ЦК КП(б)У К.Литвина[63]) академіки Гурій Савін, російський спеціаліст

[61] *Горбатюк В.* За окончательный идейный разгром буржуазно-националистической "школы" Грушевского. Сокращенная стенограмма лекции, прочитанной для пропагандистов обкома КП(б)У // Львовская правда. — 1946. — 22 сентября. — С.4-5 — 25 сентября. — С.2-3.

[62] ДАЛО. — Ф. Р-119. — Оп.6. — Спр.17. — Арк.34 ("Довідка" О.Цибка).

[63] У публікації (Культурне життя... — С.345) документ помилково датовано "не раніше 11 вересня 1946р.", насправді його складено не раніше 13 вересня 1946 р.

з гірничої механіки, уповноважений президії АН у Львові; Леонід Булаховський, мовознавець, єврей за походженням; Олександр Білецький, літературознавець, росіянин за походженням; проф. Іван Крип'якевич; акад. Максим Рильський; Федір Лось, науковий співробітник Інституту історії, та Олександр Кисельов, науковий співробітник Інституту літератури АН. Ніхто з цих осіб не протестував проти ліквідації, лише І.Крип'якевич говорив про необхідність збереження двох академічних центрів — у Києві та Львові. З днем 15 вересня[64] згаданих науковців (крім О.Терлецького та М.Кордуби) було формально переведено до Києва. 21 вересня, вже після доконаних фактів, М.Лаврентьєв звернувся до заступника голови Ради міністрів УРСР М.Бажана за санкціонуванням цих заходів, що й було зроблено. 28 жовтня 1946 р. Рада міністрів — за підписом М.Хрущова — затвердила ліквідацію, проведену президією АН.

Ліквідація гуманітарних відділів АН у Львові викликала не лише засудження, але й подекуди схвалення. І.Грушецький скерував 27 вересня до Києва М.Хрущову "Информацию об отзывах научных работников города Львова на критику буржуазно-националистической концепции Грушевского и его школы и постановление Президиума Академии наук УССР о ликвидации в г. Львове отделов научно-исследовательских Институтов истории Украины, литературы и экономики и переводе части научных работников этих отделов в г. Киев", для якої органи безпеки підібрали калейдоскоп відгуків. В інформації підкреслювали, що М.Возняк і М.Кордуба вперто не хочуть засуджувати "свої буржуазно-націоналістичні погляди". М.Кордуба далі " настоює на антинауковій ворожій думці, що на українські землі мала дуже великий вплив Західна Європа (німці, австроугорці), одночасно замовчуючи про вплив і братерські зв'язки українського народу з російським. Український буржуазний націоналізм, — заявляє він, — виник як реакція на польський шовінізм. В держуніверситеті він висловив думку про те, що університет — не середня школа, тому в ньому можна допускати викладання різних історичних концепцій, а студенти хай вибирають, яка правильна. Професор Кордуба явно невдоволений критикою буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його школи". М.Возняк заявив у середовищі працівників університету: "Чому ми (Терлецький, Кордуба і я) повинні "каятися"? Це було наше переконання — коли ми свого часу писали. Приймайте нас такими, якими ми є. Тепер ми намагаємося писати інакше, але все ж таки пишемо, а ви не друкуйте нас, якщо ми погано пишемо". Богдан Барвінський, історик, що тоді працював у Львівському філіалі Бібліотеки АН, висловився: "Мені вся ця боротьба нагадує епоху римського Августина (так в тексті. — *Я.Д.*), коли партії билися за знищення культури. Візьмемо, в газеті *Культура*

[64] Ця дата подається на підставі трудової книжки І.Крип'якевича, що зберігається в архіві Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України у Львові.

и жизнь виступив якийсь Ковальов. Хто його знає? Мені розповідали, що це студент, який цілком нічого не розуміє, а виступив з статею проти Грушевського. Візьмемо в Києві: виступає Копиця — неграмотний ідіот, але з партквитком, Стебун — жид і падлюка, академік Білецький — українożер, церковний дяк і мерзотник. Дуже характерно, що ніхто з порядних вчених і діячів не виступає з цього приводу, а лише шантрапа". Акад. Філарет Колеса: "Я ніколи не був прихильником Возняка, але з цього часу, як він виступив на захист Грушевського, а тепер вперто відбивається від своїх ворогів і не хоче самокритикуватися, то я вважаю його не лише героєм дня, а взагалі героєм". Марія Деркач, літературознавець, тоді також співробітниця Львівського філіалу Бібліотеки АН (до речі, в студентські роки прихильниця комуністичних ідей), заявила: "Ще один черговий наступ жидів і москалів на українців. Старовинне місто Львів віддавна має свої літературні традиції: існували *Літературн[о-науков]ий вістник*, *Записки Наукового товариства ім.Шевченка*, врешті ім'я Івана Франка повинні були вплинути на Хрущова, але він кацап, нічого цього не знає і тому й розпорядився про ліквідацію [відділу] Інституту літератури". Акад. Василь Щурат: "Під виглядом концентрації наукових українських діячів у Києві відбувається знищення міста Львова як культурного українського міста. Це, очевидно, радянською мовою називається ліквідація українського буржуазного націоналізму [...] Скажуть, і зовсім правильно, що ліквідація гуманітарних установ у Львові — це не лише русифікація міста, але знищення його українського обличчя, всього того, за що боровся Іван Франко та інші". Антін Генсьорський, мовознавець (в минулому москвофіл): "Отже, українці з Західної України почали просуватися ближче до Сибіру. Ліквідація трьох відділів у Львові та переведення галичан до Києва — це лише перший розмах. За ним підуть інші і відбудеться те, що з кабардинцями (Генсьорський мав, мабуть, на увазі балкарців. — *Я.Д.*) і кримськими татарами. Почався наступ на українську літературу. Тепер фронт став ширшим — наступ ведеться на весь український рух"[65] Технічний персонал університету розглядав переїзд вчених до Києва як покарання. Вони говорили про І.Крип'якевича: "А він так любив Україну" Ледве чи формулювання донощиків завжди буквально відповідали правді, але не підлягає сумніву, що 1946 р. львівська інтелігенція тверезо дивилася на ситуацію — і мала чималу внутрішню силу морального опору і стійкості. З іншого боку, дуже добре видно, як глибоко чекісти вже зуміли впровадити донощицьку систему в тогочасне суспільство.

Та були й університетські викладачі, які скаржилися, що саме їх не беруть до Києва (літературознавець Михайло Нечиталюк, ще якийсь Чумак). З іншого боку, прочищений "професорсько-викладацький склад університету і студенти схвалюють переведення до Києва академіка

[65] Події викладено на підставі документів, опублікованих у збірнику Культурне життя... — С.345-348, 357. Перекладаю з російської.

Возняка, професора Крип'якевича та інших. Вони неодноразово порушували питання про перекручення у викладенні історії України і висловлювали своє обурення в зв'язку з тим, що ці наукові працівники не виступають з критикою своїх перекручень, хиб і помилок у попередніх працях. Місцеві наукові працівники Тисс, Луців та інші заявляють, що це треба було зробити ще раніше“[66]

У кінці 1946 р. було вивезено зі Львова до Києва, крім І.Крип'якевича, ще І.Карпинця, В.Огоновського, Олену Степанів, Я.Ярему та, теоретично, М.Возняка[67], який фактично до Києва не переїхав (хоча мав там влаштоване помешкання), відмовився від зарплати академіка та залишився на посаді в університеті. Довкола його особи ще кілька років велася відверта і закулісна дискусія. М.Кордуба незабаром попрощався з життям, О.Терлецького звільнили з праці в академії, а в університеті післали на пенсію (1948 р.) і прирекли на животіння в злиднях, І.Шпитковського усунули від викладання.

Як логічне продовження погрому виглядає розпорядження відділу преси ЦК КП(б)У Головному управлінню в справах літератури і видавництв при Раді міністрів УРСР 14 жовтня 1946 р., що "всю націоналістичну літературу М.Грушевського і В.Винниченка, виявлену при перевірці в бібліотеках громадського користування і в книготорговельній сітці України, треба вилучити“[68]

Виникає досить обгрунтоване підозріння, що велика політична активність керівництва Львівського університету назовні повинна була збагачувати це керівництво не лише політичним капіталом, але й його кишені звичайним дзвінким капіталом. Я.Галан, виступаючи на Нараді інтеліґенції Львова 21 січня 1947 р., назвав умови, що склалися в університеті зимою 1946-1947 рр., "всесоюзним скандалом“, а сам будинок конюшнею чи свинарником. Ректорат не міг розрахуватися з 1 млн. карбованців, призначених на ремонт. В університеті відбувалися страйки студентів, що відмовлялися слухати лекції в заморожених (-10—15° Цельсія) аудиторіях[69]

У вересні 1946 р. та березні 1947 р. відбувалися розширені засідання Ради університету, на які примусово "запрошували“ всіх викладачів. Знову виступав невтомний І.Бєлякевич з доповідями "Про стан ідеологічної і політико-виховної роботи в університеті“. Але й це — як і збори, наради, пленуми 1946 р. — допомогло мало, бо "після різкої критики на радах університету буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського і його "школи“, їх носії з-посеред працівників університету перейшли до декларування відмови від цих поглядів, але, по

[66] Культурне життя... — С.348-352. Перекладаю з російської. Володимир Тисс — історик, з москвофілів, так як, до речі, й Я.Галан; Олексій Луців — юрист.

[67] Див. також: *Дашкевич Я*. Іван Крип'якевич — історик України // *Крип'якевич І*. Історія України. — Львів, 1992 (2-е вид.). — С.11-13.

[68] Культурне життя... — С.358. Перекладаю з російської.

[69] Там же. — С.364-365.

суті, не розкритикували свої праці й не перебудувалися"[70] Тому що, як писав І.Грушецький в "Краткой справке к общественно-политической характеристике львовской интеллигенции", скерованій 5 квітня 1947 р. першому секретареві ЦК КП(б)У Л.Кагановичеві, "питання про антинародний зміст "теорії" буржуазно-націоналістичного історика Грушевського ще не освідомила значна частина львівської інтелігенції", а "наступ на куркульські елементи села частина інтелігенції розглядає як наступ на носіїв культури на селі, бо, не відмовившись від "теорії" Грушевського про безбуржуазність української нації, в їх уявленні куркуля на селі немає, а є заможний селянин — носій української культури в селі"[71]

24 липня 1947 р. у Львові було проведено чергову Нараду активу інтелігенції міста Львова з програмною доповіддю заступника голови Ради міністрів УРСР (та маріонеткового міністра закордонних справ УРСР) Дмитра Мануїльського "Проти українських буржуазних націоналістів" Д.Мануїльський таврував тоді істориків І.Крип'якевича, І.Карпинця, а також Олену Степанів за співпрацю ще до Другої світової війни з журналом *Червона калина*. Міністр глибокодумно просторікував, що "навіть, коли ви мовчите, ми розуміємо значення цього мовчання" та закінчив доповідь відвертими погрозами: "Хочете вичікувати і мовчати, і український народ пройде повз вас, а ті, що захотять чинити опір — тих український народ роздавить"[72] Секретар Львівського обкому Є.Желяк погрожував Б.Барвінському, І.Крип'якевичеві, а "полум'яний трибун" Я.Галан цькував О.Степанів (вимагаючи, щоб вона "виступала на всіх перехрестках і засуджувала тих, під диким терором яких стогне сьогодні західноукраїнська земля" — тут Я.Галан мав на увазі цілком певно не російських окупантів), І.Крип'якевича, М.Рудницького, називаючи їх "зрадниками Батьківщини"[73]

Послужливі донощики і в даному випадку підсунули матеріал для цілком таємної "Информации о реагировании интеллигенции города Львова на доклад тов. Мануильского на тему "Против украинского буржуазного национализма"", скерованої І.Грушецьким 30 липня на ім'я Л.Кагановича. Заступник директора Медичного інституту, видатний мікробіолог Максим Музика, захищав: "Крип'якевич — видатний вчений, який багато зробив в ділянці радянізації. В минулому він був учнем свого вчителя Грушевського і йому важко поривати встановлені

[70] ДАЛО. — Ф.Р-119. — Оп.6. — Спр.28. — Арк.12 ("Докладная записка" І.Бєлякевича).

[71] Культурне життя... — С.399.

[72] Там же. — С.414-416. Публікація за стенограмою.

[73] Там же. — С.416-417, 422-423. Публікується за стенограмою. В збірнику виступ Я.Галана датований неправильно 27 липня. Я був присутній на цій нараді, що проходила в залі Вечірнього університету марксизму-ленінізму (на просп. Шевченка) і був свідком інциденту, коли О.Степанів підійшла до Я.Галана, кажучи: "Дякую вам за те, що ви хочете моєї смерті, я вашої не хочу" (Там же. — С.426). "Розмова" не продовжувалася, бо охоронці стали між О.Степанів та Я.Галаном.

з ним зв'язки". Історик В.Тисс заявив, зі слів І.Крип'якевича, "що він дуже боїться і весь час думає, що його зашлють". Рикошетом В.Тисс вдарив ректора університету: "Професор Бєлякевич короткозорий; їх всіх давно можна було скерувати на правильний шлях і використати в інтересах радянської влади". Головний інженер університету Роман Базилевич правильно вловив основну тонацію доповіді: "Коротко кажучи, Мануїльський сказав, що вони швидко можуть чекати арешту. От щасливий Кордуба, його вже ніхто не судитиме, він сам себе засудив і помер"[74]

18 серпня 1947 р. І.Грушецький — в порозумінні з начальником Обласного управління МДБ Вороніном — звернувся до Л.Кагановича з пропозицією виарештувати родину Барвінських (братів Богдана, історика, Василя, композитора та Олександра, лікаря), арештувати поета Петра Карманського, піаніста Юрія Криха. Б.Барвінському інкримінували й те, що він "у своїй науковій діяльності залишається вперто на фашистських, буржуазно-націоналістичних позиціях, захищає "школу" Грушевського"[75]

Нова хвиля цькувань і переслідувань за "школу Грушевського" розгорілася на початку 1947-1948 навчального року після постанов ЦК КП(б)У "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР" (з 29 серпня 1947 р.) та "Про покращення викладання і політично-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР" (з 15 вересня 1947 р.) і відповідних наказів міністра вищої освіти. Після цього в університеті "було проведено двоє закритих партійних зборів з доповідею ректора та ряд засідань Ради університету. Перше засідання ради було проведено 27 вересня 1947 р., а друге, що перетворилося в загальне засідання всіх викладачів, тривало п'ять днів — 7, 8, 9, 10 і 14 жовтня 1947 р.; на ньому виступило 50 осіб.

В доповіді ректора, а також протягом засідань ради та під час принципової більшовицької критики і самокритики, яка розгорнулася, розкрили ряд суттєвих недостатків у викладанні та ідейно-виховній роботі (далі наводжу лише ті пункти, в яких серед інших осіб згадуються історики. — *Я.Д.*):

1. Незадовільне викладання ряду дисциплін, які читали на низькому ідейному рівні (Шпитковський, Терлецький, Сосюкало) [...] 4. Фактична відмова ряду викладачів, які в роки окупації співробітничали з німцями, засудити свою поведінку (проф. Паше-Озерський, доц. Коструба, доц. Терлецький, доц. Давидяк). 5. Фактична відмова ряду викладачів, у працях яких були ідеалістичні і буржуазно-націоналіс-

[74] Там же. — С.423-426. Перекладаю з російської. М.Кордуба помер 2 травня 1947 р. Він до останньої хвилини працював над своєю *Бібліографією історії України*, до речі, досі не виданою. Я був при цьому, коли М.Кордубу, в якого трапився крововилив в мозок у читальному залі Львівського філіалу Бібліотеки АН на вул. Стефаника, 2, забирали на ношах до карети швидкої допомоги.

[75] Там же. — С.431-432, 439. Б.Барвінського, все ж таки, не арештували, лише звільнили з праці.

тичні погляди, піти шляхом критики цих антинаукових, ворожих радянській ідеології поглядів (проф. Крип'якевич, проф. Левицький, проф. Рудницький, доц. Терлецький, Шпитковський та ін[ші]). [...] 7. Раду не задовільнили виступи проф. Рудницького, доц. Давидяка, доц. Кострyби, Терлецького, в яких не було самокритики, і засудили їх за те, що вони пішли шляхом захисту своїх поглядів і поведінки, ворожих радянській ідеології, та затушковували ворожість цих поглядів. Поведінку Рудницького, який на словах неодноразово декларував про свою перебудову, а фактично в приватних розмовах виступав проти марксизму-ленінізму, як це виявилося з виступу ст[аршого] викл[адача] Гузар (йшлося про германістку Ірину Гузар-Монцібович. — *Я.Д.*), рада кваліфікувала як дворушництво. 8. Виступи 50 осіб на засіданні ради довели, що основна маса наукових працівників серйозно і глибоко зрозуміла постанову ЦК КП(б)У"[76]

Розправа з інакодумцями в університеті не пройшла без інцидентів. На засіданні Ради університету 27 вересня завідуючий кафедрою історії України В.Горбатюк брутально накинувся на І.Крип'якевича. "Проф. Крип'якевича, — говорив В.Горбатюк, — не зуміла кафедра привести до такого стану, щоб він був роззброєний і поставлений до стінки, щоб він і другі йому подібні сказали, що вони відказуються від своїх поглядів попередніх, що їх погляди неправильні і не тільки на словах, але й на ділі, в пресі. Не можна сказати, щоб кафедра проявила таку настирливість, щоб це зробити, і, повинен сказати, що ми і зараз не все зробили. Ми, правда, позбавили Крип'якевича можливості читати лекції, тому що, не дивлячись на його декларацію, він, по суті, стоїть на своїх старих ворожих позиціях. Він читав лекції по старій типовій схемі Грушевського. В роботах, які давав нам проф. Крип'якевич до наукового збірника[77], було все те ж, і ми повинні були відклонити їх [...] Після того, як стало очевидним, що проф. Крип'якевич не може забезпечити читання курсу в дусі радянської історіографії, ректорат примушений був звільнити проф. Крип'якевича від читання курсу і залишити його в підготовці аспірантів, але проф. Крип'якевич і тут не зробив належних для себе висновків. Коли ми в червні місяці взяли плани аспірантів, переглянули їх і внесли в них зміни, ми побачили, що проф.

[76] ДАЛО. — Ф. Р-119. — Оп.6. — Спр.28. — Арк.14 ("Докладная записка" І.Бєлякевича).

[77] Йдеться, між іншим, про статтю *Б.Хмельницький та Західна Україна*, подану до редакції 1946 р. (див. вище). Львівському обласному видавництву "Вільна Україна" І.Крип'якевич пропонував свою працю *Богдан Хмельницький*. Згідно зі звітом головного редактора видавництва Нечаєвої за перше півріччя 1948 р., поданим до Львівського обкому: "Протягом усього існування видавництва нам пощастило уникнути помилок націоналістичного характеру, незважаючи на те, що націоналісти вперто стукалися в двері видавництва. Цілком зрозуміло, що в творах, які буржуазні націоналісти намагалися підсунути видавництву, шкідливі ідейні настанови всіляко маскувалися й завуальовувалися ультрареволюційною фразою. Так було з твором проф. Крип'якевича *Богдан Хмельницький*". Див.: Культурне життя... — С.568.

Крип'якевич і в них спирався на схему Грушевського. Грушевський обмежував історію України XVIII століттям (так у тексті; в даному випадку, мабуть, Крип'якевич обмежував. — *Я.Д.*) як будто історії України не було в XX столітті"[78]

Цілком несподівано цього ж дня на раді В.Горбатюк дістав відпір з неочікуваного боку, від біолога проф. Михайла Попова: "Те, що ми чули про кафедру історії України, мені здається, що Горбатюк і Назаренко[79] мають не цілком правильну методологію. Мені уявляється [з їх виступів], що історія України має своєю метою боротьбу з шкідливими настановами, і що лише вони єдині [це] розуміють [...] Мене вразило, що в обох виступах нічого не говорилося про наукову працю кафедри [...] Крім питань біжучих моментів, є десятки завдань, питань, що стосуються цієї історії, які не мають відношення до біжучої політики, і не можна історію України ставити в залежність від біжучих політичних моментів [...] Вважаю, що на кафедрі треба відновлювати наукову працю, яка не має відношення до біжучих питань, наприклад, впливу Грушевського[80] на історію України [...] Було б доцільніше, щоб частина кафедри продовжувала займатися питанням історії України — політичною пропагандою, біжучими моментами, а інша частина, як проф. Крип'якевич, займалася б науковою працею з історії України в таких ділянках, що не мають безпосереднього зв'язку з політичними моментами. А не можна так робити, як каже Горбатюк — каже, що поставити його до стінки. Крип'якевич — цінний працівник і хай він займається чистою наукою"[81]. Російський вчений не побоявся погромницької атмосфери на раді, але за свою чесність і мужність (він єдиний захищав наукову історію України) незабаром дочекався відплати. М.Попову закинули, що він "заперечував партійність в науці, а свій виступ звів до того, що справжні вчені мають керуватися методологією здорового розуму та рухати науку вперед, а політикою займатися інші люди[82] 1948 р. М.Попова усунули з університету, а через рік він виїхав до Іркутська.

[78] Там же. — С.454. Публікація за стенограмою.

[79] У тексті стенограми помилково "Науменко" Доцентом кафедри історії України був насправді Назаренко, такий же хронічний алкоголік, як В.Горбатюк.

[80] У тексті стенограми помилково "Горського".

[81] Там же. — С.451-452. Публікація за стенограмою. Перекладаю з російської. В збірнику виступ М.Попова, що був відповіддю В.Горбатюкові, помилково вміщено перед виступом останнього. Видатний ботанік, член-кореспондент АН УРСР М.Попов, між іншим, автор фундаментальної праці *Очерк растительности и флоры Карпат* (Москва, 1949. — 304 с.), знав українську мову і говорив поукраїнському. (Про це можу свідчити на підставі особистих зустрічей з М.Поповим, який походив з Вольська над Волгою, де О.Степанів провела кілька місяців у російському полоні 1915 р., що й стало причиною знайомства між ними). Зворот "поставити до стінки", тобто розстріляти, він вжив свідомо, парафразуючи брутальний вислів В.Горбатюка.

[82] "Информация о политическом настроении трудящихся Львовской области" з 17 жовтня 1947 р., адресована І.Грушецьким Л.Кагановичеві. Там же. — С.470. Перекладаю з російської.

Згадана розширена Рада університету своєю ухвалою з 14 жовтня 1947 р. встановила режим тотального стеження, підсиджування, доноЩицтва: "5. Проректорові для навчальної роботи проф. Леутському і зав[ідуючим] кафедрами суспільних наук встановити систематичний контроль за якістю викладання всіх суспільних наук, для чого практикувати систематичне стенографування лекцій і семінарських занять з наступним рецензуванням та обговоренням їх на засіданнях кафедр і рад факультетів. Запровадити в практику взаємне відвідування лекцій викладачами. Встановити, що кожний завідуючий кафедри суспільних наук протягом семестру повинен відвідати не менше 5 лекцій і семінарів кожного викладача кафедри і треба застенографувати не менше 2-3 лекцій та семінарських занять кожного викладача [...] 16. На зборах, засіданнях кафедр і рад факультетів розгорнути критику проявів українського буржуазного націоналізму та його носіїв, а також критику буржуазної ідеології. Вжити заходи для підвищення більшовицької пильності студентів та професорсько-викладацького складу"[83] Ще протягом 1946-1947 навчального року, наприклад, на І-ІІ курсах всіх факультетів (підкреслюю, усіх, не лише гуманітарних) відбулися т.зв. теоретичні співбесіди на тему "Ворожі антинаукові теорії Грушевського та його школи"[84] Ця практика продовжувалася далі.

М.Грушевського і його учнів ганили не лише у вже наведеній газетній публіцистиці, але й у, нібито, наукових статтях. Якщо, пригадаю, 1940 р. у *Записках історичного та філологічного факультетів* про М.Грушевського не було сказано жодного поганого слова, то відновлення видавничої діяльності університету в 1946-1947 рр. відбулося під знаком кампанії проти М.Грушевського. *Наукові записки* університету (Історична серія. — 1946. — Т.1. — Вип.1) відкривалися статтею завідуючого кафедрою історії України В.Горбатюка "М.Грушевський та його так звана школа"; у *Доповідях та повідомленнях* університету (1947. — Вип.1.) було вміщено статтю завідуючого іншою кафедрою, історії СРСР, В.Осечинського "До питання історії сучасних західноукраїнських земель доби XI-XIV століть", яка починалася трафаретною фразою: "Буржуазно-націоналістична "школа" Грушевського, фальсифікуючи історичний процес..." і т. д. (Діяльність цих двох "борців" з М.Грушевським намагатимуся висвітлити далі). У Науковій бібліотеці університету усунули з відкритого доступу наукові й публіцистичні праці М.Грушевського та його учнів, сховавши їх у т.зв. спецфондах. Цією акцією керував знову В.Осечинський, який у 1945-1949 рр. був не лише завідуючим кафедрою, але й одночасно директором Наукової бібліотеки.

[83] ДАЛО. — Ф.Р-119. — Оп.6. — Спр.28. — Арк.45, 47 ("Постановление Совета Львовского государственного университета им.Ив.Франко от 14-го октября 1947 г. по докладу ректора университета И.И.Белякевича "Об улучшении преподавания и идейно-воспитательной работы в ЛГУ""). Цитату перекладаю з російської.

[84] *Серкіз Я.І.* У дусі непримиренності до буржуазної ідеології // Вісник Львівського університету. Суспільні науки. — Львів, 1979. — Вип.16. — С.31.

У стінах університету — та поза ними — продовжувалося цькування учнів М.Грушевського Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби, Омеляна Терлецького, Івана Шпитковського, а також Михайла Возняка та, за іронією долі, Михайла Рудницького, який до школи М.Грушевського цілком певно жодного відношення не мав[85] Але так було потрібно.

Для прикладу згадаю, що у 1947 р. продовжувалося переслідування М.Возняка знову ж за грушевськіанство. Поет і літературознавець Степан Крижанівський викривав його за те, що в статті, вміщеній у збірнику *Леся Українка* (видання Львівського університету до 75-річчя від дня її народження, 1946), наважився широко переказувати і цитувати статтю М.Грушевського, написану в зв'язку зі смертю поетеси. (М.Возняк, правда, не подав прізвища М.Грушевського, але й те, що він наводив великі фрагменти статті, доводило велику особисту відвагу автора). М.Возняк, виходить (за С.Крижанівським), цитував "верховода українських буржуазних націоналістів", який "вперто намагався фальсифікувати" і т. д. "Справа доходить до того, що Возняк в кінці статті плазує перед Грушевським, з пошаною називає фальсифікатора історії українського народу "одним з видатних спеціалістів-істориків і знавців побуту"". Учений-літературознавець, один з когорти І.Кацнельсона-Стебуна, завершував свою критику на істеричній ноті: "[...] тому спроба М.Возняка пропагандувати фальсифікаторські писання закоренілого

[85] З секретної характеристики 1951 р. (ДАЛО. — Ф.П-3. — Оп.4. — Спр.172. — Арк.110-111): "В квітні 1949 р. проф.Рудницький виступив перед широкою університетською аудиторією (я був на цьому судилищі, що відбувалося в Collegium maximum. — *Я.Д.*) з критикою своїх праць і помилкових, крайнє шкідливих поглядів. Однак, цей виступ мав половинчатий характер і свідчив про конечну потребу для нього справжньої і серйозної перебудови. При допомозі колективу філфаку та університетської громадськості проф. Рудницький помітно покращує якість своєї праці, хоча остаточно ще досі не зумів перебороти важкий ідейний тягар минулого. З метою обмеження поля його діяльності, ректорат ще на початку 1947 р. звільнив проф. Рудницького від виконання обов'язків декана факультету, а пізніше від завідування кафедрою загальної літератури. За великі політичні помилки, які проф. Рудницький допустив у багатьох своїх старих літературних працях, які він і не розкритикував так, як потрібно, 1947 р. його виключили зі Спілки радянських письменників України. [...] На викладачів і студентів, найбільш відсталих в ідейно-політичному відношенні, проф. Рудницький має сильний вплив. Довкола нього групуються такі самі як він, нестійкі, що не дістали твердого радянського гарту, наукові працівники з місцевих кадрів"

Мабуть, для того, щоб припинити цькування, М.Рудницький погодився написати разом з В.Бєляєвим збірку памфлетів *Під чужими прапорами* (рос. видання 1954; українське — 1956; 1958 (з передмовою В.Сарбея); китайське — 1957 і т. д.). Ступінь співучасті М.Рудницького в написанні цього "твору" не дуже ясний. Як мені відомо, спершу співавтором для В.Бєляєва передбачалася Зиновія Франко (це — з її слів), але вона рішуче відмовилася. Після 1954 р. становище М.Рудницького в університеті стабілізувалося.

До речі, В.Бєляєв почав друкувати окремі памфлети з цієї збірки в українській т. зв. прогресивній пресі Америки ще з 1947 р. Та видання цілої збірки натрапило на глухий опір навіть партійних чиновників. Тому її спершу надрукували по-російському в Москві. Чутку, що книжку *Під чужими прапорами* видали вперше в Нью-Йорку 1947 р., мені перевірити не вдалося.

ворога українського народу, буржуазного націоналіста Грушевського викликає законне обурення української радянської громадськості"[86] Метою статті С.Крижанівського — та групи, що стояла за його спиною, — було намагання закрити перед М.Возняком можливості друкуватися.

Документи дають можливість простежити як формувалася "боротьба" з школою М.Грушевського з використанням давніх питомо галицьких політичних антагонізмів. Організаторам цькувань вдалося використати для цієї мети колишніх представників місцевого москвофільства. Ось як подавалися ці факти. 17 жовтня 1947 р. І.Грушецький доповідав Л.Кагановичу: "В останній час відзначається помітне зростання політичної свідомості місцевої інтелігенції, частина якої щиро приєдналася до радянської інтелігенції і веде рішучу боротьбу з буржуазно-націоналістичною "школою" Грушевського і його послідовників та учнів в особі академіка Возняка, професорів Крип'якевича, Рудницького, [Василя] Барвінського, доцента Терлецького й ін[ших]. На чолі цієї частини інтелігенції стоять представники революційної в минулому інтелігенції, як т[овариші] Дудикевич, Пелехатий, Максимович та ін[ші], що пішли за партією більшовиків і ведуть непримириму ідеологічну боротьбу з буржуазним націоналізмом, відверто виступаючи в пресі, на зборах інтелігенції з доповідями і т. п."[87] Винищування української національної ідеї заходами, прихованими під кодовою назвою "Боротьба з школою Грушевського", охоплювало чимраз ширше коло людей. Як знаряддя використовували й тих, що до історичної науки мали далеке відношення (журналіст Кузьма Пелехатий, електротехнік Михайло Максимович поруч з істориком Богданом Дудикевичем) — печатку благонадійності давала їм належність до москвофільської течії в минулому.

Під різними "націоналістичними" приводами закривали двері до львівських вищих шкіл перед свідомою українською молоддю. "Враховуючи цю обставину, що рештки оунівського підпілля всіми засобами намагаються проникнути до вищих навчальних закладів, щоб посилити свій вплив серед студентської молоді, обком КП(б)У організував попередню перевірку абітурієнтів, завдяки чому до вузів не допустили 133 особи оунівців і бандпосібників, а в деяких випадках серед абітурієнтів були приховані бандити, яких розшукували органи МДБ"[88] Маховик терору розкручувався чимраз ширше. В ніч на 21 жовтня 1947 р. було проведено безпрецендентне за масштабами для Західної України адміністративне (отже, без суду) виселення "українських націоналістів, бандитів і їх сімей". У Львівській області ним керував уповноважений ЦК КП(б)У Сахновський. Для виселення мобілізували близько 20000

[86] *Крыжанивский С.* Вредные писания М.Возняка // Правда Украины. — 1947. — 7 мая. — С.4.

[87] Информация о политическом настроении трудящихся Львовской области. Культурне життя... — С.469. Перекладаю з російської.

[88] Там же. — С.471. Перекладаю з російської.

партійно-радянських активістів та 1201 вантажну автомашину. Жертвами депортації стало 5506 сімей, тобто десь 16600 осіб[89], серед них значний процент інтелігенції.

Епідемія боротьби з М.Грушевським 1947 р. поширилася на інші західноукраїнські вищі школи. 6 жовтня 1947 р. секретар ЦК ЛКСМУ М.Мітрохін доповідав Л.Кагановичеві: "Комсорг ЦК ВЛКСМ Чернівецького держуніверситету т. Іванушко навів ряд прикладів, що серед значної частини студентів використовують підручники і літературу явно ворожих шкіл і теорій Грушевського, Покровського та ін[ших]"[90]

Кампанія явно почала набирати маніакальних рис. Вже не раз цитований Д.Мануїльський дійшов до публічної лайки і крайнього оскаженіння, заявивши 28 лютого 1948 р. на Львівській обласній партійній конференції буквально таке: "ЦК КП(б)У прийняв багато ухвал про "школу" Грушевського. Скажіть, де, перш за все, ця проклята "школа" Грушевського має своє коріння? Тут, в Галичині, в західних областях, де цей буржуазний націоналізм проявляється також в радянській українській літературі. Де він має своє коріння? Тут. Серед старого барахла, вчених, які ніяк не можуть перебудуватися протягом п'яти років"[91]

[89] "Докладная записка о результатах проведения операции по выселению украинских националистов, бандитов и их семей по г.Львову и районах области" з 24 жовтня 1947 р., скерована І.Грушецьким до Москви (до ЦК ВКП(б)) та Києва (до ЦК КП(б)У Л.Кагановичеві й до Раднаркому). Там же. — С.473, 476. Перекладаю з російської.

[90] "Информация о проведении собраний областных комсомольских активов по обсуждению закрытого письма ЦК ВКП(б) о деле профессоров Клюевой и Паскина". Там же. — С.456. Перекладаю з російської. Характерно, що до Чернівецького університету комсорга призначала Москва, а не Київ. Можна провести яскраву паралель між 1947 роком у Чернівцях та 1936 роком у Дніпропетровську. З протоколу допиту професора Дніпропетровського інституту народної освіти (тобто університету) Сергія Ринського 16 вересня 1936 р.: "Відповідь: Вилучені в мене серед контрреволюційної націоналістичної літератури книжки українського націоналіста Грушевського я зберігав як цінний історичний матеріал для використання при необхідності. — Питання: Де могла бути така необхідність? — Відповідь: Під час читання мною лекції з історії, зокрема з історії України або з краєзнавства. — Питання: Ви користувалися цією літературою? — Відповідь: Так, я користувався окремими томами Грушевського, читаючи лекції з історії України у 1924 і 1925 роках. — Питання: І прищіплювали студентам контрреволюційні та націоналістичні ідеї і настанови? — Відповідь: Ні, не прищеплював". Див.: Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / Відп. ред. *В.В.Іваненко*. — Дніпропетровськ, 1995. — С.131. Перекладаю з російської. У грудні 1949 р., під час мого арешту, було забрано з дому повний комплект *Історії України-Руси* М.Грушевського. Слідчий, капітан ДБ Костянтин Солоп, дуже шкодував, що не міг інкримінувати цей факт як зберігання антирадянської літератури, бо за історичні твори М.Грушевського тоді вже (і ще) судити не можна було. У 70-х рр. ім'я М.Грушевського знову могло стати приводом судового покарання (див. далі).

[91] Культурне життя... — С.530-531. Публікація за стенограмою. Перекладаю з російської. У Д.Мануїльського незабаром почали проявлятися ознаки психічної хвороби. 1953 р. його післали на пенсію. Він закінчив життя як божевільний, вважаючи, що Й.Сталін не помер, а його, Д.Мануїльського, намагаються переконати в смерті вождя, щоб таким чином вирвати від нього компрометуючі слова про Й.Сталіна.

Після таких "вмовлянь" львівські партійці справді повірили у своє центральне розташування в боротьбі — що й деколи доводило до трагікомічних епізодів. Секретар Львівського міськкому Петро Йова в доповідній обкомові доносив 1949 р., що "на наш великий подив, академік Греков у своїх працях про Київську Русь, про селянське питання в Київській Русі, в підручникові для вузів *История СССР*, т.1, дає покликання і рекомендує націоналістичні праці Грушевського, зокрема, його десятитомну *Історію України-Руси*" Партійний апаратник змалював Бориса Грекова ледве чи не посібником українських націоналістів, бо, згідно з міркуваннями П.Йови, "боротьба з залишками буржуазно-націоналістичної ідеології в західних областях України та, особливо, в місті Львові, як і раніше є важливим завданням партійної організації. Вирішуючи її, ми й викриваємо діяльність відомого ідеолога українського буржуазного націоналізму М.Грушевського, колишнього голову Української Центральної Ради (1917-1918 рр.), розкриваємо антинауковість, націоналістичний характер його поглядів, викладених в працях з історії України (*Історія України-Руси*), не рекомендуємо користуватися цими політично шкідливими творами" Свій донос П.Йова кінчав курйозною вимогою: "Просимо встановити прискіпливий контроль за виданням з питань України та, особливо, Західної України"[92] Можна уявити собі ступінь тупості й засліпленості провінційного функціонера, який вважав, що після його доносу російському (правда, українського походження) історикові вже світової слави Б.Грекову заборонять згадувати М.Грушевського та його праці.

Викладений щойно на підставі архівних матеріалів та інших опублікованих джерел (зокрема, загальнодоступної преси — її уважне вивчення дає багато цінного матеріалу, про що якось забувають) відрізок "боротьби" 1945-1947 рр. дає можливість зробити певні висновки. Не будуть вони остаточні, бо вивчення архівних джерел — та одночасно дослідження механізмів антиукраїнських ексцесів у т.зв. УРСР — тільки починається (для Львова їх ніхто й не намагався простежити, хоча б фактографічно), але певні підстави для деяких узагальнень є вже тепер. Зокрема, все ж таки, ясно, як ці механізми працювали назовні, в якій атмосфері змушені були жити і працювати українські історики. Найкраще змальовано один, 1946 рік, а скільки таких років було позаду і попереду?

[92] Там же. — С.514-515. Перекладаю з російської. В збірнику документ датується "не раніше 1 січня 1948 р.", нібито, за змістом документу. Але праці Б.Грекова, які цитуються, виходили у 1946-1949 рр. (*Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века*. — Москва, Ленинград, 1946; *История СССР*. Москва, 1948 (2-е изд.). — Т.1; *Киевская Русь*. — Москва, 1949) — тому датую документ 1949 роком. Спроба перевірити для уточнення дати оригінал (упорядники збірника подають архівну легенду: Державний архів Львівської області. — Ф.П-3. — Оп.3. — Спр.294. — Арк.54) не вдалася. Під поданою легендою документу немає. Це не вина упорядників (автентичність документу не підлягає сумніву) — безконечне перетасовування архівних фондів під видом "вдосконалення" закриває шляхи для користування оригіналами, що деколи робиться навмисне.

Є чотири основні блоки висновків, які можна зробити на підставі аналізу матеріалу 1945-1947 рр., поданого у цій статті досить великими, майже хрестоматійними фрагментами. Вони стосуються таких питань: по-перше, чим була, по суті, та боротьба, яка велася, нібито, під гаслом критики історичної школи М.Грушевського та його учнів; по-друге, які були основні критерії та, по-третє, головні методи цієї критики; й, почетверте, відкіля виходила ініціатива критики і які кола були особливо зацікавлені в її проведенні та продовженні. Про наслідки цієї т.зв. критики згадаю згодом.

I. Під кодовою назвою "боротьба з історичною школою М.Грушевського та його учнями" здійснювалося багато ідеологічних та позаідеологічних справ, з яких найменша частка мала щось спільного з науковою критикою поглядів та результатів дослідження праць великого історика і його учнів. Хоча цю боротьбу намагалися маскувати як боротьбу на "історичному фронті", саме з цим "фронтом" у неї було мало спільного. По суті, велася боротьба з:

1) справжньою, об'єктивною історією України, замість якої підсовували москвоцентричну (і, в жодному випадку, не т.зв. марксистську, з погляду історико-соціологічного змісту цього терміна) сфальсифіковану історію України, ліквідовуючи одночасно можливість справді пофаховому і згідно з історичними фактами досліджувати історію України та українського народу;

2) українською національною ідеєю, суть якої полягає в необхідності побудови незалежної Української держави, чого досягти можна лише шляхом національно-визвольної боротьби проти основного і найстрашнішого поневолювача — Росії; поборюючи всіми методами історичне коріння й історичний досвід української нації як першооснови національної ідеї, передбачалося знецінити й очорнити ідейні підстави українського національно-визвольного руху, висовуючи замість цього як ідеал братню Велику Росію (під виглядом СРСР), з якою вдячний український народ об'єднаний навіки;

3) ідеологією українського націоналізму як теоретичним і практичним оформленням української національної ідеї, ідеї українського національно-визвольного руху, підсовуючи замість неї схоластичні схеми національного і соціального миру в ідеальній державі — Великій Росії, закамуфльованій, а поступово вже й не закамуфльованій під СРСР;

4) українським підпільним і відкритим повстанським рухом, очолюваним Організацією українських націоналістів ("бандерівцями") та Українською повстанською армією, причому боротьба з "історичною школою М.Грушевського та його учнями" у 1945-1947 рр. мала частково компенсувати невдачі боротьби з підпільним рухом, яка затягувалася; для цього необхідно було за всяку ціну конструювати безпосередні зв'язки між школою М.Грушевського та національно-визвольною боротьбою;

5) українською культурою взагалі, бо, нібито, якщо українські радянські письменники пишуть про українське село, а не про русифіко-

ване місто, причиною є М.Грушевський (так твердив М.Бажан), а якщо виступають проти депортації українських культурних і освічених селян з Західної України, то винен також М.Грушевський, що заперечував існування куркулів (за поясненням І.Грушецького).

II. Позиції, з яких здійснювалася критика історичної школи М.Грушевського, хоча ззовні подавалися як марксистські, нічого спільного з марксистським, тобто крайнє засоціологізованим підходом до історії, не мали. Наріжним каменем стала проблема неповного соціального складу української нації у XIX-XX ст. (явище, відоме не лише для українського, але й для інших поневолених народів), при якому прошарки поміщицькі та буржуазні були майже повністю денаціоналізовані, а соціальна класова боротьба — виходячи з історичних обставин — мусила бути звернена проти чужого поміщицтва (російського, польського) і чужої буржуазії (російської, польської, єврейської), тобто, по суті, така класова боротьба українського народу в Україні зразу ж набувала ознак національно-визвольної боротьби. Тому фактично (хоча й не формально) критика велася, в першу чергу, з позиції москвоцентризму і російського шовінізму та імперіалізму, для чого висувалися ідеї етногенетичної "спільної колиски", вічної дружби українського та російського народів, постійної великої вдячності російському народові за визволення, допомогу, захист і т.п. Як відомо, ідеї російського націоналізму та шовінізму дуже зміцніли під час т.зв. Великої Вітчизняної війни та зразу після неї — і вони повністю були взяті на озброєння ВКП(б), яка практично перетворилася в партію російського великодержавного шовінізму. Тому й не було парадоксу в тому, що М.Грушевського та Д.Донцова оголосили ідеологічними двійниками (В.Горбатюк), а М.Грушевського та С.Єфремова — належними до однієї школи (І.Кацнельсон-Стебун). Українськими націоналістами було проголошено всіх тих, що виступали за окремішність українського народу — тому до родоначальників націоналізму потрапили М.Костомаров, В.Антонович, М.Сумцов, Ф.Вовк, М.Грушевський (у трактуванні М.Бажана). Логічним висновком з твердження про окремішність народу був висновок про віддільне його від Росії державне існування. Тому саме в один націоналістичний кошик було скинено без розбору таких різних — в ідеології, в теорії і практиці політичної боротьби — діячів, як М.Грушевський, Д.Донцов, С.Єфремов. Не підлягає сумніву, що ідейний вплив М.Грушевського на Західну Україну було явно — і свідомо — перебільшено до неймовірних розмірів. Не даремне І.Карпинець твердив, що М.Грушевський ніякого впливу не мав, а мав його Д.Донцов.

III. Боротьба була більш як нерівною — з одного боку, кілька інтелектуалів-істориків та літературознавців, які, в ліпшому разі, могли мати лише мовчазну або дуже приховану моральну підтримку патріотично настроєної громадськості. Про підтримку з боку підпілля в будь-якій формі вони й мріяти не могли, бо це був би їх фізичний кінець.

Якщо ці інтелектуали й піддалися натискові, то лише після впертого і мужнього опору[93]

До застосованих (і перевірених чекістською практикою) методів належав, насамперед, рафінований садизм, цькування під будь-яким приводом протягом років, бо покаянь, які б вони не були і скільки їх не було б, завжди бракувало. Вимоги, які ставили до покаянь, завжди були чимраз вищі й вищі. Такі вишукані психічні тортури мали, з одного боку, довести до крайньої втоми, до неможливості займатися продуктивною науковою працею, а, з іншого боку, компрометувати перед громадськістю чи й націоналістичним підпіллям ("зрадники"). Жертви обплутували сіткою донощиків, застосовували різні способи шантажу. Вишукували — і знаходили — агентів близьких і дуже близьких до діячів української науки та культури. Звітна документація партійних органів, органів державної безпеки розкриває розгалужену сітку добровільного та вимушеного донощицтва. Все це разом творило типовий російський зразок боротьби з інакодумством, зразок, перевірений десятиріччями "побудови соціалізму і комунізму". До методів індивідуального впливу треба залічити "почесну депортацію" до Києва; до колективних репресій — ліквідацію у Львові академічних установ гуманітарного профілю.

IV. Ініціативи патологічного антиукраїнізму проявлялися — і реалізувалися — як зверху, так і знизу. Зверху — це апаратні інституції

[93] І.Крип'якевич у роки німецької окупації мав контакти з Організацією українських націоналістів (бандерівцями). 1944 р., у зв'язку з підготовкою до українсько-польських переговорів у Варшаві між представниками ОУН (р) та польського уряду в Лондоні, І.Крип'якевич підготував відповідний елаборат історичного змісту. Про це згадував сучасник подій Петро Дужий на круглому столі 16 червня 1992 р. у Львові. З іншого ж боку, з ревеляцій вбивника полк. Є.Коновальця ген. ДБ Павла Судоплатова мало б виходити, що, полюючи на ген. Романа Шухевича-Чупринку, радянські органи безпеки пощадили І.Крип'якевича. П.Судоплатов натякає, що І.Крип'якевич мав би підтримувати контакти і з органами безпеки, і з Р.Шухевичем. П.Судоплатов пише: "Ми не переслідували ні Горбавого (йдеться, нібито, про юриста Володимира Горбового, який тоді насправді був в ув'язненні, засуджений на 25 років позбавлення волі. — *Я.Д.*), ні його товариша (associate) академіка Кріпекевича, якого син був бандерівським активістом, бо вони покаялися". До речі, ні один з двох синів І.Крип'якевича бандерівцем не був. Див.: *Sudoplatov P., Sudoplatov A. with Schecter J.L. and L.P.* Special Tasks. The Memoirs of an Unwanted Witnes — a Soviet Spy Master. — Boston, New York, Toronto, London, 1994. — P.255. Спрепаровані спогади П.Судоплатова вже використовували некоректно у Львові, також порушуючи питання про І.Крип'якевича і його сина. Див.: Генерал Судоплатов про ліквідацію Романа Шухевича // Поклик сумління. — 1994. — Жовтень. — С.2 (публікація анонімна, відповідна цитата перекладена з помилками); *Олексюк М.* "Військовий опір був дуже популярний у цій місцевості..." Як загинув генерал Шухевич. За матеріалами книги Павла і Анатолія Судоплатових *Спеціальні завдання* // За вільну Україну. — 1995. — 10 серпня. — С.3; Спростування. "Військовий опір був дуже популярний у цій місцевості..." // Там же. — 1995. — 17 серпня. — С.4; *Олексюк М.* Недоброзичливість // Там же. — 1995. — 26 серпня. — С.4. Див також: *Шухевич Ю.* Дії різні — мета одна // Ратуша. — 1995. — 23 вересня. — С.6. Не підлягає сумніву, що І.Крип'якевич не міг мати жодних відомостей про місця перебування Р.Шухевича.

ЦК ВКП(б), зокрема ті, що здійснювали кадрову політику, діяльність у ділянці агітації та пропаганди. Очевидно, апарат вірно виконував вказівки згори, але він мав також можливість маніпулювати своєю власною владою в бажаному напрямі. Певне, що ці механізми влади вимагають скрупульозного дослідження на підставі московських та київських архівних матеріалів (такі дослідження — тобто правдиві й об'єктивні дослідження історії Комуністичної партії в Україні — не ведуться, незважаючи на колосальний загін істориків, що спеціалізувалися в ділянці історії партії), але, по суті, не підлягає сумніву, що проукраїнських сил у 1945-1947 рр. у Москві не було. Про це свідчить розвиток подій, зокрема прихід до найвищої партійної влади в Україні українофоба Л.Кагановича (1947 р.). Об'єктивні обставини — військові операції Української повстанської армії, підпільна діяльність ОУН, звернені проти Росії, — не могли сприяти виникненню українофільських тенденцій у Москві, вже навіть незалежно від широковідомого україножерства Й.Сталіна. Тому всі антиукраїнські ініціативи знизу (також оформлені у вигляді боротьби з "історичною школою М.Грушевського") завжди могли розраховувати на підтримку в ЦК ВКП(б) та в центральних органах безпеки.

Набагато складнішим було становище середньої ланки партійної влади — ЦК КП(б)У У 1945-1947 рр. на Київ впало кілька бід, з якими М.Хрущов як перший секретар та його апарат з великими труднощами давали собі раду — або й не давали. Збройна антиросійська боротьба підпілля, яку з трудом — засобами безприкладного терору — вдавалося поступово придушувати. Голод 1946-1947 рр., до якого Москва не мала ніякого співчуття і який знову перетворювався на національну катастрофу. До цього ще й нав'язана ззовні — низовими українофобами-активістами, московським апаратом, органами безпеки усіх видів та рівнів — ідеологічна боротьба під кодовою назвою "критика школи М.Грушевського" Здається, що київський апарат стримував ідеологічну лавину так довго, як міг, обмежуючись звичайними рутинними заходами. Серпневий (1946 р.) пленум ЦК КП(б)У з каяттям М.Хрущова став переломним пунктом, після якого будь-які гальма нічого дати не могли. Тим більше, що українофобні вогнища в самому апараті ЦК КП(б)У також були.

Матеріал про боротьбу з "історичною школою М.Грушевського" наштовхує на думки про необхідність докладного наукового аналізу діяльності українського комуністичного апарату в Києві у 1945-1947 рр. Вже сьогодні можна припускати наявність кількох тенденцій, незалежно від того, чим вони були продиктовані (промосковським сервілізмом, залишками українського патріотизму, кар'єризмом, рутинною байдужістю чи бездарністю). Дослідження таких питань вимагає справді ювелірної роботи з джерельним матеріалом. Так чи інакше, останнє слово завжди було за Москвою.

Не можна недооцінювати значення низових українофобних ланок, які в Україні завжди відігравали велику роль, опираючись на підтримку

Москви (пригадати б спротив російського та проросійського українського міщанства, інтелігенції, апарату, війська, органів безпеки і т.п. у період українізації)[94] Тому у львівських подіях 1945-1947 та дальших років таку велику роль відіграла антиукраїнська група істориків, очолена І.Бєлякевичем та Г.Гербільським, що підшукала собі слухняних помічників в особах В.Горбатюка, В.Осечинського. Група мала підтримку у Львівському обкомі КП(б)У, до неї прислухалися в Москві. Організована за мафійним принципом група, якій присвічувала "світла" ідея патологічної українофобії, передбачала таким чином здобути політичний капітал — і, очевидно, його здобула. В такий спосіб вона стала цілковитим господарем історичного факультету в університеті — і здобула великий вплив на вирішування інших університетських, а деколи й позауніверситетських справ. Підготовка кадрів істориків опинилася цілковито в руках групи. Що з цього вийшло — показали наступні десятиріччя, той мінімальний відсоток повноцінних істориків, які вийшли з стін Львівського університету. Брутальними методами було усунено українську фахову професуру, яка була грізною конкуренцією у професійному відношенні — та одночасно закреслено будь-які можливості підготовки студентів шляхом вивчення об'єктивної правдивої історії України, а також прищеплювання їм методів високопрофесійного дослідницького історичного ремесла. Мафія історичного факультету здобула повну перемогу.

***

Боротьба з М.Грушевським та його школою чи їхніми послідовниками у Львівському університеті тричі доходила до точки кипіння. Якщо після першого пароксизму другої половини 40-х — початку 50-х рр., викликаного внутрішньополітичною ситуацією та винищуванням української інтелігенції зі своєрідним піком після провокаційного вбивства Ярослава Галана 24 жовтня 1949 р. (тепер стало відомо, що планувалося тоді також подібне вбивство Максима Рильського), наступила — після смерті Й.Сталіна — недовготривала хрущовська відлига, коли можна було згадувати і цитувати М.Грушевського з досить поміркованою лайкою, а його наукові твори на деякий час повернули зі спеціальних фондів бібліотек до відкритих, то після арештів 1965 р. становище знову загострилося. До вузів повернувся образ М.Грушевського — буржуазного націоналіста першого рангу, а стислий перелік

[94] Див.: *Дашкевич Я.* Українізація: причини, наслідки, досвід // Кафедра. — Львів, 1989. — № 9. — С.1-24 (цей повний текст у самвидавному машинописному журналі пізніше не передруковувався). Скорочені варіанти: Українізація: причини і наслідки // Слово і час. — Київ, 1990. — № 8. — С.55-64; Політичне ошуканство чи провокація? ... Крах українізації 20-30-х рр. // Літературна Україна. — 1990. — 4 жовтня. — С.4; *Daschkewytsch J.* Ukrainisierung und Gegenukrainisierung // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. — Baden-Baden, 1993. — S.118-125 (Nationen und Nationalitöten in Osteuropa. — 1).

його "наукових гріхів" скомпонував згаданий на початку статті М.Рубан (це був 1969 р.) — також для вжитку вищої школи.

Ім'я М.Грушевського знову перетворилося в табу. В табу, яке могло стати причиною судового покарання. Для прикладу можна навести судову справу львівського лікаря Семена Корольчука та вчителя з села Петричів (Львівської обл.) Євстахія Пастуха з 1971 р. С.Корольчукові напередодні арешту підкинули брошуру І.Крип'якевича *Михайло Грушевський. Життя й діяльність* (Львів, 1935), яку однак лікар вчасно помітив і заховав, а відносно Є.Пастуха свідок зізнав, що вчитель "закликав вивчати твори — *Історію України* буржуазного українського теоретика Грушевського"[95]

1972 рік з його овчаренківсько-маланчуківською реакцією (тепер намітилася тенденція вибілювати Федора Овчаренка, звалюючи всю вину на Валентина Маланчука, але, насправді, репресіями по відношенню до інтелігенції намагався рятувати себе тоді Ф.Овчаренко — В.Маланчук, що був у короткотривалій опалі, замінивши Ф.Овчаренка на посту секретаря ЦК КПУ, лише продовжив і довів до абсурду лінію, започатковану арештами дисидентів 1972 р., проведеними за ініціативою Віктора Федорчука, голови Комітету державної безпеки України) знову загострив відносини. М.Грушевського та його учнів можна було лише або лаяти, або замовчувати, цитувати їхні думки і дослідження практично не дозволялося. Наукові праці М.Грушевського знову, але лише в Україні, внаслідок телефонних, а не письмових вказівок, помандрували на "спеціальне зберігання"...

Тільки 1988 рік з дискусією довкола постаті М.Грушевського, започаткованою виступом Сергія Білоконя в Києві[96], зняв табу з імені найбільшого українського історика і поступово повернув його погляди, думки і твори, правда, не без впертого опору консервативного професорсько-викладацького складу вузів України — також і Львівського університету, — до студентського і наукового середовища.

***

Ініціатори боротьби з М.Грушевським та його "школою" відомі. Це були українофобні кола ЦК ВКП(б) та ЦК КПРС, ЦК КП(б)У та ЦК КПУ, їх колаборанти, що опиралися на вказівки Москви також у післясталінські часи — особливо на вказівки всевладного в ідеологічній

[95] Семен Корольчук // Воля і Батьківщина. — Львів, 1996. — Ч.1 (18). — С.49, 53-54.

[96] Я також взяв участь у дискусії. Найповніший текст мого виступу 5 грудня 1988 р. у Києві — розшифрування магнітофонного запису разом із записом реакції залу — див.: *Дашкевич Я*. Про Михайла Грушевського. Доповідь львівського історика на засіданні товариства "Спадщина" у Києві в грудні 1988 р. // Зустрічі. — Варшава, 1989. — № 19(1). — С.188-197. Грубий напад з київських університетських кіл за цей виступ див.: *Король В*. Знову про неформальні об'єднання // Київський університет. — 1988. — 16 грудня. — С.3.

сфері відомого ворога українства Михайла Суслова. З іншого боку — групи антиукраїнських істориків. Виникає питання: хто ж були конкретні виконавці цієї політики як у сталінські, так і в пізніші часи у стінах Львівського університету?

Спершу я намагався підійти до вирішення цього питання з позицій протиставлення героїв (це могли б бути М.Грушевський і його школа) та антигероїв (їхні вороги, саме заполітизовані вороги, а не наукові опоненти). Заглибившись у дослідження питання, я відмовився конструювати ряд антигероїв, бо, на мою думку, навіть антигерої мусять становити якусь індивідуальність, тим більше, у даному разі, творчу, науково-творчу. Таких серед ворогів М.Грушевського, які працювали на замовлення, партійне, чекістське, просто для кар'єри, під страхом, знайти неможливо. Велич М.Грушевського як історика, здається, розуміли всі, навіть фігури середнього і нижче середнього рівня, тому ворогів М.Грушевського 40-80-х (чи навіть початку 90-х рр.) можна поділяти лише на, по-перше, виконавців, що сліпо виконували вказівки згори, партійних органів та органів безпеки, для яких боротьба з М.Грушевським, його школою, фактично з правдивою історією України, була одною з важливих ланок боротьби з "українським буржуазним націоналізмом", і, по-друге, колаборантів нижчої категорії — добровільних, з кар'єристськими міркуваннями, та примусових, заляканих, зашантажованих, які у виступах проти М.Грушевського та його учнів бачили засіб збереження себе, своєї роботи, свого часом дуже мізерного комфорту.

У мене немає наміру перелічувати і цитувати всіх львівських університетських істориків, які таким чи іншим чином ображали М.Грушевського, його учнів, їхню наукову творчість, громадську діяльність. Робити це може й не варто, тим більше, що, незважаючи на всі зусилля "начальства", напруга боротьби з грушевськіанством у Львові ніколи не досягала такої інтенсивності, яку вона мала в Києві, де вороги М.Грушевського в університеті та в Академії наук відверто зберігали і культивували свої агресивні позиції ще у 1990 р. та й пізніше.

Незалежно від цього мені хочеться зупинитися на силуетах двох ворогів М.Грушевського та його учнів, що діяли в стінах Львівського університету, отруювали його атмосферу та душі молодого покоління — Володимира Горбатюка й Василя Осечинського. Причини їхньої діяльності були, здається, однакові — вони виконували завдання. Однак, психологічно це були люди дуже різні. Один не витримав напруження і закінчив життя, по суті, трагічно (це В.Горбатюк); другий дожив у комфорті до старості, його не мучили жодні сумніви і він, цілком певно, не каявся за те зло, яке він десятками років творив у стінах університету (це В.Осечинський). Сучасні історики університету цілком не згадують В.Горбатюка, хоча він був першим деканом та справжнім організатором післявоєнного історичного факультету, завідуючим кафедрою історії України, отже, без сумніву, займав досить

високе місце на драбині науково-бюрократичної ієрархії[97] На відміну від нього, В.Осечинського згадують цілком коректно, хоча ледве чи на таку коректність заслужила особа, яка протягом майже 25 років, завідуючи кафедрою історії СРСР, вишукувала прояви "українського буржуазного націоналізму" і протягом довгого часу мала великий вплив на непривабливе обличчя історичної науки в університеті[98] Відомості про В.Осечинського та В.Горбатюка подаю на підставі їхніх особових справ, які збереглися до нашого часу[99] і які досі не використовувалися істориками. Певне, що ці документи не розкривають їхнього позауніверситетського підпорядкування по вертикалі (хоча не виключено, що такі документи будуть ще знайдені), не висвітлюють "доповідальної" діяльності В.Осечинського, якого за це дуже боялося його оточення, — але архівні ці справи, так чи інакше, кидають специфічне світло на їх біографію та загальний освітній рівень. Зрештою, В.Горбатюка і В.Осечинського я знав особисто (першого — більше, другого — набагато менше) і в мене в пам'яті збереглося про них трохи вражень. Іван Бєлякевич, короткотривалий ректор університету, не менше (а часом і більше) активний нацьковувач заслуговує на окремий нарис.

Отже: хто ж були ті діячі історичного факультету, яких намагалися протиставити М.Грушевському та його учням?

Володимир Тимофійович Горбатюк народився 27 липня 1912 р. на Вінниччині у селі Віла-Ярузькі, українець, з селян-бідняків. Після

[97] Короткі бібліографічні відомості про В.Горбатюка див.: *Гавриленко В.О., Кізлик О.Д., Мовчан С.П.* Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР 1951-1969: Бібліографічний покажчик. — Львів, 1970. — С.98 (покажчик було випущено "для службового користування", причиною стало, між іншим, те, що в ньому було вміщено перелік моїх друкованих праць); Друковані праці професорів, викладачів і співробітників Львівського університету за 1944-1960 роки: Бібліографічний покажчик. — Львів, 1962. — С.80. У другому покажчику немає газетних публікацій.

[98] Наприклад, дуже позитивна оцінка досліджень В.Осечинського в статті: *Кондратюк К.К., Щодра О.М.* Розвиток історичної науки у Львівському університеті за роки радянської влади // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1989. — Вип.25 (В єдиній сім'ї народів. Возз'єднані області Української РСР. 50 років). — С.85.

[99] У архіві Інституту українознавства НАН України зберігається особова справа В.Горбатюка (Ф. "Особові справи". — Оп.3-ос. — Спр.92. — Арк.21-35; документи 1946-1952 рр.); в архіві Львівського університету — особова справа В.Осечинського (Ф. "Особові справи" — Опис справ, зданих відділом кадрів 1975 р. — Спр.арх. № 7782, колишній № 4363. — Арк.1-99; документи 1932 і 1944-1972 рр.). Особову справу В.Горбатюка в архіві Львівського університету (Ф. "Особові справи"; опис 13 справ, зданих відділом кадрів 1953 р., справа налічує 111 арк.) у жовтні 1994 р. не віднайдено. Особові справи не можна вважати цілком достовірним джерелом, але вони допомагають відновити, хоча б, хронологію подій і можуть стати підставою для дальших пошуків. Необхідно пам'ятати, з іншого боку, і про те, що особові документи передавалися до спецчастини, де до них прискіпливо придивлялися їхні працівники, як правило, пов'язані з органами безпеки. При цій нагоді висловлюю подяку співробітникові Інституту Богданові Микитіву за ретельні пошуки матеріалів у архіві Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

навчання у сільськогосподарській професійній школі працював колгоспним агротехніком. У 1930-1933 рр. — студент історичного факультету Одеського інституту соціального виховання. У 1933 р. був на чотиримісячних курсах підготовки та перепідготовки викладачів суспільних наук вузів і технікумів при ЦК КП(б)У Рік викладав у технікумі політичної освіти у Вознесенську Одеської області. У 1934-1936 рр. вчився на двох останніх курсах історичного факультету Одеського університету, закінчив університет з відзнакою. Там же пройшов навчання в аспірантурі (1936-1939 рр.). Ще будучи аспірантом, почав викладати в університеті (1937 р.) у званні доцента та на посаді в.о. завідуючого кафедрою історії України: з університету усунули досвідчених істориків (заарештували частину з них) і кафедру доручили 24-річному, який у 1938 р. став кандидатом, а в 1939 р. членом ВКП(б)[100] Почав тоді публікуватися. 1939 р. надрукував у *Наукових записках* Одеського університету першу наукову працю "Т.Г.Шевченко і Кирило-мефодіївське товариство", зрештою, як на тамті часи, досить пристойного змісту. У 1940 р. його призвали на військову службу — чомусь звичайним рядовим, але на лекторську роботу. Через кілька днів після вибуху війни — на початку липня 1941 р. під час боїв під Мінськом — потрапив до німецького полону. Був у мінському таборі для військовополонених — з полону втік під час транспортування полонених. Повернувся до рідного села, до батьків, де дочекався приходу червоних у березні 1944 р. Був керівником підпільної більшовицької групи в селі від травня 1942 р. П'ять місяців — у 1944 р. — керував районною конторою зв'язку (тобто поштою). Потім повернувся, у липні 1944 р., до Одеського університету на посаду доцента і в.о. завідуючого кафедрою історії УРСР. У листопаді цього ж року опинився у Львові — за наказом Народного комісаріату освіти УРСР — і зразу посів кілька посад: доцента, в.о. завідуючого кафедрою історії України, декана історичного факультету, а у 1945-1946 рр. також старшого наукового співробітника Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР. Деканом, завкафедрою, доцентом був до травня 1948 р. Своїми доносами на І.Крип'якевича, М.Кордубу, О.Терлецького дав зброю до рук комісії

[100] В особовому листку для обліку кадрів, складеному 15 грудня 1952 р., В.Горбатюк писав, що виконуючим обов'язки завідуючого кафедрою історії УРСР в Одеському університеті він був від листопада 1937 р. до лютого 1940 р. В автобіографії, підписаній днем 10 червня 1952 р., що "3 листопада 1937 р. почав викладацьку діяльність в Одеському університеті. В 1938-1940 рр. працював доцентом і в.о. зав[ідуючого] кафедрою історії України цього університету". В літературі ж проходить вістка, що "в роках 1938-1940 проф.Олександр Оглоблин був керівником катедри історії України в Одеському університеті, де він керував працею аспірантів" (див.: *Винар Л.* Олександр Петрович Оглоблин 1899-1992. Біографічна студія. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Париж, 1994. — С.32). Вирішити остаточно питання можуть лише архівні документи Одеського університету, здається, однак, що молодий комуніст В.Горбатюк мав більше шансів бути в.о. завідуючого кафедрою у 1938-1940 рр., ніж проскрибований О.Оглоблин. Так чи інакше, В.Горбатюк був учнем О.Оглоблина.

Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), що ясно видно з доповідної цієї ж комісії 1 липня 1946 р. (див. вище). У 1946 р. його нагородили медаллю "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні". А потім щось трапилося — що саме, не дуже ясно. В.Горбатюк опинився за межами партії, механічно вибув, нібито, у травні 1947 р. (його усунула з партії партійна комісія Політичного управління Прикарпатського військового округу). Активна участь у подіях 1946 р., погромні виступи на зборах, активах, нарадах, довжелезні статті у пресі, виходить, майже нічого не допомогли. У травні 1948 р. він злітає з усіх посад на звичайнісінького старшого викладача вже іншої кафедри — історії СРСР, тобто потрапляє під "опіку" В.Осечинського. В травні 1951 р. його відновлюють у партії і починається втретє успішний шлях вгору: у березні 1951 р. він захистив кандидатську дисертацію "Розвиток капіталізму в землеробстві і буржуазний розклад селянства на Україні в другій половині XIX ст."[101]

У цей час думка про нього вже дуже позитивна, значною мірою завдяки боротьбі з М.Грушевським та його школою, про яку (боротьбу) знову згадали. В характеристиці, датованій 18 січня 1951 р. і написаній під грифом "цілком таємно", про нього сказано: "Тов. Горбатюк бере активну участь в громадській роботі університету. Він є активним учасником викриття перекручень у викладанні історії України прихильниками антинаукової націоналістичної "школи" Грушевського. Він неодноразово виступав на пленарних засіданнях кафедр, вченої ради факультету з явною і чіткою критикою лженаукової концепції Грушевського. Він написав ряд статей, присвячених цьому ж питанню і опублікованих в пресі[102]. Тов. Горбатюк бере активну участь в боротьбі за підвищення ідейно-політичного рівня викладання історії України"[103]

[101] Цікаво, що В.Горбатюк поміняв тему дисертації з більш бойової на спокійнішу. У 1947 р. він зобов'язався захистити кандидатську дисертацію "Ленінська "Іскра" і боротьба за утворення більшовицької партії на Україні (1900-1903 рр.)" (ДАЛО. — Ф.Р-119. — Оп.6. — Спр.28. — Арк.68; див. також: Культурне життя... — С.469), але її не захищав. Не виключено, що після викинення з партії захищати історико-партійну тему йому не дозволили.

[102] У В.Горбатюка ще був трафаретний набір лекцій. Під час першого семестру 1947-1948 навчального року у лекторії університету (який діяв кожної суботи в залі Collegium maximum) він читав лекції "Визволення Західної України з-під польського ярма" та "Про боротьбу з буржуазно-націоналістичною фальсифікацією історії України" (ДАЛО. — Ф.Р-119. — Оп.6. — Спр.28. — Арк.66).

[103] Список профессорско-преподавательского состава Львовского государственного университета им. Ивана Франко, которые находились на временно оккупированной территории немецкими фашистами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. — Львов, 1951. — 38 с. (Министерство высшего образования СССР. Львовский государственный университет имени Ивана Франко. Сов[ершенно] секретно). Список підписали ректор університету Г.М.Савін та начальник спецвідділу університету М.І.Біан. Цей останній, уповноважений органів безпеки для університету, був автором документа, надрукованого на машинці в трьох примірниках: перший для Львівського обкому КП(б)У, два інші для потреб спецвідділу. Я користувався примірником Львівського обкому (ДАЛО. — Ф.П-3. — Оп.4. — Спр.172), відповідна цитата, яку перекладаю з російської, на с.27 "Списку" (арк. 112 справи).

У вересні 1952 р. він залишає університет, бо ще в травні цього ж року Львівський обком партії скерував його на роботу до Інституту суспільних наук АН УРСР. Тут він старший науковий співробітник, коротко (лютий-травень 1952 р.) в.о. заступника директора інституту, з червня 1952 р. секретар парторганізації інституту, завідуючий відділом історії України[104] Керував колективом авторів, що готували монографію *Торжество ленінсько-сталінської політики на Україні*, готував збірку статей, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією (обидві книжки ніколи не побачили світу)[105] Але, з іншого боку, це вже була скінчена людина. В.Горбатюк вів злиденний спосіб життя — дома четверо дітей (мешкав на вул. Матейка, 2, пом.6). Вечірніх підробітків (ще 1948 р. став викладачем історії СРСР Вечірнього університету марксизму-ленінізму, а з 1952 р. керівником відповідної кафедри цього ж університету) не вистачало, бо своє сумління — видно воно в нього було — заливав чимраз більшою кількістю горілки. Помер раптово 12 червня 1953 р. в інституті, за своїм робочим столом, на 41 році життя, як типовий хронічний алкоголік[106]

Написав, а тим більше, опублікував друком мало — яких чотири наукові статті і понад 10 газетних, переважно брудних, лайливих. Його стаття "М.Грушевський та його так звана школа", написана, коли він був деканом історичного факультету, звучала як маніфест університетської т.зв. радянської історичної науки. У цій погромній — і програмній — статті, що мала бути розділом більшої роботи В.Горбатюка з української історіографії XIX-XX ст. (така праця також ніколи не побачила світу), він відштовхувався від постанови ЦК КП(б)У з 24 серпня 1946 р. "Про перекручення та помилки в висвітленні історії української літератури в *Нарисі історії української літератури*, виданому Інститутом мови та літератури Академії наук УРСР під редакцією

[104] Докладну дату призначення В.Горбатюка завідуючим відділом історії України мені встановити не вдалося. 1 червня 1951 р. завідуючим відділом було призначено І.Крип'якевича, у другій половині 1952 р. його від завідування було усунено (чергова ознака недовір'я!), на посаду призначено В.Горбатюка. Записи у збереженій трудовій книжці І.Крип'якевича було зроблено кілька років пізніше і факт усунення його з посади завідуючого пропущено; 15 травня 1953 р. І.Крип'якевич став директором Інституту суспільних наук, а після смерті В.Горбатюка (12 червня 1953 р.) очолив також відділ. В.Горбатюк як завідуючий відділом історії України згадується в бібліографічному покажчику інституту (див.: *Гавриленко В.О., Кізлик О.Д., Мовчан С.П.* Праці... — С.98), у друкованих некрологах, у повідомленнях про смерть, у посмертній публікації однієї статті; плутанина виникла у згаданому покажчику (де одночасно як завідуючі згадуються І.Крип'якевич та В.Горбатюк); помилка перейшла до біографічних нарисів про І.Крип'якевича, в яких про усунення його з завідування не згадують.

[105] Газета *Вільна Україна* надрукувала в травні-червні 1953 р. три початкові статті (М.Смішка, Ю.Захарука, В.Горбатюка — посмертно) з цієї серії, публікація якої припинилася через смерть ініціатора.

[106] Про іншу версію його смерті див. далі. Некрологи: В.Т.Горбатюк // Вільна Україна. — 1953. — 13 червня. — С.4; буквально повторений в університетській багатотиражці: За радянську науку. — 1953. — 20 червня. — С.4.

С.Маслова та Є.Кирилюка“ і вишукував істориків, що ”відроджували погляди та теорії буржуазного націоналіста-контрреволюціонера М.Грушевського та його так званої школи“[107] Таких істориків він знайшов в особі Б.Барвінського, І.Крип'якевича, С.Томашівського — з іншого боку, все ж таки, хвалив М.Кордубу за його теорію пізнього етногенезу українців. Щоб ще раз відчути смак тогочасної (вже, нібито, не публіцистичної, а наукової) тріскотняви, наведу одне речення з висновків: ”Ганебний крах М.Грушевського і всієї української націоналістичної буржуазно-куркульської контрреволюції внаслідок переможного закінчення боротьби українського народу під проводом більшовицької партії Леніна-Сталіна за перемогу і зміцнення влади Рад і Української радянської соціалістичної держави було одночасно і ганебним банкротством людиноненависницької ідеології українського буржуазного націоналізму, душею якої являється концепція М.Грушевського і його так званої школи“[108] Подібна стилістика панує також у його статті про український етногенез. В.Горбатюк вважав, що у цьому його писанні ”на численних прикладах і конкретних фактах показано, як під прапором науки буржуазні історики, особливо контрреволюціонер-націоналіст М.Грушевський і його однодумці, культивували в літературі наскрізь реакційні, ворожі науці і шкідливі українському і всім свободолюбивим народам Радянської Батьківщини, націоналістичні — расистські й космополітичні — ідейки й теорійки“[109]. В такому дусі писав В.Горбатюк свої газетні статті, в такому дусі читав публічні лекції в лекторії університету. Цілком обгрунтовано в Інституті суспільних наук записали в його характеристиці: ”Тов. Горбатюк В.Т. доклав багато праці й енергії для того, щоб створити і наладнати працю історичного факультету ЛДУ. Він був одним з перших і активних учасників боротьби з проявами буржуазного націоналізму, з антинауковою так званою ”школою“ Грушевського“[110]

На цьому можна б поставити велику крапку. Якби не закрадалися сумніви, що все це робив В.Горбатюк під тиском, в результаті шантажу (пригадаю не дуже зрозумілу справу його партійності). Він був справді ерудованою людиною, читав лекції добре і цікаво — студенти його любили. Легко контактував з молоддю, розшукував явно антирадянські книжки — їх йому давали і ніхто за це не поплатився. В.Горбатюк знав добре, хто був М.Грушевський, якою була творчість його і його учнів. Та й заливав сумління, розуміючи свою ганебну роль. Ту роль, яку накинули йому, яку він вибрав собі сам...

[107] *Горбатюк В.Т.* М.Грушевський та його так звана школа (Історіографічні замітки) // Наукові записки ЛДУ Серія історична. — Львів, 1946. — Т.1. — Вип.1. — С.4.

[108] Там же. — С.38.

[109] *Горбатюк В.Т.* До питання про утворення української народності // Доповіді та повідомлення ЛДУ — Львів, 1949. — Вип.2 (історичний). — С.21.

[110] Характеристика не датована, але, за іншими ознаками, написана 1952 р.; її підписали в.о.директора інституту М.Ю.Смішко та заступник парторга інституту П.Д.Малий. Див.: Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. — Ф. ”Особові справи“. — Оп.3-ос. — Спр.92. — Арк.32.

У листопаді 1994 р., на моє прохання, співробітник Львівського відділення Інституту української археографії Національної академії наук України Орест Дзюбан відвідав важко хвору (напівпаралізовану) дружину В.Горбатюка Марію Григорівну Шевченко-Горбатюк, колишнього викладача української мови у Львівському торгово-економічному інституті, пізніше — довгі роки — в Українському поліграфічному інституті ім. Івана Федорова (вона — автор багатьох методичних розробок кафедри української філології цього ж інституту; публікувала переклади художньої літератури з словацької, чеської та інших мов, зокрема деяких творів Ярослава Гашека). Дружина В.Горбатюка, що проживає, до речі, під старою згаданою раніше адресою, дуже здивувалася, що тепер хтось може цікавитись її чоловіком. За її словами, В.Горбатюка дуже переслідували за перебування в полоні, звинувачуючи в співпраці з німцями, а також в українському буржуазному націоналізмі, який у нього проявлявся, коли був деканом історичного факультету. За В.Горбатюком негласно стежили органи, навіть на короткій дорозі з дому до університету. Працівники безпеки ввалювалися до помешкання на вул. Матейка, 2 тоді, коли В.Горбатюка не було дома. В період цих цькувань у Марії Горбатюк народилася мертва дитина. На деякий час В.Горбатюк покинув Львів та подався до далеких родичів на Поділлі. У В.Горбатюка були погані стосунки з ректором І.Бєлякевичем та з І.Крип'якевичем; досить добре до нього ставився Іларіон Свєнціцький. Помер В.Горбатюк у Марії на руках під час серцевого приступу, після невдалої медичної допомоги (це суперечить версії, поширеній колись в Інституті суспільних наук, що помер він раптово при своєму столі). Після смерті чоловіка вона залишилась без засобів існування з малолітніми дітьми на руках. Папери В.Горбатюка (серед яких мають бути нотатки про переслідування його та його сім'ї), зберігаються в однієї з дочок, що живе окремо. "Він був за Україну, але, мабуть, за дещо іншу, як тепер", — підкреслювала в розмові М.Горбатюк.

На цьому психологічний портрет В.Горбатюка можна закінчити. Здається, немає особливих причин недовіряти його дружині і цьому крикові зболеної душі.

Василь Костянтинович Осечинський був, дивним збігом обставин, також з Вінничини. Старший від В.Горбатюка на вісім років (народився 21 липня 1904 р. у селі Гришівцях; син столяра, який пізніше став орендарем державного винного ларка) пройшов набагато довший, але цілком не прямолінійніший шлях від свого земляка. Декларував себе українцем. Мав початкову освіту, середньої не мав (що не перешкодило йому бути педагогом, а потім вступити до вузу). Працював робітником, постачальником, учителем, директором школи, інспектором районного відділу народної освіти. Потім (1923-1926 рр.) на керівній комсомольській роботі на Поділлі, у 1926 р. вступив до партії, 1928 р. перебрався до Києва, став студентом історичного факультету Педагогічного інсти-

туту професійної освіти. Після його закінчення, у 1932-1938 рр., був аспірантом Київського університету та одночасно завідуючим кафедрою історії у Вищій комуністичній сільськогосподарській школі. У 1938-1940 рр. — доцент кафедри історії СРСР Київського університету. 1940 р. мобілізований ЦК КП(б)У і скерований до Львівського університету, де зразу ж став завідуючим кафедри історії СРСР і секретарем парторганізації університету. Покровителі в нього були дуже сильні, бо у завкафедрою, незважаючи на його вік (36 років) та педагогічний стаж у вузах, не було за душею ні однієї друкованої наукової статті. З початком війни В.Осечинський утік зі Львова; 28 червня 1941 р. десь біля Бібрки його важко поранили в ноги. У лікарнях Бібрки та Львова, нібито, пролежав більше як півтора року. З березня 1943 р. був, також нібито, на нелегальному становищі під прізвищем Кор'ятович і так дочекався приходу червоних до Львова. Чому двічі "нібито"? Важко уявити собі таке тривале перебування В.Осечинського в шпиталях, бо в часах німецької окупації лежати так довго в лікарнях, у яких годували ще гірше, як погано (а йому, мовляв, ніхто не допомагав), було просто неможливо. Бо з інших джерел якось відомо, що він "пристав" до родини знаних українських патріотів Березовських (голову родини по-звірячому вбили у львівській в'язниці в червні 1941 р.) і, таким чином, мав повне алібі та багато відомостей про українське життя в окупованому німцями Львові. В який спосіб рухався по Львові фальшивий Кор'ятович, якого ж знали львівські студенти та викладачі університету, хоча б як секретаря парторганізації університету Осечинського (отже, фігури помітної), також не дуже ясно. Відомо, що не раз зустрічався тоді з І.Крип'якевичем. Здобув його симпатію, розказуючи, що насправді він український патріот та дезертир з Червоної армії. Таким чином він проліз до "Українського видавництва", для якого виконував договірні роботи[111] За роки, проведені під окупацією, В.Осечинський не мав пізніше жодних клопотів — очевидно, працював тоді добре. У серпні 1944 р. повернувся на свою довоєнну посаду завідуючого кафедрою історії СРСР, 1945-1949 рр. був ще й (як вже згадувалося) директором Наукової бібліотеки університету. Його партійний стаж (на відміну від Горбатюкового) ніхто ніколи не ставив під сумнів (у 1945 р. Львівський обком КП(б)У відновив його в партії зі збереженням партійного стажу від 1926 р.), хоча з партії механічно вибув у середині 1941 р. На стільці завідуючого кафедрою історії СРСР він просидів майже беззмінно близько 25 років (до 1969 р.), що було рідкісним явищем навіть при умовах, коли люди певної заслуженої професії користувалися відповідними привілеями. Перерва, можливо, була у 1946-1950 рр. (здається, це не

[111] У подяку за це, В.Осечинський став одним з організаторів цькування І.Крип'якевича в університеті, починаючи з 1945 р. З розповіді сина І.Крип'якевича, Романа: коли помер батько, В.Осечинський нахабно прорвався до помешкання Крип'якевичів і намагався стати в почесній варті біля домовини. Р.Крип'якевич вивів В.Осечинського з хати.

дуже певно), бо Міністерство вищої освіти СРСР у Москві не погодилося на в.о. завкафедрою без вченого ступеня і без вченого звання. В науці і в педагогічній праці В.Осечинський сів на безпрограшного коня. Як сказано в характеристиці з, мабуть, 1950 р., у нього "ряд праць присвячено боротьбі з українським буржуазним націоналізмом і завданням будівництва соціалізму в західних областях УРСР. В.К.Осечинський, зокрема, активно викривав українських буржуазних націоналістів з т. зв. "школи" Грушевського в університеті"[112]. Правда, у своїй газетній публіцистиці 1945-1953 рр. В.Осечинський був набагато обережнішим та спритнішим від В.Горбатюка. Він відверто проти М.Грушевського та його школи не виступав, а в інший, донощицький спосіб, як вже говорилось, її "активно викривав"[113] У Науковій бібліотеці університету під його командуванням формували спецфонд. Як редактор *Вісника* Львівського університету, його історичної серії, він понад 20 років блокував друкування т.зв. ідеологічно невитриманих — тобто звичайних наукових — статей.

За все це на нього сипалися почесті й нагороди. Після захисту кандидатської дисертації "Галичина під гнітом Австро-Угорщини в роки Першої світової імперіалістичної війни" (1949 р.) Москва вже офіційно допустила його до тимчасового виконання обов'язків завкафедрою історії СРСР (1950 р.), надала звання доцента (1951 р.; виходить, раніше В.Осечинський користувався цим званням безправно — а підписувався він доцентом з великим задоволенням). 1962 р. став в.о. професора (але на цій посаді не втримався). Отримував нагороди: медаль "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр." (1946 р.), почесну грамоту Президії Верховної Ради УРСР (1961 р.), медаль "За доблесну працю — на відзнаку 100-річчя з дня народження В.І.Леніна" (1970 р.). До кінця свого перебування в університеті (до лютого 1973 р.) обманював, що пише докторську дисертацію, назва якої мінялася немов у калейдоскопі: то "Колоніальна політика Австро-Угорщини в Галичині в кінці XIX і на початку XX ст." (так інформував він 1953 р.), то "Галичина в епоху імперіалізму" (1955 р.), то "Революційно-визвольний рух в Галичині в епоху імперіалізму" (1962 р.) Насправді у 60-х рр. він вже цілком не був

[112] Характеристика не датована, її підписали ректор Г.М.Савін та секретар парторганізації С.І.Пугачов. Див.: Архів Львівського університету. — Ф. "Особові справи". — Оп.1975 р. — Спр. №7782. — Арк.22. Дуже подібними словами його характеризують у вже згаданому цілком секретному "Списке профессорско-преподавательского состава..." 1951 р.: "Виступає з різкою критикою буржуазного українського націоналізму як в пресі, так і в доповідях, зокрема провів велику роботу для викриття буржуазних українських націоналістів "школи" Грушевського" (ДАЛО. — Ф.П-3. — Оп.4. — Спр.172. — Арк.115).

[113] Єдина його стаття на "актуальну" тему спрямована проти А.Шептицького. Див.: *Осечинський В.* Шпигун в мантії митрополита // Вільна Україна. — 1948. — 21 вересня. — С.2 — 22 вересня. — С.3-4.

[114] Так, після доносу В.Осечинського було знято з продажу книжку *Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі* (Львів, 1968), взагалі-то невисокого рівня, підлиту ідеологічним соусом, компіляцію, бо і в ній "спеціаліст" дошукався проявів українського буржуазного націоналізму.

здатний нічого писати (крім доповідних у різні інстанції)[114] Надрукував він близько 50 статей (з них 20 газетних), єдину книжку *Галичина під гнітом Австро-Угорщини в період імперіалізму* (Львів, 1954). Цього було мало, якщо врахувати, що перед такою людиною, як В.Осечинський всі можливості друку були відкриті. Писав погано, якщо не бездарно, примітивно, постійно зриваючись на лайку.

Ось кілька зразків пера В.Осечинського. "В служінні австро-німецькому імперіалізмові пальма першості належить ідеологові українського буржуазного націоналізму М.Грушевському", — і далі про І.Крип'якевича та О.Терлецького як послідовників М.Грушевського (тут раптово забулися довірливі дружні розмови, які В.Осечинський вів з І.Крип'якевичем, котрий мимоволі прикрив перебування цього агента в окупованому німцями Львові): "Фальсифікуючи історичні події, ці буржуазно-націоналістичні історики зображують загарбницькі плани австро-німецького імперіалізму і підсобництво в здійсненні цих планів з боку українських буржуазних націоналістів як боротьбу за визволення України"[115] В.Осечинський підкреслює, що "буржуазно-націоналістичні псевдоісторики так званої "школи" Грушевського всіляко фальсифікували історичні події в Галичині", а Іван Франко, виявляється, "різко критикував буржуазно-націоналістичного історика М.Грушевського за те, що той фальсифікував в інтересах Німеччини історію України, затушковував класову боротьбу і віковічні зв'язки українського народу з російським"[116]

В.Осечинський свято беріг свій — саме свій, найкращий — прапор борця з М.Грушевським. На іншого не менш брутального і не менш малограмотного київського історика Івана Компанійця (рецензуючи його працю *Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст.* — Київ, 1960) він накинувся за те, що цей не розвінчав як слід концепцію про безбуржуазність українщької нації. Для вух В.Осечинського таких тверджень та епітетів І.Компанійця, як (тут цитую за В.Осечинським): "очолював націоналістичний блок (партій у Галичині. — *Я.Д.*) заклятий ворог українського народу М.Грушевський, який в 90-х роках переїхав до Галичини" та "якраз антинаукові теорійки Грушевського про "безбуржуазність" і "безкласовість" українського народу становили програмну основу діяльності українських буржуазно-націоналістичних партій", — отже, таких тверджень (до речі, безпідставних) і епітетів було для В.Осечинського надто мало.

Улесливий до начальства та бундючно грубий до підлеглих (таким він залишився у моїй пам'яті) В.Осечинський був переконаний, що, завдяки своїй боротьбі з М.Грушевським та його учнями, він грає ледве чи не першу скрипку серед університетських істориків. Та це був лише

[115] *Осечинский В.К.* К вопросу об историографии западноукраинских земель в период Первой мировой империалистической войны // Наукові записки ЛДУ — Львів, 1949. — Т.17 (Серія історична). — Вип.4. — С.24-25, 26.
[116] Там же. — С.9, 79.

самообман (бо історичну мафію очолювали інші і його до неї практично не підпускали); самообманом було й те, що він, нібито, своїми дослідженнями вносить вклад у науку. Проте, не самообманом, треба шкодувати, був його фальсифікаторський вплив на студентську молодь, якій десятками років подавали до вірування деформовану і препаровану ніби історію. Помер В.Осечинський у травні 1981 р. у Львові[117]

Я спеціально зупинився на фігурах двох основних (принаймні, назовні) "борців" з М.Грушевським. Пігмейний формат цих людей ясний, наукова вартість того, що вони писали — також.

Що можна сказати про наслідки неславної боротьби з М.Грушевським та його школою? Історичний факультет та його професура збирали кар'єристські лаври, але протягом багатьох десятків років вони виявилися нездатними створити власну наукову школу, а лише такий результат міг би претендувати на якусь тінь перемоги. Важко говорити про те, що система, запроваджена в університеті (коли можна було безкарно плагіювати т. зв. буржуазно-націоналістичних істориків, не покликаючись на них, коли було не бажано читати історичні джерела і згідно з ними перевіряти, доповнювати, інтерпретувати факти (бо ці джерела часто говорили не те, що давали до вірування викладачі), коли взагалі за межами доступу для студентів залишалися сотні й тисячі наукових праць), могла дати позитивні наслідки. Якщо з стін Львівського університету виходили історики, здатні займатися нормальними й об'єктивними історичними дослідженнями, то це, в основному, не було заслугою професури. Похід у справжню історичну науку міг бути лише наслідком самостійної впертості, наполегливості в характері — та чесності й правдивості в науці.

Селекція студентів з погляду їх політичної благонадійності вбивала будь-яку живу думку, бажання опонувати тому, що подавалося до вірування. Якщо все ж таки траплялися випадки духовного бунту проти рутини, проти денаціоналізаторської практики, проти фальшивості й тупості — це кінчалося репресіями до арештів включно (1973 р.). У гоніннях на неблагонадійних студентів, у переслідуваннях за живу, т. зв. дисидентську, а насправді національно свідому думку реакційна професура гуманітарних факультетів Львівського університету брала активну — і ганебну — участь.

Лунають голоси про те, що неславне минуле Львівського університету рухати не треба, що про нього не варто розказувати. Не дуже зрозуміло, чому треба замовчувати те, що університетська система, зокрема в її історичній ланці, стала опорою антиукраїнської реакції, фальсифікації історії України, боротьби з українською ідеєю. Замовчування, як відомо, лише один з видів брехні. Адже знову пропонують повернутися до тактики і практики минулого, лише для цього підшуку-

[117] Повідомлення про співчуття з приводу смерті вміщено в газеті "Вільна Україна" — 1981. — 29 травня. — С.4. Некрологу, наскільки мені відомо, не було. Колишня погромницька слава забулася.

ючи нові аргументи. Правдива, хоча й чорна і непривяблива, історія української т. зв. радянської історіографії буде написана. Чим швидше, тим краще, бо допоможе не переносити безчесні явища минулого на сучасне і майбутнє української історичної науки.

Ми переживаємо лише початок важливого і, треба думати, безповоротного процесу. Не думаю, що три конференції 1991-1994 рр., проведені в стінах Львівського університету та присвячені велетневі української науки Михайлові Грушевському, стануть справжнім покаянням перед ним за все те, що творили в цих стінах з його іменем. Але, якщо за словами (бо поки що це, треба шкодувати, переважно слова) підуть діла, то, може, битва правди з неправдою буде переможною.

ІГОР ГИРИЧ
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

М.ГРУШЕВСЬКИЙ І С.ЄФРЕМОВ НА ТЛІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КІНЦЯ XIX - 20-х рр. XX ст.[1]

Зв'язки молодогромадівської течії наддніпрянців з галицьким "П'ємонтом". Співпраця М.Грушевського й С.Єфремова в політизації підросійського українського громадсько-політичного життя (1894-1905 рр.)

Вони познайомилися ще тоді, коли М.Грушевський навчався в університеті, очевидно, в часи підготовки до магістерського іспиту. За деякими даними, С.Єфремов запізнався з істориком на початку 90-х рр. XIX ст., у перші роки навчання в київській духовній семінарії[2]. Принаймні 1894 р. Сергій Олександрович брав участь у проводах М.Грушевського до Львова[3], що відбувалися в помешканні останнього по вул. Тарасівській, 20.

Спочатку вони бачилися лише на офіційних сходинах старо- і молодогромадівців. Про ці зустрічі є кілька згадок у щоденнику юного С.Єфремова. Перша — про зустріч 15 квітня 1895 р. під час перебування М.Грушевського в Києві[4] Михайло Сергійович реферував загально-

[1] Ця тема нараховує вже чималу бібліографію: *Гирич І.* Сергій Єфремов і Михайло Грушевський // Старожитності. – К., 1991. – Ч.7(11) – С.10-11; *Антонович В.* До взаємин М.С.Грушевського з С.О.Єфремовим (в часи між 1905-1907 рр.) // Український історик. – Нью-Йорк, 1975. – №1-2 (45-46). – С.91-99; *Гирич І., Синицина В.* Листи С.Єфремова до М.Грушевського // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка (далі — Записки НТШ). – Т.CCXXII; *Гирич І., Кіржаєв С.* До історії ВУАН. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу "Осібної гадки академіка М.Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року") // Український археографічний щорічник. – К., 1991. – Вип. 1. – С.332-351; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Академія. – К., 1993.

[2] *Кримський А.* Життєпис і літературна діяльність С.О.Єфремова // Записки історико-філологічного відділу ВУАН (далі — ЗІФВУАН). – К., 1923. – Кн. II-III (1920-1922). – С.43 (частина офіційна).

[3] *Єфремов С.* Пам'яти товариша-друга. Ф.П.Матушевський // Промінь. – К., 1919. – № 52. – С.1.

[4] Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України (далі — Інститут рукопису ЦНБ НАНУ). – Ф.317. – Од.зб.53. – Арк.16-зв.

політичну ситуацію в Галичині, співвідношення сил між москвофілами, радикалами і народовцями. С.Єфремов не робить власних висновків з доповіді, лише переповідає сказане М.Грушевським з явними ознаками щирого пієтету і повної довіри до старогромадівського посланця у австрійській Україні. Це був час, коли М.Грушевський під впливом настанов В.Антоновича дотримувався народовської орієнтації, але вже тоді відчувався початок зближення його з групою І.Франка[5]

Незважаючи на те, що в суспільно-громадській ієрархії в цей час обидва перебували на різних щаблях (М.Грушевський визначився на молодого лідера, а С.Єфремов ще тільки починався як громадський діяч), професор зі Львова вже поклав око на початкуючого літератора-наддніпрянця.

У квітні 1895 р. через "Земляка" (очевидно, О.Лотоцького) С.Єфремов одержав пропозицію від М.Грушевського написати рецензію на щойно опубліковану в Одесі працю про Т.Шевченка[6] Тим часом у січні того ж року С.Єфремов звернув увагу на нападки "Киевлянина" в зв'язку з вступним викладом М.Грушевського у Львівському університеті.

Вдруге С.Єфремов бачив М.Грушевського на подібному зібранні 17 грудня 1895 р. Повага С.Єфремова до старшого товариша надзвичайна. "Оповідали Михайлові Сергійовичу, – занотував він у щоденнику, – про те, що діється тепер в громаді, як йдуть громадські справи, які реферати читаються на збірнях і т.и. Михайло Сергійович дуже цікавиться сим, бо перше він і сам багато потрудився для громади, тим-то громада наша дорога для його... Велика дяка буде М.С-чу, коли він надішле нам потрібних книжок з Галичини"[7]. А далі С.Єфремов докладно переповідав доповідь М.Грушевського, основою якої було порівняння політичного становища підросійської й підавстрійської України (вельми невтішне для Великої України), економічна криза в Галичині і сільськогосподарська еміграція в Америку та першочергові завдання українського громадсько-політичного руху. Серед останніх М.Грушевський виділяв ширення національної свідомості серед селян через учителів і священиків.

С.Єфремов разом з О.Лотоцьким займалися організацією рецензувань підросійських видань для журналів М.Грушевського і коли О.Лотоцький брав на себе головним чином розпорядчі функції, то Сергій Олександрович був якраз одним з найактивніших дописувачів бібліографічного відділу спочатку в "Записках НТШ", а згодом у "Літературно-науковому віснику"[8]

До праці у львівських часописах С.Єфремов ставився з великою відповідальністю, ця риса вигідно відрізняла його від більшості укра-

[5] С.Єфремов зі слів М.Грушевського писав: ...більшість радикалів живе в миру з народовцями і робить однакову роботу, простує до однієї мети" (Там же. – Арк.68).

[6] Там же. – Арк.65-зв.

[7] Там же. – Арк.194-197-зв.

[8] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАУК). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.10.

їнців-наддніпрянців, які, обіцяючи свою співпрацю, не дотримували слова, не виконували зобов'язань. На це були й об'єктивні причини: поліцейські нагінки, доноси, загроза позбутися сталого заробітку на державній праці. С.Єфремова такі небезпеки не лякали. Він свідомо обрав собі шлях українського літератора і стежка до офіційних поприщ була перед ним назавжди закрита. Він вже вичавив зі себе той дуалізм українця другої половини XIX ст., що поєднував в одній особі людину російської культури і прихованого часом від сторонніх очей свідомого українця, котрий більше слугував "загальноросійській" справі, лише час від часу складаючи данину на український вівтар, а вже зовсім рідко – українською мовою. Характерним є таке міркування з щоденника С.Єфремова (кінець жовтня 1895 р.). У зв'язку з черговим повідомленням "Киевлянина", що "кадры украинофилов редеют", він записав: "Та й що нам до "українофилів"? Нам треба українців, свідомих в своїм українстві, а не українофілів. Мені здається, що українців чим далі все прибуває і може не дуже довго ще чекати того часу, коли вони підіймуть голову і голосно заговорять, бо коли українофіли перейдуть на українців, то шкоди з сього нема для нас жодної"[9]

С.Єфремов вигідно відрізнявся від загалу своїм обов'язковим ставленням до взятих на себе публіцистично-літературних зобов'язань. Саме на ці риси Сергія Олександровича звертає Грушевському увагу О.Лотоцький у відповідь на гостре реагування львівського професора з приводу нерозроблених оглядів і рецензій. Він написав, що С.Єфремов "зовсім слабий через надсаду в праці"[10]

Очевидно, саме М.Грушевський став тією особою, котра сприяла становленню С.Єфремова як публіциста. Однією з перших зафіксованих у персональній бібліографії публікацій Сергія Олександровича була стаття про полеміку з приводу українського питання між київськими газетами "Киевское слово" і "Киевлянин"[11], передана до львівського часопису "Правда" в 1896 р. за допомогою історика. 1 жовтня 1895 р. С.Єфремов у щоденнику відзначив про обрання українофільського курсу газетою "Киевское слово" і про співробітництво в ній В.Антоновича, В.Науменка, Л.Старицької-Черняхівської та інших українців. З'явилася надія, що "Киевское слово" може стати українським органом. 15-16 листопада цього ж року почалась суперечка цієї газети з "Киевлянином" з приводу українського питання. С.Єфремов дуже шкодував, що стаття в "Киевском слове" маленька і не дає докладного аналізу проблеми. А вже 4 лютого 1896 р. він від "Земляка" одержав запрошення М.Грушевського написати до "Правди" звіт про цю полеміку київських часописів. За кілька днів така стаття була готова[12]

[9] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од.зб.53. – Арк.178-зв.-179.
[10] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.23-24. (Лист від 8 червня 1899 р.).
[11] Там же. – Спр.471. – Арк.1-2-а.
[12] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од.зб.53. – Арк.175, 185, 187-зв., 223.

З 1898 р. С.Єфремов стає постійним співробітником усіх наукових органів, які видавав і редагував у Львові М.Грушевський. У "Записках НТШ" і "ЛНВ" з 1898 по 1907 рр. опублікована 51 праця С.Єфремова – оповідання, статті, рецензії й огляди. Найпліднішим виявився 1900 р., коли у львівських часописах з'явилося 26 єфремівських публікацій. Саме в цьому році С.Єфремова за поданням М.Грушевського було обрано дійсним членом НТШ[13]

Замовляючи статті й рецензії до "Записок НТШ" і "ЛНВ", М.Грушевський одночасно давав С.Єфремову можливість матеріального підробітку. На той час це було чи не єдине джерело прибутку у київського літературознавця. Оплата здійснювалася через книгарню "Київської старини" у Києві, куди грошові перекази надсилалися поштою. Так, тільки в лютому 1901 р. С.Єфремов мав одержати 100 р.[14]

Літературознавець високо цінував таке співробітництво, віддаючи "ЛНВ" і "Запискам НТШ" перевагу над усіма (до того ж російськомовними) виданнями Києва. Навіть журнал "Киевская старина" не влаштовував його через "мертв'яний українофільський дух"[15] М.Грушевський віддав належне С.Єфремову, цінуючи його як знавця літератури й полум'яного патріота. Він був ще й організатором ґрона співробітників для Грушевського, залучаючи до співпраці своїх товаришів В.Прокоповича, В.Чехівського, В.Страшкевича та В.Дурдуківського[16]

Сам Єфремов також схвально ставився до літературної творчості М.Грушевського. У знаменитій першій антології української літератури "Вік" він умістив оповідання історика "Бех-аль-Джугур"[17], – перший друкований прозовий твір М.Грушевського. А за рік, в 1904 р., у тому ж видавництві "Вік" С.Єфремовим був підготовлений до видання збірник оповідань М.Грушевського[18]

На цей час С.Єфремов вже сприймався більшістю діячів української культури як незаперечний авторитет у літературній справі, публіцистиці й політиці. Тому не випадково саме він став одним з "рецензентів" першої популярної російськомовної історії України – "Очерка истории украинского народа" М.Грушевського. Історик дав на перегляд літературознавцеві другу редакцію, прохаючи його порад саме з історичного погляду. С.Єфремов відписував історикові, що, на його думку, третя частина книги, де йдеться про події XIX ст., потребує доповнення, що треба додати історію української літератури до І.Котляревського, а також відзначити ту традицію, котра зумовила новітнє українське

[13] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.7-9.
[14] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ. – Ф.317. – Од.зб.732.
[15] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.68-71.
[16] Там же. – Арк.53-55. Всі вони з міркувань уникнення поліційних переслідувань писали під псевдонімами і криптонімами: В.Чехівський – І.Бр., В.Прокопович – С.Волох; В.Дурдуківський – Мировець; В.Страшкевич – В.С.
[17] Вік. – К., 1902. – Т.3. – С.164-173.
[18] У книжку "Оповідання" були уміщені такі белетристичні твори М.Грушевського: "Бех-аль-Джугур", "Бідна дівчина", "Неробочий Грицько Кривий", "Історія одної ночі", "Ясновельможний сват"

відродження. "Читачеві трохи незрозуміло, чому цілковите "банкротство" українства в XVII в. одмінилося в XIX на такий рух", – пояснював він[19] С.Єфремов радив також скоротити першу частину "Очерку" – докозацьких часів. Історик зреагував на це в цілому позитивно, не погодившись лише скоротити початок[20]

Хоч обидва і були народниками, різниця у баченні сучасного літературного процесу відчувалася досить виразно. М.Грушевському мало імпонував народницький критично-публіцистичний підхід С.Єфремова в оцінці літературної продукції. Обидва вони були вихованцями й продовжувачами старогромадівських традицій і тому оцінювали художній твір з погляду його суспільного звучання та відповідності культурно-політичним завданням української нації, як нації селянської, і саме народний інтерес та ідейність, а не чисто художні засоби, форму, символіку Сергій Єфремов та, власне, й М.Грушевський вважали головним визначальним компонентом літератури. С.Єфремов був вірний цій народницькій настанові практично до кінця життя.

Що ж до М.Грушевського, то він видається нам дещо більш "плюралістичним" поціновувачем літературної творчості. По-перше, на нього досить вплинула модерністична течія української галицької літератури (вона оперативніше реагувала на європейську сецесію, ніж література Великої України). По-друге, як редактор всеукраїнського органу, яким був "ЛНВ", він мусив публікувати не лише традиційну "селянську літературу", не лише перекладні твори французьких і німецьких символістів, але й оригінальні твори молодих українських модерністів.

І все ж, коли розгорнулася відома полеміка з приводу модерністичної течії української літератури, у котрій С.Єфремов знаною статтею "В поисках новой красоты"[21], слушно вказуючи на численні мовностилістичні недоліки, давав неправомірно засуджуючу оцінку всьому напрямкові, Михайло Сергійович зайняв вичікувальну позицію. Він відмовився 1903 р. друкувати в "ЛНВ" дві статті-відповіді Г.Хоткевича на захист українського модернізму, погодившись опублікувати лише його відкритий лист[22]. Це виглядає дивним, бо вістря критики С.Єфремова було спрямовано саме проти творів, що з'явилися у світ на сторінках "Вісника" протягом 1898–1902 рр. Відтак напрошується висновок, що М.Грушевський або щиро погоджувався з вироком С.Єфремова, або не хотів розпалювати дискусію і тим самим контрувати з "київськими українцями".

Тим не менше з кожним роком М.Грушевський все більше і більше друкував у "ЛНВ" таких нелюбих С.Єфремову модерністів, того ж

[19] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.100-101. (Лист від 16 травня 1905 р.).

[20] Там же. – Спр.25. – Арк.20. (Запис у щоденнику М.С.Грушевського за 21 травня 1905 р.).

[21] Киевская старина. - 1902. - №10. – С.100-149; №11. – С.235-282; №12. – С.394-419.

[22] *Єфремов С.* Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – С.336. Див. також: *Шумило Н.* Гнат Хоткевич проти Сергія Єфремова (до історії відомої полеміки) // Радянське літературознавство. – 1988. – № 10. – С.50.

Г.Хоткевича, А.Крушельницького, О.Кобилянську, Н.Кобринську, В.Стефаника, Лесю Українку, М.Яцкова та ін. У цьому можна вбачати й деякий вплив на смак Михайла Сергійовича Івана Франка, єфремівського антагоніста. Не всі з цих творів були вдалими, бездоганно витриманими, не всі відповідали пуританським смакам Сергія Олександровича. У майбутніх незгодах М.Грушевського й С.Єфремова "фатальний", на погляд останнього, підбір творів для друку був не останнім пунктом контраверсій.

Наприкінці 1904 – початку 1905 р. комітет для вшанування 10-річного ювілею переїзду М.Грушевського до Львова залучив С.Єфремова до участі у підготовці ювілейного збірника статей на пошану історика[23] Зв'язок з ним тримав Володимир Гнатюк. С.Єфремову доручалося не лише підготувати дві статті (про цензурування творів Т.Шевченка та літературознавчий розгляд творів М.Грушевського), але й допильнувати працю інших авторів, які дали свою згоду на участь у збірнику[24] Першу статтю С.Єфремов надіслав до Львова, очевидно, ще в кінці лютого або на початку березня 1905 р.[25] Другої ж він, напевно, так і не написав, бо схоже на те, що початковий план ювілейного збірника зазнав деяких видозмін і комітет відмовився від замовленого С.Єфремову огляду.

Наскільки С.Єфремов у цей період був наближеним до М.Грушевського, свідчить активна участь його у закулісному зведенні рахунків львівського професора-киянина з основним місцевим опозиціонером у лавах НТШ Володимиром Шухевичем. На загальних зборах НТШ у 1904 р. "фамилії" М.Грушевського під тиском опозиції довелося вдатися до демісії. В.Шухевич так уївся історикові, що, як той сам зазначав у щоденнику, з'являвся йому й уві сні. До всього ще додався відомий конфлікт з приводу публікації головної праці В.Шухевича "Гуцульщина", коли автор без згоди Товариства почав друкувати наступні томи польською мовою у конкурентному видавництві. Володимир Гнатюк написав погромну рецензію. Проминаючи безсумнівну вартість "Гуцульщини", він виопуклював хибні положення праці і дошкуляв авторові у статті-рецензії при кожній ліпшій нагоді. Друкувати її у "Записках" було некоректно, бо, по-перше, "Гуцульщина" видавалася з рамени НТШ, а отже, поставало питання, як таке некваліфіковане видання було пропущене до друку; по-друге, В.Шухевич був дійсним членом НТШ, а це означало, що справа виплила б на поверхню під час чергових

[23] Бланк запрошення від В.Гнатюка, І.Кревецького, Д.Коренця, С.Томашівського й І.Франка, адресований С.Єфремову, датований 21 жовтня 1904 р. (Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од. зб.242).

[24] Там же. – Од. зб.243. Статті обіцяли В.Дурдуківський, В.Прокопович, І.Стешенко, М.Біляшівський, П.Житецький і Є.Чикаленко. Але чомусь жоден з них статті так і не подав, хоча перші два навіть вказали теми.

[25] Там же. – Од.зб.244; *Єфремов С.* Офіціальна критика на Шевченка з р. 1865 // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906.

загальних зборів, які навряд чи стали б на сторону "фамілії" М.Грушевського. До того ж у силу перших двох обставин, а також з огляду на слабкість критичних закидів, за якими проглядали радше особисті алюзії, ніж інтереси наукової істини, автор публікації заховався під криптонімом "М.Р.". Методи В.Гнатюка дуже нагадували сумнозвісні анонімні наскоки 1911 і 1913 рр. С.Томашівського, але на цей раз вже на "колишнього приятеля" й учителя М.Грушевського.

Невідома роль і участь М.Грушевського у підготовці матеріалу В.Гнатюка. З одного боку, він не дав її у своїх часописах, а з іншого, не утримав В.Гнатюка від публікації у Києві, хоча, напевне, був ознайомлений і з текстом і з наміром Володимира Миколайовича.

С.Єфремову відводилася роль "проштовхувача" цієї публікації на шпальтах "Киевской старины". Гнатюк відіслав рукопис 15 січня 1905 р. і просив Сергія Олександровича потурбуватися, щоб рецензія потрапила до першої книжки журналу[26] Відбиток статті листом від 3 березня цього ж року він просив надіслати на адресу усіх ентешівських опозиціонерів закладів та періодичних видань: В.Шухевичу, О.Колессі ("на пам'ять від автора"), музею Дідушицьких, у редакції газет "Діло", "Руслан" та "Буковина"[27] Ефект від публікації у "Киевской старине" був подвійний: принижувався, ставився "на місце" супротивник і, головне, опозиції недвозначно робився натяк, що наддніпрянські українці підтримують М.Грушевського, й годі їй розраховувати на перемогу у наступному голосуванні на загальних зборах НТШ. Не випадково В.Гнатюк підписався криптонімом М.Р. Розрахунок робився на те, що читачі підозріватимуть Михайла Русова, етнографа, а водночас чільного діяча РУПу, активного політика з когорти молодих наддніпрянців. І це спрацювало! В.Гнатюк повідомляв С.Єфремова, що у Львові всі говорили, що написав, мовляв, М.Русов, так "віддячивши" за екскурсії, котрі В.Шухевич влаштовував молодим наддніпрянцям, у т.ч. і йому[28]

Вже те, що С.Єфремов був втаємничений до цієї конспіративної акції, говорить саме за себе. Ймовірно, що й переклад статті з української на російську зробив саме він.

1905 р. взагалі був дуже багатий на листовні[29] й особисті контакти двох вчених. Можна назвати цей рік апогеєм позитивних стосунків між ними. Політична ситуація, нові можливості для українського слова,

[26] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ. – Ф.317. – Од.зб.243.

[27] Там же. – Од.зб.245.

[28] Там же. – Од.зб.246.

[29] Листи С.Єфремова зберігаються в ЦДІАУК. У фонді родини Грушевських налічується 64 його поштових відправлення за 1896-1907, 1912 рр. Листи за 1915-1917 рр., очевидно, загинули під час бомбардування будинку історика військами Муравйова в січні 1918 р.

Натомість листи М.Грушевського переховуються в рукописному відділі ЦНБ НАНУ (Ф.317. — Од.зб. 289-346) у кількості 56 одиниць за 1904-1907, 1914-1917 рр. й основна частина листів припадає на часи першої світової війни (Див.: Документальні матеріали М.С.Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім.Вернадського АН УРСР: Каталог / Укладач С.Кіржаєв. – К., 1991. – С.46-57).

задля звільнення котрого обидва вони поклали чимало сил, зріст громадського руху змушують М.Грушевського і С.Єфремова удатися переважно до громадсько-політичної діяльності.

Можна без перебільшення казати, що саме Сергій Олександрович надихнув М.Грушевського до написання відомої статті "К польско-украинским отношениям в Галиции"[30] Листівкою від 9 травня 1905 р.[31] він повідомив, що надсилає вирізку з газети "Киевские отклики" статті К. "Русинский вопрос в цифровом освещении", в котрій проводилася думка, що нібито немає ніяких утисків української культури з боку польських урядових чинників Галичини. С.Єфремов передбачав небезпечні наслідки цієї статті, польська тенденційність якої була вдало завуальована статистичними викладками й зовні миролюбним щодо українців тоном, – у майбутньому вона могла б стати підставою численних посилань як, мовляв, на "об'єктивне джерело інформації" Він просив М.Грушевського підготувати статтю-відповідь самому або доручити це комусь іншому й обіцяв як співробітник "Киевских откликов" змусити її редактора М.Василенка оприлюднити й українське бачення польсько-українських стосунків в Австро-Угорщині.

Менше ніж за місяць перша частина статті-відповіді з'явилася на шпальтах газети. С.Єфремов читав її попередньо, давав поради М.Грушевському щодо змісту, вів переговори з М.Василенком, котрий боявся надто гостро атакувати поляків, аби не руйнувати "спільного демократичного фронту проти російського шовінізму"[32] У національному питанні С.Єфремов і М.Грушевський виявилися далекогляднішими за українських кадетів, бо розуміли, що політичний радикалізм пануючої нації, як правило, дивиться на гноблену націю очима консерваторів. Тому не варто заради тактичних міркувань, тимчасової угоди, затуляти очі на прикрі обставини національного життя західних українців.

Після виходу всіх подач статті М.Грушевського, С.Єфремов від імені історика вів переговори з редакцією "Киевских откликов" з приводу надрукування її окремою брошурою з відбитків. Залагоджував гострі моменти у відносинах між М.Грушевським і М.Василенком, котрий не хотів друкувати у брошурі різких випадів львівського професора проти редакції газети. М.Грушевський дав згоду "не лаятись" у відбитці, покладаючись на С.Єфремова, який був "заанґажований" в цьому інциденті.

Готовим накладом брошури "К польско-украинским отношениям" розпоряджався С.Єфремов. Для себе М.Грушевський брав лише 10

[30] У листі до С.Єфремова від 4 вересня 1905 р. Грушевський, говорячи про сатисфакцію від "Киевских откликов", зазначив: "Я писав за Вашим прошеннєм" (Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од.зб.296). Стаття надрукована в 141, 148, 161, 189, 201, 207 номерах газети "Киевские отклики", одночасно вийшла в липнево-серпневому числі журналу "Киевская старина" (К., 1905. — Т.ХС.), розповсюджувалася окремим відбитком, була уміщена також у збірнику "Освобождение России и украинский вопрос" (СПб., 1907).

[31] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.98-99.

[32] Там же. – Арк.106-111.

примірників, 50 – залишав літературознавцеві, а решту з тридцятивідсотковою знижкою просив передати на комісійний продаж у якусь з київських книгарень[33]

М.Грушевський був цілком задоволений і зацікавлений С.Єфремовим і як літератором і як політиком. Відчувалося взаєморозуміння. Історик, аби відвернути літературознавця від співробітництва в російськомовних виданнях, згодився виплачувати С.Єфремову гонорар такого розміру, який платила редакція "Киевской старины" – 25 крб. за 3-4 аркуші друку. Але з умовою, що статті будуть оригінальні, спеціально написані для "ЛНВ"[34]. Власне такою була пропозиція самого С.Єфремова і з нею львівський професор погоджувався.

Через С.Єфремова М.Грушевський у 1905 р. шукав можливості перетворення котроїсь з російськомовних газет Києва в український рупор. З "Киевскими откликами" цього здійснити не вдалося, робилися відповідні спроби відносно "Киевской газеты", у якій планувалося давати кореспонденцію з Галичини[35]

Іншою спільною справою обох науковців була спроба політичної організації свідомих українців Великої України. На початку революції 1905 р. стався розкол Української демократичної партії (УДП). Б.Грінченко, С.Єфремов і Ф.Матушевський вийшли з неї й утворили Українську радикальну партію (УРП). Розбиття сил негативно впливало на різні сторони українського культурного і політичного життя. Радикали прагнули до воз'єднання, але з тим, щоби домінувати в новій партії. М. Грушевський сприяв цьому. В серпні 1905 р. він відгукнувся на заклики С.Єфремова прибути на об'єднаний з'їзд демократичної і радикальної партій[36] З'їзд "попсув [йому] багато крови"[37], але справа примирення була досягнута, хоча й остаточне об'єднання в Українську радикально-демократичну партію відбулося тільки в грудні 1905 р.

Поборення соборницьким напрямом М.Грушевського партикуляристських тенденцій наддніпрянської течії С.Єфремова (1905-1907 рр.)

Період між 1905-1907 рр. був часом, коли обидва вчені намагалися зберегти колишні стосунки і, діючи в нових суспільно-політичних обставинах, по можливості йти на компроміси у вирішенні стратегічних питань українського культурного і національного руху. Але на перспек-

[33] Там же. – Ф.317. – Од.зб.299. (Лист з Ялти за 9 вересня 1905 р.).

[34] Там же. – Од.зб.343.

[35] Там же. – Од.зб.344.

[36] Там же. – Арк.115-118. (Лист від 5 липня 1905 р.). 7 липня М.Грушевський занотував у щоденнику: "Що ж, може і справді треба їхати, не від того, хоч і прикро думати про подорож туди" (ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.85-85-зв.). Він вирішив поєднати відпускну поїздку в Крим із завітанням на київський з'їзд.

[37] Там же. – Спр.25. – Арк.90. ...наради зробили невимовно прикре враження, – писав М.Грушевський, – і я старався склеїти порозуміння між радикалами і демократами"

тиви розвитку цього руху в умовах нової російської дійсності М.Грушевський і С.Єфремов дивилися по-різному. Михайло Сергійович, небезпідставно вважаючи себе лідером українства, вбачав за необхідне в нових обставинах перенесення центру літературно-наукового українського життя на Наддніпрянську Україну, перетворення Києва у справжній політичний осередок України. Вже з осені (жовтень–листопад) 1905 р. він почав займатися перенесенням видання "ЛНВ" до Києва, а пізніше – заснуванням у Києві, аналогічного НТШ, Українського Наукового Товариства. С.Єфремов, як і в цілому чільні діячі Київської громади, гадав, що українське життя на Наддніпрянщині має очолити саме Стара громада, в котрій він разом з Б.Грінченком уже займав провідне становище.

З цієї різниці поглядів на стратегічні питання українського громадсько-політичного життя випливала й розбіжність думок щодо генеральної лінії першої щоденної української газети на Великій Україні. Проблеми такого органу дискутувалися під час численних зустрічей М.Грушевського з Є.Чикаленком, В.Леонтовичем, О.Лотоцьким і С.Єфремовим. Львівський професор бачив у такій газеті загальноукраїнський орган, антипод "Діла", що стало речником галицько-українського інтересу. Кияни ж хотіли мати передусім всеукраїнський орган з помітним протиставленням обов'язковій у підавстрійських володіннях провіденській політичній фразеології.

Спочатку не помічалося якихось суттєвих розходжень між М.Грушевським і киянами. У вересні 1905 р. з С.Єфремовим історик обговорював план пайового (акціонерного) видання газети. Для цього необхідно було 30-35 тис. крб. початкового капіталу. М.Грушевський домовлявся з основними жертводавцями про частку внеску. К.Володкович, В.Симиренко та Панкієв мали взяти пай по 5 тис. крб., Є.Чикаленко, В.Леонтович – по 2,5 тис., сам історик і, за його рекомендацією, НТШ — п'ять паїв по 1 тис. крб.[38] На спільних нарадах у перших числах листопада 1905 р. І.Франко, В.Гнатюк, Ф.Матушевський і Є.Чикаленко холодно сприйняли план перенесення "ЛНВ" до Києва. У спробах Євгена Харламповича і Федора Павловича заснувати через відсутність свободи преси українську щоденну газету в Петербурзі М.Грушевський побачив "кружковість" інтересів наддніпрянців[39]

З цього непорозуміння згодом виросла ворожнеча. Але спочатку М.Грушевський разом з іншими "галичанами" прийняв пропозицію С.Єфремова співпрацювати в органі УРДП – газеті "Громадська думка"[40] Таке співробітництво тривало фактично близько місяця, до часу,

[38] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од.зб.296.

[39] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.92.

[40] Запрошення відправлене 28 жовтня 1905 р. (ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.132-134). Первісний варіант назви згодом був замінений на "Громадську думку" Дозвіл на видання газети одержав В.Леонтович 19 грудня 1905 р. Була остаточно припинена на час дії військового положення 19 серпня 1906 р. (Там же. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.1, 9).

поки в ній на початку 1906 р. не з'явилася написана Б.Грінченком редакційна стаття "До наших товаришів Галичан"[41] М.Грушевський сприйняв цю "осторогу" проти галичан як виклик собі. Він образився[42], що його кваліфіковано як "галичанина", – адже у Львові він боровся з "галицьким партикуляризмом", вважаючи себе представником Великої України. Він прагнув до культурної єдності обох Україн, а йому інкримінувалося втручання у "не свої" наддніпрянські справи. М.Грушевський на знак протесту вирішив припинити співробітництво в "Громадській думці", і в цьому його підтримали І.Франко, В.Гнатюк, С.Томашівський. 20 березня 1906 р.[43] до Києва надсилається колективна заява про зняття їх імен з числа співробітників газети.

С.Єфремов, хоча й був однодумцем Б.Грінченка, в цій редакційній газетній заяві участі, очевидно, не брав, бо з 28 грудня 1905 р. перебував під арештом[44] Він навіть був не зовсім у курсі подій, бо по виході на свободу висловлював здивування з приводу рішення М.Грушевського й пояснював його лише непорозумінням[45], що скоро з'ясується.

Але насправді цей демарш виявився тільки початком нових загострень. Київська громада в особах її "грошовитих" членів, головно Є.Чикаленка і В.Леонтовича, замість того, щоб підтримати ідеї М.Грушевського, авторитарної вдачі котрого вони боялися, пішла на заснування нового журналу "Нова громада". Про це особисто просили Б.Грін-

[41] С.Єфремов згадував про це в листі до Є.Чикаленка від 5 серпня 1925 р.: ""До наших товаришів Галичан" – факт. Що її написав Грінченко – нехай також факт. Але, перше, стаття була анонімна, отже редакційна, за неї відповідальність колективна – значить "безтактовність" виявив не Грінченко, а всенька редакція. Друге – пишучи до Вас, я навмисне перечитав статю і думаю, що коли б і Ви її тепер перечитали, то були здивовані її лагідністю, делікатністю. Проте я не дивую, що тоді галичане і Грушевський за неї образились: під гарячу руку чого не буває" (*Міяковський В*. Листи С.Єфремова до Є.Чикаленка / ред. М.Антоновича // Український історик. – Нью-Йорк, 1975. – № 1-2 (45-46). – С.138).

[42] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.102-зв. (Щоденниковий запис за 12 січня 1906 р.).

[43] Там же. – Арк.109-110. Цьому рішенню передувала ще одна редакційна стаття "До наших галицьких товаришів" (Громадська думка. – 1906. – Ч.55). У ній пояснювалося, що через мовні особливості газета відкинула ряд дописів з Галичини, деякі з них виправила згідно з наддніпрянським правописом. ""Громадську думку" ми видаємо найбільше для наших сільських читачів і мусимо її писати так, щоб вони нас розуміли", – підсумовувалося в ній.

Цікаво, що у лютому до такої пропозиції М.Грушевського І.Франко та інші "вістниківці" не пристали, але історик наполягав і зрештою переконав їх прийняти таке рішення.

[44] С.Єфремов підозрювався, очевидно, безпідставно, у належності до української організації РСДРП "Спілка" (ЦДІАУК. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.108. – Арк.383) і вже з більшими підставами — до Селянського союзу (Там же. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1052. — Ч.1. – Арк.60). У кінці квітня 1906 р. за відсутністю доказів звільнений.

[45] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.138-140. С.Єфремов писав: "Се справді тільки непорозуміння, – говорю Вам се во ім'я наших добрих відносин. Властиво я не можу навіть зрозуміти до ладу, як це все сталося і одного щиро тільки бажав би, щоб ще і інші такі непорозуміння як найшвидше скінчилися"

ченко і С.Єфремов. 16 травня 1906 р. редагування нового органу переходить від В.Леонтовича до С.Єфремова[46] Це фактично було перше і останнє видання, котре офіційно редагував Сергій Олександрович.

Для С.Єфремова перших півроку 1906 р. було своєрідним моментом істини. Він був як ніколи активним, працьовитим, внутрішньо мобілізованим. Він "кермував" наддніпрянською публіцистикою, а це означало, що й політичні й суспільно-культурні питання українського життя у підросійській Україні сфокусувалися на ньому.

О.Лотоцький писав М.Грушевському в серпні 1906 р., що Сергій Олександрович одночасно керує "Громадською думкою" і "Новою громадою", щодня пише не менше трьох статей (що його дуже виснажує) а Б.Грінченко "держиться осторонь і мало допомагає"[47]

Та все ж ці "дітища" С.Єфремова були приречені на закриття. Хронічно бракувало коштів на видання. З літературної праці міг жити лише сам С.Єфремов. Без додаткових субсидій видання могло протягнути тільки до кінця року. Як компроміс (котрий намагався провести О.Лотоцький) розглядався проект об'єднання "Нової громади" з "ЛНВ". Але він не влаштовував ні "єфремівців", ні М.Грушевського. Для перших це так чи інакше означало ліквідацію "Нової громади", а для другого було небезпечним пов'язувати долю "ЛНВ" з журналом, що постійно перебував під дамокловим мечем царської цензури. Інша принципова розбіжність – це неможливість співпраці у "Новій громаді" й "Громадській думці" "галичан" М.Грушевського, "бо не так близько вони знають пекучі обставини российського життя"[48].

У серпні того ж року Єфремова знову було заарештовано разом з іншими членами редакції "Громадської думки" за переховування в конторі газети революційних видань і протримано в ув'язненні аж до лютого 1907 р.[49] Вільно попрацювати, отже, він мав можливість лише близько трьох місяців і, може, тому вважав "Нову громаду" своїм улюбленим дітищем і довгий час сумував з приводу її закриття, звинувачуючи в цьому М.Грушевського[50]

Михайло Сергійович "Нову громаду" сприйняв, у цілому, негативно. Він побачив у цьому журналі головну перешкоду утвердженню у Києві "ЛНВ" як загальноукраїнського літературного органу. М.Грушевський не хотів залишати ідеї переведення "Вісника" до Києва, не погоджувався також віддати свій журнал у інші руки. Тому після

[46] ЦДІАУК. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.3.

[47] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.280-зв.

[48] Там же.

[49] Нова рада. – К., 1917. – №193. – С.1. (З автобіографії, уміщеної в кандидатському списку соціялістів-федералістів до Українських установчих зборів).

[50] Цікаві думки Є.Чикаленка як людини об'єктивної й незацікавленої з приводу конфлікту навколо "Нової громади" Євген Харлампович не погоджувався з С.Єфремовим "буцим то ЛНВ-к своїм переходом убив "Нову громаду". ЛНВ-к і Грушевський в смерті "Нової громади" не винні", – вважав він. Бо за рік цей журнал дав більше 10 тисяч карб. дефіциту і далі його вирішено було не видавати (*Чикаленко Є.* Щоденник. – Прага, 1930. – С.23).

припинення через фінансові труднощі "Нової громади" він знову розпочав справу переносу "ЛНВ" до Києва. На цей раз ідею підтримав Є.Чикаленко і більшість діячів Київської громади (крім Б.Грінченка[51]). 1907 р. пройшов для історика в організаційних клопотах навколо київського видання "ЛНВ".

Переорієнтація провідних членів Київської громади у ставленні до плану М.Грушевського приводить до ще більшого охолодження його стосунків з С.Єфремовим. Своєрідних компроміс історика з Є.Чикаленком (згода на перенесення "ЛНВ" в обмін на згоду на видання газети "Рада", в котрій М.Грушевський спочатку займав не останні позиції[52]) спричиняє, в свою чергу, розходження між Сергієм Олександровичем та Євгеном Харлампійовичем. Весь 1907 р. С.Єфремов дуже неохоче писав до "Ради", і Є.Чикаленкові доводилося багато разів звертатися до нього в полагодженні публікаторських справ.

Весна – середина літа 1907 р. були часом останньої спроби запобігти розриву. С.Єфремова дуже образила рецензія І.Франка на "Нову громаду" з нищівною критикою київського журналу. "Місячник "Нова громада" не справдив надій на появу визначних творів, – писав Іван Якович, – на полі публіцистики та критики "Нова громада" не дала нічого замітного" Безпосередньо зачіпався в рецензії й С.Єфремов, який з номера в номер подавав серію публіцистичних статей "Відгуки з життя й письменства": "публіцистично-наукова часть з її якимсь млявим тоном, припадковим добором статей, перевагою ріжнородних хронік, що надаються більше до щоденних газет, ніж до місячника, все те наложило на неї свою печать і було причиною, що нова часопись не здобула собі ходу серед громади"[53]

У березні – квітні 1907 р. роздратований С.Єфремов у напруженій бесіді просив М.Грушевського "більше не писати його імені між близшими співробітниками ЛНВ, бо він не годиться на вибір белетристики"[54] Сергія Олександровича обурило уміщення оповідання Федорченка [модерніст. – *І.Г.*], яке, на його думку, було "пошлостю", не подобалися також вірші М.Вербицького. Демарш С.Єфремова М.Гру-

[51] Б.Грінченко хотів врятувати журнал організацією нового товариства, але С.Єфремов був у в'язниці і справа не вигоріла (*Чикаленко Є.* Щоденник. – С.23).

[52] До Є.Чикаленка доходили чутки про те, як Б.Грінченко розповідав С.Єфремову, що на догоду М.Грушевському того "виперто" з "Ради", що Є.Чикаленко перебуває під впливом Михайла Сергійовича, а редактор "Ради" М.І.Павловський "раболіпствує перед професором" (Там же. – С.21. (Запис за 3 лютого 1908 р.)).

[53] *Франко І.* Українська література в 1906 р. // Рада. – 1907. – Ч.44. – С.2. Якоюсь мірою С.Єфремов помстився Франкові в огляді, уміщеному в "Киевских вестях", де повість письменника "Великий шум" названа "непотрібним баластом" для "ЛНВ"

[54] З листа М.Грушевського до І.Франка (*Бурлака Г* Листи М.Грушевського до І.Франка // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С.255-256.

шевський пояснював зближенням з Б.Грінченком ("тепер удвох разом ідуть до Італії").

Треба думати, що безпосередньою причиною роздратування С.Єфремова була саме рецензія І.Франка, котру, можна з певністю стверджувати, інспірував у необхідному для нього висвітленні М.Грушевський.

Під впливом цієї рецензії С.Єфремов, відповідаючи М.Грушевському на запрошення подавати згадані "Відгуки" у "ЛНВ"[55], писав, що сумнівається у потребі таких статей, якщо вони в "Новій громаді" отримали негативну оцінку[56] від провідного співробітника "ЛНВ".

І все ж, коли потрібно було захистити "ЛНВ" від обвинувачень у застосуванні "галицького" правопису з боку І.Нечуя-Левицького, С.Єфремов відгукнувся одним з перших. У квітні "соборне", в присутності Є.Чикаленка, С.Єфремова, Ф.Матушевського та ін., відбулася читка М.Грушевським рецензії І.Франка на "Україну", де зачіпалася й відома стаття І.Нечуя-Левицького у справі всеукраїнського правопису. Більшість на цій нараді висловила пораду подати детальніші приклади і проаналізувати окремі публікації[57] С.Єфремов спеціально застановився на критиці великої статті (було видання й окремою монографією) Івана Семеновича. Він, зокрема, писав: "Метод її [критики. – *І.Г.*] більш-меньш такий: усе, чого автор не чув у своєму куточку – галицьке або польське; се справді якийсь "патріотизм дзвіниці", світогляд якого не може охопити ширших просторів, ніж ті, що видно з присадкуватої грибообразної каплички"[58]

Перемога соборницької концепції М.Грушевського

Переносячи "ЛНВ" на Наддніпрянщину, М.Грушевський мусив зважати на недоброзичливе й прохолодне ставлення переважної більшості літературної еліти Києва. У розмові з Ю.Сірим (Тищенком) він відкрито визнавав складність розгортання роботи в нових умовах, відзначав відсутність політичної стабільності, брак кадрів і, найголовніше, відчуженість між наддніпрянцями і галичанами. "Штучно поділені кордонами українські землі, не можуть не розділяти, до певної міри, й духовно наш великий народ, – казав Михайло Сергійович, – відчуженість, як явище ненормальне, треба усунути. А усунути можна тільки великою працею і щільними духовними зносинами"[59]

[55] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од.зб.303. (Лист від 4 березня 1907 р.).
[56] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.146-147.
[57] *Бурлака Г* Листи М.Грушевського до І.Франка. – С.256.
[58] *Єфремов С.* Відгуки з життя і письменства (Ще про філологію І.Левицького) // ЛНВ. – 1907. – Т.XXXVIII. – Кн.5. – С.333.
[59] *Сірий Ю.* Велетень української науки (уривок зі спогадів про М.С.Грушевського) // Україна. – Париж, 1949. – Зб.2. – С.82. Тут він подавав зі слів М.Грушевського основну причину припинення "Нової громади" – небажання офіродавців складати пожертви на журнал. Очевидно, малися на увазі Є.Чикаленко, В.Леонтович та В.Симиренко, що не хотіли давати грошей Б.Грінченкові й С.Єфремову.

Розраховувати на участь "віківців" (С.Єфремов, В.Доманицький, Ф.Матушевський), які складали основний кістяк редакції "Нової громади", у формуванні київської контори "ЛНВ" не доводилося. М.Грушевський з кінця 1906 – початку 1907 рр. відрядив до Києва своїх учнів, надійних і знаючих мовників-стилістів І.Джиджору й І.Кревецького (необхідні були люди, які добре зналися на тодішньому літературному правописі, котрий тоді ґрунтувався на галицькій желехівці), трохи згодом до них приєднався і Ю. Сірий-Тищенко (з паспортом галицького "зецера" П.П.Лаврова).

Постать С.Єфремова була у центрі уваги головної довіреної особи М.Грушевського у Києві Івана Джиджори. Мабуть, Михайло Сергійович перед відрядженням на Велику Україну спеціально інструктував свого учня про можливі неприємності з боку С.Єфремова, а тому просив повідомляти про кожний крок відомого публіциста, його висловлювання, настрої тощо.

Перші симптоми загострення взаємин з С.Єфремовим І.Джиджора фіксує початком березня 1907 р. Сергій Олександрович не встиг вчасно подати статтю до "ЛНВ". Повідомлення С.Єфремова про це було так неясно стилізоване, що здавалося — "він взагалі до сеї книжки не дасть статті". У зв'язку з цим І.Джиджора радив підготувати для друку якийсь інший матеріал[60]

Побоювання І.Джиджори незабаром справдилися. 9 березня С.Єфремов повідомив, що огляду (можливо, "Відгуки з життя і письменства" з оцінкою філологічних вправ І.Нечуя-Левицького) він не дасть. А другу його статтю "Тиждень серед запасних" Є.Чикаленко оцінив як нудну і не цілком безпечну з погляду на цензуру[61] І все ж четверта та п'ята (квітнева й травнева) книжки "Вісника" вийшли з "Відгуками" і статтею про тижневе перебування у війську, правда, під іншою назвою "З недавнього минулого" Отже, М.Грушевський дорожив співробітництвом з С.Єфремовим і обіцяні від нього матеріали надрукував.

Авторитарний метод редакторської роботи М.Грушевського в "ЛНВ" також не подобався С.Єфремову. Свої думки з цього приводу він виклав у черговому випуску "Відгуків" і надіслав до київської контори "ЛНВ" Контора не наважилася друкувати статтю без відома М.Грушевського і переслала її до Львова. По прочитанні Михайло Сергійович резюмував свої враження в щоденнику: "Прийшла стаття Єфремова contra Вісника: виглядає на зачіпку до розриву"[62] Очевидно, в цей же день він написав відповідь С.Єфремову, у котрій відмовлявся друкувати його статтю. На думку історика, "перша половина статі має характер обжаловання против "ЛНВ" і "Галичан" і містячи її прийшло ся б додати другу статю з спростованнями", що було би приємно

[60] ЦДІАУК. - Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.27.
[61] Там же. – Арк.32-зв.-33.
[62] Там же. – Спр.35. – Арк.152. (Запис за 2 липня 1907 р.).

Т.Флоринському і К°, але шкодило би українській справі. М.Грушевський пропонував літераторові зняти першу половину статті й розвинути другу[63]

У відповідь Сергій Олександрович пояснював, що своєю статтею хотів попередити розбрат між галичанами і наддніпрянцями, неприємний симптом якого він вбачав у хибах "ЛНВ", а також дати відповідь на критику І.Франка. І зробити це він з принципових мотивів збирався саме у "Віснику". Оскільки ж редакція відмовляється від відвертої розмови й не погоджується з одним зі своїх співробітників, йому залишається "тільки одно, щоб не плодити на далі непорозуміннів, подякувати редакції за дотеперішній притулок і на далі зректися взятих на себе щодо Вістника обов'язків"[64] Це означало остаточний розрив.

С.Єфремов подався зі своєю статтею до "Ради". Є.Чикаленка в Києві не було, а редакція без його дозволу не могла наважитися на друк. Чикаленко ж, навіть не читавши "Відгуків", вже склав про них уявлення з упереджувальних листів М.Грушевського і відхилив єфремівську статтю, написавши літературознавцю надзвичайно цікавого листа. З огляду на те, що лист дуже влучно і стисло, не потребуючи зайвих коментарів, передає тогочасну київську ситуацію, наведемо його майже повністю:

"Справа з "Відгуками з життя і письменства", що не пішла у Вістнику, така "лоскотлива", що я, не бачивши рукопису, нічого не можу сказати. Михайло Сергійович скаржився мені в листі, що Ви різко виступили проти Франка, Вістника та галичан, що помістивши Вашу статтю, треба б було поміщати і редакційну, чого йому дуже не хотілось. Дуже він жалкує, що через сю пригоду Ви попрощались з Вістником.

Я буду в Києві 1-го августа, коли ласка Ваша – привезіть цю статтю... Боюсь я аби через оті "Відгуки" не попрощались Ви і з "Радою". Не можна Сергію Олександровичу, із-за дрібниць прощатись з ділом, якому ми всі служимо і думали служить все життя. Не переходьте Ви на тих "гетьманів Сьогобочної, Тогобочної України, Галичини і Буковини", що держаться прінціпу: "як не по моєму то я й хатку розвалю!" Досить їх було в часи "Руїни", не побільшуйте собою їх ряди й тепер.

...Ваші хитання та вагання глибоко мене вражають і болюче одбиваються на моїх нервах, а инчих людей тільки дивують: "здається чоловік був твердий як кремінь, а почав розсипатись""[65]

Липнева криза у стосунках між М.Грушевським і С.Єфремовим не забарилася позначитися на загальній літературно-культурній ситуації Києва. Єфремов разом з Грінченком, Дурдуківським і Квасницьким вже в першій половині серпня задумали видавати неперіодичними збір-

[63] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ. – Ф.317. - 305.
[64] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.148-151.
[65] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од.зб.1454. (Лист від 23 липня 1907 р.).

никами літературний альманах "Вік", зміст якого мав бути таким, як у звичайному журналі[66].

Про бажання видавати, правда, часопис "Вік" С.Єфремов писав до М.Грушевського ще в кінці вересня 1904 р. Тоді він навіть подав прохання до Головного управління в справах друку як видавець і, напевно, редактор[67] Нова спроба з "Віком" планувалася групою С.Єфремова-Б.Грінченка в разі, коли справа з "ЛНВ" у Києві піде на лад. А саме так і не трапилося, і всупереч скептичним міркуванням деяких киян, що галицький "Вісник" у Києві не приживеться, передплата у Великій Україні не поступалася за кількістю Галичині, популярність "ЛНВ" росла, стратегічні розрахунки М.Грушевського на соборну єдність двох Україн виправдалися.

Одночасно з цим І.Джиджора попереджав свого "шефа", що С.Єфремов готує до окремого видання брошурою свою статтю, відкинуту в липні 1907 р. головним редактором "ЛНВ". Іван Миколайович радив вжити яких-небудь заходів для нейтралізації цього плану. Поперше, поговорити з основним офірувачем Є.Чикаленком, по-друге, вступити у видавничу спілку з "Киевской стариной" і тим самим не дати втілити в життя план з "Віком", по-третє, запросити до співробітництва в "ЛНВ" різних людей, щоб не перетягли "грінченківці"[68]

Угода з видавничою спілкою "Киевской старины", що видавала "Україну", була для М.Грушевського зовсім небажаним кроком. Поперше, вона сповідувала українсько-російський ідеологічний сервілізм. Її видання мало виразно антивісниківський напрямок, з яким М.Грушевський і його група "воювали" від початку року. Та й у майбутньому вона, за задумами львівського професора, мала замінитись "Записками УНТ" (Грушевський дещо зробив для розбиття конкурентних редакторських сил; так І.Стешенка відлучено від запеклого поборювача "галичанства" В.Науменка й запропоновано йому керівне становище у новонароджуваному науковому товаристві).

Решта ж заходів М.Грушевського цілком влаштовувала. Й, очевидно, за його згодою І.Джиджора здійснював свій план нейтралізації "гоголівців"* 17 червня він повідомляв вчителя, що згуртовані навколо журналу "Дзвони" есдеки-модерністи Винниченко, Пилипенко, Жук, Федорченко, які достатньо "натерпілися" від в'їдливого пера С.Єфремова, збираються вести атаку проти неонародників–гоголівців – "колоди на шляху розвитку письменства". "Дзвонівці" в свою чергу чекали від М.Грушевського розуміння й моральної підтримки, бо, на їх погляд, Михайло Сергійович надто "церемониться" з Грінченком і К°[69]

[66] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.136.

[67] Там же. – Спр.471. – Арк.72-75. Опубл. текст див. *Гирич І., Синицина В.* Із листування Сергія Єфремова і Михайла Грушевського // Записки НТШ. – 1992. – Т.CCXXIV. – С.346.

[68] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.136.

* С.Єфремов, Б.Грінченко, В.Дурдуківський мешкали в одному будинку по вул. Гоголівській, 27.

[69] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.142.

Наступного дня І.Джиджора мав розмову з Чикаленком і загітував його проти "Віку" Євген Харлампович забрав від Б.Грінченка 600 крб., які дав раніше на видання творів останнього. В.Леонтович – другий за значенням меценат – також висловив ворожість до Бориса Дмитровича й особливо С.Єфремова[70] "Як на тепер, – підсумовував І.Джиджора, – наші відносини до ріжних людей і ґрунт (Чикаленко, Леонтович, "Дзвін") дуже солідно забезпечені супроти ґрунта "Віка"; тепер би можна дати собі деяку волю, а й Матушевському накивати, бо він вже надто туди хилиться"[71]

Коли появу окремого випуску антивісниківської статті С.Єфремова вдалося відразу попередити, то справа з "Віком" ще деякий час хвилювала М.Грушевського. Тим більше, що до плану "гоголівців" почали схилятися Ф.Матушевський, О.Лотоцький і П.Стебницький. І.Джиджора вентилює ґрунт щодо Б.Грінченка-С.Єфремова в "Україні" і "Дзвоні" і пересвідчується, що С.Петлюра і В.Винниченко ставляться до "Віку" негативно. У свою чергу і С.Єфремов з Б.Грінченком вагалися щодо запрошень есдеків до співробітництва у планованому виданні[72].

Видавці "Віку" на противагу "ЛНВ" наголос хотіли зробити на суспільно-економічній тематиці. Й Іван Миколайович радить давати й собі статті з економічних і аграрних питань.

П.Стебницький вже навіть надіслав "Вікові" цікаву аграрну статтю, запропоновану спочатку "Віснику", про що стало відомо І.Джиджорі першого вересня 1907 р. "Стараються теж перетягнути на свій бік Матушевського, та поки що він дуже загніваний на "діктатуру" Єфремова", бо не запросили на установчу нараду "Віка""[73], – доповідав І.Джиджора.

І все ж фінансової спромоги, аби створити свій власний друкований орган, С.Єфремову не вистачило. А це, мабуть, ще більше розлютило його по відношенню до М.Грушевського. Останній, навіть перебуваючи за кордоном, цілковито опанував ситуацію у Києві, що ж сталося б, коли історик здійснив би свій план перенесення на професорство до київського університету? Можливо, тому "гоголівці" ширили Києвом думку про те, що М.Грушевський здалека "ідейно" має більший вплив на українське життя Наддніпрянщини, ніж матиме зблизька. Мовляв, великі люди здалека своєю літературною діяльністю роблять більше користі[74]

Знаючи, що професорові це буде приємно, І.Джиджора не пропускав нагоди продемонструвати свою відданість професорові. Він оповів,

[70] Там же. – Арк. 143-144. Є.Чикаленко у щоденнику кількаразово зазначав, як С.Єфремов у своїх історико-літературних писаннях забував згадати В.Леонтовича-Левенка і як від цього "страждав" Володимир Миколайович. Можна думати, що таке "забування" не було випадковим.

[71] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.144.

[72] Там же. – Арк.151. (Лист від 22 серпня 1907 р.).

[73] Там же. – Арк.161-зв.-162.

[74] Там же. – Арк.151.

як редактор російської газети "Киевская мысль", запрошуючи Михайла Сергійовича до співробітництва, на запитання Івана Миколайовича, чому він не залучає інших українських публіцистів, відповів, що Єфремов і Матушевський – "мелкие журналисты"[75]

Кульмінацією кризи став початок наступного 1908 р. Не маючи змоги "разделывать"[76] "ЛНВ" у газеті "Рада" через те, що Є.Чикаленко не хотів братовбивчої війни на шпальтах української газети, С.Єфремов друкує огляд української преси в газеті "Киевские ведомости"[77]

Про перипетії підготовки цієї статті С.Єфремова М.Грушевському було заздалегідь відомо. 30 грудня 1907 р. до історика приходив В.Перетц і розповів, що читав у рукопису статтю Сергія Олександровича, щойно написану в редакції "Киевских вестей"[78] Наступного дня вже Є.Чикаленко казав (зі слів Ф.Матушевського), що М.Василенко, фактичний редактор газети, навіть не прочитав статті С.Єфремова, поклавшись на його компетентність[79], дав у номер.

Схоже на те, що вирізку статті С.Єфремова (можливо й за попередньою домовленістю) передав М.Грушевському Іван Огієнко (його Михайло Сергійович залучив до мовного редагування "Записок УНТ"). Він писав історикові: "На жаль, я сьогодні не роздобув "Вѣстей", сподіваюся, що добуду їх завтра, – тоді занесу до "ЛНВ""[80]

У статті в "Киевских вестях" С.Єфремов вилив все своє роздратування як взагалі на "Вістник", так і зокрема на М.Грушевського. Найслабішим він назвав белетристичний відділ. "Именно тот отдел в журнале, претендующем на роль "всеукраинского органа", – уїдливо зауважував С.Єфремов, – поражает своей бесцветностью, вялостью, посредственностью". Щодо професора, літературознавець зазначав: "В журнале совершенно отсутствует редакторская рука, поправляющая и руководящая в вихре событий современной жизни. Но опаснее всего то наивное и не совсем скромное самодовольство, какое обнаруживает редакция "ЛНВ"".

На таке професор не міг змовчати. 7-8 січня цього ж року була написана стаття-відповідь[81] і в ці ж дні прочитана в присутності рідних професора та Є.Чикаленка з М.Павловським. На видавця і редактора "Ради" стаття зробила "враженнє бомби". Кілька днів перед цим Михайло Сергійович, зачіплений статтею С.Єфремова, радився з дружиною Марією Сильвестрівною та братом Олександром і ті пропонували "ліпше не пропускати без відповіді"[82] Є.Чикаленко, за словами історика,

[75] Там же. – Арк.160.

[76] *Чикаленко Є.* Щоденник. – С.23.

[77] *Ефремов С.* Украинская жизнь и литература в 1907 г. // Киевские вести. – 1908. – №1.

[78] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.171.

[79] Там же.

[80] Там же. – Спр.666. – Арк.6. Цікаво, що цей клапоть газети М.Грушевський зберігав у своєму архіві до кінця життя.

[81] *Грушевський М.* На українські теми. Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // ЛНВ. – 1908. – Т.XI. – Кн.1. – С.188-193.

[82] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.175.

погоджувався з його аргументами, але тим не менше умовляв М.Грушевського не друкувати відповіді[83] Професор після довгих вагань вирішив оприлюднити її – "однаково ворожнеча єсть повна". Ще через три дні ображений М.Грушевський відмовився фотографуватися з редакцією "Ради" через присутність там С.Єфремова[84].

Характеризуючи огляд С.Єфремова як "суплiку", М.Грушевський писав, що 1907 р. нічим не відрізнявся для журналу від попередніх. Він згадав про початок конфлікту, зауважив про головну його причину – перенесення "ЛНВ" до Києва, і кваліфікував рецензію С.Єфремова "як прояв українського атомізму, неповздержного гуртківства, яке справедливо викликає нарікання, бо дуже сильно шкодить успіхам української роботи"[85].

Відповідь М.Грушевського, зроблена не по суті, залишала за С.Єфремовим право на продовження полеміки. І тільки завдяки героїчним зусиллям Є.Чикаленка, котрий вмовив його не займатися з'ясуванням стосунків й замовив літератору серію статей про М.Драгоманова, Сергій Олександрович охолонув і відмовився від подальшої суперечки.

Деякі рядові робітники української культури оцінили газетний виступ С.Єфремова так само як і М.Грушевський. Вчителька з м-ка Стара Синява на Поділлі Лідія Лютницька писала історикові: "У першому номері "Кіевских Вестей" була од д. Єфремова С. [стаття], в якій на адресу "ЛНВ" були висловлені деякі докори. Яка ваша гадка нащот того, як би написати щось в роді отповіді д. Єфремову і отзвука на голос проф. Грушевського до читачів. Написати до видавців і про те, як на провінції ставляться до ЛНВ і т.п. Коли редакція знайшла це потрібним то прошу дати мені звістку і деякі вказівки, що найголовніше треба підкреслити"[86].

У архіві літературознавця зберігся цікавий анонімний лист, підписаний криптонімом У. І хоч анонімність якоюсь мірою девальвує вагомість зроблених у ньому звинувачень, є сенс навести з нього уривки. Бо багато ми знайдемо в ньому спільного з уже цитованим і ще більше з поданими далі листами Є.Чикаленка. Та й сам факт того, що С.Єфремов не позбувся його, а відклав на збереження, говорить про слушність сказаного в ньому. Мовний стиль листа, обізнаність з українськими громадськими справами й пресою свідчать, що писала його людина, наближена до провідної верстви інтелектуалів Києва. Лист написаний, очевидно, в середині 1909 р., коли в "Раді" з'явилася серія статей С.Єфремова про молоду літературу, де піддавалися нищівній критиці

[83] *Чикаленко Є.* Щоденник. – С.24. Євген Харлампович вважав, що це не є відповідь по суті, а лише вказування мотивів. Бо ж, дійсно, М.Грушевський не спростував конкретних закидів, не заперечив тверджень С.Єфремова про те, що більшість друкованих у 1907 р. творів були слабкими за своїми художніми якостями.

[84] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.175.

[85] Там же. – Арк.175-зв.

[86] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.308. – Арк.43.

нові журнали — київська "Українська хата" і львівська "Будучина" Саме ці статті, за словами аноніма, покликали до життя його лист. Ось його текст: "Добродію! Ваші статті примусили мене, аби я Вам написав цього листа. Був час, коли я будучи ще гімназистом, поважав Вас, яко літератора, що справді является "общественной совестью" і т.п. ...Але придивившись до Вашої останньої літературної діяльности, поглянувши на неї т.м. критичним оком, я побачив, що в глибині Вашої маленької души сидить холодна ненажерлива жаба дрібного себелюбства. Після "свобод" (1905 р.) яскраво розкрилась Ваша гиденька істота "генерала", як влучно сказав про Вас пр. Грушевський. Своєю останнєю діяльністею Ви вносите в суспільство баціллу морального розпаду, пошлости, проституції. (Про суспільний бік Вашої "діяльности" добре обговорив М.Грушевський). Яко на приклад укажу на Ваши "ужимки и прыжки" з приводу нових українських журналів ("Буду[чина]", "Укр[аїнська] хата"). Таке писання не підійшло б навіть чорносотенному писаці, – так йому бракує моральної чистоплотности – а не те, що Вам, маючому претензію бути проводирем ліпшої частини громадянства... Ви, добродію, відбиваєте більш-менш ліпших людей, від справи українського відродження, і це в свій час оціниться. Ви навіть вносите спірку в свою маленьку хату і дезорганізуєте українство... П.С. Ви позбавились ґрунту не лише на літературному полі (усе ліпше і видатне проти Вас: Грушевський, Франко, Винниченко, і т.д. і т.д. і т.д.)..."[87]

Враження анонімного У цілком співпадають з оцінками цієї ж серії статей Є.Чикаленком, якого важко запідозрити в недоброзичливості до С.Єфремова. 21 липня 1909 р. він писав С.Єфремову: "Любий Сергію Олександровичу! В один з приїздів своїх до Києва я прочитав в рукописи Ваші огляди і хоч содержанія оних не одобрив, але не накладав вето, бо та що про се казать! Дуже Ви в тих оглядах вдаряєтесь в дрібниці, наче особистого характеру, довго топчетесь на одному місці, наче глину місите... Треба Вам освободитись од сих Ваших хиб. Пишу Вам се по приятельству, по щирости, в Ваших інтересах (та й в наших спільних), зовсім не бажаючи Вас ображати. Мені було б боляче, як би Ви подумали так, як сказав Грушевський мені: "Ви, Євген Харлампович, по приятельству, бажаючи загоїть рану, насипаєте на неї соли""[88]

Однак, С.Єфремов не погодився з критикою в свою адресу з боку на той час майже єдиного грошодавця, і прогноз Є.Чикаленка про розпрощання його з "Радою" збувся. Щоправда, прощання це було неостаточним, розлука тривала не більше місяця. Хіба що рідше і менше С.Єфремов писав до "Ради" у другій половині 1909 та у 1910 рр. Тим не менше найближчим друзям він заявляв, що розійшовся з "Радою" всерйоз і надовго. О.Лотоцький зреагував на це мало не розпачливим листом: "Тяжко чути було мені, що Ви розійшлися з "Радою". Хоч знаю, що без певної підстави не зробили Ви сього, але тим при-

[87] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од.зб.1370.
[88] Там же. – Од. зб.1448.

кріше, що обставини доводять до таких відносин. Врешті – в єдиній нашій газеті не співробітничаєте. Се вже дійшли ми до краю. Якось не хочеться вірити, що не дійде у Вас знов до ладу з редакцією"[89]

Та й М.Грушевський відійшов від "Ради" на рік раніше. Але на відміну від С.Єфремова зробив це з більшою послідовністю.

Неприхильності один до одного не демонстрували публічно ні С.Єфремов, ні М.Грушевський, хоча про охолодження їх взаємин у суспільстві добре знали. Так 16 лютого 1908 р. обидва випадково зіткнулись у редакції "Ради", і М.Грушевський з незадоволенням змушений відзначити, що довелося привітатись з С.Єфремовим і брати участь у спільній розмові. Але до гурту співбесідників підійшов не він, а Сергій Олександрович[90]

Незгоди історика і літературознавця намагалися використати різні "партії" й окремі особи залежно від того, як та чи інша людина або група людей ставилася до М.Грушевського і С.Єфремова. Письменник Олекса Коваленко, ображений звинуваченням у плагіаті фельєтоном С.Єфремова у 274 числі "Ради" за 1908 р., пише відповідь і відправляє після відмови в "Раді", до М.Грушевського в надії, що це буде історикові до вподоби і вона з'явиться у "ЛНВ"[91]

Робилися спроби помирити двох визначних діячів українського громадсько-політичного руху. Перед вів Олександр Лотоцький. Він кількаразово підбивав кожного з них зробити перший крок до примирення. Але довший час усі зусилля були марними. Так 3 квітня 1909 р., коли під враженням розмов у редакції "Ради" з М.Ткаченком, котрий вказував на брак у "ЛНВ" доброго критика, М.Грушевський запропонував О.Лотоцькому писати на літературно-суспільні теми, Олександр Гнатович натомість почав переконувати шукати зближення й примирення з С.Єфремовим. М.Грушевський, здається, був не проти злагоди, але мотивував неможливість її тим, що він не може робити перших кроків. Зрештою О.Лотоцький визнав ці міркування слушними[92].

У 1909-1911 рр. інтереси С.Єфремова і М.Грушевського перетиналися у Петербурзі, де почалася робота над підготовкою чотиритомної енциклопедії "Украинский народ в его прошлом и настоящем". М.Грушевський був залучений петербурзькими українцями й російськими вченими до редакційної колегії, С.Єфремов мав готувати огляди літератури.

О.Лотоцький, який стояв біля організаційних важелів роботи, в кінці 1909 р. писав С.Єфремову про домовленість з Ф.Коршем, О.Шахматовим й А.Кримським, що йому замовлено писати історію української літератури XIX ст. Очевидно, аби не дратувати С.Єфремова, О.Лотоцький не згадує в листі серед редакторів імені М.Грушевського. Для цього він мав, мабуть, підстави. Оскільки цю тему, за проектом,

[89] Там же. – Од. зб.872.
[90] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.180.
[91] Там же. – Спр. 537. – Арк. 11-12.
[92] Там же. – Спр. 25. – Арк. 260, 260-зв.

С.Єфремову довелося б ділити з Олександром Грушевським, можна з певністю припустити, що для М.Грушевського кандидатура С.Єфремова не була цілком бажаною. О.Лотоцький заспокоював свого колегу з "Віку", що О.Грушевському дадуть 2,5-3 друк.арк., а решту 7 припаде на С.Єфремова[93]

Весною 1910 р. О.Лотоцький, вже не роблячи з цього таємниці, повідомляв, що головним редактором енциклопедії буде М.Грушевський, але кожний відділ матиме свого підредактора. "Думаю, що Ви не включаєте в сю об'єктивну справу своїх особистих відносин до Михайла Сергієвича", – писав він[94]

У кінці травня 1910 р. С.Єфремов одержав від О.Шахматова офіційне запрошення до співробітництва з конкретним замовленням роботи. Рамки теми й обсяг роботи значно звужувався. С.Єфремову залишали тільки період від Т.Шевченка до 80-х рр. XIX ст., обсяг статті не мав перевищувати 2 друк. арк.[95], термін подачі визначався до листопада 1910 р.

Можливо, не без впливу М.Грушевського участь С.Єфремова обмежувалася до рівня рядового літературознавця. Весь період XIX ст., який, за думкою О.Лотоцького, мав писати С.Єфремов один, за остаточною версією розділявся між М.Сумцовим (до Т.Шевченка), В.Доманицьким (Т.Шевченко), О.Колессою (галицьке відродження) та О.Грушевським (90-ті рр. XIX – поч. XX ст.) і кожному відводилася однакова кількість рядків[96] Та С.Єфремов погодився і на такий розподіл.

Підготовка енциклопедії вже з самого початку загальмувалася. Відмовився писати свою частину О.Колесса. Її передали В.Гнатюкові, який хотів поділитися з С.Єфремовим галицьким письменством 60–70-х років. У квітні 1911 р. стало відомо, що й А.Кримський не буде писати про літературу київської доби. І його шматок так само передавався С.Єфремову. У цьому ж місяці С.Єфремов надіслав готовий рукопис своєї статті до одного з редакторів енциклопедії М.Ковалевського. А про князівський період запропонував відповідну главу з "Історії українського письменства", на що О.Шахматов погодився[97] На жаль, том, де мав бути відділ з історії української літератури, так і не побачив світ, і ми не знаємо, що і як написав С.Єфремов.

Громадсько-політичні й літературні взаємини напередодні та у роки світової війни (1912-1917 рр.)

Після липня 1907 р. листування на кілька років зовсім перервалося. С.Єфремов припинив співробітництво у виданнях М.Грушевського. Але час багато згладжує, лікує виразки, нівелює образи. Важко сказати, хто

[93] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ. – Ф.317. – Од.зб.872.
[94] Там же. – Од.зб.879.
[95] Там же. – Од.зб.562.
[96] Там же. – Од.зб.563.
[97] Там же. – Од.зб.564-568.

був ініціатором[98] примирення. З 1912 р. ділові зв'язки між двома вченими поновлюються.

Можливо, цьому сприяла політична ситуація. Реакція й посилення утисків проти українців не дозволили Київській громаді висунути до IV Державної Думи представників суто українських партій. Громадівці зробили ставку на відносно лояльних до українського руху кадетів. С.Єфремов близько сходиться з київськими кадетами Д.Григоровичем-Барським та В.Уляницьким для налагодження спільних дій. Разом вони збиралися видавати російськомовну газету "Киевская жизнь" і С.Єфремов звернувся до Михайла Сергійовича із запрошенням співробітничати в ній[99] Очевидно, М.Грушевський відповів згодою, надіславши Сергію Олександровичу телеграму[100] Справа з газетою не вигоріла і С.Єфремов вибачився за даремне турбування історика й повідомив, що від Києва до Державної Думи обрано С.Іванова – найкращого з можливих кандидатів[101] Старе непорозуміння було остаточно ліквідовано.

С.Єфремов був найактивнішим прибічником М.Грушевського у відомому конфлікті в середовищі НТШ у Львові 1913 р.[102], а також серед найпалкіших захисників ображеної честі М.Грушевського. Він написав серію статей у "Раді", де засудив тактику і методи боротьби опозиції проти голови товариства[103] Ущипливий й задерикуватий стиль письма визначного публіциста діткнув багатьох з організаторів конфлікту, через що полеміка вилилася на сторінки головного галицького часопису "Діло". Навіть деякі з киян вважали С.Єфремова у цей час людиною М. Грушевського. Ось витяг з листа Євгена Тимченка до В.Гнатюка, прихильника опозиціонерів. "Я дивуюся Рудницькому, – писав Є.Тимченко, – що він відповідав Єфремову. Грушевський, як бачимо, сам не виступає, а як розумна людина, спустив своїх хортів з ланцюгів, а сам тільки сміється в бороду"[104]

Між 1914-1917 рр. можна було твердити, що кращі часи молодості повернулися. Вчені знову близько спілкуються і тісно співпрацюють. За поданням історика влітку 1914 р. С.Єфремова було обрано членом Львівського товариства прихильників української літератури, науки і штуки[105] У цей самий час йому запропоновано написати рецензії до

[98] Може, цьому зближенню опосередковано посприяв С.Єфремов, що у своїй знаменитій "Історії українського письменства" (СПб., 1911. – С.420-424) прихильно поставився до Грушевського і високо оцінив його діяльність в українському культурному і громадському русі.

[99] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.177.

[100] Там же. – Арк.181-184. У наступному листі С.Єфремов дякує історикові за отриману телеграму.

[101] Там же.

[102] *Винар Л.* Михайло Грушевський і НТШ у Львові. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – С.63-64.

[103] *Єфремов С.* З нашого життя // Рада. – 1913. – Ч.257, 268, 280; *Він же.* "Звичайною" дорогою. Відповідь др. С.Томашівському // Рада. – 1913. – Ч.266.

[104] *Баб'як П.* Листи Євгена Тимченка до Володимира Гнатюка // Записки НТШ. — 1982. – Т.CCXXIV. – С.306.

[105] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од. зб.308.

київського журналу М.Грушевського "Україна". У 1-3 книгах цього журналу з'явилося 5 рецензій Сергія Олександровича, в основному на шевченкознавчі праці[106]

Промовистим для з'ясування стосунків літературознавця й історика став період арешту і заслання М.Грушевського. С.Єфремов був одним з небагатьох, хто підтримав Михайла Сергійовича у ті тяжкі хвилини. Здається, що важкі обставини життя лише сприяли зближенню вчених. М.Грушевський просив Сергія Олександровича опікуватися його будинком у Києві[107], слідкувати за можливістю продовження друку "ЛНВ", книгарнею "Вістника" та перенесенням книжок до книгарні "Киевская старина" і навіть доручав наглядати за набором VIII тому "Історії України-Руси"[108].

В умовах заборони українських видань на всій території України, включаючи й окуповану російськими військами Галичину, на плечі С.Єфремова лягло завдання підтримки видань, що залишалися, та заснування нових там, де це ще було можливо. Коли М.Грушевський перебував під постійним наглядом поліції й пересування його було обмежене, С.Єфремов фактично перебрав на себе функції головного організатора української періодики. На місце заборонених "ЛНВ", "України" та ін., він організував в Одесі журнал "Основа", пропонуючи М.Грушевському надсилати до нього матеріали. Але "Основа" проіснувала лише кілька місяців і також була заборонена цензурою[109]

І все ж принаймні одну статтю для "Основи" М.Грушевський встиг написати і вислати. Вона планувалася А.Ніковським у третє число "Основи" і мала з'явитися на початку 1916 р.[110]

У "Зайвих сумнівах", а саме так ця стаття мала називатися, М.Грушевський, використовуючи як привід смерть О.Русова, зачіпав найважливішу проблему тодішнього українського руху. М.Грушевський переконував облишити песимістичні прогнози щодо загибелі всіх здобутків українства й закликав до активних дій навіть у несприятливих умовах військової цензури й заборон на все українське.

Цю думку М.Грушевський передавав через С.Єфремова політичному проводові українців у Києві, Москві, Петербурзі. С.Єфремов, абсолютно поділяючи переконання професора, був з'єднувальним містком між М.Грушевським й підросійською українською інтелігенцією. У листі до нього від 26 липня 1915 р. історик змалював цілу програму дій

[106] Ним відрецензовані книги: *Грінченко Б.* Шевченків "Кобзар"; *Зайцев П.* Русские поэмы Т.Г.Шевченка; оповідання Марка Вовчка; *Сумцов Н.* Дубы Т.Г.Шевченка.

[107] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ. – Ф.317. – Од. зб. 310, 311, 340.

[108] Там же. – Од.зб.311-340.

[109] Там же. – Од.зб. 309, 316, 317, 318. "Основа" продовжувала "ЛНВ" (*Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси. 1816-1916. – Київ-Харків, 1930. – С.215).

[110] Рукопис її зараз зберігається в Державному архіві Одеської області. – Ф.746. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1-8.

українства: 1) звернутися до уряду в справі обмеження заборон на українські видання; 2) провести з'їзд театральних діячів, бо в умовах цензурних полегшень для театру останній може багато зробити; 3) декларувати українські вимоги в Державній думі, особливо в справах мови в школі, українських приватних шкіл, українських предметів в учительських семінаріях і середніх навчальних закладах, українізації проповіді в церкві й неприпустимості зросійщення духовенства[111]

Мабуть, великою мірою саме завдяки нагадуванням М.Грушевського в кінці літа 1915 р. мала місце зустріч української делегації з членом Державної ради гр.Ігнатьєвим. С.Петлюра подав у газеті "Дні" статтю про підготовку доповідної записки у справі українських видавництв. М.Грушевський також через С.Єфремова рекомендував якомога швидше, не затягуючи, подавати її в уряд[112].

З переїздом М.Грушевського до Москви у вересні 1916 р.[113] перспективи співпраці в царині журналістики значно поліпшуються. Вчені разом обговорюють перспективу видання журналів "Украинская жизнь" і "Промінь" Ще в лютому-березні 1916 р. під час перебування в Казані Михайло Сергійович дістав пропозицію М.Горького взяти участь у збірнику, присвяченому російсько-українським стосункам від прилучення України до Московії[114]

Ще не відаючи, як певно стоїть на ногах нове видавниче підприємство М.Горького, історик запрошує С.Єфремова написати до збірника нарис з історії літератури, не відкидаючи навіть можливість кількатомного видання. М.Грушевський збирався в перших двох розділах освітити проблеми формування української національності у аспекті зв'язку його з київсько-князівською добою та українського ірредентизму польсько-литовської доби. Мовні, літературні, книжково-видавничі питання історик залишав за С.Єфремовим[115]

У травні 1916 р. М.Грушевський вже розпочав працю, просячи Сергія Олександровича обмінюватися коректами, аби не було повторів[116] У червні готова стаття, перед тим як потрапити до М.Горького, була надіслана С.Єфремову[117] У липні С.Єфремов, що пристав на пропозицію взяти участь у збірнику, також надіслав історикові свій рукопис історико-літературного розділу. У серпні вималювалася приблизна назва збірника – "Украина и Москва в их духовной жизни"[118]

Переїхавши до Москви, М.Грушевський прискіпливо ознайомився з текстом С.Єфремова і висловив йому свої зауваження. У них можна побачити, наскільки уже в цей час у вартісних оцінках літературних

[111] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ – Ф.317. – Од.зб.339.
[112] Там же. – Од.зб.340.
[113] Там же. – Од.зб. 327.
[114] Там же. – Од.зб.318.
[115] Там же. – Од.зб.319 (16 березня 1916 р.).
[116] Там же. – Од.зб.321.
[117] Там же. – Од.зб.322, 323.
[118] Там же. – Од.зб.324, 326.

явищ розходилися вчені, наскільки відчутні тенденції С.Єфремова соціологізувати літературний процес не влаштовували М.Грушевського.

Історикові не сподобалося, що літературознавцем наголос зроблено на соціально-політичні обставини написання твору і що мало говориться про саму творчість. Решта зауважень М.Грушевського були такі: кобзарі співають не лише традиційний репертуар, а залучають й інтелігентські пісні; занадто високо оцінено значення харківських журналів; занадто різко сказано про П.Куліша; Леся Українка належить до попереднього покоління письменників порівняно з М.Коцюбинським, не сказано про її драматичну творчість; Л.Мартович і М.Черемшина не просто наслідувачі В.Стефаника; забагато сказано про А.Тесленка й замало про М.Яцківа й С.Черкасенка; не згадано А.Крушельницького й Гнідого. Дуже заімпонував історикові фінал роботи, її кінцеві акорди звучали в унісон з його історичною частиною[119]

Як бачимо, С.Єфремов продовжував зневажливо недооцінювати українських модерністів й символістів, а М.Грушевський натомість вище ставив модерністів над етнографістами.

Матеріали С.Єфремова і М.Грушевського складали левову частку збірника (принаймні по 4 друк.арк.). Увесь обсяг книжки планувався на 18 друк. арк. У листопаді 1916 р. історик планував залучити додаткову автуру: М.Василенка, В.Прокоповича (зруйнування школи), Ф.Матушевського (звичаєве право), М.Сумцова (церква, театр, народна естетика), під питанням була участь О.Левицького і "петербуржан" (напевно П.Стебницького чи М.Славинського), Максим Горький мав писати вступ і нарис про фольклор (до 2 друк.арк.). Кожна стаття не повинна була перевищувати 20 с.[120]

Проблема українсько-російських стосунків все виразніше набувала проукраїнського звучання. Може, саме через це М.Горький й почав відходити від ініціативної групи, весь провід роботи переходив до М.Грушевського. Схоже, що в другому томі т.зв. горьковського збірника мали друкуватися російські вчені. У лютому 1917 р. редакція остаточно перейшла до рук українців, М.Горький брав на себе тільки фінансовий бік справи. М.Грушевський розглядав варіанти запрошення до співпраці російських істориків, зокрема С.Мельгунова для висвітлення церковних питань[121]

М.Грушевський так захопився ідеєю російсько-українського збірника, тематичні рамки котрого постійно розширювалися, що, не довівши його до видання, задумав ще неперіодичні збірники статей і матеріалів "Український XIX вік" – прототип майбутніх "За сто літ" Історик замовив для нього Єфремову в січні 1917 р. статтю про видавців творів Т.Шевченка Кожанчикова і Лисенка. Автор "Історії українського пись-

[119] Там же. – Од.зб.328.
[120] Там же. – Од.зб.329.
[121] Там же. – Од.зб.331, 338.

менства“ в лютому натомість запропонував дещо ширшу версію – процеси за літературну спадщину Т.Шевченка[122].

Ілюстрацією добрих стосунків між літературознавцем та істориком може служити стаття С.Єфремова про М.Грушевського, вміщена в "Украинской жизни“ у зв'язку з 60-річчям професора[123] Характеризуючи публіцистичну діяльність історика, Сергій Олександрович писав: "Несподівано для багатьох народився сильний та оригінальний публіцист з справжнім темпераментом борця, з вмінням тверезо оцінювати події“[124] (переклад наш. – *І.Г.*). М.Грушевський як видатна фігура в українській культурі став мішенню шовіністичних наскоків, зосередивши на собі всю їхню україножерську лють і ненависть. С.Єфремов писав про історика як про центр, навколо якого групуються однодумці. "Він, – патетично виголошував літератор, – приніс з собою невичерпне джерело кипучої енергії, організаторських здібностей й тої робочої дисципліни, яка дається лише роками впертої праці“ (переклад наш. – *І.Г.*). С.Єфремов високо оцінює літературно-публіцистичний стиль М.Грушевського, його логічність, аргументованість, безкомпромісність. Головним у оцінці особистості історика, є за С.Єфремовим, не стільки його наукова праця, як громадська діяльність. Іноді почесніше "робити історію, аніж її писати“. Висновок літератора стосовно постаті історика недвозначний: "Він зробився вождем нашого часу, представником всього живого, що б'є джерелом вируючого життя в сучасному українстві“[125] (переклад наш. – *І.Г.*). Прочитавши цю статтю, М.Грушевський писав С.Єфремову: "Передусім велико дякую за таку статтю Вашу, котрою Ви пожалували мене в "Украинской жизни“, шкодував лише, що через непрочитання коректи припущено велику кількість помилок“[126]

На початок Лютневої революції 1917 р. стосунки, схоже, не погіршувались. С.Єфремов як провідний діяч ТУПу був одним з ініціаторів запрошення М.Грушевського на голову Центральної Ради.

У березні 1917 р. відновлюється випуск газети "Рада" під новою назвою "Нова Рада" і С.Єфремов з А.Ніковським публікують у ній низку статей М.Грушевського[127], присвячених початкові державниць-

[122] Там же. – Од.зб.331, 333, 337.

[123] *Ефремов С.* На страже национального достоинства (к характеристике публицистической деятельности проф. М.С.Грушевского) // Украинская жизнь. – М., 1916. – № 12. – С.46-62.

[124] Там же. – С.51.

[125] Там же. – С.52. Тут напрошується порівняння з рецензією на "ЛНВ" 1908 р. У ній С.Єфремов критикував публіцистику за випадковість. Робота редактора оцінювалася негативно через його нібито неспроможність услідкувати за вихором подій сучасного життя, в результаті чого науково-публіцистичний відділ виявився блідим і нежиттєвим, з переважанням безумовно слабких творів (ЛНВ. – 1908. – Т.XI. – Кн.1. – С.189). Як бачимо, через вісім років оцінка кардинально змінилася. Коли ж С.Єфремов був близький до істини? Здається, в останній характеристиці.

[126] Інститут рукопису ЦНБ НАН України. – Ф.317. – Од.зб.337.

[127] "Велика хвиля", "З старого і нового", "На Всеукраїнський з'їзд", "Повороту нема", "Від слова до діла", "Народам України", "По з'їзді", "Чи

ких перетворень в Україні. Пізніше частина з цих статей увійшла до збірки праць історика "Вільна Україна", що мала в короткому часі три перевидання. Тодішня працівниця редакції газети Галина Журба згадувала: "Часом заходив до редакції "Нової Ради" Михайло Грушевський... Тоді Єфремов та Ніковський цілувалися з ним по тричі, в обидві щоки, й весело балакали. Він [Ніковський] любив Грушевського, а старий його; натомість з Єфремовим не долюблювали"[128]

Незабаром політичним рупором для історика стала газета українських соціалістів-революціонерів "Народна воля". Зі середини квітня 1917 р. М.Грушевський припинив співробітництво в газеті соціалістів-федералістів. У свою чергу й Сергій Олександрович недовго співпрацював у відродженому "ЛНВ". Він зробив лише дві літературні подачі в книзі першій за 1917 р.[129]

Лівизна М.Грушевського й консерватизм С.Єфремова в українській революції (1917-1923 рр.)

Нове погіршення розгорталося поволі. Причина була в суто політичній площині – недолугій внутрішній політиці УПСР, за якою до певної міри стояв М.Грушевський.

С.Єфремов – лідер партії соціалістів-федералістів, як показали події, небезпідставно засуджував аграрну політику есерів, не згоджуючись з пропонованим ними вирішенням земельного питання. Він був прихильником збереження приватної власності, противником утисків буржуазії. Українські есери своїм радикалізмом у цих головних питаннях не надто відрізнялися від більшовиків. Їхня діяльність вела до руїни і краху української державності. Гетьманський переворот підтвердив передбачення С.Єфремова.

Еміграція М.Грушевського надовго розлучила їх. А повернення історика до Києва С.Єфремов зустрів дуже неприхильно. Це явище дев-чому пояснив В.Міяковський. Володимир Варфоломійович згадував, що приїзд історика викликав гостру реакцію в національно свідомих колах, бо був сприйнятий як капітуляція, визнання М.Грушевським більшовицької окупації України. Крім того, поширилася думка, що більшовики в подяку колишньому президенту УНР за приїзд до УСРР фаворизували ведену ним тематику в УАН у той час, коли решта працівників і структур Академії перебували у нестатках[130]

Україна тільки для українців?", "До товаришів українців", "Від голови ЦР проф. М.Грушевського" (лист начальнику КВО полковнику Оберучеву) // Нова Рада. – 1917. – 25, 29, 30, 31 травня; 2 квітня, 13-14, 15 квітня; 3 травня; 3 червня – Ч.1, 2, 3, 4, 5, 6, 13-14, 15, 29, 54.

[128] *Журба Г* Від "української хати" до "Музагету" // Україна. – 1990. – № 47. – С.14.

[129] "Сон-не-сон. З приводу останніх Шевченкових роковин" та "Живий труп" (про Миколу II).

[130] *Міяковський В*. Листи С.О.Єфремова до Є.Х.Чикаленка / Редакція М.Антоновича // Український історик. – Нью-Йорк. – 1975. – № 1-2 (45-46). – С.140. Примітка складена М.Антоновичем.

Особисто С.Єфремов також не висловив радості з приводу повернення М.Грушевського. Про це, зокрема, писав А.Кримський у листі до Д.Багалія[131] Наукове та суспільне становище, яке займали історик і літературознавець, докорінно змінилося і вже зовсім не нагадувало часів двадцятирічної давнини. Навіть більше того, – якоюсь мірою вони помінялися місцями. С.Єфремов з 1918 р. – академік УАН, з 1922 р. – віце-президент Академії, голова академічної управи. М.Грушевський повертався на готове – в умови вже налагодженої структури та організованої праці. З погляду історика, він мав право розраховувати на більше, ніж просто бути шереговим академіком. Все життя присвятивши створенню української академії, Михайло Сергійович опинився не при ділі, ставши залежним від Президії УАН, тобто від А.Кримського і С.Єфремова. Спроби М.Грушевського випростатися, вийти з підрядного становища в межах історично-філологічного відділу, заснувати під своєю егідою історично-філософський відділ з істориків, правників і філософів першого і третього (соціально-економічного) відділів викликали обурення керівництва Академії в особі С.Єфремова й А.Кримського.

У відновленій "Україні"[132] М.Грушевський висловив свій відомий погляд про те, що ВУАН мала стати логічним продовженням українських наукових товариств НТШ і УНТ, утворитися з останнього, а не засновуватися на порожньому місці, з людей, далеких від проблем української науки[133] Стаття була написана дуже толерантно й обережно. Місце, яке не сподобалося С.Єфремову, досить нелегко розшукати в публікації. Це, практично, два речення, що не впадають в очі якоюсь різкістю чи особливістю тону. Вони не виділяються нічим із загального контексту. Буквально було написано таке: "...в переважній більшості були се люди, які не брали участі в українській науковій і громадській роботі, спеціально в Київськім науковім товаристві, і так зазначилось певне розходження сеї Академії з її українським попередником, – і далі, – до (комісії для вироблення законопроекту УАН. — *І.Г.*)... запрошено і двох представників від УНТ, в більшості ж своїй комісія була зло-

[131] "Я силуюся нічого не бачити і не чути, але такі вразливі на всяку погань люди, як Єфремов, не перестають плюватися" (лист від 28 листопада 1924 р.) // Вітчизна. – 1988. – № 7. – С.188.

[132] На перших порах С.Єфремов був у числі співробітників "України" Навіть разом з М.Грушевським подав до неї матеріал (Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли з рр. 1918-1923. – Кн.3. – С.180-191). За 1924-1925 рр. в "Україні" уміщено три його статті, два матеріали з історії громадського руху та три рецензії. Остання публікація вийшла в 3 кн. журналу за 1925 р. Після неї прізвище С.Єфремова як співробітника журналу знімається з першої сторінки "України"

[133] Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.211-221. Цікаво, що ця стаття була подана в "Хроніці" і без підпису М.Грушевського. Вона й досі в літературі не вважається його статтею. Але судячи з її змісту, стилю викладу, а також колізій навколо неї, ми можемо категорично стверджувати авторство М.Грушевського.

жена з людей, які не брали участі в науковій роботі сього товариства“[134] Як бачимо, категоричних тверджень тут нема. Навіть навпаки, головні тези статті пом'якшені застереженнями ”в переважній більшості“ і ”певне розходження“. Образа Сергія Олександровича тим більше не зрозуміла, що сам він не брав безпосередньої участі у створенні Академії, отже, слова М.Грушевського не могли бути звернуті проти нього особисто. Крім того, з деяких фактів можна зробити висновок, що у 1918 р. у своєму ставленні до УАН він наближався до М.Грушевського[135]

Тим не менш, стаття чомусь боляче зачепила С.Єфремова. В середині березня з цього приводу відбулася розмова між вченими. М.Грушевський висловив здивування, що стаття викликала якісь непорозуміння[136] Сергій Олександрович вагався, чи піднімати заторкнуті у статті питання на зборах відділу. М.Василенку він сказав, що не буде займатися виясненням[137], але наступного дня все ж виніс це питання на засідання відділу, результатом чого була загальна сварка[138] На вимогу С.Єфремова назвати академіків, що не брали участі в українському національному русі, нарахували лише двох. Далі С.Єфремов просив назвати членів УНТ у Києві, які не брали участі в розробці статуту Академії. М.Грушевський начебто не зміг відповісти й ображений пішов з засідання, не прощаючись. На боці історика були лише його брат О.Грушевський, Є.Тимченко та М.Біляшівський[139]

Цікаво, що М.Василенко, якого б ця стаття мала зачіпати найбільше, бо саме він стояв біля початків Академії, відреагував на неї спокійно. Він зауважив у щоденнику: ”Думаю, що стаття не така вже жахлива й страшна, як це їй приписують... історія зі статтею роздмухується під впливом особистої боротьби і відносин“[140] (переклад наш. – *І.Г.*).

[134] Там же. – С.216.

[135] Коли М.Василенко почав при гетьманові Скоропадському роботу над утворенням УАН, газета ”Нова Рада”, що, власне, була виразником думок С.Єфремова, критично поставилася до ідеї творити Академію без залучення УНТ у Києві. ”...тяжка образа нашим науковим інституціям, ця бюрократична вихватка, з якою М.Василенко організує Академію, це непристойне непризнання права наших інституцій на перетворення в Академію, легкодухе виривання ініціативи з рук громадських органів, – це не помилка, це – політика... ми певні, що науковий космополітизм М.Василенка не подужає піти далі за межі Росії – і що він, окрім своїх московських і петроградських богів мало думає про закордонних учених...” (*Ніковський А*. Організація Академії Наук // Нова Рада. – 1918. – №12. – С.1).

[136] *Усенко І.Б., Вороненко В.В.* Микола Василенко: “Московські вчені заздрять Українській Академії Наук... ”Документи до 125-річчя з дня народження (із щоденника М.Василенка) // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 2. – С.85. (Запис за 19 березня 1925 р.).

[137] Там же. – С.85.

[138] Там же. – С.86. (Запис у щоденнику за 20 березня 1925 р.). ”Розмова мала, очевидно, гострий характер. Птуха, кабінет якого за стіною кабінету Єфремова... казав: ”Так кричали, що у мене було чутно”“ [переклад авт.].

[139] Подаємо це зі слів М.Василенка. (Там же. – С.86).

[140] Там же. – С.84, 85. (Записи за 17(4) березня та 19(6) березня 1925 р.).

М.Грушевський не відступав від свого плану – боротьби за унезалежнення історичної секції. Він фактично відродив УНТ у середині секції, надаючи кожному новому виданню останньої порядковий номер видань УНТ. Цим підкреслювався континуїтет, генетичний зв'язок історичних підрозділів ВУАН та українських наукових установ дореволюційного часу і ніби робився докір С.Єфремову.

Може, тому Сергій Олександрович у листі до Є.Чикаленка зазначав, що характер М.Грушевського не можна порівнювати з Грінченковим. "Це ж просто нікчемна людина, не вважаючи на весь свій талант", – з якимось довго виношуваним внутрішнім болем писав С.Єфремов. Але вже тут, ніби зрозумівши несправедливість докору, він виправдовувався: "А втім, може і в мене оце нерви заговорили, хоча коли б Ви знали, що у нас тут завелося з його приїздом, то не дивувалися б..."[141].

Через два роки у звіті про діяльність Історичної секції М.Грушевський, повертаючись назад, писав, що з формального боку існувала низка неясностей з академічним правлінням. Невдачею закінчилася спроба утворення окремого відділу з окремою президією і самостійним бюджетом. "Але ся реформа не здійснилася, і тоді секція стала старатися оформити своє становище не в Академії, а попри неї'[142]. Працювати "попри ВУАН" Історичну секцію та її керівника змусила непоступливість Президії Академії. Вона перешкоджала збільшенню штатів для комісій і катедр М.Грушевського, не давала коштів на численні заплановані видання, була проти надання осібного помешкання для Історичної секції, зв'язувала всяку ініціативу[143] Свої претензії до Президії й особливо до Голови Управи Михайло Сергійович докладно з'ясував в "Осібній гадці"[144] від 31 жовтня 1927 р., що була своєрідною апеляцією до Спільного зібрання. Але останнє не наважувалося порушувати балансу, лише мовчазно проголосувало на користь А.Кримського – С.Єфремова[145]

Сергій Олександрович у своїй заяві[146] з приводу "Осібної гадки" М.Грушевського зазначив: "все написане в супліці акад. Грушевського – суцільна неправда". Неправда, що він келейно проводив ревізію штатів Академії, неправда, що викреслив з них Комісію історичної писемності, також неправда, що іншим установам збільшував штати. Далі він

[141] *Міяковський В*. Листи С.О.Єфремова до Є.Х.Чикаленка... – С.140. (Лист від 5 серпня 1925 р.).

[142] Діяльність історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ. – К., 1928. – С.5.

[143] Цікаву характеристику щодо цього дав неодмінному секретареві М.Василенко в своєму щоденнику: "Чудак этот Крымский всегда старается препятствовать всякой активности" (*Усенко І.Б., Вороненко В.В.* Цит.праця. – С.82).

[144] Інститут рукопису ЦНБ НАНУ. – І.– № 26387.

[145] Див., наприклад, протокол Спільного зібрання 281 від 12 грудня. (Там же. – І. – № 26706).

[146] Там же. – № 26666.

відкидав звинувачення в тому, що не попереджував академічне Спільне зібрання про розподіл виділених Укрнаукою грошей і що робив це самостійно, заперечував, що з упередженням ставиться до історичних установ.

С.Єфремов вказував, що на Історичну секцію витрачалося 15% академічного бюджету. Він засуджував "партизанські виступи" Ф.Савченка, котрий за наказом М.Грушевського здійснював контакт між останнім і Укрнаукою, Наркомпросом і Держвидавництвом України. Наприкінці заяви фігурували образи й погрози на адресу історика: "Замісць того, щоб бути прикладом і взірцем карности й дисциплінованості для своїх молодших співробітників, цей академік веде між ними перед у дезорганізації, й навіть Спільному зібранню заявляє і підкреслює, що він і надалі робитиме свою розкладову, деструкційну роботу... Президія [закреслене "Управа". – *І.Г.*], стоючи на стороні спокою, робочої дисципліни й достоїнства Академії – здужатиме положити край деструкційній роботі"[147]

І далі він нападав на М.Грушевського за будинок 35 по Володимирській вулиці, який начебто Михайло Сергійович планував використати для особистих потреб. Не хотів давати академічні кошти на його ремонт на тій підставі, що цей будинок "чужий" для Академії. С.Єфремов зопалу навіть відмовлявся від Управи, але ця заява не була прийнята Спільним зібранням.

М.Грушевський на заяви С.Єфремова й А.Кримського[148] знову відповів заявою від 28 листопада 1928 р. У ній він вказав на головну, як йому здавалося, причину протистояння. Михайло Сергійович зазначав: "Коли б Управа дивилась на себе не як на владу над академіками, а як на апарат, що повинен обслуговувати наукову роботу академіків, помагати їм, а не командувати ними"[149]

Цілком природно, що внутрішній конфлікт у ВУАН намагалися використати більшовики. С.Єфремов стояв їм на перешкоді в опануванні й ідеологічному підкоренні Академії. М.Грушевський, не зустрічаючи підтримки з боку Президії, змушений був звертатись до М.Скрипника[150], Ю.Озерського, М.Яворського та інших партійних урядовців. Ті, в свою чергу, за допомогою історика пробували впливати на ВУАН. Але навряд чи можна погодитися з висновками деяких дослідників[151], що М.Грушевський був "вірнопідданим" більшовиком. Доказів про зовсім протилежне аж забагато.

147 Там же. – Арк.6.
148 Там же. – № 26707. – Арк.1-4.
149 Там же. – № 26705. – Арк.10.
150 Так М.Скрипник допоміг М.Грушевському отримати будинок для історичної секції (див. лист останнього до Миколи Олексійовича від 11 листопада 1927 р.: *Гирич І.* Грушевський – Скрипнику // Архіви України. – К., 1991. – № 3. – С. 71-72).
151 Сидоренко О. "Підлішого часу не було..." // Вечірній Київ. – 1991. — 15 травня. – С.3-4.

Інша річ, що С.Єфремов у полемічному запалі й глибоковкоріненій амбіційній образі сприймав М.Грушевського не інакше, як ворога. Цей прикрий і сумний факт проглядає з багатьох сторінок його знаменитого щоденника[152]

Коли 1928 р. кандидатура М.Грушевський на посаду президента ВУАН була підтримана Наркомпросом, голова Управи занотував: "Я стояв на тому, що донощика та автора скарг до начальства ставити на чолі академії було б найбільшим з лих, що деструктивну свою манеру Грушевський досить виявив уже на кафедрі, щоб варто було те саме пробувати в академічному масштабі..."[153] На пропозицію деяких членів академічного активу тримати з М.Грушевським "єдиний фронт" С.Єфремов рішуче відмовився, зробивши ставку на Д.Заболотного, людину "гарну" і "неодіозну" Через рік ця "неодіозна" людина, "плутаючись" та "червоніючи", повідомляла С.Єфремова про зняття його під тиском М.Скрипника з усіх адміністративних посад ВУАН. Гадаємо, що в разі обрання президентом М.Грушевського Академія могла б повести себе дещо інакше. Але зрозуміло й інше: М.Грушевський не міг погодитися очолювати УАН в умовах жорсткої конфронтації з С.Єфремовим — А.Кримським.

Про причетність М.Грушевського до процесу СВУ пише в своїй книзі відомий грушевськознавець Л.Винар[154] Н.Василенко-Полонська згадувала[155], що організатори процесу хотіли за всяку ціну втягнути до нього історика, але це їм не вдалося через загальновідомий конфлікт двох академіків. У цьому плані для нас цікаві спогади Людмили Івченко, яка писала: "Єдиною світлою постаттю був М.С.Грушевський. Чи він сварився з С.О.Єфремовим, чи ні – але він не кинув каменем на Єфремова, коли той опинився за ґратами. Серед закликів "засудити" і "покарати" приємним винятком були два-три рядки інтерв'ю з М.С.Грушевським, де Грушевський заявив "Постільки ми маємо про справу СВУ тільки комюніке ДПУ, ми не можемо про неї нічого сказати, аж доки довідаємося факти""[156]

Не будемо ж сьогодні перебільшувати цей конфлікт. Одна річ – особисті амбіції, а на них мав право як М.Грушевський, так і С.Єфремов, зовсім інша – інтереси справи, які завжди ними ставилися на перше місце.

[152] Щоденник С. Єфремова був головним доказом на процесі "СВУ" Після скасування вироку українською прокуратурою у вересні 1989 р. його було передано з архівів КДБ до архіву Президії АН УРСР.

[153] Цитується за: *Сидоренко О.* "Підлішого часу не було... – С.3.

[154] *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934) // Сучасність. – 1986. – С.92-93.

[155] *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж, 1962. – Т.173. – С.18.

[156] *Івченко Л.* М.С.Грушевський і "СВУ" // Нові дні. – Торонто, 1960. – Ч.126-127. – С.22.

"Еволюціоністична" та "безкомпромісна" позиції щодо української версії більшовизму. Розбіжності у поглядах М.Грушевського й С.Єфремова на концепцію та становище ВУАН (1924-1929 рр.)

Тема "М.Грушевський і С.Єфремов у 20-і роки та їх конфлікти в зв'язку з Українською Академією Наук" досить докладно і з залученням широкого кола джерел досліджена у монографіях Р.Пирога та В.Ульяновського, С.Кіржаєва й П.Соханя. В обох книгах широко цитуються знаменитий щоденник С.Єфремова, спогади М.Василенка, листи до М.Грушевського, В.Перетца, К.Харламповича і К.Студинського, Ф.Савченка, а також листи історика до В.Кузіва, листування А.Кримського і С.Єфремова з Д.Багалієм, В.Перетцем, М.Яворським, використана досить велика історіографія питання (праці Н.Василенко-Полонської, Л.Винара тощо).

Р.Пиріг розглядає конфлікт в Академії крізь призму інтересів КП(б)У, її намагання підкорити ВУАН своєму впливові. У зв'язку з цим М.Грушевський виступає як важель у руках більшовиків, за допомогою якого вони намагалися скинути з посади С.Єфремова. В.Ульяновський, С.Кіржаєв і П.Сохань аналізують взаємини М.Грушевського й С.Єфремова на ширшому тлі, враховуючи концептуальні погляди одного і другого на феномен Академії, більш зважено оцінюють вплив і значення історика та літературознавця на тогочасне громадсько-політичне і культурне життя України.

Ми не будемо повторювати вже наведених там фактів і висловлених думок*, а висловимо лише ті міркування, яких у цих працях немає.

Спробуймо накреслити хронологію взаємин М.Грушевського і С.Єфремова з 1924 по 1929 р. на тлі ВУАН. Перший рік С.Єфремов сприймав М.Грушевського хоча й негативно, але не вороже. На це є натяки і в його щоденнику. Коли 31 грудня 1923 р. Михайла Сергійовича обирали академіком, треба думати, що С.Єфремов не голосував проти (лише 1 голос був тоді проти М.Грушевського), можливо, він утримався. Сергій Олександрович відмежовує М.Грушевського від ренегата і зрадника Юрка Тютюнника. І хоч визнавав в історикові "азіатського політикана" й "інтригана", однак все ж надіявся, що М.Грушевський "розумніший, ніж про нього думають, і швидко, мабуть, зорієнтується"[157]

До 1921 р., як признавався сам С.Єфремов, у нього були "ілюзії" щодо М.Грушевського. Але потім, на його думку, реальні дії історика

* Залишені лише повтори, зумовлені тим, що варіант даного розділу був написаний кілька років тому, до появи монографії про М.Грушевського, але з незалежних від автора причин друком не з'явився. Але навіть при повторах дається дещо інша інтерпретація джерел.

[157] Тут і далі цит. за: *Шмельов В.* Лицар духу (фрагменти з щоденника С.О.Єфремова) // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С.41.

переконали віце-президента у слушності його найгірших припущень[158] М.Грушевський у свою чергу знав про неприхильність Президії ВУАН до себе (він мав інформацію і від брата, і від інших членів поглинутого Академією УНТ) і писав про це ще до В.Кузіва в Америку.

І все ж 1924 р. минув у цілому мирно. С.Єфремов і А.Кримський не були проти переговорів і клопотань М.Грушевського у Харкові і навіть приймали відповідні постанови Спільного зібрання. Літературознавець дописував до журналу "Україна" М.Грушевського. Плани значного розширення штату і претензій останнього на "Записки Історико-філологічного відділу ВУАН", планування істориком нових інституцій і друкованих органів вимагало значних коштів, яких ВУАН не мала і які могла дати лише комуністична партія, до якої Президії ВУАН не вільно було звертатися часто й багато, бо вона тримала позиції унезалежнення від більшовиків. Наркропрос і Укрголовнаука з безпосереднього узгодження Політбюро КП(б)У готові були радше підтримувати М.Грушевського, ніж С.Єфремова, відомого своєю принципово непримиримою позицією щодо більшовизму. Розбудовуючи історичну науку, Михайло Сергійович навіть поза власним бажанням, розбивав "єдиний фронт" академіків і давав можливість втручання комуністичних чинників до внутрішніх справ Академії. У цьому й вбачається нам причина загострення взаємин двох академіків.

Конфлікт визрівав з кінця 1924 по лютий 1925 р. Під час інспектування Академії М.Яворським і виборів Президії М.Грушевський виступив проти С.Єфремова й А.Кримського. Тоді позиції С.Єфремова виглядали дуже міцними. При голосуванні за нього був 21 академік (проти 2), у той час коли за А.Кримського було відповідно 17 і 6, за В.Липського — 17 і 5 голосів.

М.Грушевський був більше схильний до компромісів. Коли до С.Єфремова дійшла чутка про політичний донос історика, він занотував до щоденника, що мусить "мовчки терпіти його (М.Грушевського. – *І.Г.*) облесне запобігання"[159] Весь 1925 р. історик для здійснення своїх наукових планів намагався більше діяти в рамках Академії, де спирався на аналогічні бажання вчених з інших відділень ВУАН П.Тутківського, О.Янати, М.Птухи. В Політбюро КП(б)У сиділи тоді такі неприхильні до М.Грушевського люди, як Л.Каганович й В.Затонський; в Укрголовнауці М.Яворський, бажаючи потрапити в академіки, більше зважав на С.Єфремова – А.Кримського.

1926 р. починається з виступу М.Грушевського на сесії Укрголовнауки, який Р.Пиріг розглядає як згоду історика на висловлену йому пропозицію комуністів очолити Академію. У квітні на спеціальному засіданні кандидатура М.Грушевського отримала загальну підтримку. В середині ВУАН М.Грушевський намагався оперувати у межах дозволених тими коштами, якими розпоряджалася Президія, а отже – прислу-

[158] Там же. – С.42. (Запис за 19 грудня 1924 р.).
[159] Там же. – С.43. (Запис за 1 травня 1925 р.).

ховуватись і діяти згідно з вимогами С.Єфремова й А.Кримського. У червні 1926 р. відбулося засідання історично-філологічного відділу ВУАН, з приводу якого М.Грушевський писав до дружини і доньки, що воно пройшло дуже гладко, сидів він поруч А.Кримського і було "може аж занадто freundlich". Далі він зазначав: "Єфремов констатував, що командировочних грошей вже не стало – розібрали їх хто швидше поспів. Я потім тут в Китаїві роздумав і бачу, що він помилився, і буду в четвер простувати, а се тільки характеристично, який там порядок. Потім обговорювали оперативні плани; Кримський для своєї катедри зажадав щось 40 тис., так що бачу, треба й собі додати!"[160]

Питання про президентство М.Грушевського є складним і остаточно не вирішеним. Чи прагнув його історик серйозно? І якщо прагнув, то на яких умовах і що від цього він хотів мати? Невідомо також, на що розраховував в обмін за це харківський центр і чи міг на ці умови погодитися М.Грушевський? Ставши президентом, він позбувся б диктату С.Єфремова й А.Кримського, але довелося б звалювати на себе й інші наукові дисципліни та менше займатися Історичною секцією. Мусив М.Грушевський зважати і на опозицію щодо нього більшості академіків, реально він не міг спиратися на Спільне зібрання. Не міг історик не розуміти, яке враження це викличе в громадських колах, що він своєю згодою зруйнує незалежну українську науку.

Під кінець 1926 р. справа президентури для М.Грушевського стояла дійсно досить серйозно. Ф.Савченко, довірена особа Михайла Сергійовича у зв'язках з Галичиною і, фактично, передавач думок історика до Львова, у листах до К.Студинського, згадує, що І.Й.Косак (людина, через котру М.Грушевський вів переговори з харківським центром про повернення в Україну, а згодом і сам визначний урядовець) багато працював над "полегшенням" президентури для історика[161] У цій завуальованій фразі Федора Яковича проглядається натяк на погодження умов, за яких би М.Грушевський міг погодитися на президентство в Академії.

З цього ж листа ми довідуємося, що А.Кримський вів подвійну гру і збирався "стати на шлях підпертя". У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому Л.Каганович у Києві зустрічався тоді лише з А.Кримським і М.Грушевським, проігнорувавши С.Єфремова і В.Липського.

Ще на початку 1927 р. М.Грушевський плекав якісь ілюзії щодо своєї президентства. В січні до Києва їздила харківська комісія у складі О.Шумського, Ю.Озерського, М.Левицького, аби вирішити, як вважав Ф.Савченко, справу з М.Грушевським[162] Але Спільне зібрання непохитно стояло за стару президію. У лютому була вирішена справа зі зміщенням з посади О.Шумського і пішла чутка про заміну його В.Затонським,

[160] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.940. – Арк.7-8.

[161] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф.362. – Оп.1. – Спр.378. – Арк.4. (Лист від 17 листопада 1926 р.).

[162] Там же. – Арк.5-6.

з котрим у історика була сутичка в Харкові ще в жовтні 1926 р.[163] Для М.Грушевського це була кепська новина. До того ж 17 січня помер І.Косак і його відсутність далася взнаки відразу. Історик втратив найбільшого свого протектора.

Видається, що з цього часу М.Грушевський відмовився від думки про очолення ВУАН, хоча й М.Скрипник був, мабуть, найпалкішим прихильником його кандидатури на цю посаду. Очевидно, історик зрозумів, що задля президенства йому доведеться покласти до ніг червоного Харкова переможену Академію. На це він ніяк не міг погодитися. Тим більше, що в політиці знову заходилося на поборення українського курсу Москвою.

Так чи інакше, але зустріч із М.Скрипником 31 березня 1927 р. відбулася не за сценарієм нового наркома освіти. М.Грушевський не висловлював претензій до С.Єфремова – А.Кримського, а лише вирішував справи Історичної секції (проблема видань у Держвидаві, обрання К.Студинського, звільнення К.Харламповича). І це попри великі аванси М.Скрипника М.Грушевському в лютому 1927 р.: згода на видання Ювілейного збірника на його пошану, згода на обрання академіків, яких висував історик.

У травні-червні 1927 р. М.Грушевський весь поринув у справу відвоювання від С.Єфремова будинку по Володимирській, 35 для Історичної секції. Історик вирішував справу про вихід історичної науки з-під контролю й підпорядкування Президії й Управи академії. Державні чинники допомагають у цьому М.Грушевському, ще не тратячи надії на згоду історика допомогти їм приборкати ВУАН. М.Скрипник у грудневій (1927 р.) розмові з Ф.Савченком згадав, що М.Грушевський у травні ухилився від пертрактацій[164]

С.Єфремов не переставав підозрювати М.Грушевського, не припиняв боротьби з ним, він чекав від історика лише одного – надійного опору комунізації і підпорядкування його вказівкам, хоч би це й шкодило розбудові історичної науки. Саме це й закидається М.Грушевському в щоденнику С.Єфремова. Сергій Олександрович, за гадкою Ф.Савченка, навіть виключив у липні 1927 р. з бюджету посади для своїх комісій, аби не дати жодної М.Грушевському.

І все ж, коли в серпні М.Скрипник виступив з промовою, де визнав необхідність обрання до Академії академіків від комуністів, М.Грушевський і С.Єфремов опинилися по один бік барикад, підписавши лист, у котрому вони виступали проти вибору партійців на наукові посади[165]

"Акиморська битва" (за словами В.Перетца) між С.Єфремовим–А.Кримським і М.Грушевським продовжувалася на рівні залучення широкого кола підлеглих. Тут Президія мала більші можливості для

[163] Там же. – Арк.16.
[164] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.4-5.
[165] ЦДІАУЛ. – Ф.362. – Оп.1. – Спр.378. – Арк.29.

ущемлення й упослідження близьких до М.Грушевського людей. Найбільше діставалося Ф.Савченкові. З ним С.Єфремов завжди говорив брутально й різко, виживав з помешкання по Володимирській, 37, у листопаді 1927 р. перешкоджав через А.Лободу викладати в київському ІНО. Тоді ж було звільнено за скороченням посади з проректорства О.Гермайзе. Президія спровокувала виступ В.Данилевича, П.Клименка, О.Барановича, М.Ткаченка проти М.Грушевського і його найближчих співробітників К.Грушевської та Ф.Савченка, коли ті були проведені істориком у дійсні члени на очолюваній ним дослідній катедрі історії України. Вона ж виступила проти обрання в академіки О.Грушевського та К.Студинського, а коли вдалося обрати з галичан останнього і ще М.Возняка – людей, котрі поділяли погляди М.Грушевського, то в противагу їм дообрали С.Дністрянського, С.Рудницького, В.Щурата – давніх антагоністів історика ще за львівських часів. Не вдалося Михайлові Сергійовичу й протягнути в академіки двох визначних істориків І.Крип'якевича і Я.Гординського.

С.Єфремов й А.Кримський ухилилися від святкування ювілею "збільшовиченого" М.Грушевського, а натомість вшановували Д.Багалія, людину дійсно мінливу й готову до більш тісного співробітництва з комуністичними чинниками, та й до того ж схильну до зречення своїх українських переконань.

М.Грушевський не залишався в боргу, намагаючись разом з П.Тутківським відірвати від Президії Інститут наукової мови тощо.

Найголовніше, що тактика С.Єфремова була вбивчою для самої Академії, бо штовхала М.Грушевського на немилий для нього поклон комуністичному Харкову. Бо ж не міг він дійсно відмовитися від свого наукового плану задля примарного миру в Академії. Навіщо ж тоді існує Академія, як не для того, щоб сприяти науковому розвою?

І все ж М.Грушевський не "продав" Академію більшовикам, хоч і Політбюро, і Наркомпрос, і Укрголовнаука багато надій покладали на його сварку з С.Єфремовим. Вони чекали, що він погодиться бути тим троянським конем, на плечах котрого "комуністична бацила" пролізе за мури ВУАН. М.Грушевський не спішив розчаровувати чиновників, не давав остаточно негативної відповіді й тихо робив свою справу: унезалежнення Історичної секції, яка мала бути не в структурі, а лише при ВУАН, і в цьому йому могли допомогти лише комуністи. Вони давали гроші, вони ж давали дозвіл. Ось, здається, суть того "політиканства", яке так лаяв С.Єфремов.

У відомій "Осібній гадці" з приводу Спільного зібрання 17 жовтня 1927 р. М.Грушевський якраз і змалював свою основну мету: видерти Історичну секцію з-під варти С.Єфремова — А.Кримського. Того ж самого добивався після цих подій у Харкові за дорученням академіка і Федір Савченко. М.Скрипник в особистій розмові засвідчив йому, "що дослідчі катедри не в складі УАН, а саме при УАН. Керує ними Укрнаука. Академія не може втручатися в справи катедр"[166] Природна річ,

[166] ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.431. – Арк.4.

що для більшовиків розбиття і розчленування інституцій ВУАН було справою бажаною і корисною. М.Скрипник далі заявив, що не потерпить якогось наукового тресту і віддасть розпорядження відокремити ВБУ, Музей мистецтв і ще деякі установи.

У листі до К.Студинського Ф.Савченко додав ще деякі подробиці своєї розмови 2 листопада 1927 р. з М.Скрипником. По-перше, Микола Олексійович вважав недопустимим обмеження Спільним зібранням права спілкуватися окремим академікам з представниками влади, по-друге, Укрнаука не є вищою інстанцією і її ухвали може змінити Нарком (очевидно, натяк на певний розкол українських комуністів у їхньому ставленні до ВУАН, позиція Ю.Озерського), по-третє, що Ф.Савченко звертається в справах Історичної секції, а не Академії (отже, установи М.Грушевського партійцями вже сприймалися як окрема інституція), по-четверте, що попередні розпорядження Укрнауки (зв'язки А.Кримського-С.Єфремова з М.Яворським) не мають обов'язкового характеру, і по-п'яте, що до нього може звертатися кожний науковий робітник[167]

Не випадково М.Грушевський був надзвичайно вдоволений результатами переговорів Ф.Савченка. А наступний рік він поклав на складання, а потім пробивання окремого статуту Історичної секції. Якби всі ці основні моменти були законодавчо закріплені, залежність від Президії ВУАН була раз і назавжди ліквідована. Але політична ситуація якраз того року змінилася. Стара Президія була відставлена від влади, Політбюро вже не підтримувало М.Грушевського. Він ставав непотрібним. З середини року незалежна ВУАН була звалена й історик та його установи вже нікого у Харкові не цікавили. З тимчасового спільника він став таким самим ворогом, а отже й про окремий статус Історичної секції не могло бути мови. Та в кінці 1927 р. – на початку 1928 р. склалася певна рівновага сил між керівництвом ВУАН, партійними чинниками і М.Грушевським. Між С.Єфремовим — А.Кримським і М.Грушевським намітилося певне порозуміння на ґрунті невтручання історика у справи Президії. Ініціатором тактики поступок був М.Грушевський. Він віддав для С.Єфремова кілька приміщень по вул. Володимирській, 37 (Ф.Савченко вважав це ледь не капітуляцією свого керівника)[168]. Натомість Президія виявилася напрочуд поступливою у справі обрання академіками К.Студинського і К.Харламповича. Обидва були обрані Спільним зібранням.

Ця видимість спілки була помічена і належно оцінена в Харкові, де Політбюро висловилось за недопущення з'єднання групи С.Єфремова й М.Грушевського. Коли в середині грудня 1927 р. під час XV з'їзду ВКП(б), Михайло Сергійович у Москві зустрічався з М.Скрипником, співробітник останнього Корнюшин казав історикові, що не треба шукати порозуміння з С.Єфремовим, бо це ні до чого не призведе.

[167] ЦДІАУЛ. – Ф 362. – Оп.1. – Спр.378.
[168] Там же. – Арк.53.

Наркомат освіти й Політбюро розраховували ще на президентуру історика. Ф.Савченко писав К.Студинському 5 лютого 1928 р.: "Маю враження, що кандидатура Михайла Сергійовича на президента УАН в урядових колах стоїть досить твердо, але сумніваюсь, щоб Михайло Сергійович погодився через свій фізичний стан, наукову роботу тощо"[169]

Урядові кола намагалися заохотити М.Грушевського. Січнева перевірка Ю.Озерським діяльності історичних установ була ліберальною і дуже прихильною. Це був останній вияв прихильності більшовиків щодо історика.

Через кілька днів Ф.Савченкові стало відомо, що М.Грушевського не будуть "форсувати" на президента. На початку лютого О.Гермайзе, О.Баранович, М.Ткаченко, О.Пастернак вели переговори з істориком про завершення згоди з С.Єфремовим. І хоча ці розмови М.Грушевському "діяли на нерви", на зібранні академіків 7 березня, перед відправленням делегації до Харкова на захист Президії, історик утримався при голосуванні, тоді як П.Тутківський голосував проти[170]

У квітні більшовики вже пропонували М.Грушевському тільки місце в Президії, але, відмовившись від президентури, він, ясна річ, не міг погодитися на підрядну роль. С.Єфремов позитивно оцінив це "нехрунівство" М.Грушевського. Але чому ж не була ним гідно поцінована відмова від президенства раніше?!

А в серпні 1928 р. Ю.Озерський "виявив цей раз дуже мало прихильности" до історичних установ М.Грушевського "і навіть тримався несправедливо і некоректно" по відношенню до Ф.Савченка, зневажаючи фактично того, кого він представляв[171]. Так само нерадо сприйняв він звістку, що М.Скрипник погодився на Інститут примітивної культури.

Хоч в самій Академії відкритих гучних сутичок між М.Грушевським і С.Єфремовим й не було, але, на жаль, про якусь злагоду між ними теж не могло бути й мови. Багато було зроблено ними для поборення один одного й розпалювання навколоакадемічних пристрастей. Влітку виник новий конфлікт з приводу статті К.Студинського й відповіді на неї С.Єфремова в "Ділі", яку пізніше в розмові з Д.Заболотним Сергій Олександрович визнав за свою помилку. Він нібито написав Д.Дорошенкові, щоб той переказав редакції "Діла" не робити таких сюрпризів, як вигадки з його від'їздом за кордон[172]. Цей відкритий лист С.Єфремова дав привід каральним органам розв'язати акт остаточної нагінки перед арештом віце-президента. Про негативну реакцію М.Грушевського на цькування С.Єфремова вже писалося.

[169] Там же. – Арк.73.

[170] Там же. – Арк.84. Р.Пиріг пише, що М.Грушевський підтримав голосування і компроміс, коли К.Воблий обирався президентом М.Птуха – віцепрезидентом, А.Кримський – залишався неодмінним секретарем (*Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського... – С.81-82). Власне саме його утримання від голосування є фактичною підтримкою ВУАН.

[171] ЦДІАУЛ. – Ф.362. – Оп.1. – Спр.378. – Арк.111. (Лист від 4 серпня 1928 р.).

[172] Там же. – Арк.130.

Цікаві спостереження Ф.Савченка про процес СВУ й участь у ньому С.Єфремова. Однак треба враховувати, що Федір Якович мав багато особистих мотивів для недоброзичливого ставлення до свого колишнього переслідувача, а отже, між його оцінками й поглядами М.Грушевського не можна ставити знаку рівняння. 15 березня 1930 р. Ф.Савченко писав до К.Студинського: "Мала рацію близька мені людина, говорячи про С.Єфремова, що в нього недобрі очі. Він дійсно злісна й мало розсудлива людина, коли взяти його запис в щоденнику з 12 квітня 1929 р., де він про Вас говорить. Мстивий окрім того й надзвичай амбіціозний"[173] Деякі місця з листів Ф.Савченка просто наштовхують на думку, що писалися вони з розрахунку на прочитання органами ҐПУ, бо й Федір Якович, і М.Грушевський були вже під ударом не меншим, ніж есвеушники. Через десять днів у наступному листі до Кирила Йосиповича пройшла така фраза: "Герої процесу СВУ швидко втрачають симпатії також і серед своїх колишніх прихильників. Можна думати, що й між ними нема згоди, після того, що вони говорять оден на другого. Знайома з лорнеткою писала із Харкова до своїх родичів, що тепер вона дізналася, чого варті її друзі... Єфремов посивів більше. Ніковський з Ганцовим досить весело розмовляли"[174]

У липні 1930 р. Ф.Савченко повідомляв до Львова, що С.Єфремов на волі і займається наукою в бібліотеці в Ленінграді[175]

М.Грушевський і С.Єфремов у ставленні до більшовицької влади

Це питання надзвичайно важливе. З'ясування його дозволяє встановити основну причину конфлікту між обома вченими.

Новітній дослідник життя та діяльності М.Грушевського Р.Пиріг пише, що між істориком і літературознавцем не існувало ідеологічних розбіжностей, обидва були протибільшовицьки настроєні, хіба що Михайло Сергійович був ближчий до радянської влади[176]

Це твердження потребує уточнення, особливо коли розуміти під ідеологією все розмаїття поглядів на проблему більшовицької влади в Україні в 20-і рр. А в цьому плані розбіжності в оцінках, перспективах нової влади, тактиці і стратегії загальнонаціонального руху в умовах комуністичного панування у С.Єфремова і М.Грушевського були зовсім різні. Досвід розв'язання цієї проблеми дасть можливість відповісти й на запитання: чи лише більшовики використовували повернення історика на батьківщину? Чи, може, М.Грушевський використав і їх, і ту ситуацію, яка тоді склалася, на користь української справи?

Власне ця різниця ідеологічних настанов лежала в основі політичної діяльності обох вчених і політиків: спочатку в часах української

[173] Там же. – Спр.379. – Арк.18.
[174] Там же. – Арк.20.
[175] Там же. – Арк.54.
[176] *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського... – С.84.

революції 1917-1920-х рр., згодом у перехідній добі 1920-1923 рр., а далі вже за нових мирних умов розгортання й утвердження комуністичного ладу в Україні.

Спершу треба розібратися у поглядах М.Грушевського і С.Єфремова на проблему української самостійності. Обидва народницького виховання і народницького складу світосприйняття, в процесі революції остаточно прийшли до розуміння необхідності виборення державної незалежності України. Точніше, вони вже з кінця XIX ст. були "самостійниками", але вважали це справою нездійсненною в часах тоді ще кволого новітнього українського суспільства[177]

1917 р. М.Грушевський діяв рішучіше за С.Єфремова у сфері автономізації й усамостійнення українського життя від Росії. У "Споминах" він згадував як при затвердженні Президією Центральної Ради тексту Першого Універсалу, С.Єфремов запротестував проти нього, вважаючи такий напрямок авантюризмом, висловлював сумніви щодо доцільності одностороннього проголошення автономії України. М.Ковалевський додавав у своїх спогадах, як всі нетерпляче чекали, поки С.Єфремов поставить свій підпис, і як М.Грушевський "врешті нетерпляче положив перед ним текст, підкреслюючи пальцем найважливішу частину Універсалу". С.Єфремов, ще повагавшись і сказавши "ми приймаємо на себе величезну відповідальність", нарешті підписав[178]

Ще майже до осені С.Єфремов покладав надії на спільний всеросійський єдиний революційний фронт. А його схильність до компромісу з післялютневою Росією Центральна Рада використовувала у переговорах з Тимчасовим Урядом, надсилаючи Сергія Олександровича в складі делегації до Петрограда.

У подальшому (приблизно до 1921 р.) позиції М.Грушевського й С.Єфремова щодо незалежності України співпадали. Михайло Сергійович відстоював її і в третьому й четвертому універсалах (ним фактично написані) і під час Трудового конгресу в січні 1919 р., і в перші роки на еміграції, коли історик очолював Комітет незалежної України. Українська державність пропагувалася ним через новозасновані франко- й англомовні друковані органи, на конгресах Соцінтерну, у виступах у пресі тощо. С.Єфремов змодернізував програму очоленої ним партії соціалістів-федералістів у тому сенсі, що федералізм розумівся ним як всеєвропейська спілка, у якій Україна є самостійною державою.

[177] Автор вже висловлював свій погляд на т.зв. федералізм і самостійництво українських діячів у статті "Про федералізм М.Грушевського" (Старожитності. – 1993. – Ч.13-14.)

[178] *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С.144; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С.353; див. також: *Винар Л.* Перший Універсал УЦРади: впровадження // *Грушевський М.* На порозі Нової України. – Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992. – С.200-201.

Пишучи свої "Спомини" у 1926 р. і перебуваючи під враженням конфронтації, чи не підсвідомо не відповідав у них М.Грушевський цьому критикові на закид у зраді ідеї незалежності Вкраїни.

Однаково негативно обидва вони поставилися до гетьманської Української Держави. Можливо, ставлення до С.Петлюри у 1920 р. дещо різнилося. М.Грушевський вже за кордоном негативно оцінив спілку з поляками, С.Єфремов вітав звільнення Києва від більшовиків польсько-українськими військами, вважаючи С.Петлюру єдиним реальним українським політичним лідером на цей час.

Велика різниця була в їх соціально-економічних поглядах: С.Єфремов — центрист, захисник інтересу середнього класу; М.Грушевський — лівий, виразник інтересів широких селянських мас. Ця метаморфоза М.Грушевського дивувала багатьох[179] людей, що багато років спілкувалися з ним і знали історика як статечного і поміркованого діяча. Дійсно, для людини, яка мала у власності два міські будинки у Львові й Києві, заміську віллу в Криворівні, земельну власність від батька на Північному Кавказі, гроші у різних банках, негація власності є річчю несподіваною. Принаймні для С.Єфремова (також вихідця з духовенства) це виглядало б логічніше. Власності той не мав, жив напівкомуною у звичайному двоповерховому будинкові разом з родиною Грінченків й Дурдуківських. Бідуючи, не маючи особливих засобів для існування, він мав єдиний скарб – багатющу бібліотеку. Тим не менше, саме С.Єфремов відзначився поміркованістю й зваженістю щодо проблем соціально-економічної перебудови українського життя.

І все ж, незважаючи на спільне в поглядах на засади економічної системи, між більшовиками і М.Грушевським-есером зяяла прірва. Історик не сприймав насильницької колективізації і розселянювання селянства, робив ставку на міцного селянина, а не люмпен-пролетаря. Він виступав за широке самоврядування для селянських громад, проти командування і дрібної регламентації життя села згори. Нова економічна політика й українізація означали відхід більшовиків від своєї старої лінії, давали ілюзорні, але як тоді багатьом здавалося, цілком реальні докази реформування комуністичної диктатури у загальнонародне демократичне представництво.

Повернення М.Грушевського в Україну було наслідком компромісу між українськими більшовиками й лівими та центристськими есерами. Більшовицька влада в Україні на той час не була однорідною, велася запекла внутрішня боротьба націонал-комуністів, у минулому в більшості тих же есерів і боротьбистів, проти комуністів "єдинонеділимої" орієнтації. В.Затонський і Л.Каганович в ті часи перебували в меншості. Централізатор Х.Раковський змушений був залишити Україну. Гринько, П. і М.Любченки, О.Шумський, М.Скрипник розраховували на підтримку своєї позиції колишніми есерами. В.Мазуренко, П.Христюк,

[179] О.Лотоцький писав, що з революцією почалися "велики скоки в протилежний бік, що завели його дуже далеко" В 1917 р. "з причин тогочасної політичної тактики, несподіваної тоді для близьких до нього людей і послідовно після доведеної до свого логічного кінця", порвалися стосунки з багатьма діячами попередньої доби (Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Т.1. – С.85; Варшава, 1933. – Т.2. – С.159).

І.Косак, І.Лизанівський та ін. першими прийшли на допомогу комуністичному, але українському урядові. Приїзд М.Грушевського фактично завершував цей процес складення цього хисткого й нетривкого союзу.

Українські комуністи, по суті, тоді залишалися "державниками" Для прикладу лише згадаємо про зустрічі в Парижі Миколи Скрипника й Ілька Борщака, де в розмові Микола Олексійович казав, що держава українська будується, що нема ще всіх українських земель в одних кордонах, натякаючи на Росію, і що М.Грушевський не народницький історик, як про нього писали історики-емігранти нового державницького напрямку, а найбільший український історик, якого навіть М.Покровський – російський централіст боїться[180] Або ж відомий виступ П.Любченка на ювілейному зібранні на пошану 60-річчя історика. Агітуючи М.Грушевського до марксизму, він тут же згадував про незалежну українську радянську державу. Для підсилення своєї позиції в зруйнованій Україні їм був доконче потрібний М.Грушевський.

Цю зацікавленість й використав історик для повернення в Україну і розгортання наукової праці. Певно, якби М.Грушевський бачив перспективи для продовження боротьби проти більшовицької навали і збройної перемоги українських політичних сил, він би не пішов на такий прикрий компроміс. Але такої можливості тоді не було.

Тому наукова робота у комуністичній Україні була фактично продовженням політичної діяльності, лише більш тривкими засобами науки, культури і просвіти. Недарма М.Грушевський у виступі на своєму ювілеї провів два головні політичні завдання для українства: 1) соборність земель і 2) українізація міст, створення українського пролетаріату й інтелігенції.

З більшовиками М.Грушевський змушений був вести подвійну гру. З одного боку, повернення було визнанням історика нової влади, з другого, в жодних офіційних заявах, у жодній науковій роботі він не вітав комуністичний лад, не виклинав своєї попередньої політичної й наукової діяльності. Більше того, він постійно засвідчував свої національно-демократичні погляди на противагу більшовицькій ідеології. Відзначення ювілею М.Максимовича, В.Антоновича, М.Драгоманова, УНТ, І.Франка, свого 60-річчя було викликом більшовикам, який говорить про неабияку мужність і принциповість М.Грушевського.

Винищення одного за одним "націонал-ухильників" в українському уряді більшовицьким центром з Москви зрештою поклало край плідній науковій діяльності М.Грушевського. Але зроблене за ці 5-6 років відносно вільної праці виправдало, як здається, сподівання історика. На жаль, він, як зрештою й інші, не міг спрогнозувати тотального морду й винищення цілого пласту нації та її культурного потенціалу кінця 20-х – у 30-і рр.

[180] *Борщак І.* Дві зустрічі. Микола Скрипник // Україна. – Париж, 1950. – Зб.4. – С.254-255.

Цей компроміс історика С.Єфремов, очевидно, називав "азіатським політиканством". Для Сергія Олександровича не існувало якоїсь принципової різниці між комуністичним Харковом і Москвою. Він органічно сприймав більшовизм монолітним російським явищем. А повернення з еміграції М.Грушевського, як уклін "Золотій Орді". Він сам, хоч і залишався в Києві, все ж був близький до непримиримої до більшовизму української еміграції. Звідси й листовне спілкування з Києва з Є.Чикаленком і Д.Дорошенком, з берлінським видавництвом Оренштайна, уендівським львівським "Ділом". Він був одним з небагатьох відкритих ворогів нової влади, що жив і працював під цією владою.

С.Єфремов живив у серці надію на падіння комуністичного режиму, але не хотів жодним чином вплутувати себе у внутріпартійну боротьбу пануючих класів. Не хотів робити того, що свідомо робив М.Грушевський. Це й викликало в нього лють і спалахи різкого гніву на історика з 1924 до 1928 рр. Можливо, лише 1924 р. у С.Єфремова з'явилась була якась примарна надія, що Михайло Сергійович стане на його позиції. Але вона не підтвердилася.

ЛЕОНІД ТИМОШЕНКО
Українське Історичне Товариство
Дрогобич, Україна

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ В ОЦІНЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Найвидатніший український історик Михайло Грушевський, як відомо, приділяв велику увагу історії української церкви, в тому числі й Берестейській унії. Його багата історико-церковна спадщина є об'єктом незмінного зацікавлення дослідників. Проте останнім часом в історіографії стала переважати метода критицизму щодо спадщини історика. Так, зокрема, з легкої руки академіка О. Пріцака, в літературі утвердилась думка, що М. Грушевський перейняв від М. Драгоманова упередження до унії та уніятів і застереження до православ'я.[1] Якщо одні дослідники заперечують національний пріоритет історико-церковних студій історика,[2] то інші ще катеґоричніше: упереджений підхід М. Грушевського до церковної історії довів, начебто, до вироблення хибного стереотипу в загальній історичній науці.[3]

Що ж, уніознавчі праці М. Грушевського зазнають критики не вперше. Свого часу рецензував їх І. Франко, відзначаючи "легковажність" оцінки історика діяльности грецьких патріярхів на Україні та недооцінку літературної спадщини І. Потія.[4] Однак якщо критичні зауваги І. Франка були продиктовані sine ira et studio (без гніву і пристрасті — лат.), в інтересі історичної правди і науки, то про вищенаведені судження цього не можна сказати. На нашу думку, вони є складовою частиною кількох мітологем навколо імени М. Грушевського, які традиційно повторюються у різноманітних ви-

[1] О. Пріцак, «Історіософія Михайла Грушевського», М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. 1, К., 1991, с. LXIV, І. Паславський, «Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії Михайла Грушевського», *Михайло Грушевський.* Збірник наук. праць і матеріялів Міжнар. ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського, Львів, 1994, с. 164.

[2] І. Паславський, *Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії української церкви,* Львів, 1994, с. 11.

[3] Т. Чорновіл, «Передмова», М. Стахів, *Христова Церква в Україні,* Львів, 1993, с. VIII.

[4] І. Франко, *Причинки до історії України-Руси,* Зібр. творів у 50-ти т., т. 47, с. 443.

даннях.[5] Як буде показано нижче, думка про упереджене ставлення М. Грушевського до унії та уніятів ґрунтується на неповній інформації про наукові та публіцистичні праці М. Грушевського різних періодів його життя та творчости. Зазначений висновок не стосується доволі суворої оцінки Й. Сліпого, який уважав М. Грушевського ворогом українського католицизму,[6] оскільки праця Й. Сліпого з історії української церкви була написана в засланні, де він, ясна річ, не мав доступу до всієї спадщини історика.

Проблема Берестейської унії та уніятської церкви в спадщині М. Грушевського потребує дослідження на всіх рівнях — джерелознавчому, історіософському та історіографічному. У пропонованій статті його погляди розглянено здебільшого в концептуальному, узагальнюючому пляні, хоч деякі моменти оцінок та зауваження джерелознавчого пляну також виступають. Метою даного дослідження не є, крім того, винесення якогось передчасного катеґоричного висновку, а намагання зрозуміти хід думок видатного історика, специфіку його становища до Берестейської унії та уніятської церкви на різних етапах її історії. Ретельний аналіз праць М. Грушевського та інших уніознавців XIX-XX ст., зроблений з позицій сучасної історичної науки, повинен сприяти об'єктивному насвітленню української історії.

Варто відразу зазначити, що ґенезу та переведення унії історик досліджує в контексті реалій української дійсности другої половини XVI — початку XVII ст. Його висновки щодо наслідків Берестейської унії стосуються саме цієї доби; вони доволі катеґоричні, переважно неґативні, хоч і достатньо виважені. Менш дослідженими є в його працях сторінки історії уніятської церкви XVIII-XIX ст. Становище в українському християнстві XIX ст., скажімо, аналізує він переважно в своїх популярних працях та публіцистиці. Нижче буде показано, що оцінки М. Грушевського цього періоду зовсім інакші, переважно позитивні. Ми вважаємо, що в цьому немає нічого суперечливого. Йдеться навіть не про еволюцію поглядів історика, оскільки розбіжність його оцінок уніятської церкви на різних етапах її історії зберігається і в працях 20-х рр. Мова йде про специфіку авторської концепції, авторське розуміння феномену Берестейської унії, які випливають із усієї сукупности праць М. Грушевського, починаючи від перших уніознавчих статтей 90-х рр. XIX ст. і закінчуючи працями 20-х рр. XX ст.

Історії Берестейської унії М. Грушевський присвятив великі розділи в V-му та VI-му томах «Історії України-Руси», значну частину праці «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці», менші розділи в «Ілюстрованій історії України» та «Нарисі історії

[5] Див. про це докл.: І. Гирич, В. Ульяновський, «Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського», М. С. Грушевський, *Духовна Україна*, Зб. творів, Київ, 1994, с. 521.

[6] Див.: О. Мишанич, *Митрополит Йосиф Сліпий перед «судом» КГБ*, К., 1993, с. 33.

українського народу». У 20-х рр. XX ст. він звертається до історії Берестя в праці «З історії релігійної думки на Україні» та 5-6-му томах «Історії української літератури». Цікавими і цінними є також його уніознавчі рецензії, статті, передмови до праць з історії української церкви тощо.

М. Грушевський почав цікавитись історією унії після переїзду до Львова 1894 р., про що свідчать його перші рецензії на праці українських, польських та російських істориків та літературознавців. Чи не першою його публікацією на тему унії є рецензія праць І. Франка та К. Студинського про «Пересторогу» в «Записках НТШ» 1896 р.[7] Рецензія є переважно джерелознавчою і в суперечку авторів щодо значення та наслідків унії М. Грушевський практично не увійшов (І. Франко оцінював унію критично і неоднозначно, К. Студинський — апологетично).

У рецензіях та замітках (передмовах), окремих статтях (зокрема, про митрополита О. Дівочку) та в публіцистиці кінця XIX — початку XX ст. сформувались методологічні засади ученого в оцінці унії, які знайшли свій дальший розвиток в «Історії України-Руси». Вони чітко проглядають також у його критичних зауваженнях на праці сучасних йому істориків церкви. Аналізуючи спадщину М. Грушевського, виділяємо два найсуттєвіші, на нашу думку, засадничі принципи його підходу до проблеми. По-перше, це принцип позаконфесійної оцінки Берестейської унії та релігійної боротьби в Україні; по-друге, оцінка унії із загальнонаціональних позицій двоконфесійного, після Берестя, українського народу.

Переїхавши 1894 р. до Львова, М. Грушевський зрозумів історичну вартість для України обох конфесій українського християнства. У дусі толерантности він розробляє їх історію, публікує документи, пише публіцистичні статті. Так, зокрема, в «Листах з-над Полтви» він заявляє: «...Наш нарід належить до двох церков і налягати на церковні ріжниці, пропаґувати церковну ексклюзивність — значило б причинятися до відломy галицької Руси від решти України-Руси, річи згубної для нашого народа...».[8] Цієї методологічної засади він дотримувався усе своє довге творче життя.

Праці М. Грушевського з історії Берестейської унії створювались не на порожньому місці. Уніознавство на кінець XIX ст. нагромадило значний джерельний потенціял, який, проте, в жодній історичній праці не знайшов ні повного охоплення, ні синтетичного узагальнення.

[7] М. Грушевський (Рец.), Dr. I. Franko, *Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 r.*, *Kwartalnik Historyczny*, 1895, I, s. 1-22; *Пересторога, руський пам'ятник початку XVII віка, історично-літературна студія д-ра Кирила Студинського*, Львів, 1895; *Причинки до історії унії, критичні замітки на розвідку д-ра І. Франка п.з.* "Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 г.", Львів, 1895, *Записки Наукового Товариства Шевченка* (далі — Записки НТШ), 1896, т. XII, Бібліографія, стор. 21-30.

[8] Observator, «Листи з-над Полтви», лист другий, *Літературно Науковий Вістник*, 1899, т. VI, с. 112.

Приступаючи до комплексного опрацювання історії Берестейської унії, історик чітко уявляв собі здобутки історіографії XVIII-XIX ст., дійшовши до висновку, що історіографія унії належить до найкраще вивчених проблем української історії, хоч і не у всіх ділянках однаково. Найкраще вивченим він уважав довершення унії, менше — її передісторію. Історія унії, резюмував М. Грушевський, «досі трактується занадто cum ira et studio і поступові в збиранню й збагаченню фактичного матеріялу далеко не дорівнює поступ в зрозумінню й справедливім обясненню сих фактів».[9]

На нашу думку, найбільшою заслугою М. Грушевського в дослідженні історії унії є його зусилля щодо узагальнення того величезного фактичного матеріялу, який нагромадився на кінець XIX ст. в українській та зарубіжній історіографії. Якщо дехто з його попередників ігнорував деякі важливі документи, то він не проминає практично жодного з йому відомих. Так, наприклад, він аналізує унійну програму руської ієрархії, викладену в 33-х артикулах, у той час як, наприклад, Е. Ліковський, автор праці «Унія Берестейська» (1896 р.), її просто не помічає.

М. Грушевський використав відомі йому джерельні матеріяли, без огляду на їх національну чи конфесійну приналежність. Це стосується передусім такої важливої групи джерел, як полемічна література обох таборів — уніятсько-католицького та православного. Так, у VI-му томі «Історії України-Руси» він розглядає поберестейську релігійну боротьбу крізь призму боротьби політичної і літературної. Проблему правосильности Берестейських соборів історик з'ясовує на основі літературної полеміки. Причому, якщо полемічну літературу вивчали перед тим переважно історики літератури, то в працях М. Грушевського чи не вперше вона використана для з'ясування найважливіших суто історичних, дискусійних та контроверсійних проблем історії Берестя (у працях Е. Ліковського, наприклад, посилання на полемічну літературу православної перспективи майже не зустрічаються). М. Грушевський критикував П. Жуковича за нехтування літературною полемікою, в результаті чого його праця «Сеймова боротьба православного західноруського дворянства з церковною унією» «при всім багатстві свого матеріялу» не давала повного «образу» релігійної боротьби.[10] Комплексне поєднання актового матеріялу та літера-

[9] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. V, К., 1994, с. 657.

[10] М. Грушевський (Рец.), Проф. П. Н. Жукович. Первое вмешательство западнорусских казаков в сеймовую борьбу с церковной унией; Убийство Иосафата Кунцевича; Первый польский сейм после убийства Иосафата Кунцевича; Перед козацким разгромом (варшавский сейм 1625 года); Новые материалы для начальной истории сеймовой борьбы с церковной унией; Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.), вып. I-IV, *Записки НТШ,* 1909, т. LXXXVII. Бібліографія, с. 182-183; Його ж: «Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.», *Записки НТШ,* 1913, т. CXIII, кн. 1, "Наукова хроніка", с. 161.

турних джерел є характерною рисою уніознавчих праць М. Грушевського. На нашу думку, такого вдалого поєднання двох основних видів джерел з історії унії не зумів досягти жодний історик: ні до, ні після М. Грушевського.

Розглядаючи ґенезу та проведення унії, М. Грушевський приходить до висновку, що тогочасний український національний рух проходив під знаком релігійно-церковним: відродження українсько-білоруської церкви. У ньому були сильними елементи національні й культурні, але гасло релігійне не раз виступало замість національних і політичних кличів, менш усвідомлених і популярних у народних масах.[11] Отже, характерною рисою епохи XVI-XVII ст. історик уважає підвищене значення релігійних моментів в українському національному і культурному житті, коли національні змагання є у величезній залежності від релігійних відносин. Причиною цього було те, що православна церковність в Україні в XIII-XV ст. наповнювалась національним змістом, наблизилась до потреб народного життя, а церковні мотиви опанували світогляд, обряд і творчість. Ще більшої сили досягли ці тенденції в XVI-XVII ст., під час боротьби за національну церкву.[12] До того ж у протиборстві Руси з Польщею до політичного антаґонізму додається контраст релігійний і культурний, котрий з утратою руської державности починає покривати контраст політичний. Звідси стає зрозумілим твердження М. Грушевського, що «знаменем української народности на західному фронті... стає «руська віра». «Віра ставала, — пише він, — найбільш болючим пунктом в тих обмеженнях і пониженнях, які терпів тепер на кожнім кроці український елемент від переможних польсько-католицьких кругів, і силою звичайної реакції ставала для сього пониженого українського елементу предметом особливого прив'язання, найбільш дразливим місцем, його національним знаменем і гаслом».[13] В іншому місці М. Грушевський наголошує, що руська православна церква була в ту пору «єдиним національним представительством української народности, її стягом національним, а заразом головною опорою національної культури».[14]

Історики минулого виводили передумови Берестейської унії із кризи православного церковного життя в Україні, яка різко загострилась в середині — другій половині XVI ст. М. Грушевський докладно зупиняється на проблемі причин кризи і приходить до висновку, що вона була спричинена значною мірою деструктивними умовами польсько-литовської окупації, діями польського католицького уряду, котрий загарбав права українсько-білоруської громадськости над церквою

[11] М. Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні,* М. С. Грушевський, *Духовна Україна,* с. 64-65.

[12] *Там само,* с. 41.

[13] М. Грушевський, *Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці,* М. С. Грушевський, *Духовна Україна,* с. 144.

[14] М. Грушевський, *Ілюстрована історія України,* Київ-Львів, 1912, с. 219.

(присвоїв право патронату і запровадив симонію), а також паралізував змагання суспільности до участи в церковних справах і контролі над ними. Православна церква була, зрештою, скинута зі становища державної до становища нижчої релігії. Корпція в православній ієрархії довела церкву до повного розстрою. Крім того, візантійсько-руське православ'я не задовольняло в цей час потреб суспільства (висихали візантійсько-слов'янські джерела східної церкви). Ще не закінчився процес наповнення православної церковности національним змістом.[15]

Аналізуючи передумови Берестейської унії, дослідник не обмежується характеристикою занепаду церковного життя в Україні. Подібний занепад і деморалізацію переживала і правляча католицька церква Речі Посполитої, в якій деґрадаційні процеси почалися ще раніше. Розстрій і деморалізація католицького духовенства, духовний і моральний занепад дійшли, в середині XVI ст., до крайности. Значно послаблювали становище польської церкви реформаційні течії.

Якщо українське суспільство намагалося подолати кризу шляхом посилення боротьби за національні інтереси, оздоровленням ієрархії, відновленням влади царгородських патріярхів, моральним скріпленням духовенства, піднесенням національної освіти, братським рухом та інш., то католицька церква відповіла ще в 60-70-х рр. Контрреформацією — пожвавленням відроджуваних інститутів католицизму, зокрема єзуїтського ордену. М. Грушевський вказує на те, що якщо католицька церква за допомогою вказаних заходів швидко вийшла зі становища кризи, то православна переживала найгірші часи. Зрештою, православ'я не витримало конкуренції з протестантизмом та реформованими інститутами католицизму.

Глибоко вивчив М. Грушевський історію плянів унії. Коли механічна заміна православ'я на католицизм виявилась неможливою, в польському панівному середовищі визріла ідея злучення католицької церкви з православною, тобто укладення унії шляхом приєднання православ'я до католицтва. Ці початкові спроби унії кінця XV — початку XVI ст. не увінчалися успіхом. У другій половині XVI ст. посилюється тиск на руську церкву з боку Царгороду, приїжджають патріярхи, які втручаються у внутрішнє церковне життя і чинять сваволю. У цих скрутних умовах ідея унії як виходу із кризового становища зароджується в умах панівних православних кіл Руси. У 80-х рр. XVI ст. православні ієрархи стають ініціяторами унії (першим виступив львівський владика Г. Балабан). М. Грушевський наголошує, що єпископи, зокрема Г. Балабан, задумали перейти під зверхність папи римського, щоб звільнитись від сваволі патріярхів. З іншого боку, перспектива прилучення до римської церкви відкривала пра-

[15] М. Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні; Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці,* с. 41, 51, 64, 146-147, 200.

вославним не тільки можливість духовних та культурних переваг, а й обіцяла чисто матеріяльні вигоди. Була ще одна мета — звільнитись від впливу братств, носіїв реформації православної церкви. Відтак українсько-білоруський єпископат перейшов на початку 90-х рр. на унійні позиції.

Православна історіографія традиційно надавала вирішального значення в переведенні унії єзуїтам та польському урядові. М. Грушевський не заперечує єзуїтсько-польського впливу на розвиток подій, проте не вирізняє його із загальноісторичного контексту. Клерикально настроєний уряд Жиґмонта III підтримав уніятську партію православної церкви. Московська держава переживала в ту пору застій і не могла вмішатися, як раніше, в українські справи. Склалися, таким чином, надзвичайно сприятливі умови для посилення боротьби за унію.

Унійні прагнення польсько-католицької сторони М. Грушевський добре з'ясував, хоч і не диференціював. Аналізує дослідник і програму руської ієрархії. Він уважає, що остаточна редакція артикулів унії зазнала впливу польського римо-католицького духовенства, вказує на поступки руських владик у доґматичних питаннях. На нашу думку, дослідник явно недооцінив національно-захисної спрямованости Берестейських артикулів, залишивши їм лише ролю документа, який кидає «цікаве світло на церковні відносини і становище владик-уніятів».[16] Можливо, згадана недооцінка випливала із переконання, що папська курія «вповні злегковажила собі домагання владик і спеціяльні обставини руської церкви», а обіцяного зрівняння з католиками уніятська церква так і не досягла.[17]

Цікавою є оцінка М. Грушевським акту прийняття унії в Римі 23 грудня 1595 р. Він уважає, що І. Потія та К. Терлецького «взяли під звичайний шабльон, який був вироблений для тих, що переходили з грецької віри на латинську, і по тому шабльону перевели приступлення їх до латинської церкви».[18] Варто зазначити, що й сучасна конфесійна історіографія подібно оцінює акт прийняття унії в Римі. Так, наприклад, І. Мончак порівнює його з «приєднанням навернених єретиків» чи коптійських монофізитів.[19] М. Соловій уважає, що владики прийняли в Римі «католицтво в доґматичному, а не в обрядовому значенні».[20]

М. Грушевський викладає історію Берестейських соборів у жовтні 1596 р. Представники уніятської партії розглядали собор лише як засіб для публічного прийняття католицьких доґматів, православні ж домагалися повалення самовільно укладеної, як вони уважали, унії. Розглянувши склад учасників соборів, М. Грушевський не зупиняється

[16] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. V, с. 588.

[17] *Там само,* с. 618.

[18] *Там само,* с. 598.

[19] І. Мончак, «Берестейська ідея Київської Церкви», *Богословія,* (Рим) 1988, т. 52, кн. 1-4, с. 78.

[20] М. Соловій, ЧСВВ «Божественна літургія. Історія — розвиток — пояснення», *Записки Чину Св. Василія Великого,* сер. II, сек. I, т. XX, 1964, с. 71.

на відмінностях джерельних свідчень щодо перебігу подій, оскільки важливішим є, на його думку, «головні моменти», що виступають в джерелах «вповні виразно». Відзначивши безуспішні спроби порозуміння, він приходить до висновку, що собор був «безповоротно розірваний, перше ніж розпочався», в результаті чого постали два осібні собори — православний і уніятський.[21] Сталося те, чого найбільше боялися: Русь розділилась. М. Грушевський уважає цей поділ нерівноцінним: по одній стороні стояв увесь православний загал, з усім майже духовенством і двома владиками; по другій — митрополит з п'ятьма владиками і «горсткою крилошан».[22]

Добре відомою є оцінка М. Грушевського наслідків Берестейської унії, яка, на його думку, «внесла роздвоєння серед православних і їх енерґію обернула на внутрішню боротьбу».[23] Наголошуємо, що згадана оцінка стосується тільки епохи пізнього середньовіччя і початку новітньої (модерної) доби. Ураховуючі ті обставини, що переговори з папою римським велись конспіративно і нагадували, за своїм характером, клерикальну інтриґу, він кваліфікував їх як змову владик проти своєї віри і суспільности. Два паралельні собори в жовтні 1596 р. поклали початок розколу української церкви.

М. Грушевський розглядає проблему правосильности берестейських соборів, яка й дотепер не знайшла свого остаточного наукового вирішення. Він недвозначно надає перевагу арґументам на користь правосильности православного собору, який відбувся під проводом патріяршого екзарха Никифора. На його думку, після затвердження рішень православного собору константинопольським патріярхом «всякі сумніви щодо правосильности постанов берестейського православного собора мусіли зникнути».[24] В іншій праці дослідник уточнює, що собор православних був канонічним з православного канонічного становища, чого ніяк не хотіла визнати уніятська сторона.[25] Справу Никифора, звинуваченого в шпигунстві на користь Туреччини, він вирішує на користь православних, уважаючи звинувачення не доказаним.[26]

Цікаво, що М. Грушевський не заперечує при цьому арґументів на користь правосильности уніятського собору на підставі того, що уніятська партія обстоювала позицію, згідно з якою перехід під зверхність Ватикану належить до компетенції митрополичого синоду, без участи світських. Він виразно стверджує, що проведення унії з огляду на підтримку її владою Речі Посполитої є юридично правосильним, вказує на «державну правосильність унії»,[27] що було

[21] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. V, с. 608, 610.
[22] *Там само,* с. 613.
[23] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. VI, К., 1995, с. 488.
[24] *Там само,* т. V, с. 615.
[25] М. Грушевський, *Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці,* с. 210.
[26] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. V, с. 615.
[27] *Там само,* т. VI, с. 559.

об'єктом критики та звинувачень православних.

Головною зброєю проти православних на користь унії М. Грушевський уважає право патронату польського короля. Саме завдяки підтримці польського уряду, унія не тільки утрималась в умовах загальної опозиції православних, але й мала добрі перспективи для дальшого розширення. Уніятська церква, започаткована 1596 р., існує як церква леґальна і офіційна. Однак привілейованою її історик не вважає, оскільки обіцяного зрівняння з католицькою вона так і не досягла. Ураховуючи ту обставину, що уніятська церква мала опіку Речі Посполитої тільки в ділянці її боротьби з православною церквою, він кваліфікує її як церкву «пів-протеґовану». При цьому факт розколу української церкви М. Грушевський трактує як поділ на офіційну (уніятську) і неофіційну (православну).[28]

Заслуговують уваги авторські характеристики творців унії, зокрема, постаті Іпатія Потія. В «Історії України-Руси», незважаючи на блискучі проблиски позаконфесійного наукового мислення, переважає все ж таки концепція «зрадництва» ієрархії руської церкви, а І. Потій характеризується незмінно як «відщепенець». У 20-х рр. М. Грушевський відмовляється від концепції «зрадництва», стає об'єктивнішим і говорить про єпископів-уніятів, що покинули стару церкву, в доволі стриманих тонах. У 5-му томі «Історії української літератури» він робить досить вдалу спробу об'єктивної оцінки постаті «апостола» унії. Він — організатор і політичний борець, одинока літературна сила уніятів, полеміст, проповідник, історик унії, рятівник її від занепаду. Незважаючи на могутню підтримку папської курії, королівської влади, католицького клиру й аристократії Польщі, тільки завдяки великій енерґії та здібностям І. Потія, його повній безоглядности і неперебірливости в способах боротьби, Берестейська унія не лишилася в умовах загальної ворожнечі православного громадянства такою ж порожньою справою, як унія Флорентійська.[29] Дослідник цілком справедливо вважає І. Потія головним промотором унійної програми та заходів руської ієрархії. Він їде до Риму для переведення унії, енерґійно збирає прихильників і зовсім природно, по смерті М. Рагози, очолює уніятську церкву. І. Потій безоглядно поборював православну опозицію, закривав церковні маєтки, добивався від уряду всіляких заходів до репресій, чим викликав завзяту ненависть серед православних. Відповідав православним тим же, був до самої смерти невгамовним, непримиреним, безоглядним і прославлений за те уніятами як аскет і праведник.[30] К. Терлецький, цей «старий грішник», відігравав лише ролю статиста, який образився на те, що після смерти М. Рагози митрополичий престіл дістався І. Потієві, а не йому і тому практично

[28] *Там само,* т. V, с. 618.

[29] М. Грушевський, *Історія української літератури,* т. V, кн. 2, К., 1927, с. 380.

[30] *Там само,* с. 383.

уникнув активної боротьби за унію. У відмові від концепції «зрадництва» руської ієрархії ми вбачаємо еволюцію поглядів М. Грушевського на Берестейську унію. В іншому ж його погляди не зазнали суттєвих змін.

Звертаємо увагу на те, що характеристика М. Грушевського Берестейської унії як акту, що розколов церкву та суспільство, зустрічається лише в «Історії України-Руси». У популярних нарисах, призначених для широкого загалу, подібні оцінки практично відсутні, що в цілому властиво для творчої методи історика, який, як відомо, намагався уникати синтетичних узагальнень.

Концепція історії Берестейської унії М. Грушевського далеко не бездоганна і в чомусь, напевно, перестаріла. Мало уваги історик приділяє уніятській стороні при насвітленні міжконфесійної боротьби після проголошення унії. Сама боротьба зображена переважно як боротьба проти унії, звідки випливає концентрація уваги на насильницьких діях уніятів; відповідні дії з боку православних історик зображує фрагментарно.

На перший погляд, симпатії М. Грушевського на боці православних. Він підкреслює слабкі моменти в арґументації уніятів, уважає їх полемічні твори слабшими в порівнанні з православними (наприклад, твір І. Потія «Антиризис» історик уважає нижчим арґументацією від «Апокризиса» Х. Філарета). Твір І. Вишенського «Писаніє к утекшим от православное веры епископом», з його погляду, дає убивчу характеристику мотивів унії.[31] Промовистою є назва одного з розділів VI-го тому: «Погром православних». Рідше дослідник відзначає справедливість уніятської полеміки. З його точки зору, звинувачення православних в «єретицтві» не позбавлене справедливости і є однією з найслабших сторін православної акції.[32] Він доказує навіть несправедливість звинувачення в фальсифікації уніятами листа Мисаїла до папи Сикста, який був опублікований з метою показу живучости флорентійської традиції.[33]

У кінцевому рахунку М. Грушевський не приймає жодної з сторін. Він приходить до висновку, що оскільки догматична різниця між православними й уніятами нагадує неперехідну безодню, то полеміка між ними є нескінченною і тому спроби переконати один одного безнадійні. Противники в цій фатальній боротьбі могли розраховувати хіба що на зміцнення почуття своєї моральної сили й правоти.[34] Перефразовуючи історика, можна сказати, що він досить переконливо сформулював суть міжконфесійної полемічної боротьби, яка фактично зводилась до того, щоб доказати кращість «своєї»

[31] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. VI, с. 553-559.
[32] *Там само,* с. 560.
[33] *Там само,* с. 559, 561.
[34] *Там само,* с. 564.

церкви у порівнянні з «меншовартістю» церкви супротивника.

Оцінюючи результати першого десятиріччя боротьби православних проти унії, М. Грушевський вважав успішнішим культурно-літературний напрям, який довів до великих моральних здобутків. Оскільки політична (головно парляментарна) боротьба тривких успіхів не мала, спольщення українців продовжувалось. Саме в цих умовах в обороні церковної справи стає козацтво, яке добивається відновлення православної ієрархії. 1621-1632 рр. М. Грушевський називає десятиріччям вільної української церкви, організованої під крилами христолюбивого запорозького воїнства.

Такий підхід відповідав концепції М. Грушевського, згідно з якою Берестейська унія трактується як акт, який дестабілізував на кілька десятиліть суспільство. Спробуємо вдуматися в хід думок ученого. Остання третина XVI — початок XVII ст. — це епоха першого національного відродження, перших кроків боротьби за національне визволення (перші козацькі повстання 90-х рр. XVI ст.), релігійний фактор у цій боротьбі є визначальним. Здавалося б, релігія та церква повинні б сконсолідувати суспільство, а вийшло навпаки: стався болючий розлам, який не сприяв (принаймні в той час) вирішенню першочергових завдань національного руху. Тому, напевно, його тлумачення подій скидається на оскарження Берестейської унії та наслідків, які вона викликала. Вочевидь, саме ставлення до Берестейської унії з точки зору «непроґресивности» її для розвитку національного руху тієї пори довело М. Грушевського до несхвальних її оцінок назагал.

У відповідности до своєї концепції трактує М. Грушевський боротьбу козацтва проти унії, відновлення православної ієрархії, релігійні мотиви Хмельниччини та інш. З цих же міркувань він неґативно оцінював діяльність П. Могили, який, з його погляду, позбавляв українське громадянство якого-небудь політичного чи національного проводу, хоч і зробив багато для піднесення української культури. Перехід Галичини на унію наприкінці XVII ст. він зображує як виключно насильницький.

Деякі поодинокі завваги історика щодо історії уніятської церкви періоду XVII-XVIII ст. є і цікавими і доволі симптоматичними. Він зазначає, зокрема, що наприкінці XVII ст. проголошення унії на західно-українських землях не зустрічає жодного значного енерґійного опору. У середині XVIII ст. унія утверджується на всьому просторі Західної України, за виключенням Буковини та придніпровського Правобережжя. З одного боку, це була гучна перемога над українським життям (церквою, національними традиціями, душею народу) і з цієї точки зору торжество унії було новим падінням національного життя. З іншого, М. Грушевський помічає, що розрахунки на те, що унія стане мостом до найтіснішого зближення з католицькою церквою та панівною польською народністю, а отже, приведе до повної денаціоналізації українців, не виправдались. В наслідок того, що уніятська церква не була зрівняна в правах з католицькою і залишилась в становищі нижчої, простонародної церкви, вона «зробилась незабаром

українським атрибутом в Західній Україні і не забарилася перетворитись в таку ж національну церкву, якою до тих пір була православна».[35] Завдяки збереженню обряду не відбувся розрив з традицією, а також зм'якшилися наслідки розриву з православною Україною. У той час, коли в підросійській Україні «батьківську» віру було підмінено змосковщеною офіційною церковною «казьонщиною» та мертвеччиною, в Галичині уніятська церква націоналізувалася і зв'язалася з народним життям, з інтеліґенцією та народними масами зв'язками не тільки релігійними, але й національними, культурними й політичними.[36]. В іншій праці М. Грушевський йде далі і приходить до висновку, що унія з національного погляду «відграничувала українську стихію на обох фронтах — і супроти Польщі і супроти Московщини».[37]

В українських землях, які наприкінці XVIII ст. відійшли до складу Росії, царизм знищив унію і на місце старих традицій української церкви ввів нові, абсолютно чужі їм «обруситальні» форми. Наголошуємо, що М. Грушевський уважав уніятську церкву кінця XVIII ст. національною українською; «відновлена» ж православна перетворилась в знаряддя обрусіння та русифікації.[38] На думку дослідника, «казенна» (державна) великоруська школа, церква і державність були в ту пору більшою загрозою для українського життя, ніж навіть польська культура. У результаті правобережні українські землі, що перейшли під владу Росії, надовго залишились відсталішими й більш пригнобленими, ніж будь-які інші українські області.

Характеризуючи стан уніятської церкви в «глухому» XVIII ст., М. Грушевський зазначує, що в цілому рівень культури українського життя, як і самої церкви, продовжує обнижуватись, головно через політику польської суспільности та церкви, які прагнули златинізувати та спольонізувати руський обряд. Історик відводить чільне місце в цій політиці василіянам, рекрутованим в ту пору переважно з поляків, під управою яких (з василіян формувалась уніятська ієрархія) «дійсно руська церква» прийшла в другій половині XVIII ст. до «сильного упадку».[39]

Ситуація радикально змінилась з переходом Галичини наприкінці XVIII ст. до складу Австрії, уряд якої немало зробив для піднесення просвіти і суспільного становища уніятської церкви. Культурний і національний ріст, який цілком виразно проявився вже в перші десятиліття XIX ст., був створений уніятським духовенством —єдиною верствою галицької інтеліґенції.[40] М. Грушевський неодноразово під-

[35] М. С. Грушевський, *Очерк истории украинского народа,* К., 1990, с. 290.
[36] М. Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні,* с. 113.
[37] Г. М. На українські теми. «О любви к отечеству и народной гордости», *Літературно Науковий Вістник,* 1907, т. 37, с. 504.
[38] М. С. Грушевський, *Очерк истории украинского народа,* с. 296-297; *Ілюстрована історія України,* с. 478.
[39] Observator, «Листи з-над Полтви», Лист другий, с. 102.
[40] М. С. Грушевський, *Очерк истории украинского народа,* с. 320; *Ілюстрована історія України,* с. 480-481.

креслює, переважно в публіцистиці львівського періоду творчости, ролю уніятського духовенства в національному відродженні XIX ст. У «Листах з-над Полтви» він виразно наголошує: «...В відродженню Галицької Руси руське (уніятське) духовенство відіграло головну й незмірно важну ролю. Воно репрезентувало Русь». В очах суспільства другої половини XIX ст. духовенство продовжувало залишатись провідником русинів, їх «авторитетами, національним ареопаґом».[41]

Як випливає із праць М. Грушевського, феномен Берестейської унії та греко-католицької церкви полягає в тому, що з дестабілізуючого фактора української дійсности кінця XVI-XVII ст. новоутворена українська церква змогла перетворитись у важливий чинник національного відродження. Ця воістину феноменальна трансформація значно прискорилась з переходом Галичини, де унія була прийнята найпізніше, до Австро-Угорщини із значно м'якшими політичними та світоглядними умовами. Зазначений висновок підтверджує припущення І. Гирича та В. Ульяновського про те, що залишаючись вірним православ'ю до кінця свого життя, М. Грушевський цілковито толерантно ставився до УГКЦ та її духовенства, що знайшло відбиток у його історичних працях.[42]

Цілком правомірними виглядають спроби сучасних істориків розглянути генезу Берестейської унії в контексті загальноевропейських релігійних і культурних процесів XVI ст., а також синтези східно-візантійської і західно-римської культур. Варто нагадати, що чи не вперше побачив згаданий ракурс проблеми М. Грушевський, який зазначав, що в ході релігійної боротьби наприкінці XVI — початку XVII ст. уніятська частина української церкви й суспільства почала пристосовуватися до науки, поглядів і напрямів латинської церкви, не розриваючи цілком зі старою візантійською традицією (з обрядом, літературною та артистичною стороною старої віри, з її культурною стороною взагалі). Зв'язок православної церкви з візантійською культурою й традицією був слабшим у порівнянні з культурними впливами латинського світу, яких зазнавала й православна суспільність. Ця обставина частково применшувала той фатальний розділ (глибоке провалля) між православними і уніятами в сфері культурній.[43]

М. Грушевський припускає у зв'язку з цим, що проміжне становище української культури між візантійсько-орієнтальним світом з одного боку і західно-латинсько-німецько-польським з другого, елементи яких сполучувала й оригінально перетворювала українська культура, не сприяв національному відокремленню, оскільки західні елементи наближали українське життя до польського, а візантійські — до московського, що за умови протекторату відповідних полі-

[41] М. Грушевський, «Листи з-над Полтви», Лист другий, с. 103.
[42] І. Гирич, В. Ульяновський, назв. праця, с. 523, 528.
[43] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. VI, с. 564.

тичних систем неминуче приводило до латинізації чи русифікації. Однак жоден із зазначених впливів не зміг здолати цілої української народности і надати їй якогось одностороннього напряму. У релігійній боротьбі кінця XVI — першої половини XVII ст., спрямованій в кінцевому рахунку проти польського фронту, національний рух мав настільки відчутний вплив, що західні елементи лише виразно відрізняли українську культуру від московської, а візантійські — від польської.[44]

У працях М. Грушевського 20-х рр. видвигується гадка, наскільки ризикованою для суспільства була спроба поставлення поруч старої національної церкви нової, що неминуче довело до роздвоєння та розпорошення національних сил.[45] Можна закинути історикові, що він помилявся, пов'язуючи перспективи розвитку національного руху в XVII ст. виключно з Реформацією і не бачив цих перспектив у зв'язку з виникненням уніятської церкви. Весь національний рух XVII ст., писав М. Грушевський в «Історії української літератури», розвивався «імпетом реформації», підготовленим сектантськими рухами попередніх століть і трансформованим львівським міщанством у другій половині XVI в.».[46] Водночас православну церкву першої третини XVII ст. він називав «національним українським палядіумом».[47] Важливо зрозуміти, що цих перспектив у зв'язку з унією не бачило й тогочасне українське суспільство. Прагнення збереження східного обряду асоціювалось в тогочасній свідомості із збереженням руської, тобто національної церкви. На нашу думку, творці унії не мали жодних сумнівів щодо необхідности збереження старої національної церкви і спочатку не прагнули до заснування поруч неї якоїсь паралельної церковної структури. Створення цієї структури було викликане необхідністю, зумовленою розколом церкви на Берестейських соборах. Цікаво, що ще й в XIX ст. «високі достойники уніятської церкви, її визначні представники та історики» вважали Берестейську унію нещастям Руси, «плодом зради народу і батьківської віри».[48] Усвідомлення власної національної суті з'явилось в уніятській історіографії лише наприкінці XIX ст., в час святкування 300-річчя Берестейської унії.

Варто підкреслити, що нерозуміння причин розколу української церкви та суспільства, що стався в Бересті, було недоліком усієї тогочасної історіографії. Визнавали, що унійна ідея є органічно здоровою ідеєю єдности Вселенського християнства, проте чому вона довела наприкінці XVI ст. до розриву, а не до об'єднання — це

[44] М.Г. «На українські теми», с. 504, 505.
[45] М. Грушевський, *Історія української літератури,* т. 5, кн. 2, с. 237-238.
[46] *Там само,* т. VI, К., 1995, с. 10-11.
[47] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. VII, К., 1995, с. 389.
[48] І. Франко, *З історії Берестейського собору 1596 р.,* Зібр. творів у 50-ти т., т. 46 кн. 2, с. 193.

питання залишалося довгий час нез'ясованим, якщо, звичайно, не сприймати серйозно висунуті ще в епоху полемічної боротьби «концепції» польсько-єзуїтських інтриґ, національної зради ієрархів і т.ін. Найбільшою помилкою тогочасної історіографії (свого роду «дитячою хворобою») було ототожнення унійних прагнень католицького і уніятського таборів. Польсько-католицький табір справді ставив собі за мету вирішити «руське» питання в католицькій Речі Посполитій шляхом польонізації та окатоличення. Своєрідним «містком» на шляху реалізації цього завдання повинна була стати унія. Однак це зовсім не означає, що цього ж прагнула й ієрархія руської церкви. Шляхом укладення реґіональної Берестейської унії на українсько-білоруських землях, певних поступок в доґматично-канонічних та обрядово-літургійних питаннях передбачалось зберегти руську церкву та її національний обряд від денаціоналізації. Проте згадані сподівання не виправдались вже на Берестейських соборах, оскільки православна опозиція ніяк не бажала повірити в те, що унія є лише частковим компромісом заради збереження цілого і не є, отже, національною зрадою. Конфлікт двох унійних програм (польсько-католицької і уніятської) був неминучим, що підтвердили й перші поберестейські десятиріччя, коли польський табір дуже швидко охолов до унії. З іншого ж боку посилював свій натиск православно-козацький табір, переконаний у тому, що він захищає «руську» віру від національної зради. У цих умовах (боротьби за виживання на два фронти) уніятська церква розбудовувала свою структуру, використовувала будь-які методи боротьби, здійснювала реформаторські заходи, зрештою, намагалася доказати, що вона не є зрадницькою. Але для цього був потрібний час, десятиріччя і навіть сторіччя.

Задумуючись над місцем історико-церковних студій М. Грушевського в уніознавстві XIX-XX ст., приходимо до висновку, що його праці становлять важливий етап в розвитку цієї важливої галузі історичної науки. Саме в працях М. Грушевського історія Берестейської унії вперше досліджувана цілісно та комплексно, на підставі існуючих та знайдених документальних джерел. Головне ж, на нашу думку, полягає в тому, що в його дослідженнях переважають загальнонаціональні пріоритети, які домінують над проявами конфесійного трактування подій та постатей. Не буде перебільшенням стверджувати, що методологічною орієнтацією історико-церковних розправ М. Грушевського було з'ясування зв'язку між становищем в українському християнстві і вирішенням першочергових завдань національного руху, який (зв'язок) не був сталим і змінювався протягом кількасотрічного поступу основних конфесій українського християнства. Цій засаді відповідали і його зауваження щодо відсутности безсторонности представників інших національних історичних шкіл — польської та російської. Є підстави говорити про започаткування М. Грушевським національної, справді наукової позаконфесійної історіографії історії Берестейської унії.

Сучасна наука розглядає ґенезу Берестейської унії на широкому

тлі взаємодії східно-візантійської та західно-римської культур, в контексті европейських релігійно-культурних явищ. Досить перспективним та продуктивним є напрямок дослідження історії унії як переговорного процесу з римською курією та урядовими і релігійними колами Речі Посполитої. У відповідності до цього вивчається і співвідношення унійних програм різних таборів, а також варіянтів унійних прагнень всередині кожного з них, проблема реалізації унійної програми руської ієрархії. Повоєнне уніознавство збагатило сучасні уявлення про унію і новими джерельними знахідками. Воно має відповідну джерельну та методологічну базу, хоч і продовжує зберігати певну диференціяцію.

ЛЕОНІД ЗАШКІЛЬНЯК
Львівський університет ім. І. Франка
Львів, Україна

М.ГРУШЕВСЬКИЙ І ГАЛИЧИНА (ДО ПРИЇЗДУ ДО ЛЬВОВА 1894 р.)

Відомо, що зв'язки М.С.Грушевського з Галичиною, яка перебувала у складі Австро-Угорщини, склалися задовго до його приїзду 1894 р. до Львова, щоб посісти кафедру всесвітньої історії з українською мовою викладання у Львівському університеті. Загальні дані про ці зв'язки знаходимо у автобіографіях, спогадах і публіцистиці видатного історика, мемуарах галицьких українських діячів О.Барвінського, Є.Олесницького, дослідженнях і публікаціях М.Возняка, Є.Пеленського, М.Антоновича, Л.Винара, О.Пріцака, І.Гирича та деяких інших. Однак останнім часом у науковий обіг впроваджуються нові документальні матеріали, котрі дозволяють розгорнути невідомі сторінки перших контактів М.С.Грушевського з Галичиною як під час навчання у Тифліській гімназії (1880-1886 рр.), так і в роки перебування в Києві (1886-1894 рр.). Серед нових матеріалів — щоденники М.Грушевського 1883-1884 рр. і 1888-1894 рр., епістолярна спадщина східно- і західноукраїнських громадських діячів — О.Барвінського, І.Белея, О.Кониського, В.Антоновича, І.Нечуя-Левицького, зокрема і самого Михайла Сергійовича, котрі раніше були малодоступні для дослідників. Ці матеріали складають джерельну підставу даної розвідки.

Архівні документи дають можливість досить докладно встановити той рубіж, коли юний Грушевський перетнув межу дитинства і вступив у юнацький вік. Цей перехід, що відбувся у стінах 1-ї Тифліської класичної гімназії, де Михайло перебував на правах повного пансіонера, супроводжувався помітним зрушенням в уподобаннях хлопця. 1 січня 1883 р. він зробив перший щоденниковий запис, у якому засвідчував, що в середині 1882 р. у його поглядах стався справжній переворот. "Я хочу в настоящем году отдаться изучению русско-украинской истории, — писав юнак, — и как в прошлом году на желании изучить словесность, в этом году Новый год застает меня на желании изучать историю"[1]

[1] Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА у Києві). — Ф.1235. — Оп.1. — Спр.260. — Арк.5-зв.

Про зміни у свідомості хлопця свідчать і його вірші того часу, в яких з 1882 р. починає безроздільно домінувати українська тема ("Україна", "Козак", "Я Малорос" та ін.).

Восени 1883 р. Михайло Грушевський розпочав вести щоденник, який відбив кристалізацію в його свідомості життєвої мети — служити Україні, бути, — як писав 17-річний юнак, — "передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну"[2]. Пізніше він згадував, що, крім впливу батька, вражень від поїздок на Україну і літератури, на нього вплинуло те, що батько передплатив для сина на 1882 р. часопис "Киевская старина", що відбивав ідеологію Старої Громади українофілів у Києві. У 1883 р. гімназист розпочав "громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання на матеріалі і за вказівками "Киевской старины""[3] Література посіла провідне місце в житті хлопця. Щоденник став для нього першим випробуванням пера, яке дозволило вже незабаром вдатись до перших літературних спроб[4]

Слід зазначити, що в період активної самоосвіти М.Грушевський знайомиться з Галичиною. 15 жовтня 1883 р. у щоденнику він зробив цікавий запис, що, відвідуючи знайомих, вичитив в одному з журналів про смерть "писателя русського" В.Барвінського. І далі він писав: "От там писано про пана Барвінського, що він от яку програму дав партії української: це ми, Галичани, кавалок русського, або, як кажуть, малоруського, 17000000 народа й мусимо бути таким же народом, як і другі, бо ми народ самостійний й от кацапів, як і од других народів словенських, різнимось"[5]

Це було перше знайомство М.Грушевського з Галичиною. А далі воно розширилось уже без його волі. Навесні 1884 р. він вислав до свого найулюбленішого українського письменника І.С.Нечуя-Левицького свої перші оповідання. Доброзичливий відгук знаного письменника надихнув юнака до літературної роботи. І.С.Нечуй-Левицький уже від кінця 60-х рр. XIX ст. співпрацював з галицькими народовцями, з якими його звів П.Куліш[6] Ранні твори Грушевського він переслав редактору львівського "Діла" Ів.Белею, який 1885 р. (ч.66-68) надрукував оповідання "Бех-аль-Джугур" у органі галицьких народовців під псевдонімом М.Заволока. У грудні того ж року Нечуй-Левицький писав Белею, що М.Заволока написав повість "Свої і чужі", яку він незабаром пришле в Київ, а звідти він уже передасть її до редакції "Діла"[7] Очевидно, повість "Свої і чужі" дійшла до Белея, тому що в кінці грудня 1885 р.

[2] Див.: *Грушевський М*. Щоденник (1883-1884 рр) // Київська старовина. — 1993. — №3-5.
[3] *Він же*. Спомини // Київ. — 1888. — №12. — С.120-121.
[4] Докл. див.: *Він же* Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — К., 1928. — С.5-6.
[5] Київська старовина. — 1993. — №4. — С.17.
[6] Див.: *Возняк М*. З листування Ів.Нечуя-Левицького з галичанами // Науковий збірник. — К., 1927. — С.97.
[7] Там же. — С.106.

Нечуй-Левицький у листі до Белея просив: "Пане Белей! Будьте ласкаві, передайте "Свої й чужі" в редакцію "Зорі", бо воно для "Діла" дуже велике"[8] Редакція "Діла", яка посідала й інші ранні оповідання Грушевського, не видрукувала їх, що дало підстави Нечуєві-Левицькому 9 березня 1886 р. ще раз нагадувати Белею: "...Заволока прислав міні другу частку своєї повісті, котру я передам Вам разом з рукописом обписання Миколаева, лиманів та Одеса... Чом Ви не печатаєте оповідань Заволоки? Шкода!"[9] Пізніше Грушевський самокритично зазначав, що редакція "Діла" не надрукувала інших його ранніх творів, бо вони були слабкими[10] Разом з тим, Нечуй-Левицький розгледів у тифліському гімназистові обдарованого юнака. У листі до О.Кониського в травні 1885 р. він писав так: "Маємо нового і талановитого бельлетриста, Мих.Заволоку; обіцяє велику родючість, бо йому сливе 17 літ, а він написав оповідання: "Кутя", кавказький переказ, і першу частину повісти: "Свої й чужі". Це все думаю оддати в редакцію "Зорі". Стиль Заволоки ясний, язик літературний. Оповідання тягнеться гладенько"[11]

Нечуй-Левицький не згадує в своїх листах про вірші Грушевського, яких на той час у юнака назбиралось чимало[12] Хлопець критично ставився до своїх спроб віршування. У записній книжці він у червні 1883 р. писав, що "з римою не в ладу", почуття у слові виразити не в силах, його вірш "тяжкий і часто зовсім того, що хочу, не виражає", але поезія залишається його єдиною відрадою і іноді йому здається, що він може творити[13] Можливо, перу юного Грушевського належать два вірші (передані Нечуєм-Левицьким — ?) у львівській "Зорі" з жовтня 1885 р., підписані псевдонімом "Незнакомець", вміщені під рубрикою "З України". За тематикою, змістом і особливостями стилю ці вірші ("Хотів би я поетом бути..." і "Тяжко мине братику...") дають підстави припускати авторство Грушевського[14] Нам не вдалось розшукати у редакційних матеріалах "Зорі" і "Діла", листуванні їх редакторів (І.Белея, О.Партицького, О.Огоновського) якихось слідів, які б давали підстави стверджувати цей факт цілком достовірно. Нема цих віршів й у збережених чернетках Грушевського. Але аналогія за змістом і формою з іншими тогочасними віршами юнака не викликає сумніву.

1886 р. М.Грушевський став студентом історико-філологічного факультету Київського університету. Початок навчання співпав з пси-

[8] Там же. — С.107.

[9] Там же.

[10] *Грушевський М*. Спомини // Київ. — 1988. — №12. — С.127.

[11] *Возняк М*. Матеріяли до історії українського письменства XIX в. — II. З листування Ів.Левіцького з Ол.Кониським і Ом.Огоновським // Життя і мистецтво. — Львів, 1920. — Ч.2. — С.67.

[12] Неопубліковані юнацькі вірші Грушевського збереглись у фонді Грушевських у ЦДІА у Києві (Ф.1235. — Оп.1. — Спр.260), а також у ЦДІА у Львові (Ф.401. — Оп.1. — Спр.56). Останню збірку він назвав "Зібрані кращі вірші Михайла Сергієнка Заволоки Р.Б." — Арк. 34.

[13] ЦДІА у Києві. — Ф.1235. — Оп.1. — Спр.260. — Арк.34.

[14] Зоря. — Львів, 1885. — Ч.20 (15(27) жовтня). — С.236-237.

хологічною кризою, пов'язаною з випускними іспитами в гімназії. Вона залишила відчутний слід у свідомості молодої людини[15] Тільки на 2-му році навчання студент Грушевський почав виходити з стану депресії і вимушеного аскетизму. Знову на допомогу йому приходить щоденник, який він починає провадити з літа 1888 р.[16] Записи допомагають зняти нервове напруження і вилити на папір болючі роздуми. Поступово студент увійшов у коло української громадівської молоді, зокрема, в середовище молоді, яка гуртувалась навколо О.Я.Кониського. Якщо в науковому плані Михайло працював під керівництвом В.Б.Антоновича, то в громадсько-політичному — без сумніву, був наближений до О.Я.Кониського. Хоча слід зазначити, що в кінці 80-х — початку 90-х рр. XIX ст. усі найголовніші справи київської Старої Громади, — як випливає з листів О.Я.Кониського до галицьких діячів, — вирішувались колегіально В.Б.Антоновичем ("Пасічником"), О.Я.Кониським ("Перебендею", "Фаустом") і В.Н.Вовком-Карачевським ("Гуменним").

Саме в середовищі київської Старої Громади у 1885-1887 рр. виникли проекти пожвавлення діяльності галицьких народовців і використання українським рухом тих конституційних прав, які існували в Австро-Угорщині для поширення національної свідомості серед українців в австрійській та російській Україні. З цією метою під час декількох приїздів В.Б.Антоновича й О.Я.Кониського в Галичину, а О.Барвінського до Києва було вирішено заснувати новий часопис "Правда", який би став органом єднання двох розділених кордоном частин України й утвердження національної самосвідомості, а також добиватись відкриття кафедри української історії у Львівському університеті, перетворення Товариства ім.Т.Г.Шевченка у наукове[17] Душею і двигуном реалізації цих проектів був О.Я.Кониський, який діяв переважно через О.Барвінського. Останній з допомогою киян нав'язав тісні стосунки з поляками — колишніми хлопоманами (А.Хамець і А.Тележинський), які обіймали впливові посади у Відні та Львові і підключили до справи відомих польських політиків консервативного плану, зокрема князя А.Сапєгу[18] Справа прямувала до українсько-польського порозуміння, котре повинно було забезпечити сприятливі умови для українського громадсько-культурного розвитку в Галичині за рахунок лояльності стосовно австро-угорського уряду і польських правлячих кіл цієї провінції. Київські громадівці свідомо йшли на такий своєрідний компроміс. Про це рішення у іншомовній формі повідомляв О.Барвінського в листі від 22 липня 1887 р. О.Кониський: "Переговоривши учора з Пасічн[иком]

[15] Докладно описує випадки сам Грушевський: Як я був белетристом? // *Грушевський М*. Під зорями... — С.5-6.

[16] Щоденник 1888-1894 рр. підготований до друку у виданнях Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України. Рукопис його зберігається у ЦДІА у Львові (Ф.401. — Оп.1. — Спр.60).

[17] Див.: *Барвінський О*. Спомини з мого життя. Друга часть (1871-1888). — Львів, 1913. — С.229-239, 373-380; *Він же*. Заснованнє катедри історії України в львівському університеті. — Львів, 1925. — С.10-12.

[18] *Він же*. Заснованнє катедри... — С.3-4.

(В.Б.Антоновичем. — *Л.З.*) та Гумен[ним] (В.Н.Вовком-Карачевським. — *Л.З.*), тому й благаєм Вас брати хутор (часопис. — *Л.З.*) на оренду й перший лан засіяти 1 вересня... Запевняємо Вас що крамарі (поляки. — *Л.З.*) то хлібороби, одержавши Ваш прейскурант, кинуться як пчоли на патоку, хоча не без того, що инчі будуть гавкати й шкодити“[19]

Результатом першого компромісу з поляками був початок видання восени 1888 р. часопису ”Правда“, який формально редагував Є.Олесницький, а фактично робили О.Кониський і О.Барвінський, матеріали ж поступали переважно через Кониського з російської України[20] у серпні 1888 р. О.Кониський писав О.Барвінському, що цими днями ”вислав Возовикові (А.Тележинському. — *Л.З.*) доброго насіньня (матеріали для ”Правди“. — *Л.З.*), а завтра піде частина на Ваші руки: й те й друге такого гатунку, що єго непримінно треба висіяти на перший лан“[21] Серед цих матеріалів до Львова пішли дві рецензії М.Грушевського, які незабаром були надруковані у І-му томі ”Правди“ 1888 р.[22] Ще надсилаючи матеріали до Львова, О.Кониський рекомендував О.Барвінському схему складання 2-го випуску І-го тому ”Правди“, в якій на 5-й позиції вмістив рецензію М.Грушевського — ”Про Первольфа“[23] Таким чином розпочався новий період співробітництва майбутнього історика у галицьких виданнях.

Це співробітництво розпочалось не без певних вагань з боку молодого історика. 4 вересня 1888 р. він записав у щоденнику: ”Просят літературної праці. Мині сегодня прийшла гадка, якби я подав їм був вірші, що написав за останній час; поглузували чи покивали головою. Чи не єсть це лицемеріє, як я повожуся з ними або пристану“[24] На літературну працю Грушевський не зважився, хоча мав у запаснику декілька не друкованих белетристичних творів. Він обмежився рецензіями, які торкались проблем слов'янської спільності, котра на той час переживала стадію переходу від слов'янофільства до неославізму у зв'язку з назріванням суперечностей між центральними державами і Росією, яка намагалась використати національний рух слов'янських народів для послаблення пангерманізму. Загальнослов'янська проблематика цікавила М.Грушевського. У ”Споминах“ він писав, що ще в

[19] Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів. (далі — ЛНБ. ВР.). — Ф.11 (Барвінські). — Спр.1435/п.98. — Арк.23-23-зв.

[20] Фінансування перших томів ”Правди“ здійснював кн.А.Сапєга через А.Тележинського — Див.: Листи А.Тележинського до А.Сапєги (ЛНБ. ВР. — Ф.103 (Сапєги). — Спр.731-IVc. — Арк.80).

[21] ЛНБ. ВР. — Ф.11. — Спр.1435/п.98. — Арк.80.

[22] *Гр.Ш-ь [М.Грушевський]*. Первольф. Славяне, их взаимные отношения и связи. Т.П.Славянская тема в литературе в XVIII в. Варшава, 1888 // Правда. — 1888. — Т.1. — С.136-142; *Г і Ф. [М.Грушевський і І.Франко]. Урсин.* Очерки из психологии славянского племени. Славянофилы. СПб., 1887 // Там же. — С.203-208.

[23] ЛНБ. ВР. — Ф.11. — Спр.1440/п.98. — Арк.12.

[24] ЦДІА у Львові Ф.401. — Оп.1. — Спр.60. — Арк.7.

старших класах гімназії пережив романтичний період захоплення ідеями слов'янської спільності. "...Слов'янське братство, — писав Грушевський, — виростало до чогось подібного до релігії і будило в мені емоції, подібні до релігійних"[25] Однак на той час романтизм уже поступився в нього більш реалістичному підходу до слов'янофільства у будь-яких його проявах — панславізмі чи полонославізмі. У коротких рецензіях молодий дослідник змістовно змалював сутність слов'янського питання: прагнення до національної самоідентифікації пригноблених слов'янських народів, що народилось під впливом ідей ренесансу і гуманізму, зустріло підтримку і було вміло використане великодержавними аристократичними елітами спочатку Речі Посполитої, а потім Росії. Рецензент виступав рішучим противником ідей слов'янської єдності, вважаючи, що вони вступають у суперечність з ідеями гуманізму і демократії, самовизначення народів, незалежно від їх расової або племінної приналежності.

Дещо пізніше, 1893 р., М.Грушевський надрукував у львівській "Правді" ще одну рецензію під назвою "Нова критика неославянофільства", в якій змалював еволюцію російського слов'янофільства і його трансформацію у неославізм, котрий прагнув обгрунтувати виняткову роль Росії серед інших слов'янських народів необхідністю збереження існуючих консервативних підстав імперії, які, ніби, намагаються зберегти засади "народного духу", що протистоять "розтлінному" західному лібералізму. М.Грушевський вважав таку еволюцію слов'янофільської ідеології цілком закономірною, оскільки вона спиралася на ідеї "месіанізіму", національної виключності, на уявлення, — як він пише, — що "свій народ має зовсім окремі, незвичайні ознаки, котрі далеко ліпші, важніщі..." Натомість він робить наголос на тому, що національний рух "повинен бути щиро демократичний... подібно до того як ми поважаємо права особистості і гидуємо рабством"[26] Ці рецензії молодого дослідника своїм вістрям були спрямовані проти неославістичних тенденцій, котрі, у відповідь на поширення пангерманізму, підтримувались політичними колами Росії серед слов'янських народів Німеччини й Австро-Угорщини. М.Грушевський, — і це слід підкреслити, — виступав як рішучий противник будь-якого єднання на расовій або національній основі, протиставляючи йому співробітництво і зближення народів на гуманістичних, демократичних засадах.

[25] Київ. — 1988. — №12. — С.122. Докл. див.: *Зашкільняк Л*. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. — Львів, 1994. — Вип.46.

[26] *Хлопець [М.Грушевський]*. Нова критика неославянофільства // Правда. — Львів, 1893. — Т.XIX. — С.567-568.

[27] *[М.Грушевський]*. Українська шляхта в XVI-XVII вв. // Правда. — Львів, 1889. — Т.III. — Вип.IV. — С.67-71. Ця публікація не ввійшла до бібліографії праць Грушевського. Про своє авторство він однозначно згадує в огляді "Нові видання Київської Археографічної комісії" (Правда. — Львів, 1891. — Т.III. — Вип.VIII. — С.310).

У 1889 р., будучи студентом III року навчання, М.Грушевський передав через Кониського для публікації в "Правді" ще два огляди-рецензії, котрі були надруковані у III і IV томах. Перший присвячувався аналізу монографії і документальної публікації М.Стороженка про шляхетські сеймики в українських землях другої половини XVII ст.[27] Цей огляд став етапом у розробці власної концепції Грушевського щодо еволюції української шляхти, яка, на його думку, в силу егоїстичних прагнень до соціальних і політичних привілеїв зрадила свої національні традиції. Цю концепцію, цікаву з точки зору підходу до проблеми співвідношення соціальних і національних інтересів, він продовжував розвивати в багатьох наступних працях, включаючи й "Історію України-Руси"

Друга досить обширна рецензія окреслювала з історичного боку становище євреїв в Україні у зв'язку із працями петербурзького історика Д.Бершадського і подавала докладні історичні факти формування т.зв. "єврейського питання", котре виникло внаслідок небажання панівних шляхетських верств Польщі рахуватись з особливостями національних традицій і звичаїв цього народу[28]

1889 і 1890 рр. М.Грушевський присвятив роботі над темою, виставленою факультетом на медаль. Це була тема, котру запропонував В.Б.Антонович у межах т.зв. "поземельного вивчення" історії руських територій. Обрана Грушевським, вона стала його першим грунтовним монографічним дослідженням — "Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст." Опрацювання забрало у початкуючого історика багато часу і нервових сил. Достатньо для прикладу навести кілька записів у щоденнику з липня 1889 р., коли Михайло відпочивав з батьками на хуторі неподалік Залізноводська. 21 липня він записує, що "вчора задав собі маленьку епітимію за те, що не дочитав і заснув, сьогодня вночі прокинувся о третій годині і вичитав". А 29 липня занотував: "...Вечорами сон пройшов і я тепер сижу роблю до 12 [годин] й більше й робицця по ночі легко і наче добре"[29] Робота була настільки напруженою, що Грушевський на певний час покинув провадити щоденник. Таке з ним траплялося декілька разів у період найвищого нервового напруження.

Опрацювання теми співпало із завершенням навчання в університеті і складанням державних іспитів, які були дуже серйозним випробуванням для студентів. Не вдаючись у деталі[30], зазначимо, що у два етапи (в травні і вересні 1890 р.) М.Грушевський склав усні іспити з 4-х предметів (латинська та грецька філологія, римська та грецька історія, історія мистецтв, філософія), отримавши з усіх предметів оцінки "весьма удовлетворительно", тобто "відмінно"[31] Це дало можливість отри-

[28] *М.С.Г. [Грушевський М.].* Українські жиди // Правда. — Львів, 1889. — T.IV. — Вип.X. — С.27-40.

[29] ЦДІА у Києві. — Ф.1235. — Оп.1. — Спр.25. — Арк.6, 7.

[30] Більш докладний опис подано нами у післямові до видання щоденника М.Грушевського.

[31] Див.: *Гирич І.* Архів М.Грушевського // Київська старовина. — 1992. — №1. — С.32 (копія диплому Грушевського про закінчення Київського університету).

мати диплом 1-го ступеня, який відкривав шлях до залишення в університеті для підготовки до професорського звання або, іншими словами, для вступу у магістерію для підготовки магістерської дисертації. Так незабаром, не без певних перешкод, і сталось.

Через велику зайнятість М.Грушевський у 1890 р. опублікував у "Правді" лише коротеньку (декілька рядків) замітку про книжечку Цупкого "Байки", що вийшла в Одесі 1889 р.[32] З осені 1890 р. випускник, не чекаючи розв'язання питання про магістерію, приступив до опрацювання нової теми про Барське староство, яку йому рекомендував науковий керівник В.Б.Антонович[33] Надалі тісні наукові зв'язки лучили Грушевського з Антоновичем. Але громадське життя гуртувалось у колі О.Я.Кониського, за рекомендацією якого він увійшов і незабаром очолив українську т.зв. "семінарську громаду"[34] Перебуваючи в колі Кониського, до помешкання якого, згідно зі щоденником, він приходив мало не кожного дня, молодий історик був у курсі планів і діяльності цього невтомного українського діяча, зокрема, стосовно створення в Галичині осередку національної культури. Грушевський усе більш активно бере участь у реалізації планів старшого колеги. 4 грудня 1890 р. у одному з листів до О.Барвінського О.Я.Кониський занотував: "2. На сім тижні Хлопець (Грушевський. — *Л.З.*) пошле до Вас критіку Евфименчинної праці про лівобережну шляхту. Мусите її — хоч би що розпочати <u>в січні</u>: така умова sine gua non"[35] Невідомо з яких причин, швидше всього з вини самого Михайла, який не встиг вчасно завершити роботу, але вказаний огляд-рецензія праці О.Єфименко був видрукований лише в січні 1892 р.[36]

Високо оцінюючи працю української дослідниці О.Єфименко "Українська шляхта й її доля", Грушевський користується нагодою для дальшого розвитку своєї концепції еволюції української шляхти в східноукраїнських землях, яка, на відміну від шляхти Правобережної України, витворилася з козацької старшини у XVII-XVIII ст. Ця нова українська шляхта, на думку рецензента, віддала перевагу соціальним інтересам над національними і, тим самим, зрадила свій народ. Вчений докладно обгрунтовує зовнішні та внутрішні причини такого явища, покладаючи вину за такі наслідки на саму шляхту. Не заглиблюючись у вказану проблематику, згадаємо побіжно лише одне цікаве зауваження молодого тоді історика щодо причин розколу між народом (громадою) і шляхтою. М.Грушевський закидає українській шляхті

[32] Правда. — Львів, 1890. — Т.II. — Вип.V. — С.168.

[33] Докладніше роботу Грушевського над магістерською дисертацією показав М.Г.Крикун у післямові до перевидання "Барського староства".

[34] Про громаду досить докладно написав у спогадах О.Лотоцький: Сторінки з минулого. — Варшава, 1932. — Ч.I. — С.53-67 та ін.

[35] ЛНБ. ВР. — Ф.11. — Спр.1436/п.98. — Арк.42.

[36] *Хлопець [Грушевський М.]*. Нова розправа про українську шляхту (задніпрянську) // Правда. — Львів, 1892. — Т.XII. — Вип.35. — С.63-64; Вип.36. — С.185-192.

(інтелігенції), котра повинна була провадити народ до нових демократичних форм, а не змогла висунути з своїх рядів жодного провідника, здатного вийти за межі традиційних уявлень про "шляхоцькі принципи", на яких засновувалась тогочасна Річ Посполита.

Натомість 1891 р. у двох випусках львівської "Правди" з'явився огляд нових видань Київської археографічної комісії — "Архива Юго-Западной России" (част.V, т.II і част.VII, т.II), підготований М.Грушевським[37] У ньому історик повторює, додаючи свої матеріали, висновки упорядника частини VII "Архива" професора Київського університету М.Ф.Владимирського-Буданова про те, що колонізація українських степових земель у XV-XVI ст. відбувалася переважно за рахунок українського населення і йшла двома шляхами — "вільним" і державним, котрі неминуче повинні були увійти в конфлікт, тому що "вільна" колонізація народила новий соціальний стан — козацтво, а т.зв. державна — поширювала шляхетсько-панщинний устрій.

Щоденник М.Грушевського також дає свідчення про те, що молодий історик був у курсі контактів О.Я.Кониського з Галичиною. 5 травня 1890 р. Михайло, який із зрозумілих причин дуже скупо відбиває у щоденнику своє громадське життя, все ж записав: "Учора казали що Б[а]рв[інський] дуже просить запомоги"[38] Очевидно, йшлося про гроші на видання "Правди".

Ще однією справою, котра захопила О.Я.Кониського на рубежі 80-90-х років, було перетворення Товариства ім.Т.Г.Шевченка у наукове на зразок академічного товариства (за словами Кониського, на зразок "сербського наукового "Друштва""). У лютневому випуску "Правди" за1890 р. у непідписаній статті невтомний О.Кониський обгрунтував цю ідею[39] Реалізатором ідеї у Галичині був усе той же О.Барвінський і коло народовців, котре наприкінці 1889 р. утворило народовську громаду, що прагнула організувати народні сили на самостійних підставах і зв'язку з Наддніпрянською Україною[40] Загальні збори Товариства влітку 1890 р. апробували ідею перетворення у наукове. Але перетворення передбачалось здійснити після випуску в світ 1-го тому "Записок НТШ", котрі мали засвідчити наукову спроможність української інтелігенції. Незважаючи на відчайдушні зусилля О.Кониського, зібрати матеріали для 2-го тому в 1890-1891 рр. не вдалось. У листах до О.Барвінського 1890 і 1891 рр. Кониський постійно жалівся на те, що кращі національні сили відмовляються від його пропозицій лише обіцянками, а реальних матеріалів немає. 19 серпня 1891 р. у черговому листі О.Ко-

37 *Хлопець [Грушевський М.].* Нові видання Київської Археографічної Комісії // Правда. — Львів, 1891. — Т.III. — Вип.VIII. — С.309-312; — Т.IV. — Вип.XII. — С.368-374.

38 ЦДІА у Львові. — Ф.401. — Оп.1. — Спр.60. — Арк.77.

39 Див.: *Возняк М.* Ол.Кониський і перші томи "Записок" (з додатком його листів до М.Дикарева) // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка (далі — Записки НТШ). — Львів, 1929. — Т.150. — С.339.

40 *Барвінський А.* Заснованнє катедри... — С.3.

ниський у сильному роздратуванні висловлював зневіру в "старі" сили і додавав: "...Звідсіль коли є яка надія, так хиба на М.С.Г. (Грушевського. — *Л.З.*) та на голоту"[41]

З пропозицією подати наукову статтю до 1-го тому "Записок НТШ" Кониський звернувся до магістранта Грушевського десь навесні 1891 р. 5 травня останній записав у щоденнику, що мусить "скоріще братися за рецензію й рух"[42]. Під "рухом" слід розуміти статтю, котра пізніше відкрила 1-й том "Записок НТШ" під назвою "Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці"[43] Статтю він написав, як видно з щоденника, в жовтні-грудні 1891 р.[44] Праця викликала тривалу дискусію в пізнішій українській історіографії, але складала важливий елемент його концепції української історії. Зокрема, прагнучи протиставити народно-громадський і князівсько-дружинний устрій як провідні засади т.зв. "болохівських князів" середини XIII ст. Ці князі виступили проти підпорядкування галицько-волинському князю Данилу Романовичу, вважаючи за краще залишитись під контролем татар, які не втручались у життя громади, а обмежувались лише збиранням данини. Майбутні дослідники показали, що М.Грушевський тут помилявся, не враховуючи наслідків татарського осадництва в українських землях.

Важливо підкреслити, що стиль, методика і джерельно-теоретичний рівень статті київського магістранта суттєво відрізнялись від праць тогочасних українських істориків, відбиваючи нові явища в європейській історіографії, пов'язані з посиленням уваги до теоретично-пізнавальних аспектів історичної науки. Такий стиль не відразу був сприйнятий у Галичині. В щоденнику 24 січня 1893 р. М.Грушевський з певною образою зазначив, що в галицькій "Зорі" його статтю у 1-му томі "Записок" назвали "заспеціальною"[45]

Загалом ставлення до нового видання і діяльності всієї групи народовців О.Барвінського через їх орієнтацію на угоду з польськими консерваторами і політику т.зв. "нової ери" було неоднозначним, супроводжувалось опором, з одного боку, москвофільського та радикального таборів, а з другого — частини народовців. Уже в той час проявилась відмінність зовнішньополітичної орієнтації східно- і західноукраїнської інтелігенції, якій судилось відіграти драматичну роль у період визвольних змагань 1919-1920 рр. Галицька інтелігенція, зазнаючи постійних утисків з боку поляків різної політичної орієнтації, зневірилась у можливості й життєздатності польсько-української угоди в Галичині; у

[41] ЛНБ. ВР. — Ф.11. — Спр.1436/п.98. — Арк.73.
[42] ЦДІА у Львові. — Ф.401. — Оп.1. — Спр.60. — Арк.77.
[43] *Сергієнко М. [Грушевський М.]*. Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці // Записки НТШ. — Львів, 1892. — Т.1. — С.1-28.
[44] У листопаді-грудні Грушевський неодноразово занотовує, що писав "рух", а потім вже у Владикавказі остаточно доробляв текст (ЦДІА у Львові. — Ф.401. — Оп.1. — Спр.60. — Арк.99-102).
[45] Там же. — Арк.132-зв.

той час "російські українці" в цьому відношенні були більш схильні до компромісу з поляками.

На початку 90-х років М.Грушевський опинився в центрі уваги взаємин наддніпрянських і галицьких українців. Це було пов'язано зі справою відкриття кафедри української історії у Львівському університеті. Відтак справа знайшла широке відбиття в документованих спогадах головних учасників подій, у тому числі й М.Грушевського[46] Однак ще залишаються не висвітленими певні сторони справи, що передувала переїзду історика до Львова. На них слід коротко зупинитись.

Передумови й обставини відкриття кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом історії Східної Європи і "руською" мовою викладання у Львівському університеті, яке була одним з результатів політики "нової ери", всебічно змальовані у мемуарній статті О.Барвінського. Дискусійною справою, яка вже в той час викликала неабиякі емоції, було призначення навесні 1894 р. звичайним професором новоствореної кафедри не В.Б.Антоновича, як це передбачалось попередньо, а його учня — М.С.Грушевського, котрий тільки-но закінчив магістерію Київського університету і готувався до захисту магістерської дисертації. Треба зазначити, що звістку про можливість відкриття кафедри у Львівському університеті привіз до Києва сам В.Б.Антонович, який на початку 1891 р. повернувся з поїздки по європейських археологічних музеях, побувавши заодно у Львові. Під час першої зустрічі з Антоновичем у Києві 23 лютого 1891 р. Михайло дізнався про кафедру і, як нам видається, вже тоді його вчитель вів мову про можливість її заміщення Грушевським. Ось дослівний запис у щоденнику останнього 26 лютого 1891 р.: "Був у В[олодимира] Б[оніфатійовича]; прийняв привітно було найприємніше чути, що інтриги бачити ніякої не треба (мова про затягування справи із зарахуванням Грушевського до магістерії. — *Л.З.*), а друге — за нову каф[едру]; я тільки порвався на сю думку: "одіклавши соромливість молодечу, скажу, що й я міркував за се" і подивував, як він казав, що єму робити не довго й таке инче — се було недобре"[47] Якщо припустити, що тоді ще не стояло питання професорства Грушевського, то восени того ж року на зустрічі громадівців на квартирі К.М.Мельник цю справу було поставлено з усією рішучістю і на громадському рівні. 2 жовтня молодий історик занотував у щоденнику: "Учора був заклик до К[атерини] Н[иколаївни]... Важно те, що поставлено мою професуру дуже рішуче; аж мині се було прикро, тім більше, що заздалегідь се не було обмірковано. Хочу за се балакать

[46] *Барвінський А.* Заснованнє катедри; *Грушевський М.* Як мене спроваджено до Львова (лист до хв.Редакціи "Діла") // Діло. — Львів, 1898. — Ч.197 (22 червня); *Вахнянин А.* Руска справа в роках 1891-1894. — Львів, 1895; *Барвінський О.* З останніх десятиліть XIX віку. — Львів, 1906; нещодавно опубліковані нові цікаві матеріали до цього питання: *Чорновіл І.* Неопублікована частина мемуарів Олександра Барвінського // Україна в минулому. — Львів, 1993. — Вип.IV.

[47] ЦДІА у Львові. — Ф.401. — Оп.1. — Спр.60. — Арк.65-зв.

сегодня з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем]“ А 6 жовтня Михайло писав, що двічі балакав з Антоновичем про ”пропозицію“ і обидва були солідарними. При цьому Антонович висловив побоювання щодо можливих ”інсінуацій“, через котрі Грушевського могли залишити ”nach Vaterland“[48]

Таким чином, зрозуміло, що з самого початку київська громада, принаймні Антонович, орієнтувались на Грушевського, і той однозначно погодився на цю пропозицію з патріотичних міркувань. Водночас О.Барвінський і його галицькі колеги майже до кінця справи сподівались побачити у Львові В.Б.Антоновича, мотивуючи свою позицію тим, що, — як писав Барвінський у листі до князя А.Сапєги 17 вересня 1893 р., — ”нам потрібно не тільки професора, але також державного мужа, який би своїм досвідом, набутим у довголітній боротьбі під батогом, міг би допровадити до modus vivendi обидві посварені національності, а міг бути також зв'язковим з Україною“[49]

Навесні 1893 р. справа обсади кафедри досягла кульмінації. На початок березня у Києві побував редактор львівського ”Діла“ І.Белей, який мав доручення від Барвінського з'ясувати питання професорства Антоновича. По приїзді до Львова 19 березня Белей написав докладний звіт про свої зустрічі і розмови в Києві Барвінському. Лист є важливим документом для розуміння атмосфери невизначеності, яка склалась на той час у справі кафедри. З переказаних відомостей видно, що не тільки вік і матеріальні обставини (про це було відомо й раніше), але й небажання наражатись на стосунки з міністерствами освіти та внутрішніх справ, щоб отримати дозвіл на виїзд до Австро-Угорщини, спонукали Антоновича відмовитись, — на цей раз уже рішуче, — від львівської кафедри. Відомий історик говорив, що міг посісти кафедру не раніше, ніж через два роки, коли б вислужився до ”заслуженого професора“ і перейшов на пенсію, то міг би виїхати за кордон, не питаючись дозволу у міністрів.

Далі Белей відбув розмову з М.Грушевським у нього на квартирі. Про це зробив відповідний запис у щоденнику і Михайло (”Вчора балакав з Іваном (Белеєм. — *Л.З.*) за катедру; шкода, що не було з ким порадитись наперед“[50]). І.Белей описав цю розмову більш докладно: ”Він (Грушевський. — *Л.З.*) сказав мені: ”Що я перед трема роками сказав Антоновичеви, при тім і стою, вже хоч би для того, що слова ломати не хочу!“ Дальше сказав, що на єго погляд було би найлучше, як би Антонович міг би бодай на рік-два обняти катедру — зробити початок“[51] У ході розмови, повідомляє Белей, Грушевський поставив декілька умов приїзду до Львова: віри він не змінить; прийде лише на посаду професора, а не доцента; мусить завершити видання документів

[48] Там же. — Арк.91-92.
[49] ЛНБ. ВР. — Ф.11. — Спр.2299/п.140. — Арк.2.
[50] ЦДІА у Львові. — Ф.401. — Оп.1. — Спр.60. — Арк.135.
[51] ЛНБ. ВР. — Ф.11. — Спр.596/п.57. — Арк.39-41.

Барського староства і захистити магістерську дисертацію. На закінчення Белей висловлював побоювання щодо інтриг навколо кафедри, які можуть привести до обсадження її москвофілами (кандидатура Мілковича), і заохочував Барвінського вжити негайних заходів і впливів, щоб не допустити приходу на кафедру москвофіла або поляка[52]

Таким чином, М.Грушевський від 1891 р. готувався до поїздки у Львів для зайняття кафедри. Напевно, тому він ще від того часу розпочав заочне знайомство з галицькими обставинами. Галицькі часописи він перечитував у О.Я.Кониського. Перебуваючи у відрядженні в Москві в лютому-березні 1892 р., додатково перечитував у бібліотеках літературу про галицькі стосунки. У щоденнику нотував деякі прочитані книжки. Так, 3 березня з'явився запис, що в бібліотеці "читав Рemановича", тобто праці польського журналіста Т.Ремановича, редактора кількох польських часописів у Галичині, депутата галицького сейму й австрійського рейхсрату, автора праць про тогочасні польсько-українські стосунки в Галичині[53] Зрозуміло, що молодим ученим керував не науковий, а громадсько-політичний інтерес, оскільки праці Ремановича не мали ніякого відношення до історії Барського староства. Там же в Москві Михайло прочитав працю російського письменника В.Кельсієва "Галичина и Молдавія. Путевые письма" (СПб., 1868), в якій цей автор подав свої враження від подорожі по Галичині. Він робив загальний висновок про галицьких українців як частину єдиного "русского" народу. М.Грушевський відзначив у щоденнику, що праця "цікава, хоч напрямок прямо паскудний"[54]

У колі О.Я.Кониського молодий історик мав можливість бути в курсі щодо проблем тогочасних громадсько-політичних стосунків у Галичині, зокрема стосовно дискусій про оцінку "новоерівської" політики народовців, очолюваних О.Барвінським. Коли один з прихильників "нової ери" і впливовий політик народовського табору Ю.Романчук наприкінці 1892 р. висловився проти продовження політики угоди з польськими правлячими колами Галичини, то київська громада спрямувала до нього лист, у якому застерігала від розриву з "новоерівською" політикою, яка принесла немало користі українській справі. Цей лист був написаний рукою Грушевського[55] А О.Я.Кониський у листі до О.Барвінського зазначав, що Грушевський був серед тих тридцяти осіб, які підписали цього листа[56]

Оскільки справа з кандидатурою на кафедру залишалась для львів'ян невизначеною, то у ситуацію втрутився наприкінці 1893 р. невтомний Кониський. Він наполегливо рекомендував Грушевського, підкреслюючи високі моральні якості і працьовитість кандидата в професори, висловлюючи одночасно побоювання щодо можливостей його адаптації

[52] Там же. — Арк.42-42-зв.
[53] ЦДІА у Львові. — Ф.401. — Оп.1. — Спр.60. — Арк.108.
[54] Там же. — Арк.105-зв.
[55] ЛНБ. ВР. — Ф.11. — Спр.3501/п.199. — Арк.1.
[56] Там же. — Спр.1437/п.98. — Арк.45-зв.

в галицькому середовищі, як він писав — "здеморалізованому, де інтрига і капости поза плечима річ звичайна і де не мине він великих прикростів"[57] Щоб остаточно розв'язати проблему, на початку грудня 1893 р. у Києві побував О.Барвінський. Свої розмови і перебування у київській громаді він докладно описав[58] Справа була вирішена на користь Грушевського, якого Антонович рекомендував якнайкраще.

Таке розв'язання додало клопотів Барвінському, але 11 квітня 1894 р. австро-угорський імператор підписав рескрипт, який призначав "стипендіата" Грушевського звичайним професором загальної історії Львівського університету з вступом у силу з 1 жовтня того ж року[59] Таке призначення професором молодого, хоча й уже знаного в науковому світі дослідника було явищем винятковим (Грушевський тоді ще не мав жодного наукового ступеня, необхідного для отримання професорського звання — магістра або доктора). О.Я.Кониський був так схвильований цією новиною, що вже 19 квітня писав М.Дикареву, щоб поділитися з ним "невимовно великою радістю". Він вважав, що "от се той момент, з якого починається історія нашої національної освіти і культури". А в листі від 4 травня підкреслював, що заснування кафедри — "вінець нашої 30 літнеї праці і перший ступінь, з якого почнеться нова історія нашої культури і науки"[60] Така піднесена емоційність була властива Кониському, але сам факт відкриття кафедри і призначення звичайним професором 27-річного історика з Києва був явищем неординарним.

Іменування звичайним професором відповідало високим амбіціям молодого дослідника, котрі, однак, зрівноважувались його феноменальною працездатністю. Після номінації він подвоїв зусилля, прагнучи до свого приїзду у Львів розв'язати відразу декілька великих наукових справ: 1) захистити магістерську дисертацію, 2) видрукувати 2-й том документів Барського староства і монографію (котра і була текстом дисертації), 3) забезпечити матеріалами підготовку до видання 3-го і 4-го томів "Записок НТШ". У цій напруженій атмосфері першої половини 1894 р. Грушевський покинув провадити щоденник. Інформацію про турботи вченого у цей час подає листування з О.Барвінським. Крім технічних питань приїзду до Львова, М.Грушевський усе більше уваги приділяє "Запискам НТШ"; більшість матеріалів наукової хроніки і бібліографії для 3-го і 4-го томів були підготовані ним. Можна тільки дивуватись працездатності історика, котрий одночасно змушений був переводити захист магістерської дисертації. Він клопочеться з приводу затримки виходу 4-го тому "Записок", тому що підготований для нього бібліографічний матеріал може застаріти, втратити свіжість. Своє

[57] Там же. — Спр.1439/п.98. — Арк.93.

[58] *Барвінський А.* Заснованнє катедри... — С.12-13.

[59] *Винар А.* Австрійські урядові документи про призначення Мих.Грушевського професором Львівського університету // Український історик. — 1986. — №3-4. — С.86.

[60] *Возняк М.* Ол.Кониський і перші томи "Записок..." — С.375-376.

прізвище він просить підписати лише під рецензіями на праці Бершадського, Майкова і Дашкевича, а решту — ініціалами "М.Г." або без підпису. Грушевський відмовляється приїхати на 2-3 дні у травні-червні до Львова для виступу на засіданні НТШ, пояснюючи це фізичною втомою — "дух бодр, а плоть немощна і вимагає відпочинку для осінньої роботи"[61]

Після захисту магістерської дисертації (22 травня 1894 р.) і завершення роботи над підготовкою до видання барських документів М.Грушевський почав готуватись до лекцій у Львівському університеті, турбуючись надалі про збір матеріалів до 4-го і 5-го томів "Записок" і обіцяючи надіслати нові свої статті і замітки. Наприкінці червня він виїхав з Києва до батьків у Владикавказ, де пробув до середини серпня. Галицькі справи продовжували перебувати в полі його уваги. У листах до Барвінського він наполягає на тому, щоб "Записки НТШ" виходили регулярно, не запізнювались, незважаючи на величину обсягу випусків, обіцяє підготувати велику статтю з української історіографії[62]. Повернувшись в середині серпня до Києва, Грушевський клопочеться справами виходу барських документів, підготовкою до виїзду у Львів. Київська громада влаштувала теплі проводи молодого професора. Учасник подій О.Лотоцький писав, що вони були "надзвичайно урочисті"[63] Виряджаючи вченого до Львова, київська громада, — за переказом О.Барвінського, що отримав ці відомості від О.Кониського, — бажала, щоб той своєю діяльністю "плекав сі почування національної і культурної єдності українського народу, щоби молоде покоління, а саме академічну молодіж, а також і старших робітників згуртував для наукової праці і відвів її від пустих неосяжних мрій та заправив до реальної наукової роботи"[64]

20 вересня М.С.Грушевський прибув до Львова, а 30 вересня прочитав свою вступну публічну лекцію для студентів і громадськості Львова, яка, за свідченням "Діла", зробила добре враження завдяки тому, що була витримана "в тоні поважнім, науковім" і закликали "дбати передовсім про об'єктивну правду історичну, хочби вона була й немила кому"[65] Прийом був дуже теплий і сердечний. Дякуючи за привітання, Грушевський 4 жовтня писав О.Барвінському: "Щиро дякую Вас за сердечне, братське привітання; дай Боже, щоб справдилися Ваші бажання, й бажання тіх союзників, що проважали мене з Києва, щоби як найбільше на новій ниві користі дати спільній вітчизні, як найбільше послужити ділу, якому служив цілим серцем!"[66]

З приїздом до Львова розпочався новий період у житті і творчості М.С.Грушевського. Галицька реальність спричинила значні зміни у

[61] ЛНБ. ВР. — Ф.11. — Спр.1026/п.77. — Арк.7-8.
[62] Там же. — Арк.1-2.
[63] *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Ч.1. — С.62.
[64] Барвінський А. Заснованнє катедри... — С.16.
[65] Діло. — 1894. — Ч.220 (13 вересня).
[66] ЛНБ. ВР. — Ф.11. — Спр.1026/п.77. — Арк.21.

світобаченні вченого й організатора української науки. Підсумовуючи, можна констатувати, що патріотичні почуття, які дуже рано сформувались у Михайла Грушевського, в силу багатьох обставин уже в юнацькі роки зв'язали його літературні і наукові твори. Під час навчання в Києві молодий історик свідомо ввійшов у коло київської української громади і, зокрема, її провідних представників — В.Б.Антоновича й О.Я.Кониського. Завдяки цим останнім, які прагнули розпалити на терені Галичини вогнище загальноукраїнської культури, М.С.Грушевський опинився в епіцентрі цих далекосяжних планів. Розпочавши з друкування окремих рецензій і статей у галицьких виданнях, молодий історик кінець кінцем в інтересах української справи погодився різко змінити свої життєві плани у Києві й виїхати до Львова, щоб надати нового імпульсу розвиткові національної науки і культури. Відомі сьогодні документи безапеляційно свідчать про те, що цей вибір він зробив свідомо і безкорисливо, керуючись лише почуттям патріотичного обов'язку і прагнучи повною мірою використати сприятливі умови для реалізації своїх національних устремлінь.

ДОПОВІДІ

І. Ф. КУРАС
Віце-прем'єр-міністр України
Київ, Україна

МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934)

Високодостойний Президенте України!
Вельмишановний Голово Верховної Ради!
Вельмишановний Прем'єр-міністре!
Шановні учасники урочистого зібрання!

29 вересня минає 130 років з того дня, коли в місті Холмі в родині вчителя греко-уніятської гімназії народився Михайло Сергійович Грушевський — великий літописець давньої і будівничий нової України, один з найвидатніших її синів, ім'я якого по праву стоїть поруч з іменами Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка, Івана Франка.

Своїм ґіґантським інтелектом, подвижницькою працею, благородством помислів і високістю духу він заклав найглибші ідейні підвалини національного відродження, очолив перший у XX столітті прорив українського народу до державної самостійности, залишив таку духовну спадщину, під освятою якої ми сьогодні відзначаємо перше п'ятиріччя незалежности України і впевнено вступаємо в друге тисячоліття своєї власної і світової історії.

За своє життя Михайло Сергійович зробив і написав так багато, що про його творчу і політичну діяльність створено величезну літературу.

Без перебільшення можна стверджувати, що в українській і світовій науці вже давно склався окремий міждисциплінарний напрямок, який має назву грушевськознавство. Тому в короткому виступі неможливо окреслити навіть контури цієї гігантської постаті.

Спробую тому сказати лише про головне. Ким же був, є і назавжди залишиться Михайло Грушевський для українського народу?

Перед усім — це вчений світового рівня, творча спадщина якого вражає своїм тематичним діяпазоном, енциклопедичністю, фундаментальністю. Його перу належить близько двох тисяч праць з історії, соціології, літератури, етнографії, фолкльору. Ще й досі не повною мірою досліджено його публіцистику, епістолярний доробок. Та насамперед він увійшов в українську історію як її великий

літописець, автор фундаментальної «Історії України-Руси», справедливо названої метрикою нашого народу. Створена ним цілісна концепція українського історичного процесу, увібрала в себе кращі здобутки сучасної йому світової української науки, була осяяна високою національною свідомістю і присвячена національним інтересам свого народу і тому стала стрижневою ідеєю українського відродження. Повернути народові його власну правдиву історію — хіба це не подвиг!

Михайло Грушевський — блискучий, неперевершений організатор наукового життя, голова Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства, Історичної секції Всеукраїнської академії наук, керівник університетської і академічної катедр, засновник львівської і київської наукових шкіл, які складають цілу епоху у вітчизняній історіографії.

Михайло Грушевський — видатний громадський і державний діяч, визнаний лідер національно-демократичної революції, незмінний голова першого українського парляменту — Центральної Ради, перший президент УНР. Він належить до тих політиків, які сповна пізнали велич і насолоду тріюмфу і гіркоту поразки, але до кінця залишилися вірними ідеї усього життя — самоствердженню свого народу.

Напевно, саме тому історія дала йому щасливу і дуже рідкісну можливість реалізувати на практиці виплекану ним концепцію державотворення. Адже саме Михайло Грушевський в листопаді 1917 року на Софіївському майдані Києва проголосив III-ім Універсалом Українську Народну Республіку, а в січні 1918 року четвертим Універсалом оголосив Україну вільною, не від кого незалежною державою. Вдячний український народ відповів на слова М. Грушевського гаслом: «Мати наша Україна і батько Грушевський».

Михайло Грушевський — велична і водночас трагічна постать, свого часу насильницьки вилучена з контексту вітчизняної історії, викреслена з пам'яті поколінь, затаврована офіційною ідеологією доби тоталітаризму.

Його повернення до свого народу у наш час є закономірним і суспільно глибоко детермінованим. *Поперше,* використання наукової та ідейної спадщини М. Грушевського є органічною потребою складних сучасних процесів державотворення. *Подруге,* цього владно потребує сама логіка національного самоусвідомлення народу. *Потретє,* це — імператив творчого засвоєння історичного досвіду будівництва української держави, його позитивних і негативних уроків.

Як феноменальне явище української історії, найвидатніший її літописець і невтомний творець М. Грушевський не просто заслуговує на вдячну пам'ять нинішнього і прийдешніх поколінь. Масштаби особи і звершеного нею зумовлюють необхідність адекватних оцінок, без будь-якої ідеалізації, або творення нових міфів, тим більше що на тернистому його шляху, особливо як

державного діяча, були і політичні ілюзії, і спірні рішення, і суб'єктивні уявлення. І зрозуміти їх можна лише в контексті тогочасних подій з враховуванням еволюції поглядів вченого й політика, залучаючи до нашого арсеналу ідеї, котрі продовжують служити справі національного державотворення, духовного утвердження українського народу. І якщо під таким кутом зору підійти до спадщини М. С. Грушевського, то не можна не дивуватись злободенності, життєвій актуальності його ідей в контексті сучасного державотворення. На перше місце слід поставити *українську ідею* як домінанту усієї творчости Михайла Грушевського. У десятитомній «Історії України-Руси», інших численних працях учений переконливо довів, що самобутність нашого народу складалася від часів Київської Руси і Галицько-Волинського князівства, через епоху козацтва і Гетьманщини до сьогодення, спочатку як окремішня етнічна самосвідомість, на базі якої пізніше, у XIX-XX ст. сформувалась українська національна ідея. Ще у 1910 році, підкреслюючи об'єктивну закономірність цього процесу, М. С. Грушевський писав:

> «Українство прогресивне, демократичне, соціяльне українство, що виражає стремління свідомої частини українського суспільства, це не теорема довільно вимишлена якоюсь кучкою людей, а органічний наслідок історичного процесу, логічний висновок з історичних умов українського життя та фактів його сучасних відносин» (*Формы национального движения в современных государствах,* Спб., 1910, с. 176-177).

Михайло Грушевський не тільки переконливо довів, що український народ має свою мову, культуру, традиції, тисячолітню безперервність, тяглість свого шляху, але й послідовно відстоював право кожного народу на історичний розвиток.

Значення української ідеї як головного концептуального положення творчої спадщини Михайла Грушевського особливо зростає в умовах гострої потреби у виробленні ідеології сучасного державотворення, яка б забезпечувала консолідацію суспільства, формування загальнонаціональної ментальности. Саме тому на цьому завданні зробив особливий наголос Президент України Л. Д. Кучма у доповіді, присвяченій п'ятій річниці незалежности України, у наступних своїх виступах. Нагадаю, що на його думку, серцевиною державницької ідеології якраз і має стати національна ідея — «ідея сильної та процвітаючої України; ідея державности, патріотизму і солідарности; ідея духовности, конституційного порядку, громадського миру і злагоди; ідея справедливости та добробуту; ідея відкритости світу».

Не випадково Президент України окремо виділив і таку дуже важливу думку: я цитую: «Минуле не повинно розділяти сьогодення. Треба навчитися розглядати українську історію під кутом зору історичної спадкоємности, тяглости, за висловом Михайла Драгоманова. Віддавати належне і Українській Народній Республіці Михайла Грушевського...».

Однією з провідних ліній концепції національного державотво-

рення Михайла Грушевського виступає *ідея соборности українських земель*. Він наголошував: «народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу його розвою» (*ІУР,* т. 1, с. 8).

Тривала подвижницька праця Михайла Грушевського у Галичині і Наддніпрянщині, у Львові і Києві стала живим уособленням єднання західних і східних теренів України.

Він глибоко переживав штучну розірваність українських територій, вважаючи це «болючим дефектом нашого національного життя».

Рівно сімдесят років тому промову на ювілейних урочистостях (нагадаю, що 60-ліття Грушевського стало великою політичною подією і після цього в Радянській Україні його ювілеї не відзначалися і тільки в 1991 році відбулися урочистості з нагоди його 125-річчя як символ незалежности України) з нагоди свого 60-ліття Михайло Грушевський закінчив пророчими словами свого друга Івана Франка:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі.
І глянеш, як хазаїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Берегти і захищати єдність українських земель, виховувати почуття загальнонаціональної гордости, давати відсіч усіляким спробам підірвати унітарність держави — це значить пам'ятати і виконувати політичний заповіт Михайла Грушевського.

Не менш важливе значення для сучасности має всебічно обґрунтована ним *ідея суверенности українського народу* або, як говорив Михайло Сергійович, «право самому порядкувати на власній землі». Зрозуміло, стверджувати, що він завжди був радикальним самостійником було б відступом від історичної правди. Проте не можна не бачити, що його автономістичні і федералістичні погляди пройшли суттєву еволюцію, визначалися конкретно-історичними обставинами. Про це свідчать, зокрема, такі промовисті документи, як Універсали Центральної Ради, де авторська участь Грушевського не тільки незаперечна, а й визначальна.

У нещодавно виявленому в архіві й досі неопублікованому листі до ЦК Української партії соціялістів-революціонерів восени 1919 року Михайло Грушевський, спираючись на власний досвід боротьби за самовизначення України, стосунків з тимчасовим урядом і Раднаркомом Росії, дає досить повне пояснення свого розуміння федерації, умов федеративного зв'язку з Радянською Росією.

Перепрошую за досить довгу цитату, але ці думки Грушевського прямо проєктуються на сучасну ситуацію і звучать сьогодні вельми актуально:

«Коли ми взагалі стоїмо на федерації, можливо, широкій, що веде нас до світової, ми не можемо принціпіяльно відкидати федерації, і з Великоросією, але: 1) які-небудь зв'язки з нею можна буде робити, коли її фізіономія усталиться в духу демократичнім, свободнім від імперіялізму і централізму; 2) певних обов'язків про наведення там ладу не можемо взяти на себе, маємо у себе досить роботи; 3) щоб дійти до федерації, треба постепенно встановляти зв'язки оборонні, митові і т.п. федерацію може вінчати тільки се; 4) природно нам, починати сі зв'язки з новими республіками, близькими географічно, вже усталеними в демократизмі; 5) передумовою являється признання України і сих республік як самостійних держав; хто обминає се визнання, або противиться — не мислить чести федерації і ми з такими лжефедералістами не можемо договоритися. Отже, передусім признання нашої незалежности».

Спробуємо віднести це до умов і проблем СНД і матимемо ясну модель позиції України.

Федералістична концепція Грушевського, яка за кінцеву мету мала федерацію світову дає недвозначну відповідь і на питання про його бачення *місця України в колі європейських держав.* Сучасники Грушевського схильні були вбачати в ідеї світової федерації ідеалістичну утопію. Нині ж всім зрозуміло, як інтенсивно будується спілка незалежних Європейських держав, реалізуються якісно нові принципи економічних відносин, формується система колективної безпеки. Незалежна Україна стрімко займає важливе місце у Європейському просторі. Вона стала членом Ради Європи та ОБСЄ, приєдналася до Центральної Європейської ініціятиви, зміцнила позицію у міжнародному валютному фонді і Європейському банку реконструкції та розвитку, підписала програму «Партнерство заради миру», вивівши контакти з НАТО на рівень постійного співробітництва.

Становлення демократичної, правової української держави також є одним з лейтмотивів ідейної спадщини Михайла Грушевського. Він показав, що еволюція людства, не дивлячись на всі складнощі, має тенденцію до встановлення справедливого демократичного ладу. Влада у державі має належати особам, обраним народом на демократичних засадах, працювати для народу, спиратися на волю його більшости.

Очоливши Центральну Раду, він був глибоко переконаний, що нова українська державність має базуватися на принципах демократії і закону. Про це переконливо свідчить активна законотворча праця першого українського парляменту та його голови.

Чимало зусиль доклав М. С. Грушевський і для підготовки проєкту Конституції УНР (Декрету про державний устрій). Як відомо, цей законопроєкт Центральна Рада ухвалила в останній день свого існування і до цього історичного документу ми не раз зверталися у наші дні в процесі конституційного маратону, знаходячи в ньому багато відповідей на нелегкі питання сьогодення. М. С. Грушевський був одним з головних ідеологів цієї Конституції. В її основу було покладено демократичні принципи державного й суспіль-

ного устрою незалежної України, національний історичний досвід державотворення. За Конституцією УНР єдиним джерелом влади в Україні визнавався її народ. Державна влада будувалася за принципом її розподілу на законодавчу (Всенародні збори), виконавчу (Рада народних міністрів) і судову (вищий судовий орган — Генеральний суд). Передбачалося право національної і національно-персональної автономії, закріплювалися основні права громадян УНР тощо.

Такою ж напруженою була і політична боротьба навколо проєкту Конституції. І дуже добре, що сучасні політичні спадкоємці Грушевського не дали непростим обставинам і воістину карколомним внутріполітичним і міжнародним колізіям завести себе у глухий кут історії.

Важливими для нас є ідеї й досвід М. С. Грушевського щодо принципів *запровадження парляментаризму в Україні.* Як голова Центральної Ради, М. С. Грушевський виступав за активне втручання держави в регулювання суспільних процесів, в тому числі й через парлямент. Але цього йому домогтися не вдалося. Значною мірою це було пов'язано з недостатньою структурованістю Центральної Ради, до якої входили представники майже двох десятків партій та інших політичних течій. Крім того, не були чітко окреслені перспективи розвитку Української держави. «Як легко у нас — зауважив з цього приводу М. С. Грушевський, — зібрати великий і гарно заспіваний хор, і як — виявилося — трудно зладити добрий дисциплінований курінь на оборону українських вільностей» (*На порозі нової України,* Київ, 1918, с. 26). І хоч перший урок парляментаризму виявився не досить вдалим, його досвід має неминуче значення.

За короткий проміжок часу українським парляментом — Центральною Радою — під керівництвом М. Грушевського, крім чотирьох універсалів, було прийнято закони про громадянство, Генеральний суд, прокурорський нагляд, національно-персональну автономію, випуск державних кредитних білетів, утворення народного війська, земельний закон тощо. Ці акти були спрямовані на забезпечення незалежности України, стабілізацію економіки, закріплення демократичних прав громадян. І не вина їх творців, що реалізація цих законів випала вже на долю нашого покоління.

З висоти історії можна багато розмірковувати, висловлювати різні оцінки дій М. Грушевського. Проте очевидним є одне: за будівництво незалежної держави у неспокійний, воістину апокаліптичний час взявся інтеліґент, еволюціоніст, вживаючи сучасну термінологію, центрист, а не крайній радикал. І це теж урок, вартий достойної оцінки.

І ще про одне. Йдучи до незалежности, багато українських політиків в критичні хвилини шукали сильних на стороні. Що з цього виходило, добре знаємо. Не знайдено порятунку в обіймах російських царів, не змогла утвердитись УНР за допомогою німецького кайзера чи лідерів Антанти.

Надаючи величезного значення налагодженню дипломатичних відносин України з іншими країнами, в тому числі з Англією, Францією, США та іншими державами, М. Грушевський застерігав «не підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежности від московського життя, — наголошував він, — не повинно бути заміною одної залежности другою, хоч би й добровільною».

Як і для кожної молодої людини, що самостійно вступає в широкий світ, життєво важливо «знайти себе», так перед молодою державою завжди постає проблема знайти свою стежку в світовому співтоваристві.

«Україна не може йти далі старими стежками, — писав М. Грушевський у праці-заповіті «На порозі нової України», — ні тими, якими волік її силоміць насильницький московський уряд, ні протоптаними слідами буржуазних держав Заходу. Перше урвалось, дякувати Богові... Друге... — є також небезпекою великою, навіть більшою — тому, що не знаходить такого різкого відпору в тих верствах нашого громадянства, які «роблять опінію», держать в своїх руках виховання, школу, пресу і таке ін...

Безсумнівно, протертими стежками ходити легше, хоч вони кінець кінцем, як каже євангеліє, ведуть до загибелі вищих моральних вартостей життя. Але спокуса велика, і тут от, важливо те, що я підкреслював вище: «знайти себе», і не збиватись на чужу думку, а йти тією дорогою, яку вказали нам реальні обставини життя... Зістаньмося собою в нових формах нашого державного і соціяльного життя, знайдім в них відповідний вираз!..».

Наше велике щастя, що зусиллями передусім Президента України, Верховної Ради і Уряду, відповідальних за долю держави і народу політиків, всупереч дрібним політиканам, Україна має свою Конституцію, свою грошову систему, торує власний шлях реформ, постаючи у всій своїй неповторності на порозі XXI століття.

Нова, незалежна Україна з вдячністю відзначає ювілей свого великого сина. Указом Президента України Л. Д. Кучми (листопад 1995 р.) передбачена ціла програма заходів, завдяки здійсненню якої М. Грушевський стрімко повертається до свого народу. Перевидаються його твори, досліджуються погляди, складається життєпис, пошановується ім'я. Проте цей процес, на нашу думку, йде ще повільно, неадекватно потребам нинішнього національно-культурного, державного будівництва.

Насамперед, нам необхідно здійснити широкомасштабне вивчення наукового та ідейного доробку ученого, його громадсько-політичної діяльности, життєвого шляху. На наш погляд, успішному виконанню цього завдання сприяло б утворення Національної комісії у справі творчої спадщини Михайла Грушевського. Першорядним її завданням було б видання повного академічного зібрання творів ученого і політика, яке складе щонайменше 50 томів.

На часі написання ґрунтовної наукової біографії Михайла Грушевського. Безперечно, для цього слід дослідити не тільки життєвий

шлях цієї непересічної людини, але й широкий, розмаїтий соціяльно-політичний, географічний і побутовий фон його життя, складні обставини стосунків з багатьма видатними діячами того часу, дослідити ролю його наукової школи.

І нарешті, постать і діяння Михайла Грушевського гідні більшої турботи про увічнення його пам'яти. Насамперед це стосується міст Києва і Львова — головних осідків його життя. Саме тут мають бути зведені пам'ятники, відкриті музеї, встановлені меморіяльні дошки, Уряд і адміністрації Києва і Львова проводять зараз відповідну роботу. Життєві шляхи великого вченого пролягли майже через усі европейські столиці. Держава, наукова громадськість, актив української діяспори теж мають подбати про позначення місць, пов'язаних з іменем Грушевського.

Шановні пані і панове!

Дозвольте висловити глибоке переконання, що нинішній ювілей *Великого Українця* стане не тільки вдячною даниною його пам'яті, а й дозволить повніше використати інтелектуальний потенціял ученого і досвід державотворця, щоб ствердити дійсно Нову Україну, про яку так мріяв і за яку віддав своє життя Михайло Грушевський.*

* Доповідь виголошена 27 вересня 1996 р. на Ювілейному вечорі, присвяченому 130-літтю з дня народження Михайла Грушевського. Ювілейний вечір відбувся в Національній опері України ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Дякуємо акад. І. Ф. Курасові за передачу його доповіді для друку в ж. «Український Історик». Видруковано згідно з редакційними мовними правилами. *Редакція.*

ІВАН ДЗЮБА
Національна Академія Наук України
Київ, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ВЕЛИКИЙ ТРУДІВНИК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ*

Масштабами і результатами своїх досліджень, феноменальною ерудицією і працездатністю, бездоганною науковою коректністю, потужним інтелектуальним потенціялом Михайло Грушевський — одне з унікальних явищ не лише української, а й світової культури. Титан праці, він своєю універсальністю нагадує великих людей епохи Ренесансу, а потуга його думки спонукала сучасників назвати його «Мойсеєм науки».

Вражає і енерґія та продуктивність його організаторської діяльности в науці й культурі: піднесення Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові до рівня неофіційної національної академії, з якою рахувалися европейські наукові інституції (хоч, на відміну від них, НТШ не мало ані офіційного статусу, ані державної підтримки); видання літературно-наукового Вісника; створення — це за умов бездержавности — видавництв, бібліотек, музеїв; розгортання в безпрецедентних масштабах історичних, етнографічних та інших українознавчих досліджень у ВУАН в 20-і роки; не кажучи вже про державотворчу діяльність, спрямовану, зокрема, на створення інфраструктури української культури, — в роки УНР та неймовірно інтенсивну публіцистичну практику в ті ж роки. Не забуваймо і про його літературні твори — оповідання, драми, нариси, про численні статті і рецензії, яким «ність числа» (загальна ж кількість його публікацій, великих і малих, перевищує 1800).

Мабуть, у нашій історії тільки Іван Франко може стояти з ним поруч — енциклопедичністю знань, універсальністю інтересів та обсягом продукції, — як і ролею генератора культурних процесів.

Своїми трудами, всією своєю діяльністю і самою своєю

* Доповідь виголошена 27 вересня 1996 р. на Ювілейному вечорі, присвяченому 130-літтю з дня народження Михайла Грушевського, що відбувся в Національній опері України ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Дякуємо Акад. Іванові Дзюбі за передачу тексту доповіді для друку в журналі. Від Редакції У.І. додано джерела цитат, що їх наводить автор у доповіді.

особистістю Михайло Грушевський втілював інтелектуальне достоїнство України і культуротворчу силу українського народу. Недарма на святкуванні його 60-річчя (урочисте засідання в Київському ІНО) говорилося про те, що він уособлює собою історичний «реванш української культури», а один із його колеґ, академік Гермайзе, назвав його «істиною української культури». Це означення можна розуміти і як ствердження його особистої відповідности ідеалові культурної самореалізації українського народу, і як визнання його вирішальної ролі в розкритті історичного змісту українського культурного життя.

Справді, саме Михайло Грушевський дав синтез не лише української історії, а й української культури. Власне, історія народу і культура народу в його концепції нерозривні, бо історія — це і є процес культурної самореалізації народів. Тому монументальна «Історія України-Руси» Грушевського — це водночас і історія форм культурного життя українців.

Але крім того, Михайлові Грушевському належить і корпус праць, спеціяльно присвячених українській культурі. Це — так само монументальна «Історія української літератури», шість томів якої охоплюють величезний матеріял фолкльору і писемности від дохристиянських часів і до XVII ст.; це монографії «Культурно-національний рух на Україні в 16-17 в.», «З історії релігійної думки на Україні»; довга низка розвідок з української етнографії, фолкльору, соціології, археології, освіти, мистецтва, друкарської справи тощо — власне, з усіх аспектів культури.

Тут немає ні можливости, ні потреби відтворювати схему української культурної історії Грушевського та картину українського культурного життя, як він її бачив. Назву лише деякі основні моменти.

Відповідно до того, як Грушевський дезавуював москвоцентричну модель історії східного слов'янства, визволив українську історію з немилосердних обіймів «єдінонеделімчества» і показав тисячолітню тяглість українського життя на карпато-дніпровському терені, зокрема довів спадковість України щодо Київської Руси, — так само він довів і тисячолітню тяглість української культурної традиції (хай і обриваної) на цьому терені, зокрема приналежність Україні культурної спадщини Київської Руси, хоч, звичайно, і не ставив під сумнів її значення для Росії, не кажучи вже про білоруську причетність.

Один із аспектів самобутньої долі української культури він бачив у драматичній взаємодії старої поганської спадщини з новим християнським світоглядом і в поступовому пристосуванні християнської культурної атрибутики до реалій народного буття.

Так само він показав, що, відповідно до того, як український народ формувався на субстраті або при участі різних племен і етнічних груп, так і українська культура вбирала і перетравлювала їхні набутки, а потім і елементи різних культур середземноморського і чорноморського Півдня, скандинавської Півночі, степового Сходу,

германського і романського Заходу. Ці широкі контакти, здатність сприймати і адаптувати значний обсяг імпульсів свідчив про культурну життєздатність українського народу.

Принциповим здобутком Михайла Грушевського була майже археологічна за своєю скрупульозністю реконструкція українського культурного життя в періоди нібито цілковитого його заникання, зокрема після монгольської навали. Розкриваючи значення українського культурного відродження XVI-XVII століть, він засвідчує орієнтацію його діячів на спадщину Київської Руси, як на підставу їхнього активного історичного і культурного самопочуття; показує ролю міщанських братств — ориґінальної форми суспільної і культурної самоорганізації, свого роду громадянського суспільства в середньовічній Україні.

На цьому прикладі і на прикладі національного пробудження в XIX ст. Грушевський показує, що українські культурні рухи готували і інспірували рухи національно-політичні, були їхнім животворним духом.

Культурознавчі праці Михайла Грушевського у своїй сукупності відтворюють величну картину інтелектуального, естетичного, морального багатства українського історичного життя.

Михайло Грушевський був не тільки великим мислителем, а й великим просвітителем свого народу, в якомусь сенсі, може, — тим «апостолом правди і науки», якого ждав і якого провіщав Шевченко.

Просвітительську місію здійснювали самі собою і його фундаментальні наукові праці, оскільки вони розвіювали різні тенденційні або необґрунтовані уявлення про Україну, її історію та культуру, створювали фундамент арґументованости і об'єктивности для українознавства. Але це, сказати б, просвітительство у площині самої науки. Проте за українських умов цього було мало — потрібне було і просвітительство популяризаторське, що несло б знання і світло істини в народ. І великий вчений, а потім і керівник держави, мусів знаходити час — і знаходив душевну снагу — для розмови з найширшою непідготовленою, прямо сказати, темною авдиторією. Але робив це не з самого лиш мусу, прикрої необхідности, обов'язку, а з пристрастю і захопленістю, можна сказати, з любов'ю — віддаючись творчому процесові трансформування наукових концепцій у доступні кожному житейські картини та конструкції здорового глузду, — без зниження змістовного рівня, без профанації. Тут він продовжував традицію Драгоманова і Франка, але надав їй більшої конструктивности, бо виводив свою авдиторію на конкретні завдання національної самоорганізації, а пізніше — державотворення.

Зрозуміло, що рухало ним величезне почуття відповідальности перед своїм народом і величезне бажання бачити його знаючим, свідомим себе і раціонально-діяльним. А в часи національної революції та створення Української Народньої Республіки додалася і цілком практична потреба: необхідно було роз'яснювати збуреним масам найелементарніші речі, про що свідчать самі назви статтей і брошур того часу: «Хто такі українці і чого вони хочуть?»; «Звідки

пішло українство і до чого воно йде?»; «Якої ми хочемо автономії і федерації?»; «На порозі нової України» та ін.

Доводилося і протистояти дуже дійовій більшовицькій пропаґанді, яка апелювала до природного бажання бідноти дістати все і зразу і яка з шаленою енерґією оббріхувала український рух, українських демократів і соціялістів, яким був і Грушевський.

Необхідність для самого Голови держави роз'яснювати значній частині своїх громадян, хто вони є і що таке їхня держава, навіть їхня національність і їхня мова, та покладати на це значну частину своїх державотворчих зусиль, — засвідчує весь трагізм українського державотворення і тодішнього становища України, тяжкі наслідки деморалізації і денаціоналізації.

На жаль, і сьогодні вони не зовсім подолані, бо «здобутки» царизму у справі розтлівання історичної пам'яти та національного самоусвідомлення були багатократ примножені більшовиками з їхнім славнозвісним «кальоним желєзом». І сьогодні значна частина української суспільности, навіть значна частина тих, хто вважає себе державотворчою елітою, не знають елементарних речей, які 90 і 80 років тому мусів роз'яснювати своїм співгромадянам Михайло Грушевський.

Відповідні статті його останніми роками перевидані у нас, але невеликим тиражем. А варто б їх видати масовим накладом, щоб вистачило не тільки для кожного школяра, а й для кожного депутата Верховної Ради, і для кожного члена ЦК та функціонера Компартії України, і для кожного самопроголошеного патріота, чия безоглядність буває обернено пропорційна знанням.

А якщо поважно сказати, то у Михайла Грушевського можна знайти коли не відповіді на багато питань, які сьогодні гостро в нас дебатуються, то принаймні компетентні поради, до яких варто прислухатися. Ось лише кілька прикладів з безлічі можливих.

Скільки вже у нас словесних списів поламано навколо досить надуманої дилеми: український народ чи народ України?, українська політична нація чи нація етнічна? А ось відповідь-порада Грушевського:

«Хто може бути українцем і кого українці приймуть у свої ряди як свого товариша?

Передусім, розуміється, всі ті, хто зроду українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю.

Але не тільки хто природжений українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання — се не важно. Його воля і свідомість вирішує діло (...) Може, і з тих, що досі вважали себе «русскими» — хоч вони зроду українці або потомки захожих великоросів, чи з іншого народу, — тепер

захочуть пристати до українців. Заслужені українські діячі Антонович, Рильський, Свєнціцький, Юркевич і інші вийшли з польських домів, а стали вірними синами нашого народу. Покійний Русов був чистий великорос родом, а життя своє віддав українському народові.

Але зостанеться, певно, далеко більше таких людей, котрі схочуть зоставатися і далі при своїй народності не українській, тільки згідно з українцями раді працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі. З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями«.[1]

А ось ще одне суто наше «вічне» питання: про репрезентативність української літературної мови — чи має вона використовувати всі резерви мовного ґенія народу, чи бути т.зв. «шевченківською». Як ви знаєте, в боротьбі проти вільного і повноцінного розвитку української мови керівні товариші дуже активно використовували арґумент такого роду: мову Шевченка я розумію, а от вашу (скажімо, сучасного письменника) не розумію. Мовляв, українська мова — це мова Шевченка, а що поза нею, те від лукавого, а то й ворожа диверсія. Особливо не любили царські і радянські «чиновники» т.зв. галицизми, не в пошані вони і сьогодні. Тож послухаймо Грушевського:

«Сі земляки признають тільки мову Шевченка. Правда, що й тої мови не знають на ділі, бо й у Шевченка знайдуть не одне з того, що їх так гніває (...)». А якби Шевченко «встав та й став справді писати, міг би вийти скандал в благороднім сімействі. Писати так, як він писав у сорокових чи п'ятдесятих роках, Шевченко тепер певно не став би, бо життя йде і мова не стоїть, а змінюється. Прийшлося б і від Шевченка відректися». І ще: «... За нападками на слова «ковані» пішли в сих кругах глузування й нарікання на слова «галицькі». Ними виправдували свою байдужість і недбальство ріжні люди, які «не мали часу», а головне — охоти познайомитися ближче з українським письменством, з літературою: не можуть, мовляв, стерпіти «галицьких» слів і через те не хочуть читати книжок чи газет, писаних такою незрозумілою мовою. І хоч потім виявлялося дуже часто, що слово, яке так образило народне чуття шановного земляка, зовсім не галицьке, а народне українське або утворене українськими письменниками на Україні, — дарма! Шановний земляк і український патріот, «не

[1] Михайло Грушевський, *Хто такі українці і чого вони хочуть*, Київ, 1991, стор. 113, 114. Праця Грушевського вперше була видрукувана в Києві у 1917 році.

внимая аргументам», вже відкинув одну, другу, третю українську книжку, журнал, газету, загнав оцим сім кольок в печінки редакторам, авторам і видавцям, які будуть довго ломити собі голову, якою б такою українською мовою писати, щоб вона була зрозуміла, приваблива і мила українським землякам, що давно забули (або й не знали) українську мову, а — почвалав собі до єдино зрозумілої, єдиної і близької усім таким «правдивим українцям» — російської книжки чи газети».[2]

Чи не правда — знайома картина, хоч і намальована 90 років тому.

Так само 90 років і іншій цікавій картинці: «... Велика маса українців, не даючи нічого для просвітньої чи культурної української роботи, і тепер, «під той гарячий час», «самотверженно» працює на культурній ниві російській, для російської науки, літератури, освіти, публіцистики і т.і. І то не лише люди, що в запалі свого «самоотверженія» вже давно відреклися всякого зв'язку з українством, але й такі, що при тім не переставали й далі не перестають вважати себе або й іншими уважатися за «щирих українців», «українських патріотів», трохи не «героїв українства».

Гострі філіппіки Грушевського проти «самоотверженных малоросов» — це своєрідне продовження гнівного Шевченкового: «Дядьки отечества чужого...».

Багато чого повчитись можна у Грушевського і політичним лідерам, і всім нам.

Ось хоч би таке. 1918-ий рік. Руїна, громадянська війна, інспірована ззовні, загроза аґресії, а потім пряма аґресія більшовицької Росії. А Михайло Грушевський — крім політичних, соціяльно-економічних, військових питань, яким, усупереч пізнішим твердженням його противників, приділяв багато уваги, — піклується про відкриття бібліотек і музеїв, про створення і функціонування дослідницьких інституцій, про налагодження освіти і відрядження українських студентів за кордон для вивчення мов і адаптації до европейського рівня науки. Думається, що і в ті драматичні часи він постарався б не допустити до того, щоб, скажімо, будова Центральної бібліотеки для юнаків, яка за своїми параметрами і значенням могла б стати нашою національною гордістю, була передана якійсь бізнесовій структурі, як це робить наш уряд тепер.

І це не тому, що він був гуманітарієм, а не, як тепер кажуть «технарем», і через це, мовляв, йому сфера культури була ближчою. Ні, і поза тим він як державний діяч знав, що без повноцінної національної культури держава не має майбутнього, а повноцінної національної культури не може бути без розуміння державою її

[2] Михайло Грушевський, *Про українську мову і українську справу,* Київ, 1917. Цитуємо за збірником *Великий Українець. Матеріяли до життя та діяльности М. С. Грушевського,* Київ, 1992, стор. 23, 28.

пріоритетности.

До того ж культуру народу він не зводив до її мистецьких форм. Крім «культури краси», казав він, є «культура життя». А це і певний матеріяльний добробут як основа благоденства народу, і соціяльна справедливість, і певні демократичні, політичні процедури, і певний рівень технологій, і побутові норми поведінки та мораль, і те, що він називав «республіканським героїзмом» і «риґоризмом», достойним способом життя. В цьому широкому сенсі культура має творити ті, за виразом Грушевського, «соціяльно-моральні якості», що ними має утвердитися і уславитися в світі Нова Україна:

«Обставини так зложились, що великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалежну Україну, а й Україну Велику. Велику не територією, чи багацтвом, чи пануванням над іншими, а велику отими соціяльно-моральними вартостями...».[3]

[3] Михайло Грушевський, *На порозі Нової України,* Київ, 1918, стор. 23. Перевидано з Коментаями в 1992 році. М. Грушевський, *На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріяли.* Редактор Любомир Винар, Торонто, 1992, 278 стор.

ТВОРЧА СПАДЩИНА М. ГРУШЕВСЬКОГО

А. ШАЦЬКА
Інститут літератури ім. Т. Шевченка,
НАН України
Київ, Україна

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА

Літературна спадщина М. Грушевського складається з друкованих та недрукованих творів: поезії, прози, драми. Значна частина цих матеріялів зберігається у Центральному Державному історичному архіві України м. Київ (ф. 1235, оп. 1, спр. 260-263). Зошит з віршами під заголовком «Зібрані кращі вірші Михайла Заволоки 1883-1884 рр.» — у Центральному Державному історичному архіві України м. Львів (ф. 401, оп. 1, спр. 56). Автограф вірша «З давнини. Поезія. 1889 р.» у Відділі рукописів Інституту літератури НАН України (ф. 122, од. зб. 2). Період, який охоплює спадщину — 1882-1916 рр.

Перші згадки про літературну діяльність М. Грушевського знаходимо у його «Споминах»: «Я взагалі в останніх роках почав пописувати з охотою. Не якусь белетристику чи поезії, — на се я не важивсь — а на якісь ніби наукові теми, презентуючи написане батькові при нагоді свят тощо. Перший «твір» мій [мав] заголовок «Ріки Росії» і був написаний на підставі атласу Ільїна... Правда, що тоді мені було всього *років з дев'ять* [підкреслення — *А. Ш.*]. Потім я писав щось про Туреччину і т. ін. Тепер став виготовляти оповідання про обставини нашого пер[е]їзду, дорогу до Владикавказа і сам Владикавказ. ...»[1] Ці проби пера потім вилились у вірші, оповідання, драми та повість. З архівних матеріялів бачимо, що перші вірші були написані у 1882 році, коли М. Грушевський навчався у Тифліській гімназії

(«В младенчестве меня судьба не баловала...», «Я молод годами, чуть стала губа...»). Писання його захопило, у щоденниковому запису «11 октября (1883 г.) понеділок» читаємо: «... никогда меня не мучило такое страстное желание творить, как теперь — идеи моего романа і драм не дают мне покоя — несколько раз совсем собирался я писать, но всякий раз откладывал, считая себя ещё недостаточно подготовленным, сюжет

[1] М. Грушевський, «Спомини», *Київ*, 1988, ч.9, стор. 142.

слишком трудным, силы свои недостаточными. Особенно меня мучит, именно мучит, другого более подходящего слова [нет] для выражения действия на меня этого стремления к творчеству, драма: часто начинал я её обдумывать по деталям, чтоб начать писать, но всякий раз со вздохом оставлял это намерение, как не соразмерное с моими силами.[2]

Навчаючи у гімназії, він багато пише і мріє стати письменником: «... в сих роках... літературні інтереси панували у мене над усіма іншими. Я хотів стати українським письменником, редактором, видавцем...»[3] Свої твори він віддає на суд І. С. Нечую-Левицькому, в особі якого отримав підтримку і заохочення до дальшої праці на ниві письменства: «Я ввійшов в літературні зв'язки, у мене єсть знайомий, патрон — визначний український письменник. Він висловляв мені цілком серйозно, не як школяреві, а як письменникові свої гадки. Я міг вповні покластися на нього, і я повірив (довірив) йому мої проби пера і моє перше літературне досягнення — мого «Бех-аль-Джуґура», і я відкрив йому моє ім'я. Я почув себе літератором. Я знайшов себе і свій шлях в життю».[4] Завдяки підтримці І. С. Нечуя-Левицького, який відчув і визнав талант письменника-початківця, твори М. Грушевського дійшли до читача.

Оповідання, начерки, замітки, історичні образи побачили світ так у періодичних виданнях «Діло», «Зоря», «Літературно-науковий вістник» та ін., як і у збірках: Грушевський М. Оповідання. — К., 1904, куди увійшли «Бех-аль-Джуґур», «Бідна дівчина», «Неробочий Грицько Кривий», «Особисте щастя», «Історія однієї ночі», «Ясновельможний сват», написані у 1885-1897 роках; "Sub divo". — К., 1918 — «Ніч», «Предок», »Пенати», «З похорону», «Тестамент», «Комета», «На горах», написані 1909-1912 роках; «З старих карток». — К., 1918 — «У святої Софії», «Історія Синьйори Занети Альберіґо з Венеції», «Біжниця з Зомемберґу», «Як ми стрічали Новий рік», «Розмова з Кривоносом», «Вихрест Олександер», написані у 1911-1914 роках; «Під зорями» — К. — Рух, 1928, який складається з вище згаданих збірок, та окремо виданих драм на історичні теми: «Хмельницький в Переяславі», «Ярослав Осмомисл». Перші твори друкувались під псевдонімом М. Заволоки і лише у 1898 р. М. Грушевський сам розкрив його, підписавши оповідання «Ясновельможний сват» і псевдонімом, і дійсним своїм прізвищем.[5] Критика була не дуже уважна до письменника. Можна згадати ґрунтовну рецензію Миколи Зерова («Життя й революція» — 1929. — Кн. 1. — С. 195-196) на видання збірки «Під зорями». Згадку про літе-

[2] М. Грушевський, «Щоденник (1883-1884)», *Київська старовина,* 1993, ч. 4, стор.15.

[3] М. Грушевський, «Спомини», *Київ,* ч. 12, стор. 125.

[4] М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», *Під зорями, Київ, Рух,* 1928, стор. 12.

[5] Див. М. Грушевський, *Під зорями,* стор. 373.

ратурну діяльність знаходимо у праці: І. Крип'якевич, *М. Грушевський. Життя і діяльність,* Львів, 1935 та пізніша серйозна стаття Богдана Романенчука «М. Грушевський як письменник, літературний критик та історик України» в кн. *Михайло Грушевський. Статті, спогади, документи і коментар.* (Нью-Йорк—Париж—Сидней—Торонто, 1978).

Із всієї поетичної спадщини було надруковано лише два вірші в альманасі «Акорди» (Львів, 1903, стор. 248-249): «Не журись! За зимою весна...», «І знов мене самотність огорнула...». Вірші вийшли під псевдонімом — Михайло Козак.

Багато творів залишилось недрукованими, серед яких майже вся поезія, повість «Чужі й свої» (1884), оповідання «Німий свідок» (1884), «Остання кутя» (1884), «Св[ятий] Петро у турмі» (1885), «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» (1885), «Днинка» (1885), «Подорож на Ай-Петрі»; незавершені твори «Старий терен», «Міліон», «Романтична історія», «Пани», «На цвинтарі» та ін. скечі, фраґменти. Повість і завершені оповідання були готові до друку, про це свідчить листування М. Грушевського з І. С. Нечуєм-Левицьким,[6] але з невідомих причин так і не були надруковані.

Літературна спадщина М. Грушевського є надбання української літератури, тому вона не повинна залишатись осторонь літературного процесу і мусить зайняти в ній своє належне місце. У Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України готується видання спадщини, яке складається з літературних творів та епістолярію.

Подаємо неопубліковане оповідання М. Грушевського «Остання кутя».

Дякуємо директорові ЦДІА м. Києва п. Л. З. Гісцовій та працівникові архіву п. В. С. Коноваловій за сприяння у роботі над архівними матеріялами М. Грушевського.

[6] Див. І. С. Нечуй-Левицький, *Зібрання творів у 10-ти томах,* Київ, 1968, т. 10.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ОСТАТНЯ КУТЯ. РІЗДВЯНА МРІЯ.

На вічну пам'ять З. Ф. і М. Г-ім.

1.

От сонце розпалалося... й звітки того сяєва берецця — сипле та сипле, усе одбиваецця тім світом, усе сяє, а сніг вже більш усього —кожна дріботиночка світить та блище, наче усміхаецця до сонця, наче й їй весело, наче не знає, що ростопить її сонце зараз... Скрізь капотить, ляпотить, з чорних гіляк сніг дрібками летить, скрізь потьоки, струмки, під домами й іти не можна — зараз нальє й на шапку, й за комір... одначе на наших далекіх затишніх вулицях усі весели, усі раді таки, ніхто й не насупицця, як капне єму на ніс, ще усміхнецця, а то й облизнецця, наче єго медом по губам помазано... Та й хто насупицця, хто й занудицця, хто веселим буде багата кутя сьогодні, завтра Різдво... Різдво... Різдво — це слово у кожного в вухах гуде, в голові лунає й зморшки у кожного на чолі розгладить, радощами лице розмалює, таке часом лице, на якому давно вже, окрім злості та гніву ніхто не бачив. І біжать усі, поспішають, пригадують, щоб не забути нічого й усім так весело й усе їм веселим здаєцця, усе ніби усміхаецця; крамарі ще привітніш закликають до себе покупців, щоб облупити для великого свята, візник хоч гукає «геть! з дороги», але так, наче каже: «помай бі, паночку!» Навіть Степаниха, що завше стоїть з засуканими рукавами під ворітьми й лаєцця зо всіми, навіть і та он-он іде упарившися й зітхаючи а товсте лице її, наче маслом намазане, так і сяє. Усе кажу веселе, а як і побачиш деякі сумні, похмурі, або сердиті постаті, котрім загальна веселощ нудьги тільки додає, дак і тіх так сонце розмалює, так причепурить, що здасця, буцім і він радіє й усміхнесся здуру єму в засмучені, мовчазливі очі. Пожалкуємо за ними, як не можемо допомоги дати.

Але днина зімова, звісно яка — не встигло сонечко на серед неба вийти, зірк, подивисся, а воно вже гень-гень підбилося. Ще бігають, метушацця люде, а вже загули дзвони на дзвіниці. Раз-пораз гуде бучний дзвін, та й далеко гук іде по вулицях, по шляхах, заходить у одчиняни двери, усіх гукає, кличе: кидають роботу стомлені руки й хрестять скоріш чоло; батьки-матері збераюцця до церкви й кажуть дітям: — «тихо седіти дома, та не пропустить, як

засяє перша зірка, зірка Христова, та зірка, про яку співають:

— Звізда ясна возсияла,
Трем царем путь показала...

Посідали діти на вікні, сперлися лобами у шибки й чекають тієї великої зірки; вони дивляцця, як поспішають люде, як ховаєцця сонечко за будинками й остатнє проміння червоною фарбою поливає сніг і будинки, і золоті хрести церкви, де стоять їх батьки-матері, чекають, щоб:

— Христос родився,
З Діви воплотився.

Розпитують дітенята один у другого й старшенький поважно оповідає, як то свято завтра буде й як то було, ще давно колись, ще й тата й мами не було, родилася маленька дитина, й стала та дитинка Богом, та й щоб не забули люде про неї, щороку дає людям, а найбільше дітям, великеє свято, й яка то буде кутя й узвар й усе таке. Прийде й бабка з пекарні, й вона оповіда що-небудь, та й слухають пильно дітенята і не вважаючи, як година за годиною минають, як сонечко сховалося й стемніло вже...

Аж ось серед темного блакіту дорогою перлиною засвітилася, засяла тихим, не рівним світом чиста, маленька зірочка. Й дивляцця, милуюцця тією зіркою діти, тією, «милою, доброю зіркою». А ось і батьки вже йдуть з церкви, чорніють постаті на білому снігу, рипить сніг під ногами.

Йдуть батьки узявшися за руки, а хто старим ногам кійком помагаючи, йдуть і тихо розмовляють, й добру розмову мають; добрішає, м'якшим стає серце; пригадує кожній й кожна, як вертались вони багато тому років, верталась молоді, дужі...

От меж инчими йде й бабуся якась — у гарній сукні, у чорній шалі; згорбилась стара спина, добре лице зморщилось й хоч не світицця воно щасттям, але й суму на єму на має, й на старому серці стало якось краще, тихіше.

— Ось і бідна наша, старенька Анна Степанівна, — кажуть батьки-матері:

— Добрий вечір, Анно Степанівно, з наближаючим святом будьте здорові!

Й привітно усміхаюцця уста бабусіни під чорною хусткою, шепочуть старі губи й собі, й зичуть усім добра та щастя.

II.

Йде бабуня, йде, поспішає до дому. Ось і дійшла; одчинила двери у маленьки темні сіні, увійшла; у покійчиках тепло, тихо та темно, тільки сяє світло перед святими образами, од сполоха полом'яного блищуть, сяють, вискрами грають золотиї шати... Перехрестилась і, повернувшись, бабуня, пішла до пекарні — і там тихо та темно, дух стоїть од печеного й вареного, гарячий, важкий... Й

там сяє світло коло ікони, а далі, на лаві, лежить якась постать та мимрить щось.

— Явдохо, Явдохо, — кличе бабуня, — із святом здорова будь.

Важко устає чорна та постать, стала з неї бабка, висока, у чорній одежі.

— Здорові були, пані, — будьте й ви здорові, — одказує вона й уклоняєцця низенько, обтераючи нащось руки хвартухом. Цілуюцця обідві...

От і свята діждалися, щасти... Боже..., усякого щастя й долі...

Й утерають обідві сльози, особливе Явдоха — й за кожнім разом тре руки хвартушиною, як перед піччю...

— Спасибі тобі, Явдохо, — обказує бабуня.

— Дозвольте пані, — каже потім Явдоха, — до дому піти, до дочки, щоб було їм з ким святу кутю з'їсти, а то швагер[1] мій з машиною поїхав, та й дома его немає... Спаси его Боже, такого страху з тіми капосними машинами, хто то їх видумав?! — та й знову уклоняєцця низенько Явдоха, хоч знає, що й без усяких уклонів пустить її пані, як пускала перше.

— Йди, йди, Явдохо, із'їж святої кутьті з дітьми, та й ночуй собі там і до дому сьогодні не вертайся, я вже сама тут приберусь... Як часом і забарисся...

— Спасибі, пані.

— [Й] унукам на гостинець візьми — он там у кутку карбованця...

— От які бо Ви, пані, ласкаві, дай Вам, Боже щастя і здоровля, — каже Явдоха, як казала і торік; цілує пані в руку, одягаєцця й чімчикує до дому.

— От добра моя пані, — міркує вона, — яка добра — що ну!.. здаєцця й немає добрішої. І сором бере її, що у такої доброї пані узяла вона на тім тижні хунтів до три цукру й до дому однесла... Й жаль бере Явдоху й каєцця вона думаючи. Щоб таке, на ту провину, зробити?.. Хіба поставить свічку за шість шагів[2] перед Іваном Хрестителем — грехів одпустителем; поставлю, й торік за 6 шагів ставила, — дума Явдоха.

Й поспішає й держицця за паркани руками, бо дуже вже ковзаюцця старі черевикі по льоду. Канальскі хлопці ковзалися ж подивисся, якраз носа роз'юшиш.

А бабуня, вирядивши Явдоху, впала навколішки перед образами і стала ревно молитьця; молилася, довго молилася й так їй на душі легко стало, що, здаєтця, знялась би та й полетіла. Помолившись стала вечерю зберати. Засвітила свічку, до печі пішла, витягує з горячого, сухого духу човуни й горшки, переглядає усяку страву... Гаразд, усе гаразд — не перепеклися пироги — капусту здаєцця

1. а то *швагер* мій... — шурин — брат жінки.
2. свічку за шість *шагів* — грошей.

крізь тісто видко, й борщ, й каша; й кутя — наче не варенена, кожне зернятко особне, не липнить, не збилися... Й узвар якраз на парі —не пахнуть угіллям сушені груші. Пара пішла од страви, й кисла й солодка, й од олії, й од меду, усе перемішалося, аж слина катицця з голодного рота.

Клопочецця, метушицця бабуня — ось й усе здаєцця — стоїть великий стіл, білого як крейда, настілкою застелений, три свічки горять, вилискуюцця талярки, ложки, ножи; страви поставлено скрізь, парицця борщ, риба варена й смажена, пироги, каша... стоїть кислий, смашний дух од тільки що украяного хліба... Стоять рядком пляшки з вином, з горілкою, з наливкою, а меж їми й монашка на копійці[3], стелицця дим її блакітною смужкою. Ще раз подивилася бабуня на стіл, пішла одягнулася у другу сукню — не в чорну, а стару сіру — таких вже тепер і не носять давно; поставила коло столу п'ять стільців та й сама сіла, сіла та й задумалась...

На що ж то вона таку велику вечерю готувала, для кого вона ті стільці приставила?

Слухайте!

Гудуть, гунають[4] нізеньки покої, лунає, одгукуєцця дитячий регіт та гвалт... Двоє хлоп'яток маленьку сестру на килімок посадили й тягнуть за той килімок. Оттак, ну, гей коні, гей, ну!.. Кричать і коні, кричить і дитина, у долоні плеще, гвалтує...

Але дзинь-дзинь — гуде дзвінок...

Тато, тато! — кричать дітенята, і коней, і воза забули, усі до дверей, усі кинулися до батька... От і мати вийшла, чоловіка стрічає... Розібрали єго усі й ідуть поряду, поважною ходою — стучить попереду, скільки сили, кійком мала, за нею середульш[ий] з пакою під пахвою, батьківскиї капелюхи на брові намостив, старший батька за руку держить, жінка з панчішкою у руці позаду йде... Перебуваєцця батько, передягаєцця — оповідання йдуть; оповідає старший і середульший, і мала знайде, що розказать батькові —кішка приходила, мишеня вхопила, велика муха залетіла й літаючи гула..

Йдуть усі чередою обідати, вживають усякую страву, річами пересипаючи, швидко спорожняє свою миску бабуня наша, та й хіба ж вона бабуня — хіба сліпий її на[й]менував би так... Не погнувся ще стан, не злиняло лице —

За хорошим чоловіком
Жінка молодіє...

А як ще окрім чоловіка таки дітенята добрі та гарні, такі щебетливі, мов голубі воркотливі. Сидять батько-мати милуюцця тішацця дитячою розмовою, та мирять наглиї суперечки.

А сьогодня як раз такий день — лигоминка[5] з яблуками.

3. а меж їми *монашка* на копійці... — вугільна курильна свічка.
4. *гунають* нізеньки покої — лунають.
5. *лигоминка* з яблуками ... = лагоминка — ласощі.

Батько-мати взяли потроху, остатне ставлять серед столу. Старший помалу, насупивши брові, найдрібнішим робом кроє на троє... Довго повертають тарілку, кожен наглядає собі кращій шматок, просить один другого узять попереду й у кожного серце ниє — чи не візьме він мого шматка... Їсть кожний своє й хоч усім буде, ще й не з'їдять, але очі з-за ложки визирають, так і блищуть — чи не лізе чужа ложка у его частину...

Батько спочиває — тихо усе, діти у дальнім покої коло матери — меж ліжками, столами, стільцями дві хати збудовали, обвісили килімами й одіялами — у одній живе старший з малою, у другій середульший. З однеї йдуть у гості в другу хату, умощуюцця, розмовляють, наче справжні гості, або діставши яку-небудь мальовану часопись, переглядають у бізна-який раз малюнки.

Так живуть собі у маленьких низеньких покоях. Вже батько не раз зупиняєцця перед брамою гимназиї й дума, як-то бігатіме в осені й его синочок; вже й мала, на братів дивлячись, цілисеньки листи везерунками вкриває. Тихо та гарно хвалять вечером і старі, і мали Бога.

Але

Було й щастя, була й доля,
Та лихо побило...

Й тихо, й сумно стало в покоях, не чути ні щебетання, ні крику, ані веселої, наглої сварки... Тільки цокає старий годинник та хитає сумний хитун своєю золотою, лисою головою.

Прийшла капость на те місто — обкладки[6] до дітей причепилися. Жах та жаль скрізь, лікарі з бричок не злазять, з кутка в куток кидаючися, майстри ледві встигають забиват цвяшки, маленькиї труни рожевим та синім оббиваючи... Насупились і наші батьки, пильно що ранку, що вечера до дітей придивляюцця, роти їм розз'являють та боязьки зазирають туди, боячися там страшенні ті обкладки побачити, й радяцця потім... Минув тиждень, минув другий хвороба та вже притомилася дітей душити та вкладати їх у соснові труни: заспокоїлися трохи батьки, аж заслаб в їх старший — чогось, каже голова болить, і хрипить, як казать схоче.

— За лікарем! — от і лікар у горло подивився, сказав, що минецця ця хвороба незабаром, розказав зо три побрехеньки — більш не вспів, бо треба було поспішати комусь пропасниці проганять, та й поїхав.

— Як мине, та й мине, — заспокоїлися батьки, та тільки день іде, другий іде, не менає та хвороба — щось притих Заня, не гуляє, не співає, ходить наче заспаний й хрипить усе гірше... А лікар все своє співає — мине, та мине... аж бовть, стрельнув у его, каже, — й обкладки, та ще й скарлатина, й звітки се воно могло узятись? Погана річ, стережитеся, — коли треба було не угледіли (заморочило

6. *обкладки* до дітей причепилися — дифтерит.

голову трохи пану лікарю). Нічого не сказав на се батько, мовчки подержав важку шубу[7] лікареву й вернувся до жінки.

Вони глянули один другому в вічі й нічого не сказали, губи в їх затряслися, але вони й тут себе перемогли й пішли до слабого... Той седів мовчки коло вікна й дивився на двір.

— Заня! — кликнув єго батько.

Заня оглянувся й подивився своїми тихими, мовчазливими очима. Єму, бідному, було дуже погано — горло вже так здавило, що він ледві говорив. Мати не знесла того погляду, вона затулила очі рукою, вийшла й з-за дверей чути було, як вона заридала.

Пішли лічить, пішли мазать, чого тільки не виробляли з бідахою, помазками тіми горло зовсім єму роздерто. Він не стогнав, не плакав, не скаржився, але в добрих, чистих, блакітних очах єго було стільки суму й нудьги, такий невимовний жаль за життям, за світом, така страшенна журба, що серце розривалось на їх дивлячись. Легше було б чути несамовите ридання, голос, репет, а ся мовчазлива мука до живого серця допікала.

Минуло ще кілька днин, як не знаю що, й лікар сказав, що не варт і мордувати слабого. Ще минуло два дні, вечером покликав Зеня матір...

— Мамо, — прошопотів він (голосу не було давно вже в бідахи), ухопивши її руку, — не йдіть від мене, мині чогось важко!..

Мати впала ридаючи й притулила голову до єго худіх, холодних ніг.

— Таточко, ви не сердитесь, що я вам того тижня урока не вивчив? — спитав він батька через хвилину.

— Ні, серце, — ледві вимовив той і знов мовчав, тільки очами лупав.

Зеня хотів побачити брата й сестру, але не можна було — сказали, що гулять пішли. Той змовк, затих, і батько, і мати заридали й упали на холодне синове тіло...

Минуло одне лихо, але потягло за собою довгою низкою й друге, й третє. Черз три дні мати, одягаючи малу, побачила прищики на тільці, на другій день і на середульшому.

Чудовим, ясним ранком вмерла на ліжку остатня дитина. Вікна зачинені, килими закриті; мати навколішки впала перед ліжком, обняла горячеє тіло дитяче й очі її перебігали од дитини до образа, що в золотих шатах блищав в кутку; освічена полум'ям кгнотика, Матер Божа дивилась до долу своїми привітними, щасливими очима, притуливши до лоня Святу Дитину. Батько седів, схиливши голову, він був ледві живий, ночей не спавши, не спавши, не ївши,

7. Поновлено по чорновому автографу.

тільки матір одну ще сила Божа держала. Вона обняла дитину — от дитина зітхнула роззявивши покаліченого рота, здрігнули вії, останній крик прошумів й стало тихо, тихо...

Мати плакати не могла, давно усі сльози виплакала й упала на килім...

— Змилуйся, Спасе, над нами!

Сумно стало у тихих, низеньких покоях; стоять пусті дітячиї ліжка, просторно за столом, батько-мати ходять тихо, ледві чути, й розмовляючи більш шепотять, бо якось чудно гуде голос по пустіх покоях. Постарились батько-мати, меж темним волоссям забіліло срібне поткання, зморщилось чоло й стан погнувся. Але все ще не кінець, доволі є того лиха на світі, усім буде, ще й зостанецця!

Може місяців так через три після обкладок прийшла холера.

Раз якось батько вернувся до дому ще смутнійший, як завше. Щось погано мині, — сказав він жінці, — полежу трохи до обіду, одпочину.

Ліг та вже більше й не вставав. Покликали лікаря. Той покрутив головою, написав якусь ліку й сказав, що ввечері прийде. Але до вечора батько ще гірше занеміг, став млявий, ні сісти, ні стати. Погана річ, сказав лікарь, приїхавши ввечері, у єго холера.

На другий день прощався чоловік із жінкою. Обоє довгенько седіли мовчки й дивилися один на другого.

— Прощай, серце, жінко, — сказав батько й хтів ще щось додати, але замовк, замовк на віки.

На кладовищі коло двох маленьких могилок піднялася ще третя, більша. Чиїсь руки коло їх пораюцця. Стелюцця над ними рожеві віти, жасмин на весні їх обсипає, білим, запашним цвітом, проти сонця блищаця мідяни стрічки на хресті: «Пам'яни їх, Господи, єгда прийдеши во царствіє твоє».

IV

Але не се пригадує бабуня, не такі думки у голові ходять — замисливши́сь, нерухомо седить вона перед мискою з борщем; лице ясне, тихій усміх на губах. Инчі часи пригадує вона. Бачить вона батьківську хату, низеньку, соломою криту, із старим покривленим ганком, нізеньки покійчики, рипучі, співучиї двери, й темне горіще, куди колись так боязько зазирала вона малою, комору, де було так багато усього — й груш, і вишень, і горіхів, і старого, твердого меду; пригадує старі потемнілі малювання й Івана Хрестителя з ягням, і «Три царіє со дари», й якусь панну з гитарою гарусом вишивану, бачить роскішний садок, з такими великими яблонями й грушами, що й літом було мокро під їми, грядки червоного маку, астр та гвоздиків, город, а за їм берег, зелені, кушіром[8] зарослиї

8. *кушіром* зарослиї стави... — роголист або водоперець.

стави, над котрими росли такі чудові жовти квітки, росли верби з червоними галузками. От вона ніби бачить цвинтарь, обгорожений трухлим парканом, і церкву, і високі хрести на низеньких горбочках, де лажали й два маленькі брати її, бачить дзвіницю, дзвони й старого паламаря, з великими ключами, бачить вона, як бігає він виганяючи вівці, що зайшли на цвинтарь, а звіттіль у дзвінную влізли.

Бачить бабуся матір свою, покійницю, моторну маленьку бабусю, й батька. Пригадує, як вчив він її читати, писати; як мати втішалась її писанням.

Пригадує бабуся, як перше побачила вона свого жениха й якій він був чудний у тільки що пошитому сурдуті, якій незвичайний й смішний. Як засоромилась вона, зустрівши єго. Як задивившися якось на єго опарила вона єму руку, наливаючи чай, й як обоє почервоніли, і не знали, що й сказать.

А далі перші родини — завішали вікно, свічки на стільці, вона сама недужа, але весела лежить укрита, а чоловік держить її за руку й придивляєцця до свого первородного, а той маленький, червоненький, сповитий тільки рота роззявляє та блимає на світло очицями.

— Назвемо єго Занею, як твого батька звуть, — каже нахилившися батько, — дай Біг єму завше таке щастя, як ми у сей час маємо. Й дитину окрестили. Й так він пищав, аж мати почула лежучи. От здоровий буде хлопець, — сказала бабка, сподіваючись ще карбованця.

А як на малу хворобу напала — кахи та кахи, й не вилічиш її ніякими ліками, вже що не робили... думали що й вмре небога... А мати порадила ластовинне гніздечко під подушку сховать... Прокинулась вночі — чує — тихо, ніхто не кахика; що таке? невже не жива? підійшла тремтячи — спить дитина, та так гарно, навіть не ворухнецця. А середульший, — як пішов Мороза кликать на кутю, мало не змерз, пішов справді на двір, дурний, мороза шукать. От так тямучий хлопець, як колядки добре од батька перейняв, дарма, що малий, а й голос який, як у батька був колись. А як заспіває з батьком укупі після куті... Після куті, — а я й забула про неї й про вечерю свою, що се я так задумалась? — сполохнулась бабуся й ухопила ложку, підвелась, зірк — чудо Боже — круг стола седить уся сім'я й усі пильно дивляцця на неї...

V

Еге! справді, усі тут: просто проти неі чоловік, праворуч старший син, ліворуч — середульший й мала; чоловік трохи постарішав, діти трохи побільшали, але усі такі самі, як були, нівчім не змінилися й усі пильно дивляцця на неї. Бабуся думала, що це все приснилося й скоріш ущіпнула себе за руку, але ні, це не сон, це справді — от чоловік собі волоси пригладжує, як завше, от і

у середульшого на губі значок, як він впав на шахву за грушами лізучи.

Й бабуся не тільки що не здивувалася, вона здаєцця диву б далась, якби не побачила, як би зуздріла, що на святі [й] вечері круг стола нема нікого.

— Що се ви, мамо, так задумалися? насипайте скоріш борщику, ато їсти хочу так аж, аж, аж!..

— Таки виголодались добре.

Й споряжняєцця миски з борщом, з щербою, з голубцями пшоняними.

А батько перестав їсти, очі втупив...

— Що се ти, чоловіче? що се ти так придивляєшся?

— А от дивлюся на тебе, що ти таки дуже змінилася з того Різдва.

— Той тобі не минув рік дурно — он у висок сивизна вдарила, й зморшки чоло покраяли...

— Дітенятка, дітенята, забераєте ви силу нашу! чи оддасте коли? — каже батько й радіючи дивицця на веселі, здорові лички дітячи.

— Оддадуть! он я до дочки піду, як замуж вийде, каже бабуся й милуєцця своєю малою, що смокче якусь кістку з риби. Забула бабуся, наче не було, про усе минуле лихо, мов то був сон страшний, перелякав чоловіка, та й зник; а чоловік лупає очіма й не знає, чі справді приснилося те лихо? невже правда, що нема єго?

— А мене хто ж до себе прийме? — сміється батько.

От і кутя й узвар, усі черпають єго й п'ють, вихваляючи узвар.

А ну, тату, колядовати, — просять діти.

«Нова Рада стала».., — почина басом батько, альтом пристає старший, — «Де Христос родився...» — виводить до плеча голову схиливши, очі заплющивши, середульший. Мала й собі щось гуде, лепече...

— Мовчи, Марусю, не перебивай, — сварицця середульший.

— М-м, хитає головою Маруся.

— Лиши її, хіба ти не такий був, — навчає старший.

А ну тепера:

«Чи дома, дома?..» — почина батько.

«Пан господар...» — підхопили діти й уклоняючись батькові й матері, співють остатне:

Сему тому по шеляжечку
  А нам дайте
По періжечку!

— Сазецку, сазецку, — кричит мала.

— Тату, я кутю під стелю кину, — просить середульший.

— На що? в нас і бжіл немає.

— Та так, хоч нема, а все... Летить кутя під стелю й не дурно, причепився дрібочок якраз над столом.

— А ну тебе із кутею твоєю, — сміеьця бабуся, обтряхаючи

кутю з сукні.

— Е, тра було ложку підставить, — каже старший.

— А то ж є добра колядка, — пригадує батько:

У тому дворі
Усі святиї
Каміння били,
Церкву робили...

виспівує він.

— А ну вина, жінко! — Наливає він усім по ряду, старшому повну, середульшому чверть недолив, а малій — пів чарки.

— Бери, жінко...

— Ну, поздоров Боже, — каже він уставши, — усьому нас самих й наших дітенят й курчат, і гусят, — усміхаєцця він.

— Ну, жінко, пошли Боже усякого щастя і дітям, і батькам нашим й родичам, щоб діждати й на другій рік побачити усіх щасливими і здоровими!

Він прийшов до жінки й поцілувалися, діти кинулись до них і обхопили, хто батька, хто матір.

VI

Чудне щось сталося з бабусею — її стало так легко, й усе ніби якось перемішалося... її здалося, що долівки нема під ногами, що вона, й чоловік, і діти, усі однією купою плинуть морем, і так тепло, ясно блищало небо блакітне, без хмар, а сонце таке горяче-горяче, а хвилі таки сині-сині, які бачила вона намальованими десь. Й ті хвилі такі гарні — не б'ють, не хлещуть, а наче перекочуюцця тихо-тихо, та таки м'яки, наче пухові... Й взялася якась хвиля та й піднімає у гору їх, усе вище та вище; вже море ледві синіє в тумані під ними; й наче вже їх не сім'я ціла, а з тиеї сім'ї стало щось одно, наче вона перелилась у одну їстоту чудну й та їстота іде все вище до сонця гарячого й блискучого, усе плине вверх та й так високо, що вже бабуся наче сама тієї їстоти не бачить, а з нею й себе не чує...

VII

А другого дня опівдні верталася з дому Явдоха. Йшла вона не дуже швидко — якось ноги ступали зовсім не туди, куди треба було, дак що Явдоха мусила раз-по-раз зупинятись і, держучись за що-небудь. Багато із ними клопіту було бідній Явдосі, а якийсь дурний москаль, побачивши, скривив носа й усміхнувся — «оттак, — каже, — кутю справляла! Напасть та й годі!».

А ще й до того розгикалася — найгірш, як по сходцях пішла —що ступить, — гикне й перехрестить чоло: -«Господи помилуй! от пироги, чи ні. Господи спаси! от лиха, се вже кутя певне...»

Увійшла таки вона у сіні, у покої.

— Що се, усе не прибрано, як було, й дух од страви такий по

покоях. Господи помилуй, де ж пані?...

— Ай, що се таке?

У покої стояв застелений стіл, й страва уся не порушена; свічі вигоріли, од монашки купка попілу біліє на копійці. Стара пані нерухомо седіла перед мискою, голова впала на руку, друга рука сціпила порожню чарку. Бабуля вже захолола...

Тепер на кладовищі рядом чотири могили — маленьки посередині, більші — з обих боків. Уся сім'я тут зібралася докупи; усі купою полетять до ясного, блискучого сонця...

Студня 3-6
Р[оку] Б[ожого] 1884

КОМЕНТАР

Остатня кутя.

Подається за чистовим автографом, який зберігається у Центральному Державному історичному архіві України м. Київ (ф. 1235, оп. 1, спр. 262, арк. 98-116 зв.).

Датується 1884 р.

Друкується вперше.

У ЦДІА (м. Київ) зберігаються чистовий та чорновий автографи оповідання — окремі зшитки.

Чистовий автограф — зшиток з білого паперу 18х22, на кожному аркуші штамп «Фабрика N 6 Сергеева». Пагінація автора 1-18. Обкладинка арк, 1 та 20 з цього ж паперу, на 1 арк. запис: «Остатня кутя. Різдвяна мрія. Михайла Заволоки. 1884 року. На вічну пам'ять З. Ф. і М. Г-им». У правому кутку штамп «Бібліотека Наук[ового] Тов[ариства] імені Шевченка у Львові». На звороті обкладинки (арк. 20) синім олівцем, вірогідно, рукою І. С. Нечуя-Левицького зроблено запис: «Коляди и щедровки Юрія Федьковича — 2-ий наклад побільшений. Коштує 10 кр.». Текст оповідання написано чорним чорнилом. Є правки як олівцем, так і чорним чорнилом. Правки чорним чорнилом — автора. Правки і окремі зауваження на полях, які зроблені олівцем — І. С. Нечуя-Левицького.

Після "першої проби пера» — оповідання «Німий свідок», яке дістало схвальну оцінку І. С. Нечуя-Левицького, М. С. Грушевський вирішив написати щось з українського життя. У статті «Як я був колись белетристом?» він пише: «Потім була більш серйозна проба — оперта на власних дуже болючих переживаннях: 'Остання кутя' — де я хотів змалювати поезію українського різдвяного обряду».[1] Оповідання було написане 3-6 грудня 1884 р., коли він навчався у

[1] Грушевський М. Під зорями. — К. — «Рух», — 1928. — С. 10.

Тифліській гімназії і було пов'язане з сумними подіями 1882 р. в родині М. Грушевських — смертю сестри Марії і двох молодших братів Федора та Захарія. Їм він присвятив цю «мрію». В листі від 14 травня 1885 р. за ст.ст. до І. С. Нечуя-Левицького він пише про це: «А другу мрію 'Остатня кутя' хтів би посвятить рідним покійникам, бо дітенята в тій мрії справді жили й справді вмерли, довічний покій хай буде їм! Як се на Вашу думку, добре чи ні? Як добре, підпишіть 'на вічну пам'ять Захару, Федіру і Марії Грушевським', чи инціяли, чи як там, Вам вже лучче знати. Тільки, як добре, а то ще хто-небудь мо й посмієцця — от ще, мовляв, письмовець виявився, усіх своїми посвятами частує?»[2] На це прохання М. Грушевського І. С. Нечуй-Левицький відповідає у листі від 26 грудня 1885 р. (7 січня 1886 р.): «Все, що Ви пишите в листах, трохи вже зроблено: посвячіння в 'Куті' поставлене ініціалами, а про решту зараз напишу до Львова...»[3]

Про мотиви написання і тему оповідання знаходимо у «Споминах": «За тему емоціональну я взяв ту нашу недавно пережиту родинну трагедію — смерть братів і сестрички. Але в стилю національної романтики я задумав поставити в центрі оповідання не сцени смерті, а поетичну романтику різдвяного свята: самітня вдова, що стратила чоловіка і дітей, уряджує собі різдвяний вечір так, як колись його обходили повною сім'єю, і серед споминів про колишнє родинне щастя і понесені утрати вона вмирає за різдвяним столом. Оповідання я назвав «Остання кутя». Не маючи тексту перед очима, не можу судити, наскільки я потрапив передати ідилічні настрої різдвяної вечері і як контраст їм — страшні сцени смерті, що вириває одного по другім дітей і самого батька. Горяєв, котрому я прочитав потім се оповідання, досить його похваляв, але можливо, робив се для заохоти початкуючого автора; редакція «Діла» його не надрукувала, і се дає мені підставу думати, що оброблено сю тему слабо, — правда, щоб сильно її обробити, треба було здібності і техніки вище середньої...»[4]

Це оповідання, як і першу «мрію» М. Грушевський надіслав І. С. Нечую-Левицькому і як згадує у листі до письменника від 18 лютого 1885 р. за ст.ст. «сподівався я на свої писання, сподівався, найпаче на «Кутю»...»[5] Прочитавши оповідання, І. С. Нечуй-Левицький відгукується на нього в листі від 27 лютого (12 березня) 1885 р.: «Я з великим замилуванням прочитав Ваші твори, більш од усього мені сподобалась «Остатня кутя», різдвяна фантазія. Оповідання чудове! Тип бабусі, що так багато втратила в жизні, дуже

[2] Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукописів, ф. 1, N 27862.

[3] Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у 10-ти томах. — К., 1968. — Т. 10. —С. 303.

[4] Грушевський М. Спомини. — Київ. — 1988. — N 12. — С. 127.

[5] ЦНБ НАН України, Інститут рукописів, ф. 1, N 27861.

симпатичний. Кінець оповідання дуже Вам удався. Я прочитав це оповідання з великою охотою, забувши навіть, що це твір ще дуже молодого автора...»[6] А в листі до О. Кониського (11(23) травня 1885 р.) І. С. Нечуй-Левицький звертає увагу О. Кониського на молодого письменника-початківця і дає схвальну оцінку творам: «Маємо нового і талановитого белетриста Мих[айла] Заволоку; обіцяє велику родючість, бо йому сливе 17 літ, а він написав оповідання «Кутя», кавказький переказ, і першу частину повісті «Свої й чужі». Це все думаю оддати в редакцію «Зорі».[7] Стиль Заволоки легкий, язик літературний. Оповідання тягнеться гладенько».[8] Але чомусь воно так і не було надруковане і вже пізніше у «Споминах» М. Грушевський з жалем констатує що «воно лишилось недрукованим, не маю його копії і не можу оцінити наскільки я потрапив віддати отсі почуття спустошення життя, викликані такою раптовою громадною утратою. Я відчував їх незвичайно живо тоді, і навіть тепер вони часами повертаються до мене і наповнюють мене почуттям жалю і вини перед одшедшімі, що обімало мене тоді».[9]

Текст оповідання подається з врахуванням правок І. С. Нечуя-Левицького із незначними орфографічними виправленнями (ё, е = ьо — наприклад, потёки — потьоки, усёго — усього, слёзи — сльози та ін.; де потрібно, в словах поставлено апостроф — розюшили —роз'юшили, памьяни — пам'яни та ін.). За сучасним правописом подається написання слів окремо і разом та дефісу.

Дописки й правки упорядника позначені у квадратових дужках.

Підготовка тексту і коментар
н. с. Інституту літератури ім.
Т. Г. Шевченка НАН України
А. Шацької.

[6] Нечуй-Левицький І. С. — Т. 10. — С. 297.
[7] Оповідання і повість не були надруковані.
[8] Нечуй-Левицький І. С. — Т. 10. — С. 299.
[9] Київ. — 1988. — N 12. — С. 118.

ВИКТОР ГОЦУЛЯК
Черкаський педагогічний інститут
Черкаси, Україна

ДО ОЦІНКИ ЛЬВІВСЬКОГО ПЕРІОДУ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ ГРУШЕВСЬКОГО ТА ПИТАННЯ ЙОГО ПОДАЛЬШОГО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ

До зваженої оцінки львівського періоду історичної школи М.С.Грушевського можна підійти через вибір концепції дослідження і пов'язаного з нею світогляду, тобто того, на чому дослідник грунтує вибір важливих для себе компонентів, факторів, згідно з якими він будує своє уявлення про діяльність видатного вченого. У центрі уваги має бути багатоперспективна візія постаті Грушевського як "об'єднуючого центру", морального авторитету, сильної творчої особистості, здатної зібрати і скерувати духовні зусилля львівської наукової еліти, духовні сили національно свідомої верстви, цілого покоління істориків та політичних діячів на вирішення головного тоді питання — політичної і національної свободи народу.

Відомо, що існує два головних засоби пояснення в історії. Перший, досить широко вживаний, яким переважно змальовані сторінки діяльності Грушевського у Львові, полягає в тому, що історики, обираючи тему дослідження, визначивши хронологічні рамки, простежували сутність діяльності Грушевського в багатьох аспектах історичного і політичного життя. До другого засобу, більш складного і менш застосованого, яким є аналітичний, звернулися лише в останні двадцять років у зв'язку з постановкою завдань створення історіографічних студій у найширшому обсязі, включно з монографічними дослідженнями творчості істориків у минулому й сучасному[1] Останній передбачає аналіз розвитку української історичної науки, формування деяких історичних "зразків", що сприяють більш повному розумінню розвитку логіки історичного процесу як "поліфонії української історії" М.С.Грушевський своєю особистістю демонстрував відкритість українського менталітету щодо різноманітних історичних впливів від написання ще юнаком 1880 р. "Русской истории до воцарения дома Романовых", 1889 р.

[1] Див.: *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції. // Український історик. — 1978 — №4(60). — С.61.

праці "Гарольд и его "Славянская Хроника"", 1891 р. "Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.", 1894 р. "Берестейське братство" до синтетичних досліджень, видання джерел, науково-організаторської, громадсько-політичної діяльності, багатоперспективної "Історії України-Руси". Він подібно до Августіна уявляв історію людства, як і історію України, єдиним культурним процесом, вбудованим в еволюційний розвиток світу в цілому. Він уявляв людину, а через неї і народ, цілісним об'єктом у внутрішній повноті і зовнішній ретроспективі постійного розвитку. Сформульована ним схема розвитку українського історичного процесу, а точніше — концепція української історії, стає змістом історичних пошуків і досліджень учнів його львівської школи і реалізується через народницький та державницький напрямки української історіографії і надалі поєднує їх історичну творчість із сучасними дослідженнями провідних українських грушевськознавців, які репрезентують високий науковий рівень української історичної науки серед відомих історичних шкіл Європи, США і Канади.

З ім'ям М.С.Грушевського і створеної ним історичної школи у Львові пов'язані події в історії української науки, культури, національно-державного відродження України. Він є найвидатнішим українським істориком, провідним організатором академічно-наукового життя, видатним суспільно-політичним діячем і керманичем українського державного відродження в XX ст. Діяльність і творчість Михайла Сергійовича творять цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку Нової України.

Видатною особистістю був М.С.Грушевський. Лише в цьому аспекті можна по-справжньому оцінити його як історика, вченого, політичного діяча і мислителя. Його багатогранна діяльність як геніального Українця, потребує комплексного розгляду в системі світових духовних цінностей і конкретної ситуації в Україні кінця XIX — 20-х років XX ст. Грушевський поруч Тараса Шевченка й Івана Франка — один із "всеукраїнської трійці" культурного і національного відродження української нації — належить до унікальних і найвизначніших постатей в історії України. Розглядаючи львівський період діяльності М.С.Грушевського, неможливо обійтися без об'єктивного висвітлення історичних передумов розвитку української історичної науки останніх десятиліть XIX — початку XX ст., визначення магістральних шляхів світового історичного процесу. Історія завжди є описом минулих подій. Без деякого віддалення від тих чи інших подій неможливо писати їх історію. Але й сам Михайло Сергійович Грушевський, описуючи минулі події, жив не в минулій історії, а в сучасній йому, і стояв на точці зору сучасності. До того ж ця сучасність несла в собі минуле й одночасно була історичним, практичним часом, у якому українці, виходячи з минулого, намагалися будувати, створювати майбутнє. Саме в подібному історичному, практичному часі і живе для нас М.С.Грушевський, який, будучи непересічним політиком і великим ученим-суспільствознавцем, скеровував історико-політичні, національно-визвольні і культурно-

просвітницькі рухи, постійно проектував світовий історичний процес на українські справи. Українське суспільство, в якому М.С.Грушевський писав історію, безпосередньо було пов'язане з практикою визвольних прагнень народу, коли вироблялися закони і принципи, засновані на загальнолюдських чинниках, дотримуючись яких, наша батьківщина позбудеться ганьби і рабства. А якщо це так, то він повинен був, створюючи свої історичні праці, описувати в них це минуле дуже сумлінно, без усяких перекручень і, разом з тим, виконувати такі функції, які послужили б практиці сучасності. Він добре розумів те, що, за тогочасної ситуації, до свідомого політичного життя суспільність можна було готувати лише через історію, культуру, які на той час були для нас і державою, і сумлінням, і єством нації. Для того він активізував усі здорові сили нації, розпочавши, і не випадково, свою найактивнішу діяльність саме у Львові, де він з надзвичайною легкістю, з молодечим завзяттям увійшов у тогочасне життя, беручи найактивнішу участь у науковій і політичній праці. Саме завдяки надзвичайній обдарованості й активній діяльності М.С.Грушевського як історика, вченого суспільствознавця і видатного практика, українська історична наука останньої чверті XIX — початку XX ст. зробила велетенський крок уперед, в його особі виявила свою життєздатність синтезувати багатовіковий історичний розвиток українського народу, запропонувала самобутню концепцію своєї історії, відкривши очі своєму народові на глибини національного історичного процесу. Треба досконало вивчити і науково оцінити перші кроки на шляху, які він зробив зі своїми учнями і співпрацівниками у Львові. Без львівського інтелектуального середовища не міг відбутися і сам М.С.Грушевський. Ці впливи були обопільними. Існував тісний зв'язок між ним і львівським осередком, який у цей час висунув багато індивідуальностей, самобутніх, яскравих істориків. Саме в цей час в Україні означилися кількісно-якісні зміни, які прискорили розвиток української історіографії через наповнення її структурними і системними працями з історії України, в яких відбилося минуле, його атрибути, історичні постаті та образні символи. Це було вираження історичної незавершеності в долі народу таких проблем, як державність, національно-культурна незалежність. У цей час відбувається процес емансипації української історіографії від російської та польської.

Зусиллями В.Б.Антоновича й М.С.Грушевського та учнів їх наукових шкіл була подолана відсталість у наукових пошуках, дослідження у таких галузях, як етнографія, історія, де раніше українські вчені займали досить високі позиції. Відбулося оновлення, збагачення методів і напрямків вивчення минулого завдяки також прилученню до цінностей, що існували на той час у Європі і світі і були найтісніше пов'язані з культурним, політичним і соціальним прогресом людства. Ця проблема потребує глибокого дослідження, особливо для яснішого розуміння значення діяльності галицьких істориків, їх тлумачення методологічних аспектів історіографії, тобто проблеми історичного

пояснення як стадії формування найцінніших результатів пізнання — історичного знання. Виводячи історію України на суто науковий грунт, М.С.Грушевський не вважав за доцільне будувати нову історичну концепцію на твердженнях, котрі були відбитком чужої думки або усталених положень. Також потрібно було розпрощатися з упередженістю до нової думки, як і сковуванням себе стереотипом сприйняття думки тільки тому, що вона стара. Разом з тим, він розумів, що не можна відкидати все те позитивне, що накопичено невтомною працею багатьох українських істориків. Тому цілком виправданим і продуктивним був метод критичного аналізу, застосований М.С.Грушевським у підході до традиційної схеми російської імперської історіографії. Представники останньої розглядали українську і білоруську середньовічну історію як складову російської національної історії. Мета сучасних істориків у вивченні і дослідженні багатющої спадщини М.С.Грушевського та всієї української історіографії полягає в тому, щоб постійно вчитися історичної та історіографічної мудрості у своїх попередників. Існує також необхідність подолання стійкої історіографічної традиції недооцінки спадщини українських істориків останньої чверті XIX — 20-х років XX ст. Вона розвинулася з половини 30-х років і утвердилась у 60-70-х роках у літературі, спрямованій проти так званого українського буржуазного націоналізму і зарубіжних "фальсифікаторів історії України" Одним із зразків такого підходу до спадщини М.С.Грушевського є характеристика Л.А.Коваленка "Історії України-Руси" "На кошти Наукового товариства ім.Т.Шевченка (НТШ) він створив в Львові групу істориків, яка під його керівництвом підбирала і систематизувала відповідні матеріали. Та на титульних сторінках він ставив своє прізвище не як редактора, а як автора. Отже, його волюнтаризм проявився навіть у таких деталях. Про наявність авторського колективу, а не особи свідчить розмаїття прийомів і стилів у викладі матеріалу, — перо редактора нездатне було щось змінити. "Історія України-Руси" прислужилася в цілому лише буржуазним історикам для проповіді націоналізму, але деякі частини багатотомника містили значний фактичний матеріал, який має певне самостійне наукове значення"[2]. Можна було б поставити автору запитання, якби він був живим: чому тоді "значний фактичний матеріал", який "має певне самостійне наукове значення" був десятиліттями заборонений для вжитку в радянській історіографії? Чому автор цих рядків не побачив тих неймовірних складнощів і бід, які випали на долю М.С.Грушевського і галицьких істориків у той час, в роки Першої світової війни і буремні 20-і? Дослідник крізь морок заідеологізованості не зауважив зміни методики викладу, як і не зміг побачити еволюції методологічних підходів М.С.Грушевського. Цього історика вже немає, але залишилася його праця та подібні нариси української історіографії, які потребують наукової оцінки та критики.

[2] *Коваленко Л.А.* Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К., 1983. — С.106.

Ще багато викладачів історії у вищій та середній школі байдуже, або з великою упередженістю ставляться до наукового доробку М.С.Грушевського, замість вдумливого і глибокого вивчення його праць.

Разом з тим не є безгрішними і наші сучасні дослідники тоді, коли, пишучи про Грушевського і його учнів з львівської школи, спираються на вже відомі твердження й оцінки провідних українських грушевськознавців, повторюють раз у раз сталі положення і висновки та наголошують на їх великому значенні. Тим самим не робиться спроба подолати відомі радянські кліше і нашарування в підходах до творчості М.С.Грушевського, його учнів і послідовників. Вони свідомо чи несвідомо, оголошуючи його широко знаним і популярним у цілому світі. Як наслідок, і ті й інші історики, звертаючись до львівського періоду діяльності М.С.Грушевського та його львівських послідовників, дають не раз протилежні і далекі від наукових, поверхові оцінки, виявляючи таким чином своє бачення цієї проблеми, і тим самим не відтворюють цілісної картини організаційної, наукової праці М.С.Грушевського, порізному характеризують його незаперечну причетність до творення львівської історичної школи, як і до виховання ним самим і на його працях численної групи та певного пласту політично свідомого і культурного покоління України епохи національного відродження.

У цьому контексті виникає ще одна складність, пов'язана з методологічним підходом до зазначеної теми, що реалізується через вірогідну концепцію. Це є наявність і опрацювання історичних джерел, методів дослідження, уявлень про сам історичний процес, вплив на нього ідеологічних, політичних і соціальних та економічних чинників, вивчення методу, структури історіографічних досліджень. Тобто є визначення чинників, які de facto керують історичним процесом, не лише демонструючи напрям розвитку, а й розширюючи пізнавальні можливості і науково-пошуковий арсенал науковців. Сьогодні історіографічна рефлексія особливо знадобиться українській історії історичної науки в плані виходу її на широку дорогу світової історичної думки. Тільки на такому широкому історичному полі, не вириваючи львівського періоду діяльності М.С.Грушевського і його школи з контексту всієї української історичної науки, можливе продуктивне розв'язання цієї проблеми. Дійсно науковий підхід базується на виробленій історіософській схемі, на яку накладаються реальні історичні знання. Цей підхід може забезпечити ретельно розроблена фактологічна база, яка виразно покаже паралель між двома російсько-совєтськими концепціями, пов'язаними безпосередньо з руйнівним процесом русифікації України й української культури і ясніше висвітлить боротьбу М.С.Грушевського за самобутність української історії і культури з російською царською і новітньою владою і зі своїми рідними малоросами, які допомагали знищенню українського національного руху.

М.С.Грушевський як визначний історик поклав в основу історичної концепції пріоритет соціальних інтересів над інтересами державно-політичними, що споріднювало її з народницькою історіографією. Та

любов до свого народу і до історичної правди в процесі участі в сучасній йому українській політиці та вивчення історії України (зокрема, епохи козаччини і визвольних змагань українського народу часів Б.Хмельницького) приводять М.С.Грушевського до більшого визнання державно-політичних чинників, що мало певний вплив і на його учнів.

Конкретизуючи сказане, підкреслимо, що необхідність дослідження місця і ролі М.С.Грушевського та історичної науки у Львові того часу продиктована станом процесу вивчення названої теми. Незважаючи на наявність великої кількості праць, у яких досліджено сторінки історії історичної науки у Львові в роки перебування М.С.Грушевського, в цілому така тема, як "М.С.Грушевський і українська історіографія", потребує більш глибокої науково-дослідницької розробки. Такий підхід диктується сучасним рівнем української історичної науки. На наш погляд, історіографічне дослідження, в якому ставиться за мету узагальнити досягнення і показати невирішені питання у вивченні зазначеної проблеми, допоможе розв'язанню зазначених завдань. Проблемне історіографічне дослідження сприятиме більш глибокому вивченню історичної спадщини М.С.Грушевського, дозволить розкрити процес формування внутрішнього механізму української історичної науки, визначити найбільш ефективний шлях її подальшого розвитку. При цьому мають бути враховані як часова перспектива, так і зміни, що відбулися в цілій історичній епосі, історичній свідомості українського суспільства та науковців.

Історіографічне дослідження обширної і різноманітної за змістом літератури про М.С.Грушевського та історичної науки у Львові дозволить узагальнити досвід, накопичений наукою в процесі вивчення цієї теми, сприятиме удосконаленню теоретичних і методологічних засад. Воно дасть можливість історикам не лише простежити процес розробки М.С.Грушевським першої наукової схеми історії українського народу, а й оволодіти його концепцією української історіографії, пояснити мотиви визначення і зміни проблематики в історичних працях його учнів С.Томашівського, М.Кордуби, І.Крип'якевича, І.Джиджори, І.Кревецького, О.Терлецького та ін.; прослідкувати вихід львівського історичного осередку на загальноукраїнський терен, як за тематикою, так і за розвитком методів наукового пошуку і вдосконалення техніки аналізу історичних джерел. Воно допоможе рельєфніше виявити мотиви найжвавішої участі у виданнях Наукового Товариства ім.Т.Шевченка істориків з Центральної і Східної України О.Грушевського, В.Липинського, В.Доманицького, М.Василенка, В.Модзалевського, О.Лотоцького, М.Слабченка, В.Барвінського та інших, проаналізувати їх історіографічний доробок.

На цьому шляху є одна певна складність, яка полягає в тому, що праці українських істориків з діаспори в Європі й Америці старшої та молодшої генерації М.Андрусяка, І.Борщака, А.Великого, І.Витовича, П.Грицака, В.Гришка, Д.Дорошенка, В.Дубровського, Б.Крупницького. І.Лисяка-Рудницького, І.Назарука, О.Оглоблина, Л.Окіншевича, Д.Олян-

чина, Н.Полонської-Василенко, О.Пріцака, М.Чубатого, О.Шульгіна, А.Яковлева розкидані по окремих виданнях і в своїй масі недоступні сучасному дослідникові, але вони чекають свого вивчення. Як і огляди та нариси української історіографії названих поважних учених та праці В.Герасимчука "Михайло Грушевський як історіограф України", Д.Чижевського "Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури", І.Фізера "М.Грушевський як літературознавець та історик літератури", Б.Крупницького "Українська історична наука в НТШ на чолі з М.Грушевським" та видана ним ґрунтовна книга, присвячена оглядові археографічної діяльності М.Грушевського та його учнів.

На особливу увагу з боку сучасних історіографів заслуговують праці відомого знавця української історії та спадщини М.С.Грушевського Л.Винара. Одна з них "Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934)" з'явилася ще 1986 року (окремими статтями була надрукована в журналі "Сучасність" 1984 і 1985 рр.), увійшла в книгу "Силуети епохи" і видана в Україні 1992 року. Присвячена історикам-спадкоємцями історичної схеми М.С.Грушевського і написана до 125-річчя від дня його народження, вона містить п'ять розділів з примітками і додатками, де також подані вибрані праці автора про велета української науки[3] Вчений послідовно висвітлив життєвий шлях і науково-організаційну діяльність видатного науковця, стисло охарактеризував історіографічний доробок, історичну схему "Історії України-Руси", інші праці М.С.Грушевського, дав розгорнутий аналіз питання "М.Грушевський і державницький напрям української історіографії". Окремий розділ присвячений висвітленню діяльності історичної школи М.Грушевського та оцінці її значення. Такий підхід дозволив Л.Винару виявити переломне значення динамічного покоління українських істориків, які працювали під керівництвом М.С.Грушевського для розвитку української національної історіографії в XX ст. Узагальнюючи попередні дослідження українських істориків, які вживали в науковому обігу окреслення школи Грушевського "галицька школа Грушевського" (М.Чубатий), "львівська школа" (Б.Крупницький), "історична школа Антоновича-Грушевського" (Ол.Домбровський), "історична школа у Львові" та "історична школа М.Грушевського в Києві", дослідник підкреслив, що останні назви рівнозначно віддзеркалюють місце народження і діяльність школи Грушевського. Наведена далі Л.Винаром характеристика назв школи М.С.Грушевського свідчить про те, що увага до неї в істориків була постійною й обумовлювалася намаганнями дати належну оцінку українській історіографії того часу. Разом з тим, характер полемічних статей і наукових досліджень дозволяє зазначити, що поняття й окреслення "історичної школи" в науковій історіографії, як українській, так і світовій, ще не є устійненим. Наслідки дослідження цього питання дали можливість авторові обґрунтувати і запропонувати своє визначення поняття "історична школа" Такий методологіч-

[3] *Винар Л.* Силуети епохи. — Дрогобич, 1992. — С.180.

ний підхід виявився плідним при характеристиці складників історичної школи М.С.Грушевського: організаційних заходів, підбору молодих кадрів, що було початком школи у Львові. Цю школу автор називає першою школою української національної історіографії. Використовуючи сучасні знання, Л.Винар дав виважену характеристику і наукову оцінку ставлення історіографічної школи Грушевського до школи Антоновича. Грушевський перебрав від Антоновича документалізм як інтегральну та основну частину історичної наукової методології, наголошення ролі народу як основної категорії історіографічного дослідження і головної рушійної сили українського історичного процесу та критичний підхід до вивчення історичних явищ. Автор підкреслив безпосередній зв'язок між двома школами, зокрема, в методологічному аспекті історичних досліджень. Разом з тим, М.С.Грушевський не приймав безкритично жодних історіографічних та історіософських концепцій, у тому числі й свого вчителя. Це питання заслуговує на більш ретельне вивчення, як і процес створення М.С.Грушевським наукової історіографічної концепції тяглості українського історичного процесу від етногенезу українського народу до новітньої доби історії України, що з особливою силою засвідчило не тільки право громадянства історії України в світовій історіографії, а й наочно продемонструвало самостійність і унікальність його історичної школи, яка народилася у Львові, розширилася і росла, а після 1905 року вже набула всеукраїнського характеру.

Вивчення впливу національно-політичних і гносеологічних факторів на процес функціонування львівської школи М.С.Грушевського, який репрезентував неонародницький напрям в ідеологічно-історіософській площині історичних досліджень і являв собою символ всеукраїнського єднання наукових, культурних і політичних сил до початку Першої світової війни, є нагальною потребою сучасної української науки, як і глибоке дослідження праць талановитих учнів М.С.Грушевського, котрі не тільки репрезентували, а й зцементували підвалини історичної науки у Львові. Існує також необхідність більш грунтовно проаналізувати джерелознавчий аспект цієї теми: вивчення та видання джерел до історії України як характерних рис діяльності львівської історичної школи. Фактично, за винятком статті Л.Зашкільняка "Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського"[4], немає праць про історіософію дослідника, де були б проаналізовані опубліковані праці українського історика, а також невідомі поки що архівні матеріали, серед яких є його конспекти, щоденники та неопубліковані твори.

[4] *Зашкільняк Л.* Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. — Львів: 1994. — Вип.46.— С.3-24.

ОЛЕКСАНДЕР ДОМБРОВСЬКИЙ
Наукове Товариство ім. Шевченка
Нью Йорк, США

ТРАДИЦІЇ ШКОЛИ М.ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВІВСЬКОМУ НТШ В 30-х РОКАХ

Друга половина XIX і початок XX століття були вагомою добою прогресу дослідів у домені історичних наук з особливим розвитком допоміжних дисциплін історії. Такі капітальні досягнення, як відчитання гієрогліфного й клинового письма в парі з нахідками державного архіву з доби єгипетських володарів XVIII династії (глиняні таблички з кореспонденцією з Tell-el-Amarna — на південь від Каїро, XIV ст. до нашої ери) та королівського архіву Гатті, столиці гетитів у Boghazköi (середня частина Малої Азії) послужили надзвичайно щедрим джерельним матеріялом для дослідів історії й культури Близького Сходу. В парі з відкриттями на Близькому Сході світова наука зістала потрясена не менш капітальними відкриттями Шлімана в Трої, Мікенах, Тіринті й Орхоменос, які засвідчили, що історія гелленського світу і його культури починається на кілька століть скорше, як думали дотепер представники науки. Розкопки Еванса на Кріті в місцевості Кноссос засвідчили про велику культуру, що сягала до III тисячоліття до нашої ери паралельно з культурами античного Орієнту. Грецька колонізація північного побережжя Понту була логічним наслідком його географічного положення в орбіті середземноморського басейну, отже в відношенні до гелленського світа. А існування приблизно тисяча років деяких грецьких колоній на північночорноморському побережжі не могло не залишити своїх слідів у характері матеріяльної й духової культури, що стали предметом археологічних розкопок і дослідів паралельно з розкопками в районах Близького Сходу й середземноморсько-егейської смуги. Досягнення археологічних нахідок конфронтовано з реляціями писаних джерел (документів) і епіграфіки, реконструюючи таким чином картину протоісторичного процесу даної території. Тому саме історична наука XIX ст. розвивається на шляху методологічного напряму документалізму під кличем: ad fontes! Напрям у німецькій літературі XVIII ст., який звільнявся від впливів французького неокласицизму, започатковуючи ранню добу німецького романтизму — знаний під кличем Sturm und Drang являється лише мініятюрою науково-

дослідного Sturm und Drang на полі історичних наук унаслідок згаданих капітальних відкрить і досягнень, особливо в ділянці археології, археографії, етнографії, а в дальшій консеквенції на полі етноґенетичних студій у міру поширення горизонтів досліджень історичного процесу розвитку населення даної території. Феномен пізнонеолітичної культури мальованої кераміки (трипільська культура) й грецька колонізація — це підставові фактори в пра- й протоісторичному процесі розвитку етнопсихо-культури праукраїнської людини.

На тому тлі світоглядово-наукового background кінця XIX і початку XX ст. виступає постать нашого найбільшого історика як дитини своєї доби. Заторкуючи питання традицій історичної школи М.Грушевського у львівському центрі західньоукраїнської науки — Науковому Товаристві ім.Шевченка між Першою й Другою світовими війнами, головно в тридцятих роках, до речі буде наголосити основні принципи історіографічного credo нашого історика, які лягли в основу його науково-дослідних і педаґогічних досягнень і з позицій яких він формував свою Школу. Вона формально припинилася після Першої світової війни в умовах польської окупації, але її академічно-стихійні традиції продовжувалися на терені НТШ та як символічний дороговказ стимулювали й унапрямлювали дальшу діяльність згуртованих в рядах НТШ представників української історичної науки згодом mutatis mutandis на новому етапі розвитку української модерної, національно-державницької історіографії. Документалізм у парі із соціологічними критеріями підходу до класифікації історичного процесу на етапі розвитку історичних наук доби В.Антоновича-М.Грушевського став апріорним постулятом методології науково-дослідної діяльності Михайла Сергійовича на фоні діяння в даному випадку синхроністичних факторів — доби документалізму та, з другого боку, кристалізовання модерних соціяльних ідей і концепцій як у громадсько-практичному, так і в теоретичному аспекті. А що соціологічні досліди ведуть до історичних коренів суспільства, то на науково-дослідницькому варстаті історика появилася проблема етноґенетичного розвитку народу від сірої давнини, до якої може лише сягнути людська, а особливо наукова думка. Тому М.Грушевський починає третє видання першого тому своєї "Історії України-Руси" (1913 р.) уже не від доби Аскольда й Дира, а від палеоліту, трактуючи історичний процес українського Півдня як самостійний і відмінний від процесу фіно-монголо-московської Півночі згідно зі своєю тезою, виложеною у знаменній і революційній як на тодішній час статті "Звичайна схема "русскої" історії і справа раціонального укладу східного слов'янства" Беручи до уваги питання льокалізовання індоевропейської прабатьківщини, а відтак правітчини слов'ян, яка заторкувала територію України, М.Грушевський стояв на позиціях автохтонізму слов'ян (очевидно, за виїмком балканських), а в тому й українського народу з уваги на протослов'янські племена доби Геродотової Скитії і згодом на антські племена, безпосередніх предків літописних русько-українських племен, якщо вже не брати до уваги трипільське

населення пізньонеолітичної доби, яке залишилося на своїх місцях придніпровсько-придністрянських теренів, заховане під владою й назвою новоприбулих завойовників, кочових і напівкочових скотарів (культура шнурової кераміки). На основі концепції українського автохтонізму й довговікового досвіду соціополітичного й культурного аспекту в умовах довговікової грецької колонізації та згодом міжплемінної, політичної організації антів — наш історик стояв на позиціях антинорманізму, вважаючи внутрішні сили основним фактором у побудові держави, тобто без імпортованої організації. А це, в свою чергу, скріплює концепцію беззастережної приналежності доби Київської Руси, що виникла на етнографічно українській території, до історії нашого народу як першої його історичної доби. Це й були фундаментальні принципи історіографічного credo М.Грушевського, які передалися його школі.

Розвиток науки в даному суспільстві залежний від його культурного рівня в умовах економічно-соціо-політичного життя. Відділена кордоном від імперіялістично-шовіністичного обскурантизму російської валуєвщини, Галичина знаходилася в умовах свобіднішого життя та можливостей культурного розвитку в рамках австро-угорської монархії й була під впливами форпостів західньоевропейської цивілізації й досягнень наукового світу Заходу. Це мало вплив на розвиток провідної верстви суспільства та творення нових культурно-інтелектуальних вартостей. В такій атмосфері виникло при співпраці й матеріальній допомозі східньоукраїнських патріотів Літературне Товариство ім.Шевченка 1874 р., яке згодом перемінилося на Наукове Товариство ім.Шевченка 1892 р., а з переїздом М.Грушевського до Львова 1894 р. осягнуло свій "золотий вік" як неофіційна національна Академія Наук. Таким чином виникло корисне для української науки поєднання: молодий, талановитий з Божої ласки історик, вирвавшися з лабет жорстокого режиму на придніпрянській Україні, попав на більш пригожий для його академічної діяльності грунт, де міг на протязі 20-х років розпростерти дужі крила своєї надзвичайно плідної науково-дослідної й організаційної діяльности включно з покликанням до академічного життя своєї історичної школи. Можна сказати без пересади, що без М.Грушевського тодішнє НТШ не було б осягнуло того "золотого віку" свого науково-творчого життя і не стало би тодішньою квітучою, хоча й невінчаною національною Академією Наук, а без НТШ М.Грушевський не був би мав на протязі двох декад тої академічної бази галицького Піємонту для своєї пізнішої діяльности в умовах підсовєтської дійсности. Мимо своїх великих, як на ті обставини, досягнень наш історик находився під вартою навіть в короткій добі так званої "українізації", не згадуючи вже часів кінця 20-х і початку 30-х років. В тому аспекті НТШ і М.Грушевський себе взаємно доповнювали, все ж таки при академічно-авторитетному пріоритеті великого історика. То була доба розвитку гуманістичних наук на Заході, що знайшло своє відлуння на галицькому грунті у львівському НТШ перш за все у висліді діяльности його трьох філярів: М.Грушевського, І.Франка й В.Гнатюка. Національно-культурне, а

вслід за тим і політичне відродження інспірувало представників української науки закріпити на сторінках нашої історіографії печать української, національно-історичної метрики народу в його поході до осягнення золотого руна державницького ідеалу. Тут історикам припав почесний обов'язок виконання того завдання, що його очолив М.Грушевський, при якому виникла історична школа його кращих учнів і співробітників. Такі представники згаданої школи, як І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Герасимчук, С.Томашівський, І.Джиджора, І.Кревецький, М.Чубатий, О.Терлецький та інші показалися відтак видатними нашими істориками. Вправді представники історичної школи М.Грушевського стояли на різних світоглядових позиціях, але принимали основні принципи методології наукових дослідів та пропоновану своїм учителем схему східньоевропейської історії. І коли згодом М.Грушевський виїхав зі Львова після 20-х років своєї надзвичайно плідної діяльности на терені НТШ, а згодом наступили політичні зміни в висліді Першої світової війни, то сліди великого історика й його школи залишилися як у характері самого стилю наукової праці в залежності від умовин окупаційного життя, так і в основних напрямних його історіографічної спадщини між колишніми учнями його школи та істориками молодшого покоління.

Сьогодні згадувати про традиції школи М.Грушевського в НТШ у 30-х роках можна головно з позицій автопсії шляхом ретроспективної оцінки тодішньої наукової атмосфери, де вже не чути було слів великого історика, але його тінь в академічно-психологічному аспеті витала під час наукових засідань, особливо в історичному секторі. Мої рідші відвідини Бібліотеки НТШ відбувалися ще перед матурою, тобто в останніх роках ґімназійної науки, але ближче познакомився я зі згаданою нашою науковою установою щойно під час університетських студій. Від осени 1935 року зактивізувалося моє знакомство з НТШ. Молодий, але особливо надійний історик Теофіль Коструба ввів мене на засідання Комісії старої історії України, де головою був І.Крип'якевич, заступником голови Й.Пеленський, а секретарем Я.Пастернак. Тут відбувалися доповіді І.Крип'якевича, Я.Пастернака, Т.Кострубн, о.протоєрея Табінського, В.Мацєка й А.Ґенсьорського. Останній був учнем Шахматова й приставав зі львівськими москвофілами, але брав деяку участь у наукових засіданнях НТШ, особливо в Комісії старої історії України. Ґенсьорський, добрий знавець літописів, був, наскільки пам'ятаю, директором Бібліотеки Ставропіґії. Згодом після свого приїзду з Тернополя й Ом.Пріцак відвідував з нами засідання Комісії старої історії України, якої тематика доповідей була пов'язана назагал з добою Київської Руси-України й Галицько-Волинської Держави. Під час самих доповідей і згодом дискусій згадувано досить часто М.Грушевського в зв'язку з порушеною тою чи іншою проблемою. Особливо згадували Михайла Сергійовича І.Крип'якевич, А.Ґенсьорський у зв'язку з інтерпретацією літописних даних та Т.Коструба при заторкуванні тем з історії Галицько-Волинської Держави, до чого долучувався також

В.Мацєк, який присвятився тематиці галицько-волинської державности. Комісія старої історії України, як і інші, тобто Комісія нової історії України, Історично-джерелознавча Комісія, Комісія Музею Воєнно-Історичних Пам'яток, Комісія національної економіки, соціології й статистики, Археографічна Комісія, Етнографічна Комісія, Правничо-термінологічна Комісія входили в рамки Історично-Філософічної Секції, директором якої був І.Крип'якевич, заступником М.Чубатий, а секретарем Я.Пастернак із заступником секретаря — Іл.Витановичем. Як бачимо, корені організаційної структури історичного сектору в післявоєнному часі сягали доби організаційної діяльности М.Грушевського з деякими перемінами персонального порядку. Але й у даному випадку нав'язувано до традицій наукової політики колишнього довголітнього голови Товариства, включаючи більш активних, молодих адептів історичної науки до праці в Комісіях для поповнення рядів наукових співробітників при НТШ та заправлювання представників молодшого покоління до поглибленої наукової діяльности. В даному випадку І.Крип'якевич, як бувший учень М.Грушевського, ішов слідами свого учителя. Науково-дослідну працю ведено головно в Комісіях, а Секція займалася питанням добору нових дійсних членів (бо лише дійсний член міг бути членом Секції), координацією діяльности окремих Комісій. До того долучувалося адміністративне ведення Секції з її Комісіями. Від 1937 року Управу Комісії нової історії України творили: голова — Іл.Витанович, заступник — І.Карпинець, секретар — Ом.Пріцак, а до Управи Історично-джерелознавчої Комісії входили: голова — Ом.Терлецький, заступник — М.Андрусяк, секретар — Ол.Домбровський. Як бачимо, в згаданих двох комісіях знайшлися на становищі секретарів згадані вище наймолодші в тому часі адепти нашої історичної науки. Отже, Провід Історично-Філософічної Секції, очолений І.Крип'якевичем, учнем М.Грушевського, дбав про те, щоби притягати до праці при НТШ наймолодших адептів історичної науки, згідно з традиціями наукової політики передвоєнного голови, неперевершеного організатора наукової праці. Крім Крип'якевича, Витановича й Андрусяка, Пріцак брав активну участь у засіданнях Комісії нової історії України як доповідач (головно про добу І.Мазепи й кн.Анну Дольську). Я активізувався на засіданнях Комісії старої історії України, перш за все після доповідей Я.Пастернака, що було ще найближче до моєї тематики з ранньої історії України, при чому Я.Пастернак наголошував аргументи з позицій археологічного матеріялу, а я оперував даними з писаних джерел, покликуючись не раз на Грушевського. Я.Пастернак пригадував мені, що від часу 3 видання І тому "Історії України-Руси" (1913 р.) наступили нові досягнення на полі археологічних досліджень, у світлі яких наступають зміни в деяких попередніх поглядах. Але в дискусіях, пов'язаних з тематикою доби Київської Руси чи Галицько-Волинської Держави, де кінчилися компетенції археологічної лопати в користь літописних джерел, ім'я Грушевського звучало часто під час наукових засідань у контексті його схеми східньоевропейської історії. Окремою

проблемою була контроверсія норманізму-антинорманізму. Концепція антинорманізму М.Грушевського не находила серед його бувших учнів беззастережних речників. Навіть його мабуть найкращий учень, Ів.Крип'якевич, принимав концепцію радше релятивного норманізму, тобто, первопочин державного життя від часів Кия зорганізували київські "луччі люди", а нормани, які прийшли мирним шляхом, а не насильною окупацією, скріпили мілітарно державну організацію, очоливши її скандинавською династією. Коли нормани розчинилися в русько-українському субстраті (а це сталося досить скоро), згадані київські "луччі люди", тобто льокальний слов'янський елемент, знова прийшли до голосу в державі. І.Крип'якевич вважає антський союз державною організцією у протилежність до погляду М.Грушевського, який розглядав питання антів радше з етнографічних позицій концепції антської державности. І.Крип'якевич вважав, що між обома державами, тобто державою антів і з другого боку порогом Київської Держави йшла безпосередня лінія розвитку. У розмові зі мною І.Крип'якевич допускав таку можливість, що останки державно-військових сил антів могли інтеґруватися до політично-державного ядра Полянської Землі в середньому Придніпров'ї. З вищенаведеного виглядає, що норманізм І.Крип'якевича виступає у досить релятивній концепції, можливо в певному компромісі до здекларованого антинорманізму М.Грушевського. У своїх дослідах ранньоісторичного процесу українського Півдня М.Грушевський виходив перш за все з позицій соціологічної інтерпретації явищ, подій і фактів у контексті мультиперспективної панорами розвитку південно-східніх, тобто ранніх русько-культурних і ґеополітичних впливів, зокрема з боку майже тисячолітнього існування грецьких колоній на північному побережжі Понту. Можна більше чим сподіватися, що в концепції антинорманізму М.Грушевського основний у його дослідах соціологічний варіянт інтерпретації ґенези Київської Держави зайняв апріорне становище в відношенні до другорядного, чи допоміжного, на думку історика, політичного фактора норманської інтеґрації у державну організацію Київської Руси-України. В даному випадку погляд учнів М.Грушевського розминався з концепцією їхнього вчителя: згідно з їхнім поглядом, політичний фактор був тут назагал домінуючий. Вважаємо, що згадана концепція М.Грушевського взагалі, а зокрема з позицій питання етноґенетичного процесу українського народу, має сильнішу аргументаційну підставу, тим більше на сучасному етапі розвитку історичної науки, а в тому й допоміжних дисциплін історії. Все ж таки в загальному основні принципи методології наукових дослідів і сама схема східньоевропейської історії стали каноном не лише для учнів Грушевського, але й для дальших поколінь українських істориків. В часі великого Ісходу під кінець Другої світової війни українські історики в діяспорі, згуртовані в рядах Українського Історичного Товариства, продовжують світлі традиції школи Грушевського, який став духовим патроном УІТ, а Грушевськіяна стала окремою дисципліною, введеною на сторінках офіціозу УІТ — "Українського Історика".

Одним з дальших виявів традицій школи Грушевського в львівському НТШ між Першою і Другою світовими війнами був Семінар студентів-істориків з львівського університету при НТШ, опікуном якого був І.Крип'якевич. Бачимо тут певну тяглість історичної традиції, коли йде про аспект наукової діяльности на полі виховання молодих кадрів українських істориків. Грушевський як професор львівського університету мав свою школу з українських студентів і співпрацівників при неофіційній катедрі історії України, а офіційній — східньоевропейської історії. В часі польської окупації зліквідовано катедру східньоевропейської історії й не було ні одного професора-українця при львівському університеті. Тоді при таких умовинах виринув постулят зорганізовання наукового Семінару для українських студентів-істориків при НТШ, щоби тут у світлі наукового об'єктивізму набути чи поглибити своє знання з історії України, чого аж ніяк не можна було осягнути в польському університеті від суб'єктивно настроєних польських професорів, а нерідко й шовіністів. Шляхом спорідненої тематики (праісторія і протоісторія) між Я.Пастернаком і мною нав'язалися добрі, а з часом майже дружні відносини, що почалися від виміни поглядів під час дискусій після його доповідей у Комісії, Я.Пастернак був уже заавансований археолог і мені, молодому адептові історичної науки, можна було дечого від нього навчитися. Між мною й І.Крип'якевичем були також доброзичливі відносини, які стали ще ближчими, коли я почав виконувати обов'язки секретаря Семінару наших студентів-істориків при НТШ, опікуном якого був І.Крип'якевич. Тоді мені, як секретареві, припав почесний обов'язок співпрацювати близько з опікуном Семінару при організованні викладів на Семінарі та певних адміністративних функціях. Аналогічно до поведінки М.Грушевського, І.Крип'якевич все назагал звертався до мене, а також до студентів-учасників Семінару через "пане товаришу", нагадуючи не раз з усмішкою, що й Грушевський звертався до своїх учнів і співробітників у той же спосіб. Засідання на Семінарі складалося перш за все з викладу, після чого слідували запити чи думки дискусійного порядку включно з методологічними заввагами доповідача. До того долучалися замітки з домени джерельних матеріялів та бібліографії. Як уже сказано, постулят зорганізування такого Семінару став більш ніж актуальним у атмосфері університету Яна Казімєжа при суб'єктивному насвітлюванні особливо тих моментів нашої історії, які зазублювалися з історією Польщі. Основним промотором тієї справи став надзвичайно активний, ідейний і винахідливий Теофіль Коструба. Після обміркування справи він пов'язався з провідними кругами історичного сектору НТШ, а перш за все з його головою Ів.Раковським, який поставився дуже прихильно до тієї справи. Поважним позитивом у даній справі було й те, що студенти Семінару могли користати на місці з Бібліотеки НТШ, в чому помагав і йшов їм на руку директор Бібліотеки, Володимир Вікторович Дорошенко. За погодженням справи з І.Крип'якевичем, Т.Коструба намовив мене обняти становище секретаря Семінару, а сам Крип'якевич

як опікун став заразом головним викладачем. Ми, студенти, називали його "наш професор" у відрізненні від професорів на польському університеті. Як не як, а це була нехай і мініятюрна аналогія до історичної школи М.Грушевського. Крип'якевич викладав історію козаччини, особливо добу Хмельниччини. Викладав спокійно, нагадуючи стиль Грушевського. До студентів ставився привітно, дружньо мимо свого, на перший огляд, зрівноваженого й навіть холодного ставлення до свого окруження. Ом.Терлецький викладав історію литовсько-польської доби, покликуючися часто на Грушевського. Медієвіст Т.Коструба заторкував у своїх доповідях проблеми з доби Київської Руси й Галицько-Волинської Держави в пов'язанні з церковною проблематикою. Микола Андрусяк у своїх викладах знайомив студентів головно з методологією науково-дослідної праці. Крім викладачів, І.Крип'якевич і інші викладачі служили студентам своїми консультаціями. Виклади на Семінарі почалися у 1936/7 академічному році та відбувалися раз на тиждень увечері в приміщенні головної читальні Бібліотеки НТШ. Час від часу дехто зі студентів реферував за порадою котрогось з викладачів якусь публікацію. Дехто з учасників публікував уже в тому часі свої праці. В нав'язанні до традицій ваги, яку Грушевський клав у відношенні до джерельних матеріялів з доби документалізму, появився друком переклад Галицько-Волинського Літопису у двох частинах Т.Коструби і його ж переклад Геродотової Скитії з моїм вступом. Ом.Пріцак опублікував працю про Ів.Мазепу й княгиню Дольську в мазепинському Збірнику, виданому варшавським Інститутом, та зібрав бібліографію до Мазепіяни для того ж Збірника. Заплановано опрацювати підручник бібліографії та приступити до видання Джерел до історії України. Т.Коструба був промотором тих планів, запрягаючи до праці мене й молодшого Ом.Пріцака. Згідно з планом видання згаданих Джерел, мали появитися три томи. В першому томі, опрацьованому мною, мали бути звідомлення грецьких і латинських авторів про територію України, в другому томі, опрацьованому Ом.Пріцаком, мали бути арабські джерела, а в третьому томі, опрацьованому Т.Кострубою, мали бути візантійські джерела. Семінар був чинний до червня 1939 року, тобто до самого порога Другої світової війни. За той час відбуто багато засідань Семінару, де студенти набували знання й досвід в аспекті науково-дослідної праці, придивляючися до науково-організаційної структури НТШ та переживаючи атмосферу продовжування академічних традицій школи Грушевського з боку його бувших учнів і співробітників та представників молодшого покоління істориків, які згодом стали видатними представниками нашої історичної науки. Після Семінару студенти вели ще гутірки на актуальні теми академічного життя, під час яких І.Крип'якевич в напівприватних розмовах декілька разів нав'язував до часів Грушевського й, як його бувший студент, оповідав про деякі моменти з діяльності школи в умовах австрійської релятивної свободи для тодішніх русинів-українців та, з другого боку, перешкод зі сторони тодішньої польської адміністрації та польських

університетських кругів. Під час викладів на Семінарі ім'я Грушевського було часто згадуване. Я.Пастернак у своїх доповідях на засіданнях Комісії старої історії України придержувався назагал поглядів Грушевського відносно проблеми льокалізовання прабатьківщини слов'ян, а дальше племен Геродотової Скитії включно зі спробою етнологічного ідентифіковання згаданих племен та в кінці включно з ідентифікованням антів. У даних питаннях між Я.Пастернаком і М.Грушевським не було засадничих різниць у поглядах. Правда, Я.Пастернак обережно підходив до згаданих тем і радше реферував літературу предмету та погляди інших, ніж висказував свої власні. Але не опонуючи Грушевському, як це не раз робив з іншими, тим самим прихилявся до поглядів Михайла Сергійовича. М.Грушевський надав небуденного розмаху, організаційного динамізму і здекларованого академічного стилю НТШ, спрямовуючи його діяльність з галицького формату на соборно всеукраїнський шлях та відкриваючи йому вікно на ширші горизонти західньоевропейського наукового світу. Тими основними напрямними йшло НТШ навіть серед тих невідрадних обставин, що склалися в часі польської окупації з її політикою "на зніщенє Русі".

То було грудневе пополудне 1934 року. Я якраз ішов до НТШ і, минувши Руську вул., побачив здалека чорний — жалібний прапор угорі на будинку нашої Наукової Установи, що пригноблююче діяв на душу української людини. Прийшовши до НТШ, я подався до кімнати, де урядував директор Бібліотеки В.Дорошенко, і запитав його про причину вивішення жалібного прапора. Стримано-ляконічна й сумна відповідь сказала мені все "...Грушевський помер!" Не будучи ще тоді вповні свідомим капітального значіння титана української національної історіографії, я все ж таки в загальному орієнтувався, хто такий Михайло Грушевський, автор "Історії України-Руси" Виставляючи чорний прапор, символ жалоби вільної української науки, Наукове Товаристо ім.Шевченка призналося до свого довголітнього голови й жертвенного подвижника української науки, даючи його світлій пам'яті вияв вдячности й найглибшої пошани, як синтезу традицій і сантиментів до школи Михайла Грушевського.

ІГОР ВЕРБА
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

ОКСАНА ЮРКОВА
Інститут Історії України НАН України
Київ, Україна

КИЇВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА М. С. ГРУШЕВСЬКОГО: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНІЧНІ МОМЕНТИ

Аналогії до надзвичайно плідної творчої праці, що розгорнулася після повернення академіка М. С. Грушевського в радянську Україну на початку 1924 р., українська історична наука не знала й досі не знає. Неперевершений організатор наукового життя Михайло Грушевський став на чолі Історичних установ Всеукраїнської Академії наук, які були репрезентовані створеними ним Академічною катедрою історії українського народу з чисельними комісіями в її складі та Науково-дослідною катедрою історії України. Вплив визначного дослідника та його історичних інституцій був надзвичайно сильним, недарма в свідомості тогочасного покоління «Історичні установи Грушевського були... керівним штабом української історичної науки».[1] Таке уявлення склалося завдяки надзвичайно надхненній і плідній роботі зформованого й очолюваного М. С. Грушевським гурту вчених. Цей колектив складався з великого числа дослідників різних ґенерацій, однак часто-густо простежується їх генетичний зв'язок — безпосередньо чи посередньо після одного покоління — із В. Б. Антоновичем і його київською документальною школою. «Родоначальник новітньої української історіографії», за висловом відомого історика О. П. Оглоблина,[2] В. Б. Антонович не лише підготував талановитих учнів, а виховав *таких* учнів, що самі спромоглися витворити власні наукові школи.

Одним з них був М. С. Грушевський, який, власне, заснував дві історіографічні школи, що різнилися особовим складом, часом і місцем діяльности, а також політичними реаліями хронологічних рамок їх існування. В українській історичній науці вже знайшло визнання їх означення як «львівської історичної школи М. С. Грушев-

[1] Г. Костюк, *Зустрічі і прощання: Спогади.* Кн. перша, Едмонтон, 1987, стор. 243.

[2] О. Оглоблин, «Володимир Антонович та його історична школа», *125 років київської української академічної традиції 1861-1986,* Нью-Йорк, 1993, стор. 108.

ського» та «київської історичної школи М. С. Грушевського», введене до наукового обігу відомим істориком-грушевськознавцем проф. Л. Винаром. Необхідно, проте, відразу підкреслити, що, незважаючи на певні розбіжності, київська історична школа була тяглим продовженням львівської історичної школи, а особа їх фактичного засновника — М. С. Грушевського об'єднувала ці школи в одне ціле. З цієї точки зору неважко розв'язати питання про «старих» та «нових» учнів М. С. Грушевського. Якщо брати до уваги час і умови існування шкіл у Львові та Києві, то львівських учнів можна вважати «старими», а київських — «новими» представниками школи М. С. Грушевського як цілісної спільноти.

Але якщо діяльності львівської історичної школи присвячено вже кілька ґрунтовних студій, то до розуміння поняття київської історичної школи ми ледве підходимо. Це й зрозуміло: бо якщо львівські учні М. С. Грушевського будь-що-будь, а таки мали час і можливості для самоздійснення, то доля київських науковців виявилася набагато трагічнішою: їх не тільки позбавили часу — визначального у розкритті таланту істориків-професіоналів — та можливости праці в царині історичних дослідів України, а й —деяких — життя. Одначасно з цим прийшло й забуття. Проте ми мусимо схаменутися і повернути до історії їх імена та історіографічну спадщину — імена і доробок істориків київської школи М. С. Грушевського.

Суттєві ознаки ідеального типу «історичної школи» досить повно окреслені Л. Винарем, однак твердження цього дослідника стосовно київської школи М. С. Грушевського про те, що вона «складалася з істориків, які репрезентували різні ґенерації українських вчених»,[3] вимагає деякого уточнення. Адже якщо прийняти таку тезу про різні покоління представників школи, то маємо радше говорити — по аналогії із французькою школою «Анналів» — про школу В. Б. Антоновича. Ми ж, навпаки, стверджуючи про існування у Києві історичної школи саме М. С. Грушевського в другій половині 1920-их рр. і не заперечуючи її зв'язку із школою В. Б. Антоновича (через засновника школи — М. С. Грушевського), гадаємо, що «не варто вважати представниками школи Грушевського вчених старшого і середнього покоління, які працювали під керівництвом М. С. Грушевського, виконували його завдання чи користувалися його схемою історії України«.[4] Щобільше, при формалізованому віднесенні всіх співробітників Історичних установ М. С. Грушевського до його школи зникає та постать визначного організатора і координатора історичного наукового процесу, якою академік М. С.

[3] Л. Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріяли)*, Київ, 1995, стор. 74.

[4] П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, *М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність*, Київ, 1993, стор. 157. Дальше цитується: *М. С. Грушевський і Academia.*

Грушевський, безперечно, був. І можна погодитись із думкою київських істориків В. Ульяновського та С. Кіржаєва про те, що «завдання М. Грушевського, як він сам це розумів, полягало не в об'єднанні всіх саме в своїй школі, а в згуртуванні представників різних шкіл, створенні для них єдиного координаційного центру»,[5] чим, власне, і стали Історичні установи ВУАН.

Що ж до поняття «наукової школи», то при зосередженні на організаційно-технічному її визначенні можна побачити, що загалом йдеться про групу науковців на чолі з провідним вченим-засновником школи,[6] а формальні відносини між ними складаються по типу «учні-учитель». Врешті-решт, відносно львівської історичної школи ніяких суперечок не виникає — є учитель (М. С. Грушевський), є учні (студенти Львівського університету), є відносини між ними (лекції учителя М. С. Грушевського, наукові семінари, що відбувалися на засіданнях історичної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка). І нікому не спадає на думку зараховувати до львівської школи співробітників М. С. Грушевського з НТШ чи з університету. Крім того, історичну схему М. С. Грушевського і його концепцію українського історичного процесу в 1920-их рр. приймали, за означенням того ж О. П. Оглоблина, «всі — без вийнятку» українські історики.[7] Проте це не дає нам підстави зараховувати їх до школи М. С. Грушевського.

Історіографічна плутанина із визначенням представників київської історичної школи виникла через неможливість до недавнього часу використовувати певні архівні фонди. Не зміг її подолати й плідний україніст В. Заруба у цікавій і ґрунтовній, а головне, опертій на вперше введені до наукового обігу матеріяли статті «Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського«.[8] В ній якраз йдеться не про київську школу, а взагалі про Історичні установи М. С. Грушевського, ототожнення яких, на нашу думку, недоцільне. Отже, нашою метою стає з'ясування імен представників київської історичної школи М. С. Грушевського. Безперечно, проте, одне — учнів М. С. Грушевського, його «школу» треба шукати у його оточенні, себто серед співробітників Історичних установ, вра-

[5] В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, «М. С. Грушевський і Academia (Ідея, змагання, діяльність)», *Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріялів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-ій річниці від дня народження Михайла Грушевського,* Львів, 1994, стор. 385.

[6] Див. Л. Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації,* стор. 62; О. Ясь, «Державницький напрям в українській історіографії першої третини XX ст.: становлення, формування, вплив», *Історія українського середньовіччя; Козацька доба;* Збірник наукових праць на пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович: У 2-ох чч. Ч. 1, Київ, 1995, стор. 115.

[7] О. Оглоблин, «Володимир Антонович та його історична школа», стор. 116.

[8] Див. В. Заруба, «Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського», *Український Історик,* 1991-1992, чч. 3-4, 1-4, стор. 147-168.

ховуючи, що під введене наприкінці 1920-их рр. загальне означення «грушев'янці» підпадала саме категорія «учнів».

Ознайомлення з документами і матеріялами Історичних установ М. С. Грушевського і особовими справами його співробітників дало нам можливість вирізнити інституцію, що стала організаційною базою для формування київської школи. Це — Науково-дослідна катедра історії України в Києві, яка, як справедливо зазначив проф. Л. Винар, мала «вийняткове значення в розвитку історичної школи Грушевського в Києві і, взагалі, в розвитку української історичної науки».[9] Саме вихованці науково-дослідної катедри становили кадрову основу для інших структур Історичних установ. На це, зокрема, наголошував один з учнів М. С. Грушевського, С. В. Шамрай у 1932 р.: «Організатором Комісій (у складі Історичної секції ВУАН — *Авт.*) й головою їх був акад. М. С. Грушевський. *Кадри для них давала загалом Науково-дослідча катедра історії України,* знов-таки за керівництвом акад. М. С. Грушевського».[10]

Оскільки університети, які до революції виконували функції одночасно вищого навчального закладу і наукової установи, на початку 1920-их рр. були перетворені на Інститути народної освіти (ІНО), система підготови молодих дослідників була суттєво підірвана. Безпосередньо завдання підготови науковців та викладачів високих шкіл перебирають на себе науково-дослідні катедри, що створюються під протекторатом Відділу Профосвіти Наркомату освіти (НКО) УСРР, а з 1925 р. — Наукового комітету НКО (Укрнауки) і Президії ВУАН. Це завдання катедри виконують завдяки такій формі організації навчання, як аспірантура. В царині історичних наук першою у 1921 р. була утворена Харківська науково-дослідна катедра історії України під керуванням Д. І. Багалія, а у 1922 р. Д. І. Яворницький очолює Катеринославську науково-дослідну катедру українознавства. І недарма М. С. Грушевський після повернення в Україну наполягає на негайному заснуванні науково-дослідної катедри в Києві, чудово розуміючи необхідність наукового методологічного вишколу молодих дослідників. Так, у зверненні до Наукового комітету НКО УСРР від 31 березня 1924 р. М. С. Грушевський з турботою відзначає, що «між нинішніми викладами і семінаріями київських ВУЗ і академічними комісіями відкривається hiatus, який загрожує шкідливими наслідками...«.[11] Уболівання за тяглість і спадкоємність українського історичного досліду виявилося вже в термінах утворення різних академічних комісій та науково-

[9] Л. Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації,* стор. 72.

[10] Інститут рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ІР ЦНБ НАНУ). Ф. X, ч. 1041, арк. 4.

[11] Див. «Звернення акад. М. С. Грушевського до Наукового Комітету НКО УСРР в справі створення в Києві науково-дослідної катедри історії України», *М. С. Грушевський і Academia, цит. пр.,* стор. 209.

дослідної катедри. Саме катедра, яку М. С. Грушевський вважав наступником Українського соціологічного інституту (УСІ), перенесення якого з-закордону, на жаль, не відбулося, була зформована першою; до неї плянувалося перенести структуру і завдання УСІ з дальшим перетворенням на інститути. І хоч неодноразово наголошувалось, що катедра виконує дві взаємопов'язані функції — науково-дослідну та науково-виховну, все, ж, на наш погляд, саме останній — науково-виховній надавалася безсумнівна перевага. І якщо проаналізувати протоколи та стенограми засідань катедри та її секцій (з 1928 р. — відділів),[12] то впадає у вічі, по-перше, постійне обговорення з метою удосконалення плянів навчання аспірантів та обов'язкове звітування молодих науковців разом із керівниками кожного триместра, а по-друге, цікава й майже забута сьогодні форма справоздання, а одночасно й наукової дискусії, як реферування власних праць, а також робіт, що були помітним явищем в тогочасній світовій історіографії, з їх дальшою критичною аналізою дійсними членами, науковими співробітниками та аспірантами катедри (реферування здійснювали, передусім, молоді науковці). До речі, цю методу наукового вишколу істориків застосовував М. С. Грушевський ще під час своєї праці у Львові.

Аспірантський стаж — спочатку як дворічний, а згодом трирічний — був детально й дбайливо плянований М. С. Грушевським. Під час перших двох років навчання аспірант мав здобути загальну наукову підготову: засвоїти потрібну літературу (крім суто наукової існував ще затверджений НКО обов'язковий список «марксо-ленінської» літератури); виказати знання трьох головних світових мов (англійської, німецької, французької), достатнє для вільного читання і розуміння наукової книжки; латини та польської мови для користування актовим матеріялом; рекомендувалось також знання грецької, еврейської, турецької, румунської та угорської мов.[13] Володіння чужими мовами, що й сьогодні служить критерієм освічености, взагалі високо цінилося М. С. Грушевським, який вважав «орудування найбільшим числом мов» однією з основних умов успіху в соціологічних студіях.[14]

Для сприяння засвоєнню літератури й для отримання якнайбільше від членів катедри аспірантам читали такі курси: з сучасної

[12] Протоколи та стенограми засідань катедри зберігаються в Науковому архіві Інституту історії України НАН України (далі — НА ІІУ НАНУ) (оп. 3, спр. 170), звіти про роботу Кабінету Примітивної Культури (згодом Відділу Примітивної Культури і Народної Творчости) в ІР ЦНБ НАНУ (ф. X, чч. 12202-12297).

[13] Див., «Науково-дослідча катедра історії України в Києві», *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві.* Київ, 1926, т. 1, стор. VI.

[14] Див. Доповідь М. С. Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури — загальної і української, 14 березня 1924 р.», *М. С. Грушевський і Academia,* цит. пр., стор. 208.

соціології, специяльно — дослідження примітивного мислення та його еволюції, з соціяльних і культурних течій на Україні (М. С. Грушевським), з соціологічного обґрунтування історії, методології дослідів історії сільського господарства (О. Ю. Гермайзе), архівознавства, методології історії (П. В. Клименком), джерелознавства та економічної історії України нового періоду (О. С. Грушевським), геологічного вступу до археології України (П. Тутковським), археології України (В. Ю. Данилевичем), з політичної економії (О. С. Поповим), з слов'янських мов (А. Степовичем), методології комплексного обслідування (К. М. Грушевською), початку культури слов'янських племен (К. О. Копержинським), історії загальної і української етнографії (Ф. Я. Савченком). Провадились і семінарські заняття: О. Ю. Гермайзе — з марксизму і ленінізму, П. В. Клименком — з архівознавства, В. Ю. Данилевичем — з матеріяльної культури і техніки передісторичної й історичної доби, В. І. Щербиною — з історії Києва. Не важко збагнути, що на цих курсах і семінарських заняттях аспіранти здобували не тільки певну суму історичних знань, але й набували навичок і методів історичного пізнання та дослідження. Що ж до знання мов, то й ці вимоги М. С. Грушевського до аспірантів не залишались на папері: варто продивитись посилання в численних працях учнів Михайла Сергійовича та їх рецензії на чужоземні видання, щоб переконатись в їх дійсному виконанні.

Наприкінці другого року навчання аспірант вибирав тему аспірантської праці згідно з тією секцією, в якій він працював. Одночасно, для уникнення односторонности у підготові історика-професіонала М. С. Грушевський наполягав також на виконанні двох навчальних праць з тематики інших двох секцій катедри.

Виконання усіх цих вимог доводило до двох результатів: ті з аспірантів, що «виказалися достатньою педагогічною і громадською роботою», отримували довідку про закінчення аспірантського навчання і їх рекомендували до викладання; тих, натомість, хто виявляв «науково-дослідчий хист», допускали до прилюдного захисту своєї наукової праці й після вдалої промоції переводили до катеґорії наукових співробітників катедри із затвердженням їх Укрнаукою.

Щобільше, до офіційного зарахування в аспірантуру необхідно було виявити себе здатним до наукової або викладацької діяльности під час річної (або дещо більшої) роботи на катедрі в якості «кандидата на аспіранта». За цей період роблено перевірку знань кандидата з літератури і щодо його «здібностей до наукового мислення»,[15] необхідно було також розробити певну тему. Лише після визнання керуючим осередком катедри кмітливости кандидата, його ім'я подавалося на затвердження Укрнаукою. Крім кандидатів на аспірантів на катедрі працювали також особи, «допущені до занять в

[15] Науково-дослідча катедра історії України в Києві, стор. VI.

катедрі», яких з часом переводили до катеґорії кандидатів. (Зрозуміло, що така довготривала перевірка знань і праці кандидата унеможливлювала прийняття до аспірантури випадкових людей і була, на наш погляд, більш продуманою системою прийняття до аспірантури ніж сьогоденні одноактні іспити).

Наведені дані свідчать про достатньо високі вимоги до аспірантів, які висував М. С. Грушевський як голова Науково-дослідної катедри. Та, зрештою, й добір аспірантів був досить прискіпливим. Особливо це стосувалось першого аспірантського набору 1924 р., коли М. С. Грушевський подав на затвердження список осіб, яких він добре знав «з давніших літ».[16]. Це були О. І. Баранович, С. В. Глушко, В. А. Ігнатієнко, М. М. Ткаченко, С. В. Шамрай; кандидатами на аспірантів тоді стали П. С. Глядківський, В. С. Денисенко, М. Ф. Карачківський, Д. О. Кравцов, О. П. Пустовійт, І. М. Самойловський, О. М. Степанишина, В. Д. Юркевич,[17] до праці в катедрі були допущені І. Д. Бойко, П. А. Кияниця, Д. А. Маламуж, І. Д. Мандзюк та ін.[18] Дещо інакше склалася ситуація в 1925 р., коли Укрнаука затвердила аспірантами К. Є. Антиповича, Д. Є. Бованенка, В. Я. Камінського, М. Ф. Карачківського, І. І. Кравченка, Л. О. Окиншевича та О. М. Степанишину, однак чотирьох з них — Антиповича, Бованенка, Камінського та Кравченка — без попередньої оцінки членами катедри їх знань та наукових здібностей. Натомість настирливі пропозиції Укрнауки носили політичний характер, і на засіданнях катедри у травні 1925 р., де неодноразово ставилося питання «у справі кандидатів, рекомендованих Укрголовнаукою до аспірантури», це підкреслювалось.[19] Однак докучливих домагань вищої інституції не можна було обминути, що викликало природнє роздратування академіка. І навіть у звідомленні про діяльність катедри за 1925/26 рік він дошкульно зауважував, що ці аспіранти «були людьми цілком новими, яких ні колектив катедри не знав, ні вони не були ознайомлені ні з вимогами катедри, ні з організацією праці».[20] Тут нам вбачається деяке перебільшення, бо зазначені дослідники перейшли непогану підготовку в Історичному семінарі вищого типу при Київському ІНО під керуванням проф. О. П. Оглоблина. Ускладнювало ситуацію ще й те, що В. А. Камінський був членом КП(б)У, а І. І. Кравченко — колишнім членом КП(б)У, який, проте, не поривав зв'язків з партійним осередком,[21] і їх не-

[16] Див. «Звернення акад. М. С. Грушевського до голови Наукового комітету НКО УСРР в справі прискорення організації науково-дослідної катедри історії України 24 квітня 1924 р.», *М. С. Грушевський і Academia,* стор. 214.

[17] НА ПУ НАНУ. Оп. 3, спр. 170, м. 16, арк. 1, 1 зв.

[18] *Там само,* м. 1, арк. 4.

[19] *Там само,* ч. 8, арк. 9-12.

[20] «Науково-дослідча катедра історії України в Києві. Звідомлення за р. 1925/26», *Україна,* 1926, ч. 4, стор. 161.

[21] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 3561, оп. 1, спр. 274, арк. 92-93.

безпідставно зарахували до катедри. Не можна не погодитись із думкою проф. Л. Винара, який стверджує, що «комуністична влада старалася інфільтрувати катедру Грушевського своїми учнями, які б доносили про діяльність катедри та її керівника».[22] Документи справи-формуляру, що була заведена на М. С. Грушевського ДПУ УСРР, це підтверджують. Так, у ній фігурує «сиґнал» на Грушевського — заява одного з аспірантів — члена ВКП(б) до Укрнауки в листопаді 1926 р. про те, що «М. С. Грушевський як голова катедри не дбає про пролетаризацію катедри, а навпаки, заповнює її правими ворожими пролетарській справі елементами».[23] Імовірно, це донесення не було одиноким.

Щоб звести до мінімуму втручання владних чинників у процес підбору і підготови аспірантів та й взагалі у працю катедри, М. С. Грушевський разом з членами катедри розробив статут «для означення певних, вповні конкретних вимог аспірантської праці»,[24] сподіваючись перетворити його на статут майбутнього Інституту історії. Проте у змаганні «Грушевський — компартійна влада» цей документ особливої ролі на користь Грушевського не відіграв.

1926 року були затверджені особи, що два роки проходили кандидатський стаж при катедрі — П. С. Глядківський, В. С. Євфимовський, П. А. Кияниця, П. І. Нечипоренко, В. Д. Юркевич. Проте знову ж таки відзначимо, що серед них також був член КП(б)У (з 1925 р.) П. А. Кияниця.[25] В 1927 р. почали студії як аспіранти В. С. Денисенко, Д. О. Кравцов, О. Я. Павлик, О. С. Смолинська, у 1928 р. П. А. Діхтяр, Л. В. Миловидов, В. М. Сильченко, Т. М. Гавриленко, В. М. Костащук. Останніми до аспірантів катедри у 1929 р. були зараховані І. Д. Бойко, Ф. Я. Кольченко та І. Д. Сікало.

Завважимо, що кожного року був конкурсний вступ до аспірантури, деяких з претендентів, що не здавали вступних кольоквіюмів, запрошували до занять в катедрі з перспективою зарахування кандидатами на аспірантів. Отже, за вийнятком штатних, затверджених Укрнаукою дійсних членів, наукових співробітників та аспірантів, число яких коливалось в різний час від 30 до 40 чоловік, на катедрі постійно працювало також біля 10 осіб, які проходили в ній підготову.

Що ж до призначених Укрнаукою аспірантів, то маємо загалом більше 30 осіб, які номінально належали до учнів М. С. Грушевського, як керівника науково-дослідної катедри. Однак необхідно врахувати ще деякі моменти, опріч цих формальних відносин. Відразу завважимо, що крім аналізи історіографічного доробку того чи

[22] Л. Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації,* стор. 72.

[23] Цит. за: В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський і ҐПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924-1934,* Київ, 1996, стор. 67.

[24]1 «Науково-дослідча катедра історії України в Києві. Звідомлення за р. 1925/26», *Україна,* 1926, ч. 4, стор. 161.

[25] НА ПУ НАНУ. Оп. 3, спр. 172, м. 15, арк 6, зв.

іншого аспіранта, який не дає стовідсоткової ґарантії при визначенні приналежности до наукової школи і є темою окремого дослідження, треба зважати також на низку чисто суб'єктивних чинників, особливо враховуючи ситуацію в країні у другій половині 1920-их років. Ідеться, передусім, про втручання — пряме й замасковане — у справи ВУАН і Грушевського зокрема, з боку владних структур, внутрішньоакадемічну боротьбу, в якій Грушевський грав не останню ролю. Не можна залишати без аналізи й біографічні відомості, а також чисто амбітні бажання певної частини здібного студентства здобувати вищу кваліфікацію при відсутності вибору навчального закладу даної спеціялізації.

Перш за все подивимось, кого зараховували до київської школи М. С. Грушевського сучасники, зокрема під час сумнозвісних «чисток» та «диспутів». Так, колишній аспірант катедри І. І. Кравченко, викриваючи одночасно й великодержавницьку, й українську національну історіографію, називає С. В. Глушка, С. В. Шамрая, М. Ф. Карачківського, В. Д. Юркевича та М. М. Ткаченка «учнями Грушевського»,[26] а Ф. Я. Савченка та М. А. Жуковську — учнями, «виписаними з білоеміґрації».[27] Іншим разом той же Кравченко говорить про «яскравого учня Грушевського Шамрая»[28] та учня буржуазно-націоналістичної школи М. С. Грушевського О. Павлика.[29] При звільненні з посад як «клясових ворогів» у 1933 р. В. С. Денисенкові, П. С. Глядківському та М. М. Ткаченкові також давалося означення їх, передусім, як учнів Грушевського.[30] «Яскравим грушев'янцем» називав М. М. Ткаченка його колишній колеґа-аспірант К. Є. Антипович на заключному засіданні виробничої сесії Історичного циклу ВУАН 23 червня 1933 р.[31]

Отже, на початку 1930-х рр. маємо досить цікаву ситуацію: одні аспіранти М. С. Грушевського, навіть не згадуючи про цю прикру обставину своєї біографії, політичними ярликами (визначення «учень Грушевського» означало не більше не менше «фашист, ворог пролетаріяту») і псевдонауковими викриттями нищили інших аспірантів катедри. Ці наклепи, які сьогодні викликають відразу, були, по суті, виявом того, як більшовицька влада розв'язувала питання «Хто — кого?». І ті з учнів М. С. Грушевського, хто реально оцінив ситуацію і перейшов в наукові інституції, керовані не М. С. Грушевським (напр., О. І Баранович) чи навіть виїхав з України (Д. О. Кравцов), на певний час уникнули переслідувань, бо за висловом українського

[26] І. І. Кравченко, «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміґрації)», *Записки Історико-Археографічного інституту,* 1934, ч. 1, стор. 40-41.

[27] *Там само,* стор. 39.

[28] ІР ЦНБ НАНУ. Ф., ч. 14628, арк. 96.

[29] *Там само,* арк. 80.

[30] *Там само,* ч. 1499, арк. 1, 2.

[31] *Там само,* ч. 2787, арк. 11.

історика М. Н. Петровського, бути учнем Грушевського на той час означало мати тавро на спині.

Хто ж мав це науково-політичне «тавро»?

Передусім назвемо тих істориків, кого ми можемо беззастережно назвати представниками київської школи М. С. Грушевського. Це перші аспіранти — О. І. Баранович, С. В. Глушко, В. А. Ігнатієнко, М. М. Ткаченко та С. В. Шамрай, які повністю виправдали покладені на них надії: опрацьовували теми, що тематично і методологічно співпадали із історичними поглядами й науковою методологією акад. М. С. Грушевського, головне, з різних аспектів вивчали «селянське питання» — улюблену тему академіка; успішно захистили промоційні праці (за вийнятком Ігнатієнка, який готувався до промоції у 1928 р., але за якихось обставин не відбув її); активно працювали в комісіях Історичних установ.

Із 7 осіб аспірантського колективу 1925 р. лише М. Ф. Карачківського та О. М. Степанишину можна вважати представниками школи М. С. Грушевського в Києві. Так, не можна визнати лише простим збігом обставин той факт, що аспірантці О. М. Степанишиній на захисті її промоційної праці в 1928 р. майже дослівно повторили ті ж самі зауваги — про «зайву обережність», ухилення від висновків і обмеження лише переліком фактів, переважання описового моменту над дослідчим, що ще в 1895 р. В. І. Щербина закидав М. С. Грушевському — «відсутність узагальнень».[32] О. М. Степанишина повністю перейняла від свого вчителя методу позитивної аналізи джерельного матеріялу та територіяльно-хронологічний і порівняльний принципи досліджень, так само вона була обережна у висновках, щоб «не схематизувати й не спрощувати».[33] Хіба не доречно порівняти це із кредо М. С. Грушевського «описувати, а не бавитися у синтези»![34]

Що ж до М. Ф. Карачківського, то його аспірантський стаж був визнаний успішним, проте через незалежні від нього причини він не зголосився на публічний захист.[35] Однак його праця в катедрі та Комісії Старої історії України була настільки активною, так само, як і сильним був вплив на нього наукових концепцій та методологічних поглядів М. С. Грушевського, що в 1932 р. у заяві до Президії II відділу ВУАН він, не криючись, писав, що «також належав до цієї історичної школи академіка Грушевського».[36]

Визнання ж К. Є. Антиповича, Д. Є. Бованенка, В. Я. Камінського та І. І. Кравченка учнями М. С. Грушевського нам

[32] Див. І. Витанович, «Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського», *Український Історик*, 1966, ч. 1-2, стор. 40.

[33] Див. С. Ш[амрай], «Прилюдна оборона праці О. М. Степанишиної "Господарство маєтків Браницьких на Київщині та реформи 1860-их років у цих маєтках"», *Україна*, 1929, січень-лютий, стор. 177.

[34] І. Витанович, *цит. пр.*, стор. 51.

[35] НА ПУ НАНУ. Оп. 3, спр. 172, м. 8, арк. 11-25.

[36] ІР ЦНБ НАНУ. Ф. Х, ч. 1044, арк. 1.

вважається недоцільним. Як вже зазначалося, вони пройшли навчання в Історичному семінарі вищого типу проф. О. П. Оглоблина, який, у свою чергу, був зв'язаний більше з акад. Д. І. Багалієм і його Харківською науково-дослідною катедрою, ніж з київським осередком М. С. Грушевського. Через відсутність вибору вони були зараховані до аспірантури на катедру М. С. Грушевського, що була єдиною в царині історичих наук на той час. І хоч офіційно вони працювали в установі М. С. Грушевського, ці історики продовжували розробляти теми, які їм запропонував ще О. П. Оглоблин, і не полишали з ним зв'язку. Як пізніше свідчив Д. Є. Бованенко, він заприязнився з Антиповичем, Камінським та Кравченком ще під час навчання в ІНО, де вони вели боротьбу проти націоналістичних поглядів професорів О. Ю. Гермайзе та О. С. Грушевського. Ця боротьба продовжувалась і під час аспірантських студій на Науково-дослідній катедрі Грушевського,[37] що не могло не привести до конфліктних ситуацій. Так, вже в грудні 1925 р. М. С. Грушевський, як голова катедри офіційно просив Д. Є. Бованенка, який ще, незважаючи на затвердження, не приступав до аспірантських занять, повідомити про те, чи буде він працювати на катедрі й «відповідати вимогам, які Катедра ставить аспірантам».[38] Через різні непорозуміння вже в 1926 р. Д. Є. Бованенко перейшов до аспірантури катедри марксизму-ленінізму при ВУАН на економічний відділ.

Певне ускладнення в катедральні стосунки принесла й стаття К. Є. Антиповича «Київська міська печатка», яка була надрукована в «Юбілейному збірнику на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія», а незаохочувальна позиція М. С. Грушевського щодо друкування праць «своїх» співробітників у «чужих» наукових збірниках загальновідома. Щобільше, хоч Антипович в аспірантських плянах передбачав друкувати свої роботи в збірниках Історичної секції ВУАН, його студії під цією фірмою майже не виходили.

Із переходом у 1929 р. Антиповича, Бованенка, Камінського та Кравченка до Комісії для виучування соціяльно-економічної історії України за кермуванням О. П. Оглоблина їх прізвища в контексті Історичних установ ледве згадуються, а щодо Кравченка, то відомі його статті, в яких паплюжаться ім'я та роботи М. С. Грушевського та його учнів.

Ледви чи можна зарахувати до учнів М. С. Грушевського й Л. О. Окиншевича, який хоч і успішно закінчив аспірантські студії захистом промоційної праці, проте був вихованцем акад. М. П. Василенка (останній через низку причин не мав змоги офіційно керувати науково-дослідною катедрою та готувати аспірантів) і розробляв тему, запропонувану Миколою Василенком.[39]

[37] Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 263, оп. 1, ч. 37458, арк. 11.

[38] НА ПУ НАНУ. Оп. 3, спр. 170, ч. 6, арк. 19.

[39] Див. Л. Окіншевич, *Моя академічна праця в Україні,* Львів, 1995, стор. 27, 35.

4 із 5 аспірантів набору 1926 р. (П. С. Глядківського, В. С. Євфимовського, П. І. Нечипоренка, В. Д. Юркевича) також можна назвати київськими учнями М. С. Грушевського без всяких застережень. Виняток складає П. А. Кияниця, роля якого ще до кінця не з'ясована, а праця в часописі «Україна» (N 1-2 за 1932 р.), ніщивно-вороже скерована проти М. С. Грушевського, О. Ю. Гермайзе та С. О. Єфремова, вимагає задуматися. Справа в тому, що навіть із поправкою на час — все ж таки йшов 1932 рік — тривав погром Історичних установ, публічні друковані виступи співробітників М. С. Грушевського не були масовим, а радше поодиноким явищем. Ні, не заперечуватимемо того, що учні Михайла Сергійовича брали участь у диспутах і чистках, робили самокритичні і самовикривальні доповіді і звіти, намагалися через змінення тематики пристосуватися до нових історичних реалій, однак, виховані на працях найкращих представників української історіографії і добре розуміючи вагу й значення друкованого слова, вони уникали брутально-лайливих випадів та псевдонаукового таврування свого вчителя та своїх товаришів наукової школи в періодичних виданнях та монографічних розвідках, воліючи користовуватись ліпше так званим засобом «фіґури замовчання», ніж ґвалтувальною лексикою компартійних прибічників.

До речі, умовою призначення повної стипендії П. А. Кияниці як аспірантові М. С. Грушевський називав зняття партійної нагрузки «в такій мірі, що він матиме змогу працювати в Катедрі»,[40] отже певне застереження щодо П. А. Кияниці як партійного функціонера було зроблене. Втім, він так само як і Бованенко, незабаром перейшов до аспірантури марксо-ленінської катедри в Києві.[41]

Серед аспірантів 1927-1928 рр. визначимо В. С. Денисенка, Д. О. Кравцова, О. С. Смолинську, В. М. Сильченка, Т. М. Гавриленка та В. М. Костащука, яких, незважаючи на їх досить-таки незначний стаж праці в катедрі все-таки можна рахувати учнями М. С. Грушевського. Наші відомості про Д. А. Діхтяра та Л. В. Миловидова* дотепер незначні, тому вирішення питання про них як про представників київської школи поки що відкладемо на майбутнє.

Надзвичайно цікавою для характеристики київської школи є проблема «археографічна експедиція та аспіранти». Адже в складі археографічної експедиції до московського «Древлехранилища», яка, головне, займалася розшуком і підготовою до друку необхідних М. С. Грушевському джерельних матеріялів для написання чергових томів «Історії України-Руси», були — за окремими винятками — аспіранти катедри (С. В. Глушко, В. С. Євфимовський, Д. О. Кравцов, В. Д. Юркевич). Більше того, В. С. Євфимовський та Д. О. Кравцов працювали у її складі майже постійно впродовж декількох

[40] НА ПУ НАНУ. Оп. 3, спр. 170, ч. 6, арк. 70.
[41] *Там само,* арк. 233, зв.
* Лев Миловидов помер в 1930 р.

років. До того ж, якщо взяти до уваги, що подібні археографічні завдання виконували й львівські учні Грушевського (і продовжували таку працю у 1920-их рр., зокрема І. Герасимчук, М. Кордуба, І. Крип'якевич) і те, що для науковців, як підкреслювала знавець вуанівської історії Н. Д. Полонська-Василенко, яку аж ніяк не можна зарахувати до прибічників Михайла Сергійовича, такі доручення були «цілком звичайні, зрозумілі»,[42] то вважати їх недоліком спрямування перш за все не на едиційну діяльність Археографічної комісії, а на пошук архівних документів для синтетичної праці М. С. Грушевського,[43] ледви чи доцільно. Та й уявлення про «експлуатованих пролетарів» — аспірантів залишилось в літературі з 1930-их років: начебто Грушевський використовував всіх, хто мав знання з палеографії, але деяким, хто працював над іншими темами, «ця робота нічого не давала для самовдосконалення».[44] Здається нам зайвим доводити, що всяка архівна праця, навіть не за власною темою, розширює кругозір і підвищує фахову кваліфікацію історика; крім того, у Грушевського в археографічній експедиції працювали люди, які досліджували питання з історії України в тих же самих хронологічних межах та писали на базі «Древлехранилища» свої промоційні праці (В. С. Євфимовський, Д. О. Кравцов, В. Д. Юркевич). Участь же С. В. Глушка в експедиції мала скоріше адміністративно-організаційні, ніж дослідницькі функції: експедиція була довготривалою, і вирішення побутових проблем покладалося на Глушка як секретаря катедри. І, нарешті, працю в експедиції окремо оплачувано. Віднайдені ж членами експедиції документи пляновано видавати тематичними збірками, і не вина, а біда нашої науки, що часу на це через репресивні нагінки на ВУАН не вистачило. А втім, на початку 1930-их рр. з архівними матеріялами, зібраними членами археографічної експедиції, доходило майже до анекдотичних ситуацій. Так, у 1932 р. при підготовці Археографічною комісією ВУАН, на чолі якої стояв М. М. Ткаченко, до видання матеріялів з історії селянських війн XVII ст. постало питання, чи доцільно з клясового погляду використовувати матеріяли, зібрані Археографічною експедицією Грушевського. І хоч тоді ця справа була вирішена позитивно, проте вже в 1933 р. М. М. Ткаченкові поставили в провину «зв'язок з Грушевським» (Микола Михайлович Ткаченко звернувся з листом до М. С. Грушевського від імени Археографічної комісії з проханням надати скопійовані документи).[45]

Надзвичайно важливим для М. С. Грушевського було існування

[42] Н. Полонська-Василенко, «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків», *Записки НТШ*, Париж, Чікаґо, 1962, т. 173, стор. 22.

[43] Див. П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, *М. С. Грушевський і* Academia, стор. 159; С. М. Кіржаєв, *Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): Внесок у розвиток археографії в Україні.* Дис... канд. іст. наук. Київ, 1994, стор. 49.

[44] *М. С. Грушевський і* Academia, *цит. пр.*, стор. 159.

[45] ІР ЦНБ НАНУ. Ф. Х, ч. 2787, арк. 5.

у складі науково-дослідної катедри секції історії культури разом з Кабінетом Примітивної Культури, що в 1928 р. перетворилась на Відділ Примітивної Культури і Народної Творчости. Фактично перед цим відділом ставилися завдання, опрацювання яких свого часу покладалося на Український соціологічний інститут — дослід «пережитків примітивної культури в українській обрядовості, народнім світогляді та народній творчості».[46] Відділ Примітивної Культури утворював разом з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенности Асоціяцію культурно-історичного досліду, яка від 1926 р. мала свій друкований орган «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». Враховуючи той аспект, що працею аспірантів цього відділу керував сам М. С. Грушевський (в двох інших секціях, що в 1928 р. утворили Відділ Історії, студіями аспірантів опікувались інші дійсні члени катедри, зокрема О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевський, П. В. Клименко), та увагу академіка до соціологічного обґрунтування історичних процесів (а це було однією з пріоритетних тем), до аспірантів Відділу Примітивної Культури якнайбільше стосується означення «учень М. С. Грушевського». Передусім ідеться про П. С. Глядківського, промоційна робота якого, успішно захищена в квітні 1930 р., була присвячена соціологічному дослідові казки про вдячного мерця і, за висновком М. С. Грушевського, вповні заслуговувала «з огляду на інтерес теми, на вагу зібраного автором матеріялу і на цінність висновків... бути дуже цінним надбанням нашої етнографічної культури».[47]

Так само зараховуємо до школи М. С. Грушевського В. С. Денисенка, що вивчав український похоронний обряд, та Л. П. Шевченко, яка досліджувала взаємини між поколінними верствами та цеховим устроєм Полісся. В. С. Денисенко, що брав участь у роботі катедри з початку її існування, вчасно впорався з промоційною працею «Похоронні і поминальні трапезування в комплексі заходів колективу у випадку смерти члена громади», яку з успіхом оборонив на початку липня 1930 р. Окремо слід сказати про Л. П. Шевченко. Людмила Прокопівна — онука брата Т. Г. Шевченка Микити Григоровича — була під опікою М. С. Грушевського ще з дитинства, навчаючись за його рахунок в Перемишльському дівочому ліцеї, і була вже тоді під впливом найбільшого українського історика, що закономірно привело її до фахового зацікавлення етнографією та українським фолкльором. І хоч Л. П. Шевченко не була аспіранткою науково-дослідної катедри, однак її праця в Культурно-історичній комісії та катедрі історії України під керівництвом М. С. Грушевського визначила її дальшу долю етнографа й фолкльориста.

По від'їзді М. С. Грушевського до Москви ці троє дослідників

[46] *Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею Історичних установ Академії в році 1927*, Київ, 1928, стор. 33.

[47] НА ПУ НАНУ. Оп. 3, спр. 172, ч. 12, арк. 35.

— П. С. Глядківський, В. С. Денисенко та Л. П. Шевченко продовжували працювати в Культурно-історичній комісії, яка залишилася єдиною інституцією Асоціяції культурно-історичного досліду аж до кінця 1933 р. Тематика їх робіт на початку 1930-их років змінилася: Денисенко почав досліджувати сільську громаду в Україні за капіталізму, Глядківський зосередив свою увагу на побуті та культурних обставинах донбасівського пролетаріяту за часів капіталізму (надзвичайно актуальна для вивчення територія в ті часи — Сталінщина, якій було присвячено не одну монографію), Шевченко писала роботу про попівство в українському фолкльорі. Однак це тематичне пристосування до нових історичних умов не допомогло: Комісію не переставали вважати установою Грушевського, її співробітників його учнями, а їх роботи a-priori, навіть без обговорення, визнавалися «ворожими пролетаріятові».[48] Боротьба з репресованим у 1930-ті рр. П. С. Глядківським посередньо продовжувалась і після війни. Так, у 1946 р. Ганну Глядківську — родичку Павла Семеновича Глядківського, викладача Львівського педагогічного інституту і доцента університету, спеціяліста з історії Півдня України 1917-1920-их рр. звинуватили в тому, що вона у своїй науковій праці недостатньо викривала антинаукові концепції Грушевського[49] (!).

Через Асоціяцію культурно-історичного досліду йшов і безпосередній зв'язок М. С. Грушевського із студентами вузів Києва. Ще наприкінці 1926 р. тоді ще кандидат на аспіранта Т. М. Гавриленко заснував при Київському ІНО Етнографічний гурток, учасники якого, працюючи під керівництвом проф. А. С. Синявського та Ф. Я. Савченка, оволодівали етнографічною та соціологічною літературою, а також методикою етнографічних досліджень, самі провадили розшуки. Саме з членів цього гуртка на науково-дослідну катедру прийшли вже як аспіранти О. С. Смолинська, В. М. Сильченко та І. Д. Сікало.

Напередодні закриття катедри у вересні 1930 р. відбулися ще дві промоції — О. Я. Павлика («Українсько-польська угода і заснування радикальної партії») та П. І. Нечипоренка («Низове Посем'я XVIII ст.»), що довело число успішних катедральних захистів до 11-ти. Щодо О. Я. Павлика треба зробити певні зауваги. Незважаючи на плідну роботу як аспіранта та співробітника Комісії історії Західної України, він у 1932 р. у виступі при обговоренні листа Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция» доводив, що працював у катедрі М. С. Грушевського з бажанням здобути вищу фахову освіту, сумлінно виконував завдання, які йому давали, а «до школи академіка Грушевського себе ніколи не зараховував»,[50]

48 Див. ІР ЦНБ НАНУ. Ф. X, ч. 1747, арк. 48.

49 Див. Я. Дашкевич, «Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів», *Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріяли конференції,* Львів, 24-25 жовтня 1994 р., Нью-Йорк, Львів, 1995, стор. 50.

50 ІР ЦНБ НАНУ. Ф. X, ч. 1045, арк. 21.

тим більше, що в нього були не найкращі стосунки з академіком.[51] В тім, це не вплинуло на рішення керівництва ВУАН звільнити його з посади як «классового ворога» (хоч він і походив з родини селянина-незаможника) разом з іншими учнями М. С. Грушевського, В. С. Денисенком, П. С. Глядківським, М. Ф. Карачківським, М. М. Ткаченком, В. Д. Юркевичем, С. В. Шамраєм на початку 1934 р.[52]

Кермування кабінетом Примітивної Культури та редаґування часопису «Первісне громадянство» виконувала спочатку як науковий співробітник катедри, а згодом її дійсний член К. М. Грушевська. Проте, незважаючи на її поважні посади, її також вважаємо реальним віднести до київської школи. І хоч вона в другій половині 1920-их рр. вже сама опікувалася аспірантами, її встановлення як дослідниці відбулося якраз в цей період; праці К. М. Грушевської, що вийшли під фірмою Історичних установ ВУАН, свідчили, що із помічниці батька Катерина перетворилася на самостійного й досвідченого фахівця.

Ф. Я. Савченка теж, гадаємо, варто зарахувати до київської історичної школи. І хоч деякі суспільствознавці вважають, що він сформувався як дослідник раніше,[53] проте аналіза його здобутків свідчить, що працюючи саме як секретар М. С. Грушевського, він набув рис історика-професіонала, бо всі праці його до 1930 року — року виходу ґрунтовної «Заборони українства 1876 р.» — були рецензійного або археографічного пляну. Маючи професорське звання та навчаючи аспірантів, Савченко сам проходив школу у М. С. Грушевського, хоч іспитів формально не складав.

Інших співробітників катедри зараховувати до київської школи не варто. Так, О. Ю. Гермайзе був, як і П. В. Клименко, учнем М. В. Довнар-Запольського, С. Ю. Гаєвський, К. О. Копержинський та М. М. Марковський пройшли навчання в школі В. М. Перетца. Також не належала до учнів М. С. Грушевського М. А. Жуковська, яка працювала бібліотекарем та архіварієм, тобто виконувала допоміжну роботу на катедрі. Та той факт їх життєпису, що вони працювали в Історичних установах М. С. Грушевського, вже сам по собі вартий поваги.

Ще один момент, гідний, принаймні, згадки. Ті з учнів М. С. Грушевського, які пережили страхітливі 1930-ті й 40-ві роки та повернулися до наукової праці, продовжували опрацьовувати фактично ті ж самі теми, що їх обрали на науково-дослідній катедрі під керівництвом М. С. Грушевського; захищали кандидатські й докторські дисертації на матеріялі, зібраному під час аспірантських студій, але, звичайно, з іншим ідеологічним спрямуванням. Неупереджена аналіза їх ще попереду, проте й сьогодні вже ясно, що праці,

[51] *Там само,* арк. 18-21.

[52] НА ПУ НАНУ. Оп. 3, спр. 171, м. 2, арк. 4.

[53] П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, *М. С. Грушевський і Academia,* стор. 157.

виконані в 1920-их рр., об'єктивніші, повніші й вагоміші за кінцевим результатом, ніж наступні праці, де виправляно «помилки» і змінювано акценти. Таким був вплив М. С. Грушевського!

Та й, дійсно, як зазначав львівський учень М. С. Грушевського І. П. Крип'якевич, науково-дослідна катедра історії України, якою керував М. С. Грушевський, була «наче історичний університет, де кілька професорів давало виклади з історії України й загальної культури. Молоді дослідники-історики могли здобувати тут наукову освіту. За кілька років з-під рук Грушевського вийшов знову цілий ряд дуже гарних наукових сил»,[54] «потенційно може й не меншого формату, як він сам»,[55] яких українська історична наука, на жаль, безповоротно втратила.

[54] І. Крип'якевич, «Михайло Грушевський. Життя й діяльність», *Великий Українець: Матеріяли з життя та діяльности Михайла Грушевського,* Київ, 1992, стор. 476.

[55] Я. Дашкевич, «Михайло Грушевський — організатор української національної науки», *Михайло Грушевський: Зб. наук. праць,* Львів, 1994, стор. 102.

УЧНІ І СПІВРОБІТНИКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

ЯРОСЛАВ ФЕДОРУК
Українське Історичне Товариство
Львів, Україна

ВАСИЛЬ ГАРАСИМЧУК: ЙОГО ЖИТТЯ І ВІДНОСИНИ З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ*

I

Український історик Василь Гарасимчук народився 10 січня 1880 р. у с.Ільковичі, неподалік від Сокаля, в сім'ї землеробів Івана та Анастасії. Можливо, що він починав вчитися у рідному селі, де була однорічна школа. 1891 р. вступив до української академічної гімназії у Львові, де навчався вісім років до 1900-го з перервою у 1896-1897 н.р.[1] У цьому ж закладі вчилися два його старші брати Петро (закінчив 1893 р.) і Степан (помер 1892 р. учнем VII кл.)[2] Василь вчився добре, закінчивши з відзнакою перший і другий класи. Письмовий іспит зрілості здав у вересні 1900 р.[3]

У цьому ж році він записався на філософічний факультет Львівського університету, де, поміж іншим, відвідував лекції М.Грушевського: "Історія Східної Європи", "Історія Галицько-Волинської держави", "Боротьба за Галичину і Волинь", "Історія унії Литви і Польщі", "Історія Криму" — себто те, що було включено М.Грушевським до змісту III, IV і V томів "Історії України-Руси"

* За основу доповіді було взято матеріал статті: *Федорук Я.* Василь Гарасимчук та його невидані "Матеріали до історії козаччини XVII в." [Львівські історичні праці. Джерела, вип.I: *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII в.] — Львів, 1994. — С.12-47. Тут покликання будуть подаватися, переважно, на ті місця, яких у вказаній статті немає.

[1] Див. згадки про В.Гарасимчука, учня I-VIII кл. гімназії у кн. "Справозданє директора ц.к. академічної гімназії у Львові" за шкільні роки: 1892 (Львів, 1892. — С.38); 1893 (Львів, 1893. — С.43); 1894 (Львів, 1894. — С.46); 1894/95 (Львів, 1895. — С.46); 1895/96 (Львів, 1896. — С.53); 1897/98 (Львів, 1898. — С.50); 1898/99 (Львів, 1899. — С.54); 1899/1900 (Львів, 1900. — С.48). Поки що не відомо, з яких причин він робив річну перерву у навчанні.

[2] Справозданє... за р.шк. 1892. — С.29. Згадка про Петра як учня VIII кл.: Справозданє... за р.шк. 1893. — С.46. Петро пізніше висвятився на священика, мав парафію в Млинах коло Краковця. Його син Роман Гарасимчук був українським етнографом.

[3] Справозданє... за р.шк. 1900/1901. — Львів, 1901. Тут же згадка про те, що восени 1900 р. він залишив у подарунок для бібліотеки гімназії п'ять книжок.

Зі студентських років В.Гарасимчук залучається до наукової роботи і 1903 р. стає членом Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. У лютому наступного року він вперше виступив перед зборами історико-філософської секції з доповіддю "Іван Виговський та Юрій Хмельниченко". Ймовірно, з цією ж доповіддю історик виступав на університетському семінарі[4].

У вересні 1904 р. В.Гарасимчук добровільно пішов на службу до австрійського війська, де був до вересня 1905 р. Служив у Празі. Вже тоді починав задумуватися про свою майбутню роботу після звільнення в резерви і вів у цій справі листування з М.Грушевським. Останній скеровував молодого історика на шлях наукової роботи.

Через місяць після звільнення з війська, на початку листопада, за дорученням Археографічної комісії НТШ В.Гарасимчук поїхав в археографічну експедицію до Кракова, Варшави і Петербурга копіювати джерела до історії Руїни за 1657-1665 рр. За період цього відрядження збереглася його найінтенсивніша кореспонденція з М.Грушевським та І.Кревецьким.

Матеріальне становище, однак, змусило вченого відійти від науки і зайнятися педагогічною роботою. Ще у війську він задумувався над цим, хоча викладацька практика його не приваблювала. 1907 р. В.Гарасимчук вчителює у Station Станіславові, пізніше — у жіночій гімназії у Львові. Кілька разів у 1909 і 1911 рр. він намагався отримати місце в Перемишлі, але безрезультатно.

Ці обставини, звичайно, перешкоджали займатися наукою. Тим не менше, вчений продовжував писати свої праці: "Виговщина і Гадяцький трактат", "Чуднівська кампанія" та ін., котрі виходили друком, переважно, у "Записках Наукового Товариства ім. Т.Шевченка". Також під керівництвом М.Грушевського 1912 р. історик захистив докторську дисертацію на тему своєї ранньої розвідки "Іван Виговський і Юрій Хмельниченко".

В.Гарасимчук не припиняв своєї співпраці з НТШ, готуючи до друку зібрані джерела до історії Руїни у XII томі "Жерел до історії України-Руси", але ця робота переривалася різними проблемами, пов'язаними з педагогічною роботою: іспити у Шкільній Раді, переїзд зі Львова до Станіславова і т.п. Видання документів відтягувалося. XII том "Жерел..." був відданий для колекції Мирона Кордуби. Постійні зволікання з друком документів В.Гарасимчука врешті привели до того, що збірник був втрачений під час війни 1914-1918 рр. Коли історик у 1920-х рр. знову працював над комплектуванням ще однієї збірки до історії Руїни, то він заново копіював документи у польських архівах.

[4] *Гирич І., Самсоник Н.* Листи Василя Герасимчука до Михайла Грушевського // Львівські історичні праці... — С.48-49.

З початком війни 1914 р. Василь Гарасимчук був покликаний до австрійського війська. Служив при кавалерії, ймовірно, у господарській частині[5]. 8 березня 1917 р. його було обрано дійсним членом НТШ. Демобілізувавшись 1918 р., він залучився до організації українського таємного університету у Львові, де мав викладати курси лекцій з історії України періоду Київської Русі, а також з історії козаччини XVII-XVIII ст. Однак, цьому перешкодив переїзд до Стрия на роботу в гімназії. Мотиви переїзду залишаються невідомими. Можливо, що вони пов'язані зі смертю матері 5 травня 1920 р.

Після повернення М.Грушевського з Відня до Києва 1924 р., Василь Гарасимчук був залучений до співпраці з ВУАН. Він став членом Комісії ВУАН з вивчення історії Західної України, був обраний дійсним членом Археографічної комісії. та історичної секції ВУАН. Історик знову почав працювати над документами з польських архівосховищ, які стосувалися гетьманування Івана Виговського, Юрка Хмельниченка та Павла Тетері. Ця робота проводилася від 1926 р., і невдовзі колекція була готова до друку та передана у редакцію "Українського архіву" — видання ВУАН. Але особиста зайнятість Василя Гарасимчука, втрата 100 сторінок документів у НТШ, текст яких потрібно було відновлювати, непорозуміння, що виникли між упорядником і редакцією "Українського архіву" у справі археографічної подачі документів, відсутність оперативного зв'язку між вченим і редакторами тощо — все це спричинилося до зволікання з друком. Остаточно документи були загублені у видавництві в січні або в лютому 1931 р. Про втрату цього готового до публікації матеріалу згадують сучасники дослідника О.Оглоблин і Н.Полонська-Василенко у своїх пізніших еміграційних працях[6] Залишається нерозв'язаним питання, чи це сталося з чиєїсь халатності, чи, можливо, через перепони, що ставилися дослідникам старожитної історії під час більшовицького наступу на гуманітарні науки початку 1930-х рр.

У цей же період вчений переїхав зі Стрия до Львова, де знову працював у жіночій учительській семінарії. З 14 жовтня 1931 р. є згадка,

[5] Див. його адресу з листа до Юліана Романчука: "Feldpost 75. Kavallerie. — Buckerei, 6" (має бути Bäckerei): *Федорук Я*. Вказ.пр. (Додаток). — Док. №5. Про це також згадував племінник Василя Григорій, який проживає в с.Ільковичі Сокальського р-ну Львівської обл. (спогади записали Ярослав Книш і Ярослав Федорук).

[6] *Ohloblyn O*. Ukrainian historiography 1917-1956 // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. — New York, 1957. — Vol. V-VI. — P.362; *Полонська-Василенко Н*. Список видань Академії наук, знищених у 1930-х роках // Вісник Академії наук України. — 1992. — №10. — С.93. У найновішій "Історії Академії наук України (1918-1993)" (К., 1994) нічого не говориться про те, що ці документи були загублені; сказано лише, що від 1928 р. розпочато друк "Актів до історії Хмельниччини. 1657-1665" "Одночасно в архівах Москви, Львова, Кракова, Варшави розшукували документи спеціальні археографічні експедиції" (с.28). Прізвище В.Гарасимчука не згадано ні у цьому місці, ні в переліку працівників Археографічної комісії (там же).

що Президія Головної управи "Рідної Школи" у Львові постановила обрати його тимчасовим управителем семінарії на р. шк. 1931/1932 замість д-ра Остапа Макарушки[7] Але Василь Гарасимчук відмовився від цього з "родинних причин", що, однак, виглядає дуже загальним і неконкретним приводом[8] Наприкінці життя він хотів доживати вік у рідних місцях, у сусідньому від Ільковичів с.Перетоки, де його племінник Максим утримував заможнє господарство (оскільки сам В.Гарасимчук не мав власної сім'ї). Історик перевіз у Перетоки свою бібліотеку і, напевно, частину архіву. Все це згоріло під час наступу "перших совітів" у вересні 1939 р., коли у будинок Максима Гарасимчука влетіла бомба. Частина книжок, котра не згоріла у вогні, була розібрана людьми. Максим Гарасимчук емігрував до Австралії. У його сина Платона, який там тепер живе, немає ніяких документів, що стосувалися б Василя Гарасимчука.

Ця подія, звичайно, справила сильне враження на історика. Він залишився у Львові, де жив дуже бідно у будинку по вул. Малій, 4[9] Після розпуску НТШ у січні 1940 р. вчений працював старшим науковим робітником у Львівському відділенні Інституту історії України АН УРСР, що утворилося на базі Історико-філософської секції НТШ. Відділення очолював Іван Крип'якевич.

Під час своєї діяльності в Інституті Василь Гарасимчук почав розробляти тему про колонізацію Галичини і Волині Х ст., над чим хотів працювати ще від 1912 р. Крім цього, він готував розділ про політичні відносини у Західній Україні 1850-1914 рр. для колективної монографії "Історія Західної України". Після цього знову взявся за вивчення історії Гетьманської держави у др. пол. XVII ст. Тут, між іншим, останній раз випливає питання публікації джерел до історії козаччини періоду Руїни. Отже, архів вченого не згорів повністю в Перетоках, і перед його смертю колекція документів була ще цілою. Її теперішня доля невідома.

Жодної фотографії історика досі не віднайдено, тому про образ В.Гарасимчука відомо тільки зі спогадів. Це мав бути життєрадісний огрядний чоловік веселої вдачі, приємний у товаристві, чуйний до людей, розсіяний і завжди заклопотаний. Його учениця по жіночій семінарії Олена Степанів додає характерну рису, що свідчить про деякі людські якості історика: "Ми усміхаємося на вічну непорадність доброго професора Гарасимчука"[10]. Такою особистістю історик залишився у пам'яті тих, з ким він мав спільну справу.

[7] Центральний державний історичний архів у Львові (далі — ЦДІА у Львові). — Ф.206: Рідна Школа. — Оп.1. — Спр.72. — Арк.75.

[8] Там же. — Арк.74.

[9] Важливо зауважити, що перед 1939 р. історик перебував у відносно непоганому матеріальному становищі. У нотатнику О.Назарука є запис, що вчений був одним із тих, хто жертвував на наукові видатки НТШ 100 зл., хоча це, крім матеріального становища, залежить також і від характера людини. Див.: ЦДІА у Львові. — Ф.359. — Оп.1. — Спр.40. — Арк.121-зв.

[10] *Степанів О.* Мої спогади зі шкільних літ // Рідна Школа. — 1933. — Ч.7. — С.217-218.

Він помер 1 вересня 1944 р., хворіючи перед тим на нервові хвороби. Перша згадка про них датується 1904 р., коли після смерті батька 29 жовтня того ж року Василь хотів достроково звільнитися з військової служби[11].

Його було поховано коштом Академії наук на Личаківському цвинтарі у Львові 4 вересня. Довгий час могила залишалася невідомою. 1992 р. її виявив співробітник Львівського відділення Інституту української археографії АН України Орест Дзюбан. Запущена і без жодного надпису, вона дивом збереглася до нашого часу, бо існуючий віддавна порядок на Личакові передбачає робити нове поховання на місці попереднього.

II

Можна вважати, що у стосунках Василя Гарасимчука і Михайла Грушевського було щось більше, ніж звичайна співпраця учня і вчителя. Протягом кількох десятків років В.Гарасимчук відчував почуття великої пошани, вдячності і поваги до "великого Професора", "батенька", як він писав про М.Грушевського у своїх листах до К.Студинського. Є згадки, що В.Гарасимчук бував у свого вчителя вдома[12]. Молодий вчений був автором синтетичної праці про історіографічний доробок М.Грушевського, де в загальних рисах проаналізовано і виділено найважливіші положення "Історії України-Руси"[13]. Слід зауважити, що до сьогодні ніхто не зміг більш влучно цього зробити.

Але в останній період свого життя під впливом потрясінь, викликаних, зокрема, в науковій діяльності після втрати колекції документів у Києві і знищення бібліотеки в Перетоках, загострилися нервові хвороби. До цього ж за рік-два до смерті у нього розвинувся склероз. Це відбилося у його думках про покійного вчителя. В.Гарасимчук вважав, що М.Грушевський його "науково знищив" у той спосіб, що хотів спочатку використати збірку документів для написання X тому "Історії України-Руси", а вже пізніше їх видавати[14]. М.Грушевський справді використовував ці джерела у IX (ч.2) і X томах, але при цьому покликався на III том "Українського архіву", що був уже в роботі.

Однак, є деякі підстави припускати, що на початку 1930-х рр. В.Гарасимчук не ставив таких звинувачень М.Грушевському. Зберігся дуже позитивний відгук В.Гарасимчука на другу частину IX тому "Історії України-Руси", що вийшла друком 1931 р. після того, як "Матеріали до історії козаччини XVII в." були вже втрачені[15]. Ось,

[11] *Гирич І., Самсоник Н.* Вказ. пр. — Док.4. — С.56.

[12] Там же. — С.49.

[13] *Гарасимчук В.* М.Грушевський як історіограф України // Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка. — 1922. — Т.133. — С.1-26.

[14] Спогади О.Пріцака за 1942-1943 рр. (записав Я.Федорук).

[15] ЦДІА у Львові. — Ф.309: НТШ у Львові. — Оп.1. — Спр.1220. — Арк.1-35 (рукопис). Рецензія готується до видання у третьому вип. "Українського Археографічного щорічника" у Києві.

наприклад, деякі витяги з цього відгуку: "Треба признати, що в нинішніх часах опрацювати одній особі жерельно цілу Хмельниччину зі всею докладністю при такій величезній історичній літературі — майже неможливо. Якщо нашому ш. історикові це удалося, то се є подвигом впрост титанічної енергії". Дослідження М.Грушевського проведено "...з подиву гідною скурпулятністю, з великою, властивою нашому історикові, технікою, з глибоким знанням часу...". "Велика є заслуга ш. історика, що своїм великим трудом і своїм широким знанням нашої минувшини причинився до розмотання одного з найтяжчих вузлових моментів нашої історії, і через це історичні досліди вивів з лябиринту численних неясностей і непевностий на правильніший шлях дальших поглиблень" і т.п. Ця рецензія є свідченням того, що тяжкий удар, який пережив Василь Гарасимчук після повторної втрати джерел до історії Руїни, не був причиною радикальної зміни у гірший бік його ставлення до Михайла Грушевського. *

* Доповідь виголошена на львівській конференції «Михайло Грушевський та його історична школа».

НАДІЯ БОРТНЯК
Інститут української археографії
ім. М. Грушевського НАН України
Львівське відділення
Львів, Україна

СТЕПАН ТОМАШІВСЬКИЙ: ДО ВІДНОСИН ІЗ МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ

9 січня 1995 р. виповнилось 120 років з дня народження Степана Томашівського — історика, політика, дипломата, видавця, журналіста, доцента Львівського, професора Краківського університету. До цієї дати підготовлені "Матеріали до наукової бібліографії С.Томашівського", які публікуватимуться серед видань Наукового товариства ім.Шевченка. Скажу відому річ: багатогранна постать Томашівського малознана і потребує дослідження як в плані наукової, так і громадсько-політичної, видавничої і журналістської діяльності. Зупинюсь на стосунках С.Томашівського із Михайлом Грушевським з початку їх знайомства у 1895 р. до 1913 р.

Вступивши 1895 р. на філософський факультет Львівського університету, Степан Томашівський записався на лекції української літератури О.Колесси, лекції істориків Фінкля, Бальцера, Шараневича. Михайло Грушевський читав курс "Устрій і культура руської землі X-XIII в." та "Історія Східної Європи XV-XVI в." і вів наукові семінари.

На одному із таких семінарів Томашівський виступив із першою розвідкою "Самуїл Кушевич, райця львівський та його записна книжка" Її з ініціативи Грушевського зачитує в історико-філософській секції НТШ. Згодом публікує у "Записках НТШ"[1]

Так розпочалась співпраця С.Томашівського у товаристві. У відділі бібліографії "Записок..." виходять його огляди часописів, що видавались в Україні та поза нею, рецензії на історичну літературу українських, польських, російських, угорських авторів. Він секретарює в історико-філософській секції, а з утворенням у січні 1896 р. археографічної комісії, яка розпочала відбір і публікацію архівних матеріалів, — й у ній. Із 1901 р. входить у виділ товариства референтом друкарні. Під час навчання в університеті у колі його наукових інтересів — історія Галичини часу повстання Хмельницького. Саме з ініціативи М.Гру-

[1] *Томашівський С.* Самуїл Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1896. — Т.15. — С.124.

шевського переглянув львівські архіви, зокрема Бернандинський, щоб видобути матеріали з часу Хмельницького. Віднайдені документи (а це універсали гетьманів, воєвод або й самого короля) разом із самостійними розвідками до них вийшли у трьох томах "Матеріалів до історії Галичини" (у серії "Жерела до історії України-Руси") у 1898, 1901 і 1913 рр.

Для студентів, які залучаються до наукової праці в НТШ, М.Грушевський започаткував спеціальний фонд, виділивши свій гонорар за редакцію виданих томів "Записок"[2].

1896 р. правління товариства призначило Степанові Томашівському, студентові філософського виділу у Львові, стипендію на 1896-1897 р. 100 злотих ринських[3] Наступного року він знову одержав таку ж стипендію разом із Кордубою і Стрипським.

1901 р. Томашівський відмовився від виділеної йому стипендії. Цей рік був складним і для товариства, і для самого С.Томашівського. Для НТШ — це рік розколу у виділі, кризи, коли М.Грушевський відмовляється від головування; а для Томашівського — це змушений виїзд зі Львова після закінчення університету. Виїзд, який відірвав його від праці в архівах. Разом із Грушевським вийшли тоді І.Франко, В.Гнатюк і С.Томашівський. Резигнацію за Томашівського подав В.Гнатюк[4]

Томашівський обмежує співпрацю публікацією наукових розвідок і секретарюванням в історико-філософській секції. Хоч це останнє не завжди було легко здійснити. Викладаючи у гімназіях Перемишля, згодом Бережан, мусив спеціально приїжджати до Львова, подекуди не зовсім у зручний час. Власне через це М.Грушевський часто скликав засідання історико-філософської секції саме до приїзду Томашівського.

Стосунки із Грушевським у цей час були уже не просто стосунками між учителем та учнем. Їхні взаємини перейшли у стадію співпраці: наукової, у справах товариства. М.Грушевський залучає Томашівського до участі у товариствах, виданнях, засновником або співробітником яких є сам. Вони беруть участь у засіданнях національно-демократичної партії.

1904 р. С.Томашівський подає до Сенату Львівського університету розвідку "Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р." на здобуття ступеня доктора філософії. Рецензії пишуть проф. Фінкль ("Uznaje rozprawe za celującą") і Михайло Грушевський: "Предложена для осяження докторського степеня п.Стефаном Томашівським праця п.н. "Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р." більш ніж відповідає вимогам, будучи ширшою науковою, вповні самостійною монографією, методично зробленою на підставі нового, автором зібраного матеріалу"[5]

[2] Засідання виділу НТШ // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т.19. — С.2.
[3] Там же. — Т.17. — С.3.
[4] Центральний державний історичний архів у м.Львові (далі — ЦДІАЛ). — Ф.309. — Оп.1. — Спр.2283. — Арк.17.
[5] Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф.26. — Оп.15. — Спр.726. — Арк.66.

19 грудня 1904 р. у Львівському університеті Томашівський здобуває ступінь доктора філософії[6]

Наприкінці 1906 р. він з великими труднощами, за сприянням К.Студинського, переводиться до Львова на посаду викладача академічної гімназії (філія)[7] Викладає географію, історію, пропедевтику філософії. Деякий час завідує бібліотекою для вчителів, на адресу якої надходили "Записки НТШ", "Літературно-науковий вістник", "Przewodnik Naukowy i Literacki", "Muzeum", інші часописи[8]

З переїздом до Львова відновлюється активність С.Томашівського у Науковому Товаристві ім.Шевченка: він входить до правління як референт друкарні, секретарює в історико-філософській секції й археографічній комісії, у складі статистичної, етнографічної, мовної, друкарської і бібліотечної комісії.

1907 р. на внесок професорського колегіуму Львівського університету (а фактично — М.Грушевського) йому виділено кошти для наукової праці в бібліотеках і архівах Кракова та Відня[9] Кредит на копіювання актів і кошти на наукову подорож у 1909 р. призначила Томашівському археографічна комісія[10]

Ззовні наче виглядало все благополучно.

Недавно став відомим один із листів С.Томашівського 1909 р., який проливає світло на відносини із Михайлом Грушевським того часу. Томашівський звертається до Грушевського, просячи виявити причину його (М.Грушевського) ненависті: "Мені все ясно, яке почування тепер у Вас до мене, одначе ніяк не можу зрозуміти, чому воно заняло місце давнійшої сердечности? Отсе кленуся на мою найдорожчу єдину дитину, що ані не знаю зовсім причин Вашої зміни, ані не почуваю ніякої вини (хоч би й підозріння на собі). А я маю повне право се знати. Тому благаю Вас, Пане професор, в ім'я тої 13-літньої сердечної прихильности, яка була межи нами і якої довір'я я не тільки щедро діставав, але й давав по своїм скромним силам, — виявіть причину Вашої ненависті".

Їхні відносини цього часу не переростають у глибокий конфлікт (у листі є звинувачення, що М.Грушевський не цікавиться науковими заняттями Томашівського, його габілітацією). Незабаром вони відновлюються, до кінця не викристалізувавшись і залишивши по собі осад, який став грунтом для появи 1911 р. гльосів Томашівського і цілковитого розриву цих відносин у 1913 р.

Отже, 1909 р. у Кракові та Відні Томашівський готує працю "Угорщина і Польща на початку XVIII ст." Цю роботу він планував як першу

[6] ДАЛО. — Ф.26. — Оп.5. — Спр.1889. — Арк.1.
[7] ЦДІАЛ. — Ф.362. — Оп.1. — Спр.400. — Арк.44.
[8] Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909-10. — Львів, 1910; Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912-13. — Львів, 1913.
[9] ДАЛО. — Ф.26. — Оп.5. — Спр.1889. — Арк.2.
[10] Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка (далі — Хроніка НТШ). — Львів, 1909. — Вип.IV. — Ч.48. — С.2.

частину габілітації у Львівському університеті. Друга частина — колоквіум і реферат на задану тему.

Проте Сенат вирішив не подавати габілітації Томашівського до Міністерства просвіти, мотивуючи це в польських часописах тим, що після університетських подій 1 липня 1910 р. політичні погляди вимагають того, щоб не габілітувати русина Степана Томашівського.

"І так молодий український учений ще досі мимо всіх условій не може розпочати наукової діяльності у мурах львівського університету", — писала газета "Діло" у жовтні 1910 р.

Томашівський далі працює у філії академічної гімназії у Львові.

У квітні 1910 р. їде на місяць до Ватиканського архіву Рима. Про віднайдені там документи з української історії розповідає М.Грушевському, який від імені виділу НТШ 9 грудня 1910 р. пише офіційне прохання до Міністерства просвіти виділити товариству стипендію в римському Instituto austriaco di studii storici[11].

С.Томашівського іменовано членом цього інституту. На засіданні археографічної комісії 13 вересня 1911 р. йому доручено під час побуту в Римі ознайомитися з матеріалами до української історії в архіві пропаганди.

Із жовтня 1911 до січня 1912 р. він працює в архіві Ватикану. В основному у відділі нунціатур, звідки вибирає документи, що стосуються історії України 1648-60 рр.

Частину зібраних матеріалів опублікував під назвою "Ватиканські матеріали до історії України. Т.1. Донесення римських нунціїв про Україну 1648-1657 р." (Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1919. — Т.16).

Під час першої поїздки С.Томашівського до Італії Михайло Грушевський сприяє йому у просуванні габілітаційної справи. У листі від 20 жовтня 1910 р. Грушевський пише: "Мої принаглювання Вашої габілітації стрічають все з відповіддю, що Вас однаково нема. Аби справа не перетяглася через вакації, було б вказаним Вам бути найдалі на 6/VII, а тепер написати декану і Фінклю, що Ви тоді а тоді будете. 1/VII було 1-е засідання комісії, Фінкель заявив, що принципіально приймає дисертацію, але бажає, аби й інші члени видали суд. Отже, коло 20/VII або по нім має бути 2-е засід. комісії, потім піде на факультет і потім кольоквіум..."[12]

Томашівський скористався з порад М.Грушевського. Колоквіум проходив у Львівському університеті 13 червня 1911 р. Грушевський був присутнім і поряд з проф. Фінклем, Дембінським поставив до здобувача три запитання:

1. Про первинну історію угро-мадярів і жерела.
2. Про урало-алтайські впливи на життя давніх слов'ян.
3. Про працю Маркварта "Східноєвропейські і Східноазіатські шляхи".

[11] Хроніка НТШ. — Львів, 1911. — Вип.IV. — Ч.48. — С.2.
[12] ЦДІАЛ. — Ф.368. — Оп.1. — Спр.163. — Арк.28.

З пропозиції проф.Фінкля постановлено допустити до дальших студій габілітації з одним голосом проти — проф.Твардовського.

Другу частину габілітації — реферат — Степан Томашівський захистив 8 липня 1911 р. Увесь професорський склад, включаючи проф.Кручкевича, Пузину, Грушевського, Дембінського, Твардовського, Колессу, Фінкля, Студинського та ін. проголосував одностайно[13]

У листі до Міністерства просвіти колегія професорів дає таку оцінку габілітаційної праці Томашівського "Угорщина і Польща на початку XVIII ст.": "Його висновки тут є переважно ясні і переконливі, незважаючи на загальноприняті, історичні події він трактує по-свойому. Він уміє доказати ясно"[14]

Із початком навчального року С.Томашівський стає доцентом австрійської історії Львівського університету. У Науковому Товаристві ім.Шевченка він далі виконує обов'язки референта друкарні. До 1911 р. у його руках зосереджується немала частка адміністративних функцій товариства. Як референт друкарні веде переговори із Руським товариством педагогічним про погашення боргу за друк НТШ, полагоджує страйки робітників переплетні у травні 1908[15], вересні 1911 р.[16], змінює адміністрацію переплетні і виділ товариства схвалює його розпорядження[17]

З ініціативи Томашівського планується закласти фабрику зшитків і нотаток[18] Він складає проект регуляції платні урядників за відповідні ступені, входить у численні комісії для переговорів товариства з іншими інституціями. У 1912 р. відає справою купівлі для НТШ будинку по вул.Чарнецького, 24[19]

У грудні 1911 р. газета "Діло" опублікувала серію анонімних фейлетонів під назвою "Наша політика. Гльосси до брошури проф.Грушевського", автором яких був С.Томашівський. Даючи свідчення Вищій державній прокуратурі Відня 28 серпня 1916 р. у справі Михайла Грушевського, він зізнається у цьому[20]: "Внаслідок недооцінки [Грушевським] галицьких українців після 1906 р. між нами відбулося певне охолодження, а пізніше розрив між Грушевським і українською суспільністю. З цього часу і з цих самих причин мої стосунки з Грушевським ставали все рідшими і у зв'язку з відносинами в НТШ зовсім припинились.

Він [Грушевський] хотів мати у цьому товаристві, зовсім не зважаючи на політику, лише сліпих відданих йому людей і розпоряджатися на власний розсуд, при чому розпоряджався грошовими засобами това-

[13] Там же.
[14] ДАЛО. — Ф.26. — Оп.5. — Спр.1889. — Арк.33-34.
[15] Хроніка НТШ. — Львів, 1908. — Вип.III. — Ч.35. — С.72.
[16] Там же. — 1911. — Вип.IV. — Ч.48. — С.2.
[17] Там же.
[18] Там же. — 1912. — Вип.III. — Ч.51.
[19] ЦДІАЛ. — Ф.156. — Оп.1. — Спр.1476. — Арк.3.
[20] Детальніше див.: *Пшеничний Є.* "...Щадіть цензорського олівця": до історії появи статті С.Томашівського "Наша політика" // Український історик. — 1991-1992. — Ч.3-4. 1-4. — С.352-362.

риства не згідно з статутом. Це призвело до розриву. Грушевський відмовився і я як віце-голова обійняв керівництво".

Отже, йдеться про конфлікт в Науковому Товаристві ім.Шевченка 1913 р.[21]

Ще із 1911 р. Степан Томашівський перестає публікуватись у "Записках НТШ". (Остання рецензія з'явилась у 103 томі "Записок").

Чи був Томашівський автором брошурки "Перед загальними зборами" (червень 1913 р.). Питання на сьогодні відкрите. Але про зміст цієї брошурки він знав ще перед загальними зборами у червні 1913 р.[22] Про хід зборів він докладно — набагато докладніше, ніж у "Хроніці НТШ" чи навіть записаному із зборів звіті, — пише В.Гнатюкові.

Томашівський далеко не прихильно ставиться до Грушевського у тодішніх подіях, хоч, — як пише, — ще не знає докладно, як далеко зайде цей переворот. Перемога опозиції на зборах для Томашівського не була випадковою.

"На зборах сподіваємося мати величезну більшість, а зовсім маленьку дискусію. Перемога певна і то основна", — пише він В.Гнатюкові[23]

"Ви кажете, — відписує йому Гнатюк, — що по переміні статуту усунетеся від проводу в товаристві: я думаю знов, що коли Вас виберуть, Ви повинні приймити і перевести консолідацію наукових сил"[24]

Як відомо, Томашівський після відходу М.Грушевського став фактичним головою товариства (з 1913 р. до початку 1918 р.). За цей час вийшло 10 томів збірників секцій і комісій, також 9 томів "Записок НТШ". Але розвідок, оглядів і рецензій С.Томашівського не знаходимо. Винятком став ювілейний том, присвячений сорокаліттю письменницької діяльності Івана Франка (т.117-118), який вийшов 1914 р. Діяльності у "Записках..." Томашівський не поновлює, навіть у другому ювілейному збірнику, присвяченому М.Грушевському (до двадцятип'ятиліття його наукової і культурної діяльності для Галицької України у 1922 р.)[25]

Дороги Михайла Грушевського і Степана Томашівського у науці і житті розійшлись.

На засіданні археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук у 1931 р. М.Грушевський повідомив про смерть С.Томашівського, хоч при цьому запропонував викреслити §14 з протоколу попереднього засідання, бо спомин про смерть С.Томашівського дехто зрозумів як заклик до вшанування нерадянського вченого. "Між тим як він — акад.М.С.Грушевський, — лише згадуючи про смерть галицького археографа, не мав цього на увазі й вважає цю згадку в цій формі за помилкову"[26]

[21] Детальніше див.: *Грицак Я.* Конфлікт 1913 р. в НТШ // Український історик. — 1991-1992. — Ч.3-4, 1-4. — С.319-333.

[22] ЦДІАЛ. — Ф.309. — Оп.1. — Спр.2283. — Арк.22.

[23] Там же. — Арк.21.

[24] Там же. — Арк.10.

[25] У збірнику до 10-ліття наукової праці М.Грушевського в Галичині (Львів, 1906) С.Томашівський публікує розвідку "Словацький висланник на Україні (1708-1709 рр.)" і входить до складу організаційного комітету по вшануванню ювілею.

[26] Центральна наукова бібліотека Інституту рукопису ім.В.Вернадського НАН України. — Ф.Х: Архів АН УРСР. — №10705-10807. — Арк.141.

ОЛЕГ КУПЧИНСЬКИЙ
Наукове Товариство ім. Шевченка
Львів, Україна

ЛИСТИ МИРОНА КОРДУБИ ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ПИТАННЯ ТВОРЧИХ ВЗАЄМИН І СПІВПРАЦІ УЧНЯ ТА ВЧИТЕЛЯ

Прикро, але доводиться констатувати, що наукова громадськість в Україні про Мирона Кордубу знає мало. Тим часом, як видно з наукових праць та епістолярної спадщини М.Кордуби, коло його зацікавлень як дослідника надзвичайно широке — тут і політична історія, і внутрішній устрій, й економічна історія України, і питання історичної географії та демографії. А ще в особі М.Кордуби маємо археографа, видавця історичних джерел, бібліографа. Притім зацікавлення вченого поширюються на величезний період — від початків слов'янської державності до XIX ст. — і зовсім не обмежуються українською дійсністю. Водночас М.Кордуба — етнограф, мовознавець, журналіст, йому не чуже літературознавство, на здивування багатьох, він зумів зарекомендувати себе і як новеліст, перекладач художніх творів, маляр ("дістав від одного учителя цілу пачку писанок і перемальовую цікавіші взірці на папері", — пише М.Кордуба 13 жовтня 1896 р. М.Грушевському). Окрема сторінка у житті вченого — суспільно-громадська діяльність, а також викладацька праця як професора Чернівецького, Варшавського та Львівського університетів.

Слова про нашу необізнаність з науковою діяльністю М.Кордуби — а пов'язана вона з відомими обставинами минулих десятиліть — стосуються цілої плеяди українських учених, послідовників і учнів Михайла Грушевського, число яких сягає понад 20.

Цікавий пізнавальний матеріал для висвітлення окремих сторінок наукової та суспільно-громадської діяльності М.Кордуби, зокрема для з'ясування деяких аспектів його співпраці та творчих взаємин з М.Грушевським, дають листи учня до вчителя. Викладемо стосовно цих листів лише найважливіші факти, не інтерпретуючи і не оцінюючи їх та не зіставляючи з іншими джерелами.

Загальна статистика листів

На сьогодні відомо 89 листів М.Кордуби до М.Грушевського. Усі автографи. Один лист написаний рукою Зенона Кузелі, під яким підписи М.Кордуби і З.Кузелі.

Листи складені на звичайному письмовому папері кінця XIX — перших десятиліть XX ст. З них поштові листівки становлять приблизно 15 відсотків епістолярії. Незалежно від обсягу тексту, всі листи зберігають ідентичну тричленну форму — звертання, власне виклад і кінцева формула з датою (у ряді випадків дата виноситься на початок). Немає серед епістолярій М.Кордуби записок, доручень, рахунків тощо.

Хронологія листів

Час написання листів М.Кордуби до М.Грушевського — 90-ті р. XIX ст. — 20-ті р. XX ст. Перший лист писаний 10 лютого 1895 р., останній — 29 листопада 1927 р. Листи адресовані з Відня, Чернівців, Львова і Сушна — села, де народився М.Кордуба і жили його родичі.

Листування охоплює три періоди життя М.Кордуби — віденський, чернівецький і львівський. Переважна частина епістолярій припадає на 1895-1912 рр. — 84. Найбільше листів написано у 1896 (12), 1897 (14), 1900 (12) рр. Серед листів є також такі, які не датовано і конверти від яких втрачено, отже, вони не піддаються точному датуванню, лише зміст та інші внутрішні й зовнішні ознаки дають можливість приблизно визначити рік їх написання.

Чи можна говорити, спираючись на ці дані, про повноту відомостей стосовно листування М.Кордуби з М.Грушевським? Немає сумніву, що у нашому розпорядженні сьогодні є лише частина листування цих істориків. Напевно, мали місце, як це часто буває з епістолярією, втрати ще при житті М.Грушевського. Крім того, за повідомленням доц.Я.Серкиза, у родині М.Кордуби збереглося більше десятка листів М.Грушевського до М.Кордуби. На них не міг з чемності не відповідати учень вчителеві. Припускаємо, що ряд листів М.Кордуби, адресованих М.Грушевському, нині містяться серед матеріалів інших фондів архівів та бібліотек України і закордону, наприклад у фонді Наукового товариства ім.Шевченка у Львові. Це, зокрема, листи, послані М.Грушевському до Товариства, а не на домашню адресу. Цілком можливі випадкові помилки, пов'язані з упорядкуванням архівів, коли через неуважність листи М.Кордуби до М.Грушевського потрапили в інші фонди чи в різні справи одного і того ж фонду. Так трапилося з листами М.Кордуби до керівника друкарні та переплетні НТШ Карла Беднарського — частина цих листів сьогодні серед епістолярій, адресованих М.Грушевському. Пошуки листів М.Кордуби до М.Грушевського повинні тривати.

Місце зберігання листів

Усі 89 листів нині зберігаються в особистому фонді "Михайло Сергійович Грушевський" у Центральному державному історичному архіві України в Києві (Ф.1235. — Оп.1. — Спр.551-552).

Основний зміст листів

Спроби групування листів за змістом звичайно малопереконливі, бо кожен лист, як відомо, містить кілька або й кільканадцять питань, тем і т.д. Однак на основі листування можна виділити ряд спільних тематичних груп. В епістоляріях М.Кордуби простежуються, зокрема: а) наукові і науково-організаційні питання; б) видавничі справи; в) справи, пов'язані з навчанням і освітою; г) життя українських інституцій в Україні і за кордоном; д) контакти з вченими, письменниками та людьми інших професій; е) особисті та родинні справи тощо.

Коли почалися контакти між М.Кордубою та М.Грушевським, точно не відомо. Як про постійні про них можна говорити від часу, коли М.Грушевський систематично став замовляти у М.Кордуби для "Записок НТШ" рецензії та огляди книжок зарубіжних авторів, тобто від початку 1895 р. Миронові Кордубі виповнювався дев'ятнадцятий рік. За дорученням М.Грушевського, а дещо пізніше, як свідчать листи, і з ініціативи самого М.Кордуби рецензуються праці Бука, Кайндля, Леґера, Цалке, Лукиніча, Йорґу і багатьох інших. З другої половини 90-х років М.Кордуба систематично реферує журнали "Byzantinische Zeitschrift", "Zeitschrift für Volkskunde", "Zeitschrift für Österreichische Volkskunde", "Zeitschrift für osteuropeische Geschichte", французькі та чеські видання. З цих рецензій та оглядів український читач діставав уявлення про европейське наукове життя. Водночас завдяки М.Грушевському і НТШ розширюється коло наукових зацікавлень самого М.Кордуби — ще студентом він стає постійним дописувачем видань Товариства, здобуває широке визнання. Уже з 1896 р. починається друк його славнозвісного історіографічного "Огляду літературного", з'являються перші наукові розвідки. Щодо рецензування закордонних праць, то М.Кордуба часто сам зголошував список робіт, які, на його думку, заслуговують на увагу українського читача (листи від 10 березня 1897 р., 1 червня 1900 р.), частіше звертався до М.Грушевського: "прошу [...] подати мені докладно плян, в який має вестися перегляд заграничної літератури" (лист від 21 червня 1897 р.).

У листуванні особливо виразно простежується науковий зріст М.Кордуби — вдумливого, глибокого, різнобічного дослідника української історії та культури у їх зв'язках з европейською культурою. Це видно з усього: чи то молодий вчений ділиться з М.Грушевським думками про прочитане, чи опрацьовує ту чи іншу тему, реферує свою або чиюсь працю. На кожний факт чи явище М.Кордуба прагне мати власний погляд, дати їм свою оцінку. "В посліднім томі "Записок" прочитав я, — пише він М.Грушевському, — розвідку Терлецького (йдеться про статтю О.Терлецького "Політичні події на Галицькій Русі в 1340 р." (Записки НТШ, т.12) — *О.К.*). Доста припала мені до вподоби, головно та часть, где улаштовує хронольоґію тих випадків. Має сильною, видаєсь, бути часть, где доказує, що похід був один, бо жерела, на котрі покликаєсь, кажуть лише загально, що Казимир ходив на Русь, а що не згадують виразно про два походи — се почислити мож на бік їх

поверховности, поспіху в описаню. А з другого боку, годі та "ohne weiteres" відкидати жерелам, що згадують два походи" (лист від 13 серпня 1896 р.). У цих словах можна завважити ще певну констативність, навіть невпевненість. Але то був 1896 р.

А ось у 1910 р. М.Кордуба повідомляє М.Грушевського про відповідь Степанові Томашівському на його зауваги щодо добору і поділу документів про Хмельницького на внутрішні і зовнішні: "[...] На мою думку, за Хмельницьким годі робити границю між acta externa і interna, бо, поза теоретичним признаннєм зверхности польського короля, Хмельницький вважав Україну зовсім окремим від Польщі політичним тілом і зносився з Польщею і Польща з ним такою ж дипломатичною дорогою (посольствами), як і зі заграничними державами" (лист від 20 грудня 1910 р.). Тут бачимо М.Кордубу вже як сформованого, зрілого, впевненого в слушності своїх тверджень ученого.

У листах М.Кордуба, повідомляючи М.Грушевського про власні спостереження над історичною проблематикою, часто підважує усталені трактування тих чи інших проблем. Так, подавши на семінар відомого австрійського історика Цайсберґа реферат "Das erste slavische Reich", він зауважує: "[...] Ставлю там кілька оригінальних поглядів" і додає: "[...] Не знаю, що на се скаже німецька семинарицька критика" (лист 3 лютого 1896 р.). Видно, що погляди, викладені у статті, були слушні й обґрунтовані, бо М.Грушевський того ж 1896 р. публікує реферат у 13 томі "Записок НТШ" окремою статтею під заголовком "Перша держава слов'янська". Досить гострі деякі зауваги молодого вченого на адресу відомих на той час у наукових колах дослідників. М.Кордуба був рецензентом майже всіх праць Р.Кайндля. У супровідному листі до однієї з рецензій на праці цього автора він пише М.Грушевському: "[...] Про Кайндля годі було що довше писати, бо, з одного боку, єго статті подавали з малими виїмками лиш сирий матеріял і про се годі розводитись, з другого — він жадна така знаменитість" (лист від 4 травня 1896 р.). На перший погляд може здатися, що ці слова мовлено з юначою категоричністю, однак відомо, що пізніше і сам М.Грушевський, й інші українські дослідники вказували на не цілком властивий добір українського матеріалу у багатьох працях Кайндля і незрілість та непереконливість деяких його висновків з питань етнокультури українців.

Кордуба ніколи не схилявся перед авторитетами, у нього завжди переважала наукова принциповість і вага аргументованих результатів. На пропозицію М.Грушевського видати розвідку "Писанки" без ілюстрацій М.Кордуба відповів: "[...] Видавати розвідку без таблиць се то само, що описувати незнані краї без мапи" (лист від 13 лютого 1897 р.). Можливо, відповідь учня завжди прихильному і толерантному вчителеві надто різка, але ж хто може заперечити слушність цих слів М.Кордуби? Ще гострішою була відповідь редакторові журналу "Zeitschrift für osteuropeische Geschichte" проф.Теру щодо його відозви, писаної, згідно з М.Кордубою, "в русофільсько-польоністичному тоні" та в

"ігноруванні української історіографії і історії в програмі видавництва" (лист від 31 грудня 1909 р.). Він також опонує І.Франкові: "Від Вашого брата [Олександра] дізнався, що Франко домагався, щоб і текст Фредеґара видрукувати у додатку (йдеться про записки франкського хроніста VI в. — *О.К.*). Се мені видається зовсім злишним". І як людина, зорієнтована у фінансовій ситуації НТШ, аргументує: "[...] Так як є кілька видань тексту сего хроніста, які всякому дуже легко доступні, проте кошти поновного передруку відносних розділів були б на марно ужиті" (лист 1896 р.). У той же час, написавши розвідку "Писанки", запитує М.Грушевського: "Що сказав Франко про сю розвідку у рефераті?" (лист від 17 березня 1897 р.).

Цікава відповідь М.Кордуби на пропозицію М.Грушевського рецензувати книжку Ю.Бачинського "Україна irredenta" у "Записках НТШ". "Бачинського, — пише М.Кордуба, — зреферую при вільній хвилі, однак сумніваюся, чи до наукового журналу, якими є "Записки", пасуватиме етюд політичний" (лист від 13 листопада 1898 р.). Чи не повчальні й нині, через сто років, ці слова, коли ми досі, привчені радянською звичкою ідеологізувати все і вся, ставимо на одну полицю науку і політику? Такої ж, як і М.Кордуба, думки дотримувалося багато дійсних членів НТШ впродовж першої половини XX ст. Згадаймо також, як поставився до політичних заходів Контактного Комітету і питання участі у виборах 1938 р. голова НТШ Іван Раковський: "НТШ є поза політикою. Хто з виділу НТШ хотів би брати участь у виборах, мусів би зречися членства у Виділі НТШ [...]"[1]

Втім, у віденський та чернівецький періоди життя М.Кордуби, здається, не було наукових питань, з якими б молодий дослідник не радився з М.Грушевським. Ось лише деякі приклади:

"[пишу статтю] про участь Данила в битві під Крессенбрунном" (лист від 3 лютого 1896 р.);

"починаю роботу над "політикою галицьких бояр?"" (лист від 20 травня 1896 р.);

"просивбим о раду о скілько на него мож покладати віру" йдеться про твори Длугоша (лист від 13 серпня 1896 р.);

"[задумую] написати роботу про внутрішній устрій цілого княжества Галицького" (лист від 13 серпня 1896 р.);

"[нині є] зазив Міхновського до видання руської sur generis енциклопедії. Чи знаєте Ви сього добродія, чи до діла сего забралися хороші сили і чи є вигляд на успіх. Коли є, то мені хотілось би взяти в тім участь і написати новійшу історію Галичини" (лист від 5 листопада 1898 р.);

"пишу про посольство Ракоці" (лист 1907 р.) і т. д.

Такі та інші питання М.Кордуба ставив М.Грушевському постійно: "[...] Доперва на літній семестр думаю забратися до студій і то маю на

[1] Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф.359. — Оп.1. — Спр.217. — Арк.22.

приміті історію Галичини від прилучення до Австрії. Що пан професор на се?“ (лист від 26 лютого 1896 р.). Запитував про можливості наукових відряджень у Липськ, Москву, Варшаву, про поїздку на Археологічний з'їзд у Київ 1899 р., про поточну працю над джерелами. Цікаво, як М.Кордуба будує свої наукові задуми. Перед тим як розпочати роботу, він інформує професора, викладає свої міркування щодо побудови праці й тут же непрямо запитує про актуальність теми і потребу її опрацювання.

Заслуговують на увагу спостереження М.Кордуби над суспільно-громадським життям Галичини, його оцінки наукових інституцій і студентських товариств, ролі галицької преси. ”Збори доказали (йдеться про Загальні збори НТШ 1896 р. — *О.К.*), як мало члени Товариства ім.Шевченка кваліфікуються на членів Товариства з погляду науковості“, — пише він, а щодо можливого вибору головою НТШ О.Барвінського прямо зауважує: ”Перш за все вибирати чоловіка, котрий наукою тепер зовсім не занимаєся на голову — се вже куріоз. Я скажу отверто, що по моїй думці, зі всіх можливих кандидатів Барвінський був найвідповідніший [...] Се так ясне, що хіба ті галицькі лоби недобачають сего“ (лист 1896 р.?). Учень не криється перед учителем зі своїм невдоволенням станом справ у НТШ: ”В Тов[аристві] Шевченка, як знаю з ”Буковини“ нові хриї. Се новий доказ, як необходима реформа статутів, щоб не пускати людий неграмотних до впливу“ (лист від 21 липня 1897 р.). До речі, у багатьох листах М.Кордуби з кінця 1890-х рр. рефреном виступають уваги щодо життя Наукового Товариства ім.Шевченка, виборів його Виділу, наукових і видавничих справ. Він раз-у-раз заспокоює М.Грушевського, мовляв, скоро все вляжеться і незгоди ”зникнуть як піна“. Це, на переконання М.Кордуби, станеться, коли в Товаристві вийде на перше місце не реклама й убоге політиканство, а наука. При тому він різко осуджує всілякі апології газети ”Діло“ за некомпетентність її оцінок Виділу НТШ, роботи управи товариства ”Січ“.

Як відомо, із 1897 р. газета дещо ослабила нападки на М.Грушевського, примкнувши до русофільства. Тоді М.Кордуба пише: ”Вже тепер ”Діло“ винеслося до Ставропігії — там йому буде тепліше“ (лист від 29 січня 1897 р.). Але марні були ці сподівання. Газета знову спрямовує своє критичне вістря — тепер уже проти ряду українських організацій і товариств, зокрема проти віденської ”Січі“ ”Діло“, — пише М.Кордуба до М.Грушевського — з цілою заїлостю кидається на ню [”Січ“], як перше на Виділ Товариства ім.Шевченка“. Це він пояснює тим, що ”Січ“ становить тепер ”центр політики руської“, і провадить далі: ”погано, що наша радикальна партия немає свого дневника і, хотячи ”Ділу“ повідповідати, треба лізти у новоерські часописи. Я вже раз лазив в обороні ”Січи“ (стаття в ”Буковині“ в послідні́м тижни), а тепер, мабуть, доведеться вдруге, бо терпцю не стає“ (лист від 13 лютого 1897 р.). Така реакція молодого М.Кордуби (до речі, активного члена віденської ”Січі“, деякий час він навіть належав до її управи) на обставини галицької дійсності.

Із листування М.Кордуби дізнаємось про маловідому справу у Львівському університеті, пов'язану з реорганізацією й українізацією кафедр австрійської історії та історії устрою Австрії у 1907 р., запропонованою "Українським клубом" Міністерству віровизнань та освіти. Тоді професорами на ці кафедри висувались С.Томашівський та М.Кордуба. Непряму участь у заходах "Українського клубу" брав М.Кордуба. Ознайомившись з документами, він висловлює М.Грушевському свої міркування щодо структури і репрезентації кафедр:

"1) В проекті нема згадки про історію України, а український університет без такої катедри немислимий, як польський без польської, чеський без чеської історії;

2) Томашівський досі мало займався австрійською історією, як спеціальности, так само як я не спеціялізувався досі для історії устрою ("Verfassungsgeschichte") і на тім напрямі не працював.

Тому прекладаємо такий проєкт:

Домагатися створення катедри загальної історії, зокрема, а української знова зокрема. Тоді Ви, В[исокоповажаний] Пане професор, оставили би при собі одну з тих двох катедр, а другу міг би обняти Томашівський. Тоді история Австрии остала би за мною. Через се оминулобись пересування кожного з нас в чужу спеціальність і потреби домагання двох катедр (історії Австрії і історії устрою Австрії), котрі на меньших університетах, до смерти Шараневича і у Львові, бувають заступлені одною силою" (лист від 18 червня 1907 р.).

У листах до М.Грушевського М.Кордуба ділиться і своїми щоденними радощами та клопотами. Він пише не як до свого наставника, а як до близької, а навіть рідної людини. Докладно інформує про навчання, щоденні заняття і пов'язані з ними справи, про працю у віденській бібліотеці, у гімназії у Чернівцях (тут виняткове цікаві описи відносин з чернівецькою професурою), підготовку "Кветіонарія" для збирання етнографічних матеріалів; скаржиться на здоров'я, родинні справи; радіє, що йому призначили ригорози: "Може так і лучше. Більше вмітиму" (лист від 21 червня 1897 р.). Чимало в листах згадок про матеріальне становище, можливості дістати степендії, поїхати у наукові відрядження, отримати посаду суплента у Чернівецькій гімназії. Згодом, таки обійнявши цю посаду, М.Кордуба пише: "[...] При гімназії мені сильно не по нутру, так як я у ярмо цілої бюрократії гімназіальної не можу допасувати своєї шиї" (лист від 13 жовтня 1896 р.). Він мріє про наукову працю в архіві, бібліотеці, причому "у Львові, на своїй землі", а не "тут у Відни на чужині" (лист від 13 жовтня 1896 р.). У листах чимало повідомлень про життя українців у Відні, про особисті справи, як, наприклад, про обрання в управу "Січі", а також про появу анонімних листів, писаних з України у зв'язку з приїздом до Відня відомого етнографа Михайла Чубинського тощо.

Ранні листи до М.Грушевського М.Кордуба підписує "вдячний учений"

Про особливу наближеність учня до вчителя говорять також такі слова з листів: "Кінчу лист, бо треба збиратися на баль до "Громади" А заповідаєся хорашо. Хай покажуть і віденські русини, що не о[д]стають проза другими Слов'янами" (лист від 10 березня 1897 р.) або: "[...] я прочитав у "Зорі" Вашу новелю ["Історія одної ночи"], вона мені сподобалася: Борсук — се Ви, Микуличі — се Шухевичі, Хемик — се Колесса, а Бриль — Маковей або Франко. Чи угадав?" (лист без дати).

Листування висвітлює особисті та наукові контакти М.Кордуби з багатьма українськими вченими, письменниками — О.Калужняцьким, О.Роздольським, М.Чубинським, С.Дністрянським, В.Гнатюком, С.Томашівським, З.Кузелею, В.Щуратом та ін. Тісні зв'язки мав М.Кордуба з іноземними науковцями — В.Ягичем, Л.Нідерле, О.Редліхом, В.Ваттенбахом, Герцбергом-Френком, Бідегером, Цайсберґом, Мільбахером та ін. Окрема тема — взаємини М.Кордуби і Барвінського. Ці взаємини не були рівними. Від 1899 р. через інсинуції О.Барвінського між М.Кордубою і родиною Барвінських навіть запала ворожнеча.

Надзвичайно цінним до біографії М.Кордуби є лист-сповідь про причини усунення його з управи "Січі", ролі у тому В.Сембратовича та С.Яричевського. Тут же подано інформаційні бойкотування січовиками руських послів із польсько-слов'янського клубу (йдеться насамперед про А.Вахнянина) за їх не завжди послідовну позицію (лист від 2 травня 1899 р.). У цих приватних та напівприватних повідомленнях знаходимо також відомості про позичання і пересилання для М.Грушевського книжок із віденських бібліотек, працю в Державному архіві у Відні, заснування Українського історичного товариства проф.Мільковичем у Чернівцях (лист від 14 травня 1902 р.), підготовку бібліографії "Bucovinica", обрання М.Кордуби головою Археографічної комісії НТШ (лист від 30 серпня 1927 р.), поїздку з І.Крип'якевичем від НТШ у Варшаву на конференцію "Схід Європи і слов'янщина" (лист від 7 липня 1927 р.) тощо.

М.Кордуба надсилає М.Грушевському різні виписки з науковими цікавинками, наприклад, пише: "[...] Мені власне попала в ц[ентральній] бібл[іотеці] під руку рукопись "Historia Collegii Leopoliensi ab anno 1584 describi inctvata et ad annum 1773 continuata...", писана кількома руками. — Рукою, котрої письмо сягає по рік 1668, описана облога Львова Хмельницьким і иньші епізоди Хмельниччини" (лист від 26 червня 1897 р.) або: "[...] Надсилаю першу звістку про додаток до бібліографії Шевченка" (лист від 5 листопада 1898 р.), або: "На вакаціях знайшов я між церковними книгами у Сушні (у батька) "Тріодіон", друкований у Сльозки у Львові 1643 р. В передмові, присвяченій Адамові Кисилеві, є панегірик в честь роду Кисілів з ґенеальогією і вичисленнєм заслуг Адама та його предків. Я скопіював отсю передмову, бо вона приносить дещо нового" (лист від 8 листопада 1911 р.).

М.Кордуба часто звертається до М.Грушевського в різних справах, зокрема просить передати статтю про М.Волкова до редакції журналу "Зоря", випозичити на короткий час "Историю Киевской земли",

прислати ”Розвідку про хорватів“, чергові видання НТШ, коректи своїх статей. М.Грушевський неодноразово переказує йому гроші за виконану роботу, виплачує гонорари. Грошові справи, до речі, у листах М.Кордуби до М.Грушевського порушувано дуже часто.

М.Кордуба, отже, ділився з М.Грушевським у своїх листах всім, чим жив і про що думав. Учитель викликав в учня величезне довір'я. Однак доброзичливість у стосунках до свого учня М.Грушевський ніколи не підмінював потуранням. Був чесний з М.Кордубою в усьому: чи то йшлося про науку, громадські справи, чи про речі, можливо, другорядні, побутові. І все ж, як свідчить листування, протягом понад 30 років між учителем і учнем ніколи не було непорозумінь. Як і раніше, наприкінці 1920-х рр. і учитель, і учень, обидва вже в літах, сповідували у взаєминах один і той же стиль співпраці та доброзичливого обміну думками. Учитель не соромився давати реномованому учневі завдання, а учень, як і колись, не відмовлявся їх виконувати. Обидва, будучи свідомими своєї ваги в українській науці, прагнули бути гідними один одного. В одному з листів до М.Возняка М.Грушевський писав про М.Кордубу, що він ”поважна майбутня сила нашої історичної науки“, в свою чергу М.Кордуба вважав, що М.Грушевський для України те саме, що Ф.Палацький — для Чехії. *

* Доповідь виголошена на львівській конференції «Михайло Грушевський та його історична школа».

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНІ

АНАТОЛІЙ САНЦЕВИЧ
Інститут історії України НАН України
Київ, Україна

ВЕЛИКА ВОЛИНЬ ЯК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР У ТВОРЧОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Волинню прийнято вважати історичну область у басейні південних приток Прип'яті й верхів'ях Західного Бугу. У VII-IX ст. тут жили східнослов'янські племена волиняни, бужани, дуліби. Назва походить від стародавнього м. Волині, що згадується у літописах до кінця XI ст.

Протягом століть цей реґіон перебував на перехресті політичних інтересів різних державних утворень, тому нерідко розчленовувався між різними володарями. Природно, що М. Грушевський у своїй ґрандіозній спадщині, насамперед у фундаментальній «Історії України-Руси» розглядав Волинь у її різних складових частинах відповідно до конкретно-історичних обставин. Але завжди враховувалося, що жителів цієї землі об'єднували певні спільні риси характеру та звичаїв.

М. Грушевський дав чітку характеристику волинського реґіону, до якого він відносить розселення дулібів, бужан, волинян, а також «червенські города». У другій половині XI ст. назва «Волинь» стосується цілого Володимирського князівства, що включало волинян, бужан, червенські міста, навіть Луцьк. Історик схильний був вважати, що Волинь була тереном розселення дулібів, а назви «волиняни», «бужани» були не племінними, а політичними.[1]

Великий розділ присвячується Волині та Побужжю в XI-XII ст. Згадуються окремі міста, кордони регіону, поділ Волині на волості.[2]

Висвітлюючи історію Галицько-Волинської держави XII-XIV ст. як провідної тоді частини Київської Руси, історик робить наголос на ролю Галичини в цьому утворенні, але його постійно цікавить і доля Волинської землі, яка тоді була об'єктом зазіхань польського князя Лешка. Докладно розкрито зусилля Данила Галицького щодо збирання волинських Після смерти Мстислава Німого (1225 р.) вся Волинь перейшла до Галицько-Волинського князівства.[3]

[1] М. Грушевський, *Історія України-Руси* (далі: І.У.Р.), Київ, 1991, т. I, стор. 207-209.

[2] *Там само,* І.У.Р., К., 1992, т. II, стор. 359-406.

[3] І.У.Р., 1993, т. III., стор. 21-45.

Протягом XIV-XVI ст. відбувається включення українських земель до Великого князівства Литовського, а згодом і їх загарбання Польщею. М. Грушевський докладно висвітлив боротьбу за Волинь між володарями Польщі та Литви, зокрема між Литовським великим князем Свидригайлом і польським королем Ягайлом. Після смерти Свидригайла (1452 р.) Волинь перейшла до Польщі, на вірність якій присягнула українська знать.[4]

Історико-географічний аспект щодо Волині особливо виразно виявляється при висвітленні економічного, культурного та національного життя XVI-XVII ст. Визначаються торговельні шляхи через цю землю, місця ярмарків, тощо. Так, до кінця XIV ст. торгівля із Заходом в основному проходила через Володимир. А в XV-XVI ст. висувається на торговельний і політичний центр реґіону Луцьк, а ярмарки влаштовуються також в Острозі, Кременці, Рівному, Почаєві, Володимирі та ін. В Україні вперше виникають ремісничі цехи в Галичині, а з першої половини XIV ст. вони поширюються і на Волині — з деяким запізненням. З XV ст. зростає вивіз збіжжя з Володимира й Луцька. М. Грушевський зробив слушне спостереження про те, що на Волині був сильним український національний елемент, який створив певний поріг для напливу чужинців. Це пов'язувалося з бурхливим національно-культурним життям в реґіоні. 1580 року здійснено видання Острозької біблії, а також переклад євангелія українсько-білоруською мовою.

Значний розділ присвячується Острозькому колеґіюму (за визначенням Грушевського — академії), видатним культурним діячам Г. Смотрицькому, кн. В. Острозькому[5] та ін.

На період визвольної війни 1648-1654 рр. порівняно небагато припадає згадок про Волинь, оскільки основні напрями воєнних дій Б. Хмельницького на захід проходили через Поділля. Проте є влучні висловлювання і про Волинську землю. Так, зазначається, що в жовтні 1653 р. татари пограбували Заслав, Корець, Остріг, «наловили шляхти з жінками і дітьми».[6] І надалі подібні безчинства продовжувалися.

Значна увага приділяється війні 1654-1667 рр. між Польщею і Росією (разом з Україною). Російською стороною особливих успіхів було досягнуто в 1656 р.: ставилося питання про передачу Росії України, включаючи Волинь (за термінологією Грушевського «Малої Русі», «Волині», «Поділля»).[7]

М. Грушевський досліджував встановлення протекторату Запорізької Січі на Волині. Цитуються листи місцевої шляхти з проханням відповідних універсалів, зокрема для Луцька, Володимира від 1657 р. З цього питання навіть була волинська депутація до гетьмана.[7] Гетьманський уряд докладав багато зусиль, щоб втри-

[4] *Там само,* т. IV, стор. 196, 234, 242, 404.
[5] І.У.Р., 1995, т. VI, стор. 48, 102, 116, 114, 116, 144, 147, 272, 436-440, 479-498.
[6] *Там само,* 1931, т. IX, ч. 11, стор. 673-674.
[7] *Там само,* стор. 1253, 1405, 1406.

мати в своїх руках цей реґіон, включаючи Пінський повіт. Зокрема полковник К. Виговський в червні 1658 р. видав універсал про те, що його полк перебуває між Горинню і Стиром (тобто на Волині) і що він також є полковником пінським і туровським. Однак під час гадяцьких переговорів восени того самого року гетьман зобов'язався вивести залоги з краів за Случчю.[8]

Отже, в «Історії України-Руси» М. Грушевського, доведеній до кінця 50-их років XVII ст., досить широко показано внесок Волині до історії українського народу, міститься значний корисний матеріял з історичної географії.

Дальші періоди історії України знайшли відображення в науково-популярних і публіцистичних, а також в окремих статтях історика. Так в «Очерке истории украинского народа» зазначається, що народний рух середини XVII ст. тільки торкнувся Волині, Побужжя і пронісся коротко-часною бурею. Б. Хмельницький залишив Західну Україну поза сферою свого повстання і позбавлений підтримки рух скоро припинився. Верхні верстви православного населення швидко польонізувалися. Церкви на Волині з 1711 р. опанувало уніятське духовенство.[9]

Коротко характеризуючи розділи Польщі, М. Грушевський відзначав, що за другим Росія зайняла частину Волинського воєводства (1793 р.), за третім (1795 р.) решту цього реґіону. 1815 року до Росії було приєднано холмську землю і Підляшшя. Відзначалося засилля панівної польської шляхти, а також російської бюрократії. Тільки після польського повстання 1831 р. царський уряд здійснив ряд репресивних заходів щодо цієї шляхти. Російські владні структури рішуче взялися за знищення унії. Російська православна церква виступила знаряддям русифікації. У галузі культури українці зазнавали натиску як з боку польських поміщиків та тієї ж культури, так і з боку «казенної» російської культури.[10] Щоправда, М. Грушевський не торкався соціяльно-економічних перспектив приєднання західноукраїнських земель до Росії.

Таким чином, і у стислому викладі історії українського народу помітним є інтерес великого історика до Волині, до її історико-географічних параметрів.

М. Грушевський надавав великого значення розбудові та самоуправлінню окремих реґіонів України. У 1918 р. за Української Народньої Республіки він зазначував, що майбутнє України забезпечуватиметься при «...сильнім напруженні самоуправного будівництва в невеликих округах, перейнятих гарячим прив'язанням до своєї землиці...».[11] Історик пропонував поділити терен Волинської землі

[8] І.У.Р., К., 1936, т. X, стор. 297-304.

[9] М. Грушевський, *Очерк истории украинского народа*, Київ, 1990, стор. 282-286.

[10] *Там само*, стор. 294-297.

[11] М. Грушевський, «Новий поділ України», *Вісник АН України*, 1993, ч. 9, стор. 52-53.

на три округи, головним чином виходячи з історичного підгрунтя цього поділу. Це: 1) власне Волинь, що включала б Володимир-Волинський, Ковельський, частину Дубенського повітів з центром у Луцьку, 2) Погориння — Рівенський, Острозький, Заславський, Кремінецький, південну частину Дубенського, західну частину Старокостянтинівського повітів на чолі з Рівном, 3) Болохівська земля — Житомирський, Новоград-Волинський, частина Бердичівського, Літинського й Вінницького повітів з центром у Житомирі.[12] Необхідно віддати належне науковій інтуїції вченого, потенціялу його передбачення. Три визначених Грушевським округи в основному відповідають трьом сучасним областям України: Волинській, Рівненській і Житомирській. До того ж, історик цілком слушно відносив до «Погориння» Кремінецький повіт, який явно тяжіє до Рівненської, а не до Тернопільської области. Північну частину Волині М. Грушевський відносив до Деревлянської землі, власне Полісся.

Отже, спираючись на свій багатий науковий досвід, М. Грушевський досить чітко виділяв основні територіяльні параметри Волині.

Після повернення 1924 року в радянську Україну, М. Грушевський очолив різнобічні історичні дослідження в ВУАН. Враховуючи те, що за Ризьким мирним договором Волинь було поділено на дві частини: західну — в складі Польщі й східну — в УСРР, даний великий реґіон вивчався у двох порайонних комісіях ВУАН, очолюваних М. Грушевським: 1) Історії Києва та Правобережної України — Житомирщина і 2) Історії Західної України — західна Волинь.[13]

Можна зробити загальні висновки про те, що в багаточисельних працях визначного історика знайшли досить докладне і яскраве відображення найважливіші питання історичної географії Великої Волині на різних історичних етапах. Розглядалися такі важливі компоненти історико-географічного простору, як: міста, державні утворення, шляхи сполучення, кордони, резиденції володарів та ін. Значна увага приділялася питанням соціяльного руху на терені Волині: ходові різних завоювань, піднесенню та занепаду окремих центрів, виступам народних мас та ін. Отже, маємо цінний матеріял для дальших роздумів та більш докладних досліджень.

[12] *Там само,* стор. 53.

[13] Ін-т рукописів ЦНБ АН України, ф. X, спр. 18652, арк. 3.

В. С. СТЕПАНКОВ
Українське Історичне Товариство
Кам'янець-Подільський, Україна

ПОДІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648 — ПЕРША ПОЛОВИНА 1649 РР.) НА ВОЛИНІ У ВИСВІТЛЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО*

Важко переоцінити значення наукового доробку М. Грушевського не лише у сфері дослідження проблем концептуального характеру минувщини народу, але й для з'ясування подій всеукраїнського масштабу та історії окремих реґіонів, зокрема Волині. В даному виступі роблю спробу торкнутися питання: які аспекти розвитку Національної революції на терені Волині протягом 1648 — першої половини 1649 рр. (за винятком Збаразько-Зборівської кампанії, яка вимагає спеціяльного дослідження) знайшли висвітлення на сторінках фундаментальної праці великого вченого «Історія України-Руси»?

Насамперед вважаю за доцільне відзначити важливість для осмислення характеру боротьби влітку 1648 р. її оцінок М. Грушевським як «хлопської жакерії» та «великої народної війни», що саме в цей час набрали «найбільшої екстензивної сили».[1] Таким чином автор вбачав у ній поєднання її національно-визвольного та соціяльного аспектів. З другого боку, варто звернути увагу на факт недооцінки ним ролі діяльности Б. Хмельницького у розгортанні боротьби в різних регіонах України.[2]

Висвітлення революційних подій на Волині дослідник розпочав з опису захоплення 22 липня полками наказного гетьмана М. Кривоноса м. Полонного, яке відносив «до найбільших сенсацій повстання”. При цьому одним з перших в історіографії слушно звернув

* Доповідь виголошена на науковій конференції «Велика Волинь в науковій та громадській діяльності М. Грушевського», що відбулася в Острозі 29 вересня 1996 року. Організатори конференції — Науковий Осередок УІТ ім. М. Грушевського в Острозі й Острозька Академія.

[1] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* Київ, 1995, т. 8, ч. 3, стор. 19, 21, 28, 49.

[2] *Там же,* т. 8, ч. 2, стор. 195, т. 8, ч. 3, стор. 19-28; Його ж: «Хмельницький і Хмельнищина», *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка,* 1898, т. 23-24, стор. 5-8.

увагу на те, що це «місто велике й далеко оборонніше над Львів, добре обсаджене арматою і людом шляхетським» було взято в облогу загонами місцевих повстанців до приходу сюди М. Кривоноса. За короткий час після цього успіху до їхніх рук перейшли такі міста як Чуднів, Чарториия, Райгород, Заслав, Межиріччя, Острог, Янушпіль, Краснопілля, Любар, Остропіль, Лабунь, Гриців і інші.[3] Принагідно М. Грушевський зробив спробу вияснити походження, місце народження й позиції М. Кривоноса, характер його взаємин з Б. Хмельницьким. Аналіза виявлених джерел дозволила вченому відтворити образ цього визначного керівника революції, як однієї з найбільш загадкових її постатей. «Він хоче рішати про війну й згоду, — пише історик, — диктує умови, ставить ультіматум, береться наводити чи відкликати татарську орду. Се не простий полковник; сей чоловік, видима річ, чує щось більше за собою».[4]

Важливий внесок зроблено у вивчення Старокостянтинівської битви 26-28 липня між військами М. Кривоноса та українського князя-ренеґата І. Вишневецького. Поперше, вдалося встановити, що чисельність польського війська сягала близько 10 тис. жовнірів (без озброєних слуг, котрі також брали участь в боях). Подруге, показав, що висловлені захопленим поляками в полон сотником Полуяном відомості про наближення Б. Хмельницького деморалізували вороже командування. Потретє, звернув увагу на факт надання міщанами Старокостянтинова допомоги повстанцям, внаслідок чого І. Вишневецький наказав стратити 40 осіб. Почетверте, з'ясовуючи наслідки битви, дійшов до висновку, який підтверджують пізніше виявлені дослідниками нові джерела: «Не вважаючи на всі силкування представити сі битви під Константиновом великим успіхом польського оружжя, в дійсности вони були ілюстрацією сили повстання і безсильности против нього польського війська».[5] Здобута перемога сприяла розвитку боротьби. За образним висловом автора «вся східна Волинь була вже тоді в огні». Повстанці займають Корець, Гощу, Степань й інші міста, а деякі загони з південної частини Погоринщини подалися на допомогу повсталим подолянам, котрі облягали Меджибіж. Згодом були захоплені міста — столиця Волині — Луцьк, Дубно, Олика й Клевань.[6]

М. Грушевському вдалося з'ясувати час появи Б. Хмельницького на волинсько-подільському пограниччі й маршрут пересування у цьому районі: урочище Гончариха, під Острополем, Маркушами, на Скаржинському полі, під Паплинцями і Куманівцями.[7] Торкнувся також питання просування через Волинь польської комісії брацлавського воєводи А. Киселя на переговори з Б. Хмельницьким, що

[3] *Його ж, Історія...*, т. 8, ч. 3, стор. 43.
[4] *Там же,* стор. 45-49.
[5] *Там же,* стор. 53-55.
[6] *Там же,* стор. 61, 83.
[7] *Там же,* стор. 59-60.

мали відбутися під Старокостянтиновим. Відзначається той факт, що їй доводилося «йти пробоєм, серед кривавих бійок з повстанськими ватагами». Належну увагу приділив зображенню подій, що трапилися в Острозі. В чому вони полягали? Дізнавшись, що кілька тисяч козаків і повстанців увійшли до міста, комісари вирішили завчасно проминути його. Однак, під його стінами їх зупинили. Під час переговорів було вирішено обмінятися заручниками. І коли тільки-но польські заложники прибули до Острога, роз'їзд І. Вишневецького, витявши Межиріччя, напав на місто. Козаки відбили наступ жовнірів і, запідозривши у підступності А. Киселя, знищили майже всіх заручників. Врешті-решт ситуація прояснилася і козаки погодилися пропустити комісію на переговори, але в об'їзд міста.[8]

Оскільки переговори зірвалися, неминучим стало відновлення воєнних дій. Під цим кутом зору заслуговують на увагу висловлені М. Грушевським міркування з приводу зосередження польського війська під Чолганським Каменем та його походу під Пилявці. Поперше, на основі аналізи джерел встановив, що чисельність війська становила понад 30 тис. жовнірів і в кілька разів більше озброєних слуг. Подруге, виявив ряд слабких сторін в його організації, керівництві, психологічному настрої офіцерів і жовнірів. Потретє, доказав, що після захоплення Старокостянтинова більшість офіцерів «міцно стояла за скорим і рішучим натиском» на позиції Б. Хмельницького, тому військо негайно вирушило до Пилявців.[9] Торкнувся історик і питання просування української армії після здобутої перемоги через південну Волинь до Львова. Так, показав захоплення нею Старокостянтинова й вперше в історіографії зробив спробу визначити рішення скликаної гетьманом ради з питання вироблення подальшого пляну дій.[10]

Помітно менше уваги приділено висвітленню подій революції в кінці 1648 — першій половині 1649 рр. Становить інтерес повідомлення, що перебуваючи в Острозі, Б. Хмельницький 12 грудня звернувся з універсалом до шляхти, застерігаючи її відмовитися від намірів розпочати переслідування своїх підданих за їх участь у боротьбі, а також не завдавати шкоди православній вірі, погрожуючи в противному разі розірвати укладене під Замостям перемир'я з Польщею.[11] Довідуємося також, що відповідно до досягнутої в середині третьої декади лютого 1649 р. угоди з комісією А. Киселя, кордон між козацькою Україною і Польщею мав проходити на Волині по р. Горинь і через нього заборонялося переходити польським підрозділам і вигнаній з маєтків польській і українській шляхті. Автор наводить свідчення одного з джерел, що, очевидно, в

[8] *Там же,* стор. 61-63.
[9] *Там же,* стор. 66-72.
[10] *Там же,* стор. 77-80.
[11] *Там же,* стор. 120.
[12] *Там же,* стор. 154-155.

першій декаді березня до Острога, у відповідь на вчинені тут шляхтою розправи над міщанами — учасниками боротьби в минулому році, прибувають козацькі сотні, які взяли місто штурмом і «вирубали всіх, тільки стару Русь зіставили — схізматиків».[13]

З'ясовано основні аспекти воєнних дій на півдні Волині в червні. Зокрема, відзначено, що 31 травня польське військо під проводом А. Фірлея перейшло під Заславом Горинь і в бою під Сульжинцями завдало поразки полкам І. Донця і Таборенка. Вдалося жовнірам захопити і м. Звягель. Із свого боку кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський оволодів Красиловим, Старокостянтиновим і Острополем. Після чого все польське військо зібралося в околицях Старокостянтинова, але після невдалої спроби зберегти за собою Меджибіж й одержання відомостей про наближення Б. Хмельницького, поспішно відступило до Збаража. Переслідуючи його, український гетьман 31 червня пройшов мимо Базалії й на деякий час зупинився під Чолганським Каменем, де 9 липня українці розгромили великий польський роз'їзд. Наступного дня аванґард українсько-кримського війська прибув в околиці Збаража й розпочав облогу ворога.[14]

[13] *Там же,* стор. 168.
[14] *Там же,* стор. 181-186.

ОКСАНА ЮРОВА
Інститут Історії України НАНУ
Київ, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ О. І. БАРАНОВИЧЕМ МАҐНАТСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ВОЛИНІ XVI-XVIII СТ. НА ТЕРЕНІ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КИЄВІ (1924-1930 РР.)*

Повернення в Україну в 1924 р. акад. М. С. Грушевського для плідної наукової праці спричинилося до організації ним цілого комплексу історичних установ, які Михайло Сергійович очолив у Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН). Серед них відзначимо Науково-дослідну катедру історії України в Києві, уфундовану в квітні-жовтні 1924 р., що виконувала не тільки науково-дослідну, але й науково-виховну функцію і заповнила ту прогалину, що існувала між академічними комісіями і викладами у вузах.[1] Восени того ж року Науковий комітет Наркомату освіти УСРР затвердив був перший набір аспірантів, які фактично почали працювати вже з червня. Одним із п'яти перших аспірантів на катедрі М. С. Грушевського був О. І. Баранович. Саме він першим відбув прилюдну оборону своєї промоційної праці, до того ж за рік (!) до закінчення аспірантського стажу.

І це не випадково. На катедру Олексій Іванович прийшов вже маючи кваліфікацію історика. Ще в 1916 р. він здобув вищу освіту по закінченні Історико-філологічного факультету Петроградського університету. Не безпідставно вважаємо, що в роки навчання О. І. Баранович познайомився із проф. Олександром Сергійовичем Грушевським, який саме тоді викладав там загальні і спеціяльні курси з історії Малоросії (за тогочасною термінологією). Більш ніж вірогідно, що саме під впливом проф. О. С. Грушевського, в коло наукових інтересів якого входили питання соціяльно-економічного

* Доповідь виголошена на науковій конференції «Велика Волинь в науковій та громадській діяльності М. С. Грушевського», Острог, 29 вересня 1996 р.

[1] «Звернення акад. М. С. Грушевського до Наукового Комітету НКО УСРР в справі створення у Києві Науково-дослідної катедри історії України 31 березня 1924 р.», П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, *М. С. Грушевський і Academia*, Київ, 1993, стор. 209.

розвитку України XIV-XVIII вв., О. І. Баранович прилучився до історично-економічної проблематики. Про район дослідів — Волинь — годі й дискутувати — Олексій Іванович народився у Старокостянтинові Волинської губернії, а що може бути ближче, ніж історія рідного краю? О. І. Баранович, як молодий дослідник, прочитав і подав до Історичної секції ВУАН у 1921-1924 рр. 4 реферати з історії господарчого розвитку Волині.[2] Якраз тоді проф. О. С. Грушевський виконував обов'язки заступника Голови Історичної секції і, як міг, сприяв дослідженню економічного життя давньої України, що особливо цікавило Секцію.[3]

З постанням Науково-дослідної катедри історії України в Києві О. С. Грушевський очолив в ній секцію економічної, соціяльної і політичної історії і, без сумніву, помагав аспірантові О. І. Барановичеві в продовженні дослідів над економічним станом Волині XVI-XVIII століть, офіційно керуючи його студіями.[4] Менш, ніж впродовж року праці на катедрі О. І. Баранович опублікував працю «З історії заселення Південної Волині: спостереження над колонізацією і економічним життям Волинського пограниччя XVI-XVII вв.»,[5] в центрі якої — вивчення причин виникнення міста Костянтинова та його господарського розвитку середини XVI — першої половини XVII ст. Показуючи ролю м. Костянтинова в обороні населення від татарських нападів, історик одночасно розглядав «маґнатську колонізацію Волинського пограниччя, яка була, почасти, підготовлена колонізацією народньою та боярською XIV-XV вв.»,[6] роблячи загальний висновок про те, що «перші десятиліття другої половини XVI віку — це був час перелому в житті Південної Волині, перелому великого в справах оборони, колонізації, організації суспільного життя».[7]

У наступному, 1925/26 році О. І. Баранович також працював досить плідно, закінчивши увесь визначений катедрою курс аспірантської підготови, склавши всі коллоквіюми та завершивши працю з історії економічної організації панських маєтків на Волині XVIII ст.[8] І після обговорення на Пленумі катедри його праці, було ухвалено допустити її до прилюдної оборони (сьогодні це — захист

[2] Див. Звідомлення про працю Історичної секції за рр. 1919-1924, ЗІФВ, кн. VI, Київ, 1925, стор. IX-XI.

[3] *Там само*, стор. VIII.

[4] О. Баранович, *Нариси магнатського господарства на півдні Волині в XVIII в.* Студії з історії України Науково-дослідної катедри історії України в Київі, т. 1, Київ, 1926, стор. 1.

[5] Див. ЗІФВ,. кн. VI, Київ, 1925, стор. 10-19.

[6] Див. М. Петровський, ЗІФВ ВУАН, т. VI, Київ, 1925, XI+261 с.; т. XI, Київ, 1927, XIII+340 з., *Україна*, 1929, січень-лютий, стор. 122.

[7] ЗІФВ, кн. VI, стор. 13.

[8] Див. «Науково-дослідча катедра історії України в Київі. Звідомлення за р. 1925/26», *Україна*, 1926, ч. 4, стор. 161.

кандидатської дисертації), що «відбулася вповні успішно, в присутності членів Української Академії дня 24 жовтня 1926 р.».[9] Незабаром після захисту була опублікована перша частина промоційної роботи Олексія Івановича,[10] а згодом — у 1930 р. — друга.[11] Останні розділи і загальні висновки тоді не встигли побачити світ. В 1955 р. під тією ж самою назвою, але вже російськомовним виданням, побачила світ праця,[12] написана на тому ж таки архівному матеріялі,[13] але із значно скореґованими (у чому зізнається і сам автор)[14] висновками.

Зазначимо, що історик у 1920-их рр. чи не першим в українській історіографії намагався не тільки дослідити «розширення і зріст фільваркового господарства»,[15] але й дати його (фільварку) визначення. На наш погляд, значно втратила свою наукову вартість робота 1955 р. із запереченням О. І. Барановичем[16] поданих ним у промоційній праці чітко сформульованих характерних ознак панського двору[17] та фільварку[18]

Крім того, версія О. І. Барановича 1955 р. мала хиби ще й тому, що досконало вивчені ним під час аспірантських студій етапи розвитку фільварку на Волині протягом XVII-XVIII ст.[19] заперечували пізніший висновок про замкнутий характер феодального волинського володіння XVIII ст.[20] Та й більш новіші дослідження підтверджують правильність думок Олексія Івановича саме 1920-их років.[21]

[9] Див. «Науково-дослідча катедра історії України в Київі», *Студії з історії...*, стор. VII.

[10] О. Баранович, *Нариси магнатського господарства..., там само,* стор. 1-90.

[11] О. Баранович, «Нариси магнатського господарства...», *Студії з історії України...*, т. 3, Київ, 1930, стор. 61-116.

[12] А. И. Баранович, *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.*, Москва, 1955, 184 стор.

[13] Так, О. І. Баранович в цій праці (як, зрештою, і у всіх повоєнних) робив посилання на архівні фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (тоді КЦАСА) за старим описом, про що зауважив рецензент, справедливо вважаючи, що «авторові треба було використати його [новий опис — О.Ю.] для уточнення посилань за нашим радянським описом». Див. Д. Мишко, «Дослідження про розклад маґнатського господарства на півдні Волині в XVIII ст.», *Вісник Академії Наук УРСР,* 1956, ч. 11, стор. 70. Це також показує, який величезний архівний матеріял був опрацьований О. І. Барановичем під час роботи на Науково-дослідній катедрі та взагалі у ВУАН.

[14] А. И. Баранович, *Магнатское хозяйство...*, стор. 6.

[15] Див. М. С. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. VI, Київ, Репринтне вид., 1995, стор. 199-210.

[16] А. И. Баранович, *Магнатское хозяйство...*, стор. 62.

[17] О. Баранович, «Нариси з історії...», *Студії...*, т. 1, стор. 56.

[18] *Там само,* стор. 60.

[19] *Там само,* стор. 61-90.

[20] А. И. Баранович, *Магнатское хозяйство...*, стор. 62.

[21] Див., напр., *История Украинской ССР: В 10-ти тт.*, т. 2, Київ, 1982, стор. 275-277.

Необхідно відзначити ще декілька моментів. Так, працюючи на катедрі М. С. Грушевського, молодий історик не міг не знаходитись під певним впливом особи і концепцій «Великого Українця». І в промоційній студії, намагаючись віддати данину часові, прив'язуючи до тексту посилання на К. Маркса та В. І. Леніна й використовуючи нову (марксівсько-ленінську) термінологію («класовий ворог», «феодальна система», «перемінна частина вартости капіталу» тощо), все ж таки дослідник виходив із методологічної настанови М. С. Грушевського щодо першорядного значення привілейованого землеволодіння — шляхетського фільварку в економічнім житті Польсько-Литовської держави, про що заявляв на першій сторінці промоційної праці.[22] Одночасно робота (особливо друга її частина) рясніть посиланнями на «Історію України-Руси» М. С. Грушевського. (Зрозуміло, у виданні 1955 р. цього немає, хоч дані «Історії» використано). Широко застосовуючи історико-порівняльну методу (притаманну школі М. С. Грушевського), автор порівнює чисельність населення, ціни, взагалі різні аспекти сільськогосподарського розвитку краю із відповідними статистичними даними, але не Росії, а країн Західної Европи (Англії, Нідерландів, Франції, Швеції тощо), особливо підкреслюючи, що зміни в господарському розвитку Волині «треба ставити в зв'язок з загальними перемінами в господарчім житті Західної Европи, з перемінами, які викликають оживлення сільського господарства в другій половині XVIII в. у всій Західній Европі».[23] Та й, взагалі, крізь всю роботу червоною ниткою проходить думка про залежність розвитку волинського господарства від змін кон'юнктури ринку, передовсім, зовнішнього (західноевропейського), наближеність до якого диктувалася, головно, географічним розташуванням краю. У версії «Магнатського господарства» 1955 р. ці тези «дипломатично» опущені. Не зайвим також буде нагадати, що в роки тотального викриття «буржуазно-націоналістичних поглядів М. С. Грушевського» О. І. Баранович, користуючись так званим засобом «фіґури умовчання», про М. С. Грушевського та свою роботу на його катедрі не згадує.

Завершуючи огляд промоційної праці історика, відмітимо її більший обсяг в порівнянні із студією 1955 р., значно більшу кількість таблиць (61 проти 23) та, на наш погляд, більшу наукову цінність. І тому при історіографічних оглядах здається доцільнішим згадувати, звичайно, із певними заувагами, саме роботу 1920-их років, чого, на жаль, ще не робилось.[24]

Успішний захист О. І. Барановичем промоційної праці дав йому змогу перейти на посаду наукового співробітника науково-

[22] *Там само*, стор. 1.
[23] *Там само*, стор. 52.
[24] Див., напр., *Историография истории Украинской ССР*, Київ, 1986, стор. 101.

дослідної катедри. І в цій якости не полишав він займатися історією рідного краю, розробляючи в 1927-1930 рр. тему «Маґнатська верства та її господарство на Волині в XVII і XVIII ст.».[25] У 1930-1931 рр. історик видрукував «Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.» та «Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство», що були неначе підсумком його діяльности на катедрі М. С. Грушевського, що була зліквідована в 1930 р.

[25] «Науково-дослідча катедра історії України», *Україна*, 1929, грудень, стор. 166; «Звідомлення науково-дослідчої катедри історії України за рік 1928/29», *Студії з історії України...*, т. 3, стор. V.

СПОГАДИ

МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

ЯК МИ ВШАНОВУВАЛИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ДЕНЬ ЙОГО СТОРІЧЧЯ

(Із спогадів історика)

Ішов 1966 рік. Минулого літа захлинулася Хрущівська відлига; самого Хрущова було усунуто від всіх державних справ, відбулася перша хвиля репресій; шістдесятництву, як ідеологічній системі було завдано тяжкого удару, від якого важко було емансипуватися. Перспектива виглядала досить сумнівною; майбутнє вимальовувалося непевно й тривожно. Але хотілося вірити, що справа не така вже безнадійна, що повороту до минулого не буде, що історичний розвиток прямуватиме надалі в одному напрямку — в напрямку проґресу.

За такої ситуації 1966 року виповнилося 100-річчя від народження найвидатнішого ученого-історика та громадського діяча Михайла Грушевського. Проголошений «буржуазним націоналістом», а відтак «найлютішим ворогом українського народу», він був проскрибований партійно-радянською верхівкою і практично відсторонений від наукового та політичного життя. Саме навіть ім'я його дозволялося згадувати тільки в критичних контекстах і то із застосуванням найобразливішої лексики. Його звинувачували у фальсифікаторстві, антинауковости історичної концепції, перекрученні фактів тощо, а до того ще проголосили австрійським шпигуном.

Відлига кінця 50-их та початку 60-их років примусила по-іншому глянути на хід справ. Було усвідомлено (бодай би не повною мірою) велич Грушевського як ученого і громадянина-патріота. Стало ясно, що на цей раз відмовчатися не вдасться, і так чи інакше радянська наука мусить якось зареаґувати на осоружний для неї ювілей. Осібне питання, на яке пропонувалася далеко не однозначна відповідь — як саме.

Я, наприклад, пропонував видати до ювілею тритомник «Київська Русь», покладаючися на те, що період розвиненого феодалізму не містить в собі якихось політичних засад чи настанов, здатних скомпромітувати радянську історіографію. Цей задум підтримали деякі колеги (зокрема Ф. Шевченко), але начальство виявилося нездатним позитивно вирішити проблему.

Натомість вирішено відгукнутися на столітній ювілей статтею Ф. Шевченко, присвяченою поверненню Грушевського в Україну.

Власне ювілей був відзначений скромним мітинґом біля пам'ятника ученого на Байковому кладовищі. Того ж дня провадився ще один мітинґ — в Бабиному Ярі, присвячений 25-річчю трагедії. Цей збіг заходів безпосередньо відбився на складі учасників, бо розірватися навпів людина, звісно, не може, і учасникові одного зібрання не виходить бути учасником другого. Так, скажімо, І. Дзюба, виступавши в Бабиному Ярі, не міг виголосити промову на Байковому цвинтарі.

Але в цей багатий на події день мав місце ще один захід, що безпосередньо відбився на загальній ситуації: в Інституті історії АН УРСР (в якому я тоді працював), відбувся захист кандидатської дисертації археологом Б. Тимощуком, співробітником Чернівецького музею. Мені довелося виступати в ролі офіційного опонента. Захист пройшов дуже добре; можна сказати, блискуче. Дисертант продемонстрував неабиякий хист ученого і прекрасне знання обраного сюжету.

Після захисту, як годиться, відбувся традиційний банкет; в ті часи це уважалося за необхідний елемент процедури. І от, в кінці банкету я звернувся до присутніх: «Товариші! (а тоді всі були товаришами) Сьогодні відзначається сторіччя Михайла Грушевського, найвидатнішого історика України, а може й світу. Давайте пройдемося до його пам'ятника і покладемо на нього квіти». А квітів у нас було — цілі оберемки. Їх дисертантові дарували друзі й шанувальники. Моя пропозиція мала успіх — всі гараче її підтримали і не гаючи часу рушили до Байкового кладовища... А було це пізнього вечора, можна сказати, поночі.

Нагадаємо: описувані події відбувалися восени 1966 р. в умовах контрвідлиги, яка щойно почалася. Тоді за покладання квітів на пам'ятнику Т. Шевченка людей звільняли з роботи, позбавляючи їх в такий спосіб засобів життя. Що ж би вдіяли наші начальники, коли б довідалися про квіти для пам'ятника Грушевському. Отже, наша імпровізована акція була небезпечною.

На кладовищі, як і слід, панувала темрява і тиша. Але на перехресті головної алеї з бічної, біля цвинтарної церкви, де стоїть надгробок великому вченому і громадянинові, походжав молодий міліціянт, — по діягоналі: туди-сюди, не без труднощів долаючи нудьгу і нудоту.

Що він тут робить? А ось, що: пильнує носи у мармурових та гранітних пам'ятників. Справа в тому, що якісь зловмисники відбили носа скульптурному портретові нещодавно померлого мера Києва, висловивши так свою любов до покійного бюрократа. Така ж доля чекала й надгробок Гусевої — дружини тогочасного секретаря ЦК КПУ А. Скаби. Нові носи витесали і приліпили на місце, але історія повторилася. Тоді вирішили уставити спеціяльний міліційський пост для охорони надгробків.

Поява нашої процесії дуже здивувала, а може й налякала хлопця в міліцейській уніформі. Він якось втратив рівновагу духу і не знав, що робити: чи то піднімати алярм, чи викликати оперативну групу, чи випроваджувати несподіваних гостей власними силами, чи рятуватися втечею, оскільки леґітимність реальної появи виглядала досить сумнівною, а наміри прибульців — невідомими. Але все обійшлося спокійно. Ми пояснили хлопцеві, хто ми і для чого сюди прийшли, і, здається, придбали Грушевському ще одного шанувальника.

С. КІЛЕССО
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

НАДГРОБОК МИХАЙЛОВІ ГРУШЕВСЬКОМУ У КИЄВІ

Цвинтар, де знайшов останній притулок Грушевський, засновано на Байковій горі в 1838 році. На Байковому цвинтарі, котрий впродовж усього XIX століття доповнювалося все новими й новими ділянками землі, в різні часи поховано багатьох видатних людей України. Це й урядовці, й військові діячі, й письменники, й композитори, вчені, відомі актори, художники, архітектори. Київський некрополь добре знаний далеко за межами столиці України.

Місце поховання Михайла Грушевського знаходиться біля невеликої цвинтарної церкви, що побудована в кінці XIX ст. за проєктом академіка архітектури В. Ніколаєва, а мистцем надгробка є скульптор, тепер професор Київського художнього інституту Іван Васильович Макогон і талановитий архітектор, теж колишній професор того ж інституту, Василь Григорович Кричевський, ім'я котрого пов'язано із започаткуванням українського національного стилю в архітектурі й програмним твором якого є славнозвісне Полтавське земство. Проєктував В. Г. Кричевський і надгробки видатних людей, і серед них слід принагідно назвати надгробок Михайла Коцюбинського в Чернігові, де форми конструктивізму напрочуд гармонійно поєднані з традиціями українського модерну.

Надгробок Грушевського в Києві — непересічне явище в мистецтві, і цей твір монументального мистецтва має свою історію.

Автор цих рядків завітав до професора І. В. Макогона, якого добре знає вже понад 40 років. Не той тепер Макогон. Дідові вже понад 85, але й тепер він працює за фахом, показує, як він каже, «свіжі» малюнки, акварелі, ескізи плястичних композицій. Любить згадувати шановний скульптор минувшину й свою роботу над надгробком Михайлові Грушевському.

— Закінчив я Харківський художній інститут і вчителем своїм вважаю професора І. В. Северу, — говорить скульптор. — Доля моя в мистецтві була не простою. Мене мобілізували були до війська, і 18 років мого життя віддано армії. Вперше як скульптор виступив на виставці в Києві в 1935 році. У Києві тоді жив скульптор Петро Ульянов, що добре працював в ґраніті й саме йому спочатку запропоновано виконати в тому матеріялі за проєктом В. Кричевського надгробок Михайлові Грушевському. Академія наук

асиґнувала на це 3 тисячі карбованців, а Ульянова ця ціна не задовольняла — він правив 5 тисяч. У мене роботи не було, і я згодився виконати барельєф. Передали мені проєкт надгробка Грушевського, що його виконав архітектор В. Кричевський. Він був близьким приятелем Грушевського, знав його родину. Я ж не був знайомий ні з Кричевським, ні з Грушевським. Дали мені кілька фотографій вченого. Робота почалася, я орієнтувався на образ Грушевського в старшому віці.

Проєкт В. Кричевського передбачав рельєфне зображення в еліпсоподібному медальйоні погруддя вченого у ан-фас.

Тут І. Макогон за лічені хвилини фламастером (товстим олівцем) намалював в загальних рисах проєкт, котрий йому було передано.

Далі І. В. Макогон продовжував:

— В процесі роботи я дещо відійшов від проєкту, практично став ліпити тільки збільшену в розмірах голову й не в ан-фас, а в три чверті. Замість невисокого рельєфу (барельєфу), я виліпив горельєф.

Замовник від Академії наук звинуватив мене в самоволі і, щоб приборкати, викликав В. Г. Кричевського. Кричевський, високий і елеґантний, чемно привітався, довго дивився на мою роботу і мовчав, а замовник докоряв мені. Потім настала тиша. І тут Кричевський вимовив:

— Спасибі. Все йде дуже добре. Плястика й тільки вона може внести належні корективи. Все йде правильно, і не заважайте скульпторові працювати.

Тоді замовник додав:

— Доплати за збільшення голови в розмірі не буде.

— Коли б Кричевський мене не підтримав — це був би вирок творові, — продовжував І. Макогон. — Між Кричевським і мною, молодим тоді скульптором, встановилися дружні стосунки. Ми брали участь в конкурсах. Найбільш значною нашою спільною роботою був обеліск на могилі Т. Шевченка в Каневі, де за проєктом В. Г. Кричевського і його учня П. Г. Костирка зводили літературно-меморіяльний музей Кобзаря. На жаль, цей проєкт лишився нездійсненим.

Роботу мою приймала велика комісія і родичі Грушевського. Незважаючи на те, що модель була прийнята до виконання, я не був задоволений — адже я познайомився з братом визначного історика Олександром і дочкою Катериною — риси їх облич підказали недолік вже прийнятої комісією моделі, особливо схожою на батька була дочка — її лоб і очі. Звичайно риси батька трансформувались в обличчі дочки в жіночій транскрипції. Брат же навіть позував мені кілька сеансів.

Врешті модель була готова, я був задоволений. Треба було підібрати ґраніт. Шукали його довго, але ось стали розбирати пам'ятник російському цареві Миколі I у сучасному Шевченківському скверику, готуючи місце для спорудження пам'ятника Кобзареві. Я

підібрав необхідні бльоки, В. Кричевський намалював шабльони, а я під наметом тут же влаштував майстерню і власноручно в ґраніті за три місяці виконав могутню голову Грушевського. Був травень 1936 року.

На цвинтарі бльоки було змонтовано, поставлено огорожу. Коли все було готове, В. Кричевський приніс шабльон тексту «Михайло Грушевський». Така лаконічна епітафія мені спочатку не сподобалась, і я сказав, що конче необхідно було б для людей вказати роки життя і написати — «видатний вчений-історик», одним словом, на мою думку треба було б розкрити значення Грушевського для нашої культури.

Кричевський відповів мені досить лаконічно й безапеляційно:

— Мусять знать.

— Тільки тепер я збагнув, що В. Кричевський мав рацію. Багато людей приходило на могилу Грушевського.

Запам'ятались мені відвідини знаменитого художника Анатоля Петрицького.

— Прекрасний пам'ятник. Ви, мабуть, були добре знайомі з Грушевським, чи хоч би бачили його.

— Ні, — відповів я.

— Просто фантастично, я близько знав і шанував цю прекрасну людину і його родину. Грушевський не тільки портретно схожий, але й відтворено могутність і незборність його духу.

Ждали відкриття пам'ятника, котре все відкладалося і відкладалося. Потім почалися масові репресії і на Грушевського було навішано страшний, на ті часи, ярлик «апологет українського буржуазного націоналізму».

Пам'ятник і тепер чекає свого урочистого відкриття.

1992

З АРХІВНИХ МАТЕРІЯЛІВ

ЮРІЙ ШАПОВАЛ
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ ГПУ-НКВД ПРО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО У 1924-1934 РОКАХ

Створення повноцінної біографії М. Грушевського неможливе без уважного дослідження останнього десятиліття його життя, тобто періоду 1924-1934 років. Не можна сказати, що бракує публікацій про цей період. Але стосувалися вони переважно академічної діяльности Грушевського, який після повороту з еміграції в березні 1924 року очолив Історичну секцію Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН).

Минуло понад 70 років після того моменту і лише тепер ми можемо скласти повноцінне уявлення про те, чим насправді став для Грушевського той приїзд з Відня до Києва навесні 1924 року.

Деякий час тому мені з моїм співавтором, генерал-майором юстиції, заступником Голови Служби безпеки України Володимиром Пристайком пощастило: ми почали вивчати сенсаційні документи і матеріяли ГПУ-НКВД, які стосуються Грушевського. Ми аналізували повідомлення таємних інформаторів, доноси на академіка, спецдоповіді, агентурні записки, довідки, меморандуми, перлюстровані або вилучені листи та багато чого іншого. Два чинники надавали цьому унікальности: по-перше, цих архівів ніколи ніхто до того часу не аналізував, крім працівників ГПУ-НКВД, а по-друге, вони безпосередньо стосуються Грушевського, інших видатних вчених, внутрішнього життя ВУАН, пояснюють причини багатьох важливих подій 20-30-их років, в першу чергу в духовному житті України.

Підсумком нашої спільної роботи стало науково-документальне видання *«Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934»* (Київ, Видавництво «Україна», 1996).

Проте, зрозуміло, не всі опрацьовані матеріяли увійшли до книжки, оскільки ми проаналізували не тільки 122 томи справи «Українського національного центру» (як відомо, її лідером чекісти намагалися «зробити» Грушевського), а й 8 томів унікальної оперативної справи-формуляр на академіка, 2 томи справи на Катерину Грушевську та деякі інші матеріяли, що зберігаються у

Ч 1023/1900.

СПРАВА

Формуляр
Михайла Сергієвича
Грушевського

т. 3.

ПОЧАТА 1 января ДНЯ 1928 р

ЗАКІНЧЕНА 31 октября ДНЯ 1928 р

НА .... АРКУШАХ

КНИГОСПІЛКА

Відбитка з обкладинки 3-го тому справи-формуляра на М. Грушевського з 1928 року.

Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ) в Києві. Всього вдалось опрацювати понад 4000 документів, що може стати серйозною основою для нового документального видання і сприятиме значному розширенню джерельної бази сучасного грушевськознавства.

Коли професор Л. Винар замовив у мене цей матеріял спеціяльно для журнала «Український Історик», я вирішив, що це будуть саме ненадруковані ні в нашій книзі, ні будь-де архівні матеріяли.

Ключове відкриття чекало вже на початку роботи з архівами ГПУ-НКВД і надавало всьому періодові життя Грушевського в більшовицькій Україні трагічного забарвлення: фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 року, на нього було заведено справу-формуляр, він був взятий на облік як «неблагонадійний» разом з іншими колишніми членами Української партії соціялістів-революціонерів (УПСР), частина з яких також повернулась в Україну. З того часу протягом десяти років, до своєї загадкової смерти в листопаді 1934 року в Кисловодську, він перебував під постійним пильним наглядом ГПУ-НКВД, а в його оточенні (навіть найближчому) було чимало таємних інформаторів, які докладно і систематично доповідали про його настрої, розмови, наміри, політичні симпатії і антипатії, критичні висловлювання на адресу пануючого режиму, стосунки з іншими діячами, зв'язки, задуми тощо.

Ретельно перлюстровано його листування, кореспонденцію до нього (в тому числі й ті листи, які він ніколи не одержав, оскільки чекісти з огляду на певні причини не рекомендували передавати йому ці листи). Під підозру й стеження потрапляли й ті особи, які писали Грушевському, висловлюючи йому підтримку. Збереглися вражаючі свідоцтва того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ГПУ-НКВД (через тодішнє партійно-державне керівництво) вирішували долю можливих закордонних відряджень вченого, інші серйозні питання, пов'язані з його діяльністю.

Не можна не згадати тут слова Сергія Мельгунова з його книжки «Красный террор в России»: «Моральний жах терору, його розкладаючий вплив на людську психіку зрештою не в окремих вбивствах, і навіть не в кількості їх, а саме в системі» (С. П. Мельгунов, *Красный террор в России,* Москва, 1990, с. 6). Зміст згаданих вище документів і матеріялів, а також тих, що стали основою цієї публікації, підтверджує точність наведених слів одного з відомих і найперших дослідників природи більшовицького режиму.

Саме тому ситуацію, що в ній опинився Михайло Грушевський в останнє десятиліття свого життя, можна назвати справді трагічною. З самого повернення академіка в комунізовану Україну, не дивлячись на льояльність Грушевського і видані йому владою напередодні приїзду «охоронні грамоти» (аж дві!), його надії на можливість плідної праці в ім'я України були цинічно розтоптані комуністичною системою і її репресивно-каральними структурами, що мали вже неабиякий досвід в пошуках «ворогів народу» та

«буржуазних націоналістів», набули вміння формувати таких за першим сигналом партійного естеблішменту. Та й за тих жорстоких умов Грушевський, як міг працював для своєї Батьківщини. Можна лише здогадуватись, чого це його коштувало.

Підсумком широкомасштабного і постійного збирання «компромату» на Грушевського став його арешт у Москві (під час наукового відрядження) 23 березня 1931 року і спроба зробити з нього лідера розгалуженої антирадянської підпільної організації «Український національний центр (УНЦ)». Спроба ця виявилась невдалою через «непередбачувану» поведінку самого академіка, який в Москві спростував власні попередні «свідчення», вимушені під диктат співробітників ГПУ УСРР у Харкові, куди його відправили після арешту в Москві.

Та незважаючи на це, «компромат» все-таки працював і з Грушевського ніколи не було знято тавро «латентного» націоналістичного контрреволюціонера. Звичайно, коли знайомишся з вищезгаданим «компроматом», часом треба бути дуже обережним, оскільки Грушевський мав чимало ворогів, заздрісників, які готові були до використання будь-яких методів для дискредитації видатного вченого. Ледви чи треба пояснювати, що тодішня势 пануюча система надавала такі засоби у достатній кількості, починаючи від збирання доносів про те, що академік гуртує навколо себе «класово ворожі елементи» і закінчуючи твердженнями про те, що він керує «контрреволюційною організацією».

І ще про таке вважаю за необхідне сказати. З появою у ВУАН Грушевський включився у виснажливу боротьбу проти академіків С. Єфремова, А. Кримського та їх прибічників. Навряд чи варто сьогодні когось засуджувати, комусь висловлювати симпатії, оскільки ми тепер добре знаємо, що ні Грушевський, ні його академічні антаґоністи не сприймали більшовицького режиму. Відомо й те, яку шкоду принесла ця ворожнеча розвиткові ВУАН, а також, чим усе закінчилось: в лютому 1928 року політбюро ЦК КП(б)У заслухало підсумки роботи Комісії по вивченню роботи ВУАН, яка рекомендувала не допустити до керівництва академією жодну з двох ворогуючих груп.

Та тепер можемо констатувати: ще раніше зорієнтувалось ГПУ, яке уважно аналізувало тенденції внутрішньоакадемічного життя. Нині з'ясовується те, чого ніколи не знав Грушевський відносно обрання його Президентом ВУАН. Вперше таку обіцянку йому дали ще під час його перебування в еміграції, у Відні 1923 року. Виявляється, ці надії з самого початку мали дуже мало шансів на реалізацію. Ще 15 березня 1924 року до начальника Контррозвідувального відділу ГПУ УСРР В. Іванова надійшов лист з Київського губернського відділу ГПУ. Автори цього документу поважно міркували над тим, як *використовувати* Грушевського:

«Для його використання є дві принципові лінії — політична і чекістська.

Якщо буде визнано за необхідне використовувати його за політичною

лінією, то буде раціональним посадити його на президентське крісло, даючи йому тим самим можливість перетворити академію в апарат, що проводить певні завдання під керівництвом партійних органів.

Якщо ГПУ УСРР визнає за можливе використання Грушевського за чекістською лінією, шляхом створення навколо нього сітки наших людей, які, прикриваючись його ім'ям, будуть проводити наші завдання, то в такому разі залучення Грушевського до керівництва академією було б небажаним, оскільки це створило б між ним і частиною українських кіл незлагоду і ворожнечу» (ДА СБУ, Справа-формуляр на М. Грушевського No 7537, т. 4, арк. 8-9).

На цьому документі знаходимо таку резолюцію: «Тов. Добродицькому. Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема Грушевського з Єфремовим. Решта — «філософія». В. Іванов» (там само, арк. 8).

26 березня 1924 року до Київського губернського відділу ГПУ надходить відповідь на цитований лист з ГПУ УСРР. Тут, зокрема, читаємо: «На ваш запит про Грушевського повідомляємо свої міркування. Ніякої політичної користі для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не являє. Першорядну важливість і значення для нас має посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськости, зокрема з найсильнішою нині групою професора Єфремова та всередині її» (там само, арк. 10).

Ця стратегія ГПУ безвідмовно діяла до моменту остаточного реформування ВУАН в 1928 році, фабрикації справи «Спілки визволення України», за якою був заарештований академік С. Єфремов. В листопаді 1929 року він скаже своєму співкамернику (який був інформатором ГПУ): «Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не тільки я, але й Академія, і сам він, оскільки врешті-решт візьмуться і за нього. Він сам вже був вражений і безпорадно виправдовувався, що не чекав, що це може трапитись» (там само, т. 5, арк. 314).

Цікаво, що коли наприкінці 1927 р. — у 1928 році Грушевський висловив прагнення до примирення з групою Єфремова-Кримського, це викликало занепокоєння партійних органів і ГПУ. Було вжито відповідні заходи до роздмухування конфлікту. І цей розкол приніс необхідні для влади результати у її зусиллях щодо «приручення» і комунізації ВУАН.

Надзвичайно цікаве питання про те, як саме фабрикувались обвинувачення проти Грушевського. Абсолютно точно писав свого часу професор О. Оглоблин про те, що Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для «продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, — тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою — зброєю науки» (цит. за: Винар Л., *Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження.* Нью-Йорк-Торонто-Київ-Париж, 1993, с. 38). І справді, Грушевський досить ефективно використовував цю «зброю науки». На свій кшталт це зафіксували в документах співробітники ГПУ-НКВД та їх таємні інформатори. Зафіксували вони й імена тих,

хто безпосередньо був причетний до «викриття» Грушевського, а серед них і професора Ніжинського інституту народної освіти К. Штепу. Він відіграв зловісну ролю не тільки в долі Грушевського, а й його доньки Катерини Михайлівни. Це трапилось в 1938-1939 роках.

Взагалі ще попереду розповідь про долю близьких родичів Грушевського і, на щастя, збереглося чимало документів і матеріялів, які дозволять зробити цю розповідь достовірною, а відтак сприятимуть уточненню багатьох моментів біографії самого Грушевського. У цій добірці — лише окремі з цих документів. З-поміж них особливо цінні ті, що стосуються останнього року життя Грушевського, його перебування в Москві, де за ним продовжувало пильнувати НКВД, підозрюючи його у зв'язках із засланими українськими діячами, а також у спробі організувати власну втечу за кордон.

Насамкінець хотілося б підкреслити, що нововіднайдені документи з архівів ГПУ-НКВД сприяють якісному розширенню джерельної бази сучасного грушевськознавства і їх, поза сумнівом, варто було б видрукувати окремим томом (або томами). Вони могли б також бути використані при написанні повноцінної наукової біографії Михайла Грушевського, підготова якої на часі.

Далі пропоную добірку унікальних документів з архівів ГПУ-НКВД, що стосуються Грушевського. Всі вони спеціяльно відібрані для журналу «Український Історик» і друкуються вперше. Вони зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України в Києві.

ДОКУМЕНТИ

Ч. 1

Витяг з повідомлення секретного співробітника «Білого»

1 вересня 1925 р.

Академик Грушевский Михаил Сергеевич — выдающаяся фигура во всех отношениях. Организатор большой величины. Верен раз данному им слову, хотя бы обстоятельства и разрешили его не исполнить. Умеет при случае забывать на время свои личные отношения и говорить с врагом как с другом. Большой интриган. Льстец. Любит заходить в интриге с тылу, через задние двери. Личность большого размаха. В политическом отношении — не может забыть своего прошлого.

Верно: помощник уполномоченного Такке (Підпис).

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського,*
No 7537, т. 1, арк. 100. Машинопис. Копія.

Ч. 2

Витяг з повідомлення секретного співробітника «Степовика»

16 листопада 1925 р.

15 ноября при встрече с Шалей он сообщил, что недавно был вызван в Харьков профессор Грушевский, где ему было устроено свидание с секретарем КП(б) Кагановичем. В разговоре с Грушевским Каганович дипломатично дал понять профессору, не согласится ли он принять место председателя ВУЦИК'а, на что Грушевский дал понять ему, что он не

согласен принять эту миссию на себя. Каганович вообще тогда высказался, что ему, Грушевскому, в Киеве, в ВУАН, слишком малое поле для деятельности.

Шаля и другие эсеры этот случай с Грушевским об'ясняют следующим:

Внутреннее положение Советской власти на Украине тяжелое, особенно в финансовом отношении. Для укрепления этого шаткого положения большевики хотят поставить во главе Правительства некоммуниста, пользующегося доверием страны. Это еще более было бы удобным для УССР потому, что Европе можно было бы сказать, что «смотрите, мол, у нас, несмотря на диктатуру партии, во главе Правительства стоит некоммунист, да к тому же еще самостійник, так что фактически у нас не диктатура партии большевиков.» Это большевикам теперь особенно необходимо, в то время, когда на Западе создается единый фронт против СССР.

О том, что Правительству СССР трудно в финансовом отношении, свидетельствует уже сам факт продажи водки, это весьма несоциалистический прием поднятия финансов.

Верно: (Підпис відстуній)

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 1, арк. 44. Машинопис. Копія.

Ч. 3
Зведення секретного співробітника «Ома»

6 травня 1926 р.

В украинских кругах между группами Крымского и Грушевского идет глухая незаметная рознь. Группа Крымского сейчас сильнее и она более искренно относится к власти. На эту группу ориентируется значительное большинство членов, особенно молодежи. Грушевский постепенно теряет свой авторитет как политическая величина. Обе группы, по выражению Сабалдыря, «з великою охотою поїхали б до Праги на з'їзд, аби тільки їх пустили». Обе группы имеют тенденцию к углублению самостоятельности Украины, однако в этом вопросе они очень сдержаны, хотя из отрывков мыслей выясняется недовольство существующей степенью украинизации, причем многие считают украинизацию мифом, указывая, что фактически остались тенденции централизации. Следовало бы обязательно послать в Прагу представителей обоих организаций, устроив там за ними точный контроль.

Верно: помощник уполномоченного 4-й группы СО

Холоденко.

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 1, арк. 206. Машинопис. Копія.

Ч. 4
Перлюстрований лист В. Гадзинського до М. Грушевського

9 вересня 1926 р.

Дорогий Михайле Сергійовичу, видите, як надзвичайно добре сталося, що повернули до УСРР. Ніхто на Україні не зміг би так ясно і в історичній перспективі висловити ці погляди й освітлити сучасність, як Ви це зробили

Українська Академія Наук взяла на себе ініціятиву організувати урочисте святкування ювілею 60-літнього дня народження й 40-річчя літературно-наукової та громадської діяльности Академика

МИХАЙЛА СЕРГІЄВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО.

Святкування має відбутись в Київі в неділю 3 Жовтня 1926 р.

Заснований з цією метою організаційний Ювілейний Комітет прохає всі Установи й окремих осіб, що бажали-б в тій чи иншій формі взяти участь в цьому Святі Української Культури й Науки, сповістити до 25-го Вересня б. р. про можливі делегації, а також звертатись за інформаціями, надсилати привітання й телеграми на адресу Ювілейного Комітету — Київ; Редакція „України", вулиця Короленка, 37.

Голова Ювілейного Комітету:

Акад. *Павло Тутковський.*

Секретар:

Федір Савченко.

L'Académie des Sciences Ukrainienne a l'honneur de vous inviter de prendre part dans sa fête solennelle qui aura lieu à Kiev le 3 Octobre 1926 en honneur de 60-ainnaire de la naissance et 40 ans de l'activité sciéntifique du membre de l'Académie des Sciences Ukrainienne

professeur MICHEL HRUCHEVSKI.

Prière d'envoyer les félicitations et les télégrammes jusqu'au 25 septembre à l'adrèsse du Comité de Jubilé — Rédaction de l'„Ukraine", rue de Korolenko, 37, Kyïv, Ukraine (URSS).

Président du Com[illegible]

[illegible] T[illegible]kovski, *de l'Académie.*

Secrét[illegible]:

Théodore [illegible]avchenko.

Запрошення на святкування 60-річчя М. Грушевського в Києві. Зберіглося в одному томі справи-формуляра.

ТЕЛЕГРАМА.

Вихідна

Короткий витяг із телеграфних правил:

Харків Пушкінська 62

Федору Савченкові

Не приїду, нездоров. Рад вертатись зараз

Грушевський

М. Грушевський

Адреса відправника

в Короленко 35

Копія перлюстрованої телеграми М. Грушевського до Ф. Савченка. Березень 1928 рік.

у статті «Ганебній пам'яті».

Шкода тільки, що вона попала до «України» якось незамітно, а її треба крім цього надрукувати і нашій щоденній пресі. Треба цей нумер «України» обов'язково післать Ларінові, Єнукідзе й Луначарському. В Кремлі такі статті передруковують папирографом в перекладі на російську мову і передають звичайно всім видатним керовникам партії й Союзу РСР.

Жаль тільки, що випустили мабуть з пам'яті знаменитий виступ Луначарського про «специяльну» українську культуру для кубанців. У нас в пресі відповів йому тільки фейлетоном у «Вістях» О. Вишня, але це мало й недостатньо.

Щиро Вас здоровлю,

Волод. Гадзинський.

З оригіналом згідно: (Підпис нерозбірливий).

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 4, арк. 109. Машинопис. Копія.

Ч. 5

Лист начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР К. Карлсона, начальника Секретного відділу В. Горожанина та тимчасово виконуючого обов'язки начальника 1-го відділення Секретного відділу Б. Козельського до начальника Одеського окрвідділу ГПУ

29 вересня 1926 р.

Про Володимира Гадзинського

Київським окрвідділом ДПУ під ч. 54-546520 надіслано Вам документа, який виходив від Гадзинського на адресу Грушевського. Зі змісту того документа видно, що Гадзинський в'являє з себе явно антирадянську людину й потребує постійного догляду.

Звертаючи на це Вашу увагу, пропонуємо сповістити нас, які Ви маєте матеріяли про нього, чи є у Вас відповідний підход до обслуговування його й т.и.

Поруч з цим зауважуємо, що по маючимся у нас відомостям в Одесі існує Ювілейний Комітет по влаштуванню ювілею Грушевського. Від Вас же ми, не дивлячись на наш обіжник, жодного сповіщення про це не мали.

Негайно сповістіть нас спецзвітом про стан підготовчої роботи до ювілею в Одесі.

Нач. СОУ ДПУ УСРР Карлсон
Нач. СВ ДПУ Горожанин
Т. в. о. нач. 1-го від. СВ Козельський

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 4, арк. 110. Машинопис. Копія.

Ч. 6

Заява до ГПУ УСРР

3 січня 1927 р.

Считаю необходимым довести до сведения Политического управления следующее:

Как аспиранту Харьковской научно-исследовательской кафедры, мне приходится сталкиваться с работниками ВУАН и быть немного в курсе

работы отдельных секций Академии, главным образом секции исторической, возглавляемой М. Грушевским. Подбор работников и организация научной работы (порайонно) вызывали у меня подозрение о существовании под ширмой исторической секции враждебной нам политической организации. Эти подозрения еще больше укрепились после разговора (только «между нами») с зав. издательским отделом Академии т. М. З. Левченко. Как сторонник группы Крымского, он не может особенно долюбливать Грушевского, в то же время (насколько я его знаю) не способен к тому, чтобы клеветать. Во всяком случае ему можно верить как человеку, который хорошо знает настроение и работу отдельных работников ВУАН.

Что М. Грушевский с самого приезда своего в Киев окружает себя, группирует вокруг себя активных "парней" от украинской контрреволюции (большой любовью у него пользуются эсеры: Иванец, Глушко, Савченко, хотя иногда использует и таких кадетствующих монархистов как академик Василенко). Я здесь говорю только о тех лицах, которых я лично знаю как «активных работников» в прошлом. Если же Политуправление проверит всех остальных, здесь организованных то, пожалуй, выяснятся еще более интересные данные. То, что вся эта группа не изменяла своих убеждений и отнюдь не стала советской, можно судить по Грушевскому, до сих пор еще не заявившему своего отношения с Советом, а также по тону (верх аполитичности) журнала «Украина», возле которого они об'єдиняются и в котором ни слова не было сказано о Сов. Украине, даже празднуя Шевченко.

Это «головка», центр в Киеве. Держат ли они связь между-собой?

Со слов Левченко, вся эта компания (кроме названных, есть еще человек шесть, об именах которых Левченко не упомянул) почти регулярно, два раза в месяц, собирается в здании Академии, в редакции журнала «Украина» на «выпивку». Подбор участников стабильный и очень щепетильный. Всего вероятнее, что это и есть «пленумы» группы.

О настроения «группы вечерок» можно судить по такому случаю. На одну из «вечерок» после соответствующего «подхода» (верно с целью «обработать») был приглашен один из не особенно активных сторонников Крымского. Началось тостами «За хороше минуле, за краще майбутнє», «За наших братів, що десь поневіряються», «За ворогів» и пр. Когда этот подвыпивший парень произнес тост «За Рыкова», то никто не выпил. Через полчаса «вечерка» разошлась, так и не приступили к «послевыпивочным деловым разговорам». Во время этих выпивок в коридоре стоит швейцар (фамилии его не знаю). Это похоже на конспирацию. (Фамилию приглашенного парня, если нужно, узнаю дополнительно).

Так организован центр.

Периферия. Грушевский установил изучение Украины «порайонно»: Правобережье, Левобережье, Західна Украина, Волынь, Степова Украина и Черниговщина. В большинстве комиссий районов председательствует «самое» Грушевский, но есть «керовники» в большинстве из «своих» людей (Західной Украины — Савченко, Археографичн.-Иванец, секретарь, Старый Киев-Щербина и проч.). Наиболее ответственной наверное является комиссия Західной Украины (бюро по связи с заграницей), в которой сидят два зубра, как Ф. Савченко (правая рука Грушевского) и С. Глушко (левая рука, как видно).

Все эти комиссии имеют на местах в своих районах корреспондентов. Об этих корреспондентах в Академии имеются сведения лишь о двух: В. Г. Кравченко (Житомир) и В. К. Луговский (Чернигов). Это наверное наиболее приличные, которых не стыдно ставить в списки. Об остальных корреспондентах знают лишь комиссии, которые держат с ними связь и дают инструкции. Что это за подбор, можно судить по группе «головок».

С заграницей через комиссию Зах. Украины поддерживается тесная связь. В адрес Студинского ежемесячно отправляется от 200-400 долларов. Для каких целей, не особенно ясно.

Особенно зашевелилась вся эта группа во время выступления оппозиции. В Одессу ездил названный Савченко и вел переговоры со Слабченко М. (Этот разговор рассказал М. Слабченко в Киеве в компании профессора Оглоблина, Левченко, Болоненко): «Вот, мол, видите, что у нас делается. Вот в заграничных газетах читали, как готовятся. Нам тоже нельзя спать, нужно быть готовыми. Вот мы вас приглашаем работать с нами. Слабченко говорит: «Так я же с Академией работаю». — «Нет, мы приглашаем Вас на возможный ответственный пост». Слабченко говорит, что он ему рассказал анекдот о китайском императоре и на этом расстались.

Не менее характерен и подбор работников-аспирантов в кафедру Грушевского. В этом году подал заявление некто Мандзюк (автокефалист и петлюровец, которого я знаю еще по институту). Грушевский его протаскивал всеми возможными средствами. И только открытый протест советской группы аспирантов, возглавляемых членом партии Каминским, обещание опротестовать его в Главндуке временно расхолодили Грушевского, но он попрежнему вертится тут же и безусловно будет примазан к одной из комиссий.

Все перечисленные факты говорят безусловно о существовании под крылом Грушевского враждебной нам организации, может быть пока не особенно активной но способной выделить в нужный момент «кабинет министров», как делала Академия в прошлом.

Вот поэтому теперь же нужно обратить особенное внимание, чтобы вскрыть группу.

Верно:—(Підпис П. Такке)

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського* No 7537, т. 2, арк. 312-313. Машинопис. Копія.

Ч. 7

З агентурної записки (Побачення з секретним співробітником «Європейцем»)

27 січня 1928 р.

Приезд комиссии Озерского покуда ничего нового не внес и положение в Академии не изменилось. Наоборот, можно сказать, что у Грушевского, например, настроение ухудшилось и он совершенно дезориентирован сейчас. Предполагалось, что если думают в Президиум ввести Грушевского, то проведут соответствующую подготовительную работу и создадут обстановку, чтобы новый Президиум мог бы работать. Это мыслилось провести в следующих формах: соответствующая подготовка в прессе,

соответствующие информации в академических кругах, в низших академических кругах, построенные на основе тех недостатков, совершенно справедливых, обнародованных этой комиссией. Однако комиссия почему-то проводит всю свою работу втайне, никто ничего не знает, а этим делом пользуется Крымский для того, чтобы распространять слухи о том, что все хорошо, что комиссия эта ничего не даст, как не давали предыдущие комиссии, что все останется по-прежнему и беспокоиться нечего. При таком положении сотрудники, конечно, продолжают ходить прибитые и ничего не предпринимают, и не верят в возможность реорганизации Академии. Сам Грушевский знает не больше и поэтому волнуется и, понятно, не знает, что ему делать и на кого ориентироваться. Озерский был у него, но также ничего ему не сказал и разговор их приблизительно свелся вот к чему.

Озерский спросил его мнение о целом ряде фигур в Президиум и между прочим предложил ему войти в Президиум. Грушевский спросил его, будет ли это временный Президиум или постоянный. Озерский ответил, что постоянный. Тогда тот ему заявил, что он в Президиум не пойдет, ибо не видит возможности для работы этому Президиуму. Подготовки никакой никто не ведет. Все это делается где-то в тайниках, аппаратным путем и это не будет способствовать увеличению авторитета этого Президума. И на этом они разошлись. Вышло, что каждый остался при своем мнении, и только. Надо кому-нибудь поговорить с Грушевским толком и договориться с ним о линии и о реорганизации, чтобы он не блуждал. И сейчас нужно было бы очень осторожно уже, но начать подготавливать общественное мнение вокруг этой реорганизации.

Начальник Секретного отделения Гражуль

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 3, арк. 54-55. Машинопис. Копія.

Ч. 8

З повідомленням секретного співробітника «Культурника»

15 грудня 1928 р.

Комендант (Псевдо секретного співробітника ГПУ — *Авт.*) ездил в Харьков по издательским делам, виделся с Лизанивским. Последний говорил о взаимоотношениях Грушевского с Ефремовым.

На торжественном заседании по случаю 25-летия Наукового товариства [Фактично йдеться про виступ М. Грушевського в листопаді 1928 р. на відзначенні 20-ліття заснування Українського наукового товариства у Києві. — *Авт.*]. Грушевський хотел выступить с протестом по поводу «наклепа» на Ефремова, но Левицкий из Главнауки его еле удержал, упросил его этого не делать.

Но Грушевский определенно заявил, что если будут продолжаться наклепы на Ефремова, то он выступит с протестом. Откуда Лизанивский знает это, «Культурнику» не известно.

Верно: (Підпис нерозбірливий).

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 5, арк. 79. Машинопис. Копія.

Ч. 9

Лист начальника Секретного відділу ГПУ УСРР В. Горожанина та начальника 2-го відділення Б. Козельського до начальника Київського окрвідділу ГПУ В. Іванова

22 травня 1929 р.

Серія «К»

Про Лизанівського і Голубовича

В останньому тижневому звіті Ви повідомляли про приїзд Лизанівського й Голубовича до Києва.

У відповідь на Ваше повідомлення сповіщаємо, що Голубович й Лизанівський їздили в Київ на травневі свята. В розмові з нашим агентом Голубович говорив, що вони бачились в Києві з Грушевським й іншими «друзями», багато пили й гуляли, їздили до якогось приятеля — зав. метереологічною станцією десь на острові.

Голубович зі слів Грушевського розсказав, ніби останній хоче вийти зі складу ВУАН й що висунуті кандидатури (Йдеться про кандидатури на обрання академіками ВУАН. — *Авт.*) йому не до вподоби.*

Нач. СВ ДПУ УСРР Горожанин

Нач. 2-го відділення СВ Козельський

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 5, арк. 258, 258 (зв.). Машинопис. Оригінал.

* На документі є така резолюція: «Надо проверить, действительно ли у Грушевского имеются тенденции выйти из ВУАН. 23.05.29». Скоріше за все вона належить начальникові секретного відділення Київського окрвідділу ГПУ Загорському.

Ч. 10

Витяг з повідомлення секретного співробітника «Л»

30 січня 1930 р.

В некоторых кругах Киева считают, что одним из виновников раскрытия «СВУ» мог быть сотрудник Академии наук Ткаченко. Называют и Лозиева, управделами Академии. Говорят, что заметное охлаждение Крымского к последнему об'ясняется может быть именно этим.

Грушевский, беседуя со Штепой конфиденциально у себя на квартире после возвращения последнего из Харькова, интересовался между прочим, в каком положении процесс «СВУ», но сам ничего положительного об этом не говорил. Как и всегда, теперь жаловался на «приятеля».

Верно: (Підпис відсутній)

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 5, арк. 330. Машинопис. Копія.

Ч. 11

Із зведення Київського окружного відділу ГПУ

28 червня 1930 р.

Профессор Нежинского ИНО Штепа читал в закрытом заседании культисторической комиссии доклад «Социология религий Дюркгейма»,

где освещал положение критически, с точки зрения исторического материализма.

О содержании доклада и о своей точке зрения Штепа ранее советовался с Грушевским. Последний отнесся одобрительно к самой мысли поставить этот доклад в заседании комиссии, но указал на необходимость заседание это назначить закрытым.

После доклада Грушевский предложил Штепе поместить его в журнал «Украина», хотя, как он подчеркнул, с выводами Штепы не вполне согласен. Грушевский считает Дюркгейма близким к социализму и что вообще его идеализм — только внешняя оболочка, а все симпатии его, т.е. Дюркгейма, на стороне материализма.

Секретный сотрудник «Лохвицкий», в дальнейшем «Медведев», отмечает, что в данном случае (постановка доклада) Грушевский старается подчеркнуть, с одной стороны, что он не согласен с Дюркгеймом, а с другой, что Дюркгейм ближе к материализму.

Характерным является то, что Грушевский настойчиво просил Штепу поместить его доклад в журнале, желая этим показать, что в его журнале отводится место и для марксистской мысли.

Мы в связи с этим дали задание «Медведеву» направить Грушевскому доклад для журнала «Україна».

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 4, арк. 503-504. Машинопис. Копія.

Ч. 12

Витяг з повідомлення секретного співробітника «Англичанина»

2 липня 1930 р.

Процесс «СВУ» окончательно скомпрометировал украинские научные круги за границей, т.е. те круги, с которыми только и считались в последнее время. ВУАН теперь стала опасным учреждением, где легко стать жертвой провокации со стороны тех лиц, которые ищут предлог выдвинуться. Л. Е. Кистяковский (археолог из ВУАН) говорил, что выступление Л. М. Левицкого связано с его желанием обелить себя, т.к. он своевременно не реагировал на порядки в Академии. Уже кое-кто начинает поход против акад. Грушевского, обвиняя его школу в неправильном извращении исторического хода истории в национально-шовинистическую сторону...

Вообще же соотношение сил или вернее группировок после процесса «СВУ» в Академии стало не так ясно, как прежде. Раньше можно было говорить о группе грушевцев и крымцев-ефремовцев, теперь подобной четкости нет. Если грушевец — это определенно, негрушевцы распылены, т.е., вернее группируются незаметно... Потребуется еще много времени для наблюдения, прежде чем можно будет прийти к определенным выводам.

Верно: (Підпис відсутній).

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 5, арк. 399. Машинопис. Копія.

Ч. 13
Заява до Київського окрвідділу ГПУ

27 грудня 1930 р.

До Київського ДПУ (тов. Соколову)

У відповідь на Ваше усне предложенння подаю такі дані, які мені відомі про стан історичних установ ВУАН.

З історичних установ мені найбільш відома Катедра з історії України, якою керував акад. М. С. Грушевський.

Коли Грушевський 1924 року порушив питання перед урядом УСРР про його переїзд на радянську Україну і одержав позитивну відповідь, він висунув умову, аби історичний інститут чи катедра, якою він керував за кордоном, була (її персональний склад) переведена до Києва, в цьому йому одмовлено, але дана була можливість зорганізувати катедру при ВУАН. Коли 1925 року мені з групою тт. Кравченко І.І., Антипович К.Е., Бованенко Д. (з санкції парторганів і за допомогою Укрнауки) вдалося вступити до катедри, то ми фактично попали в фашистську державу, яка була в Радянській державі — навіть наша термінологія наводила страх на грушевківців (з приводу чого було декілька інцидентів).

Розпочалася завзята боротьба, у якій аспірант, член партії, бувший правий укапіст Кияниця спочатку став по той бік барикади, пізніше зайняв нейтралітет і нарешті після моєї до нього візити в Губком КП(б), де він тоді завідував Відділом друку, і пропозиції про погодженість наших дій, як членів однієї партії, ні разу не з'явився на засідання катедри. Коли потрібно, я могтиму подати історію цієї боротьби, а зараз подам обличчя цієї «шановної установи».

Керуючий осередок катедри — М. С. Грушевський, О. С. Грушевський, великий дурень і брат великого історика, не меншого ворога пролетаріяту, Щербина В.І, дядько якийсь Грушевського, кадетсвующий ліберал, Гермайзе Й.Ю., фашист, Савченко Ф.Я., особистий секретар Грушевського, колишній голова національного союзу української еміграції в Парижі (дані не перевірені), до речі, Савченко — колишній приятель і колега по інституту бувшого голови Укрнауки Озерського. Через цього Савченка, дуже пронирливого і спритного, і намагається скріплювати розхитаний під собою ґрунт Грушевська К.М. — дочка М. С. Грушевського, достойне насіння свого коріння, у працях своїх взяла на себе почесну ролю фашизму «ревізувати погляди Енгельса»; і нарешті найбільш порядна людина, Клименко П.В., який був присланий з Харкова, колишній есдек, через принципові розходження з усією братією «вотчини» Грушевського зараз усунений од всіх платних робіт по установах Грушевського.

Далі йдуть наукові співробітники та аспіранти катедри, але перед тим, як зупинятись на характеристиці цих співробітників, я хочу в декількох словах схарактеризувати ті шляхи і засоби, якими пішло заповнення катедри. Сюди підбирався весь активно-ворожий елемент радянської України з усіх кутків СРСР і УСРР. Отже, коли я вступив до катедри, то я тут зустрів всіх тих, кого колись, за моєї активної участи як секретаря партосередку ІНО (1921 р.), голови Студкому, голови комісії по чистці студенства ІНО, було виключено з ІНО як ворожий і соціяльно чужий елемент.

До речі, треба сказати, що в ІНО 1921-1923 р. було декілька ворожих серед студентів группувань: чорносотенне, сіоністське і, найбільше кількістю і своєю активністю, це — гетьмансько-петлюрівське, з яким блокували укапісти в боротьбі проти нас. Ми всіх студентів цих виключили з ІНО; виключені історики з ІНО, яких всі вищі інстанції не поновили в правах, знайшли собі притулок у Грушевського на катедрі, а частина зараз «блаженствует» на верховинах науки у ВУАН. Найактивніші з них, які були в катедрі Грушевського, а тепер у ВУАНі, це — 1) Шамрай С., племінник Грушевського — фашист, у свій час писав пасквілі-листи, очевидно, з відома самого «дяді», на Грушевського до Яворського; Яворський навіть став апробірувати Шамрая, вихваляючи його марксизм, словом, «моряк моряка видит издалека». Шамрай є зараз керівник однієї Комісії ВУАН (Правобережної України). Дуже прикро, що дехто з робітників ВУАН починає займати до цього фашиста ті ж позиції, які займає «марксист» Яворський. 2) Глушко С.В., бездара — націоналіст, вірний слуга свого пана Грушевського. 3) Степанишина — учениця Гермайзе, в катедрі займала позиції дуже невиразні і важко сказати про неї щось певне. З Гермайзе була дуже близька. 4) Карачковський, здається, попович, тип продажний і нічого спільного з марксизмом не має, хоч в Академію пройшов. 5) Юхимський, десь з Ленінграду, Грушевський перетяг його до себе в катедру, зараз Юхимський працює в Центр[альному] арх[івному] управлінні у Харкові. 6) Бойков попав до катедри з Переяслава чи Лубен, Грушевський, очевидно, хотів мати свою людину в історичному архіві і Бойков заходив до мене і прохав, щоб взяти його на роботу до архіву, що його знає добре райпартком Лубенський тощо, але коли я запропонував представити рекомендацію од парткому і після цього можна буде зарахувати на роботу, він пообіцяв цю рекомендацію негайно подати, але з літа до цього часу до архіва не з'являється. 7) Юркевич, син професора, по ідеології грушев'янець, і можливо, в потенції фашист, як і всі грушевці. 8) Денисенко, дуже близький всій родині грушев'янців, їх приятель, що являє собою зараз, сказати важко. Думаю, що приховується лівою фразеологією, аби полегшити вплив Грушевського на ВУАН.

Разом з тим повідомляю про двох неісториків, це:

1. Кион — син попа, фашист-ботанік.
2. Лазаренко — син залізничника, фашист-природник.

Обидва вони виключені з ІНО і зараз працюють у ботанічному інституті.

Про петлюрівця Копержинського і інших істориків подам відомості трохи згодом.

З компривітом (Підпис)

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського* No 7537, т. 5, арк. 524-525. Машинопис. Копія.

Ч. 14

Витяг із свідчень П. Ф. Височанського

15 лютого 1931 р.

Полное военное поражение УНРовских кругов, укрепление Советской власти, решение 12-го партийного съезда по национальному вопросу,

которое, по нашему мнению, создавало обстановку, благоприятную для националистической к.-р. работы, были причинами, изолировавшими к.-р. деятельность... правых кругов... Нужна была более гибкая тактика, приспособленная к условиям советской действительности. Этим условиям отвечала организация, фактически представлявшая конгломерат членов укр[аинских] с[оциалистических] партий — с[оциалистов]-р[евлюционеров] и с[оциал]-д[емократов]. Персональный состав ее был таков: по Харькову — Н. Шраг, Н. Чечель, Е. Филиппович, Лизанивский, Христюк, Ярослав, Колиух, Степаненко Аркадій, Голубович, Лимарь, М. Филиппович. По Киеву — Грушевский, Савченко Ф.

...Организация имела свои разветвления на всех участках советской работы: хозяйственной, кооперативной, издательской, академической. Благодаря тому, что в организацию входили люди с видным к.-р. прошлым, она имела большое влияние. Главная ее деятельность заключалась в захвате мест и увеличении своих кадров, чтобы через них проводить свое к.-р. влияние на тех участках, где они работали. Захват мест организация проводила активно. Так, в 1926 году она активно и организованно забрала в свои руки издательство «Рух», чему предшествовали заседания организации.

В Киеве Грушевский стремился обсадить себя «своими людьми» с тем, чтобы иметь влияние на направление работы Академии наук...

Подробнейшие сведения о к.-р. организации во главе с Грушевским, Шрагом-Колиухом-Филипповичем Е. дам в последующих показаниях.

Считаю своей обязанностью дать об этой организации полные и правдивые сведения, покончив со всякой недоговоренностью.

Показания написаны собственноручно.

Высочанский.

Допросил: уполномоченный СО ГПУ УССР Пустовойтов.

ДА СБУ. *Колекція друкованих видань*
No 170, арк. 17-18, 20.

Ч. 15

Витяг із свідчень М. Р. Мельника

16 лютого 1931 р.

...Политическая группа вокруг академика М. С. Грушевского, которая организационно оформлена в партию, существует и мечтает про капиталистическую реставрацию на Украине с буржуазной и мелкобуржуазной экономикой и мелкобуржуазной демократической формой государственного управления в виде демократической республики с выборным президентом и парламентом во главе, с тем, что первым ее президентом должен стать академик Грушевский.

Под идейным и фактическим руководством Грушевского сгруппировались бывшие и нынешние эсеры Шраг, Мазуренко Василий, Лизанивский, все из Харькова. Киевские виднейшие эсеры, как Чудинов, Савченко, некоторые бывшие эсдеки, как Веселовский и т.д. Центром их встреч была квартира Савченко и исторический кабинет Грушевского в ВУАН. Фактически симпатизаторов и резерв кадров для партии, руководимой Грушевским, можно найти всюду в УССР и за пределами УССР

на территории СССР среди так называемой технической украинской интеллигенции старой формации великой части по-советски замаскированного учительства всех типов школ в городах и особенно в селах. Орган, идейно поддерживавший связи «с массами» этих руководителей партии, имеющей название Украинская селянская партия, это журнал, орган исторической секции ВУАН идейным руководителем которого является сам академик Грушевский, «Украина»...

Центром так называемой Украинской селянской партии был Киев. В состав Центрального Комитета этой партии входила верхушка недобитков петлюровско-эсеровской буржуазной укр[аинской] интеллигенции во главе с ак[адемиком] Грушевским; кроме него туда входили еще профессор Чудинов, научный работник Савченко, профессор Василий Мазуренко из Харькова и профессор Филипп Терпило из Киева.

Организационно партия охватывала почти всю территорию УССР и распространяла свое влияние за пределы УССР, в частности на Москву...

Михаил Романович Мельник.

Уполномоченный СО Зинько

ДА СБУ. *Колекція друкованих видань*
No 170, арк. 37-38, 40-41

Ч. 16

Меморандум Київського окружного відділу ГПУ «Про Грушевського»

21 лютого 1931 р.

Параллельно с установившимся блоком между Грушевским и Воблым за последнее время явно отмечается сближение Крымского с Грушевским. Первый старается, где только можно, его, Грушевского, поддерживать, защищая его по вопросам о закрытии редакции «Украины» и в инциденте с Томашевским и др.

Взаимоотношения бывших сотрудников Исторической секции Окиншевича, а главным образом Барановича, с Грушевским осложняются. Баранович в месткоме ведет открытую борьбу против Грушевского, о чем последний в интимных беседах со многими своими приверженцами это подчеркивает, указывая на то, что «они» дальше идут, чем коммунисты.

Местное постановление о закрытии журнала «Украина» Грушевский расценивает очередным походом против него, причем походом чисто местного значения. Этот вывод он делает на основании разговора с т. Гирчаком. Последний задал вопрос о желании Грушевского перенести центр своей деятельности из Киева в другое место. Когда Грушевский ответил ему, что ничего не имел бы против переехать в Ленинград, Гирчак не советовал ему этого делать, указывая на необходимость продолжения деятельности в Киеве.

В этой мысли Грушевского укрепляет и то, что постановление об «Украине» явилось для Гирчака новостью, что это постановление не было согласовано с Харьковом, что сам Шлихтер почувствовал себя неловко после разговора, по-видимому, на эту тему с Гирчаком. В связи с этим Грушевский не знает, спешить ли ему с подачей докладной записки в Нракомпрос по вопросу об «Украине» или выждать и посмотреть, как на это будет реагировать Харьков, так как там, по его мнению, есть

благоприятные симптомы. Федор Савченко советует Грушевскому действовать по горячим следам, но он колеблется. Грушевский надеется, что не все потеряно, что эта главная база его деятельности не будет отнята.

При этом Грушевский подчеркивает, что Киев по своей личной инициативе открыл такой жестокий поход против него, что даже инцидент с Томашевским (почтил память его вставанием) здесь также раздут, а в Харькове ему вовсе не придают никакого значения.

Заметное волнение при всей своей скрытости Грушевский проявил во время ареста Любинского. Своим приближенным он давал задание разнюхать, в чем дело, в связи с чем он был арестован. Своих же мыслей не высказывал. Когда же была арестована и его сотрудниця Жуковская М.А., то Грушевский в первую минуту, взволновавшись, назвал арест «подкопом» к нему лично, подчеркивал, что Жуковская к Любинскому никакого отношения, мол. не имеет, а впрочем, говорил он, могут пришить, что захотят. «Аресты, наверное, в связи с эсеровской организацией».

Характерно отметить, что на третий день после ее ареста (Жуковской) Грушевский как-то начал безразлично относиться к этому событию, перестал давать деньги на передачи, чем вызвал недоумение и даже возмущение некоторых его приближенных. В данном случае мы имеем простую игру Грушевского, т.к. всему коллективу Исторической секции известно, что Жуковская была самая близкая к Старику (Псевдо М. Грушевського в документах ГПУ-НКВД. — *Авт.*) и что называется, жили душа в душу. В то время, когда комиссией по чистке Жуковская была снята, Грушевский все же оставил ее у себя на работе, но в другой должности.

В связи с тем, что Грушевского ограничивают в правах и что против него, по выражению многих, против него об'явлен поход, некоторые из его сотрудников начинают от него отходить не из-за принципиальных с ним, Грушевским, расхождений, а просто боясь попасть под немилость.

Вслед за Гавриленко от Грушевского отошел Копержинский, ранее очень близко стоявший к Старику. Копержинский так свой отход и расценивает.

Знаменательно, что уходящие от Грушевского (Покальчук, Копержинский) быстро находят себе место в Институте им. Шевченко у Дорошкевича и формально порывая связи с Грушевским, фактически остаются его «прихильниками», поддерживая с последним контакт. Не лишне отметить, что несмотря на то, что Грушевский поддерживает самую тесную письменную связь с председателем Института им. Шевченко Студинским (Львов), он здесь с руководителем местного Института Дорошкевичем в связи нами не замечен. Не допускаем отсутствия контакта между ними. Полагаем, что контакт именно осуществляется через вышеупомянутых лиц.

Общее впечатление таково, что Грушевский сейчас в раздумии, свернуть ли ему работу, прекратить ли борьбу или ее продолжать. Какие-то вести из Харькова дают ему надежду и некоторую уверенность. Настроение его мрачное, но он далек от подавленности.

Уполномоченный СО Соколов

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського* No 7537, т. 5. арк. 551-554. Машинопис. Копія.

Ч. 17
З протоколу допиту Ф. Савченка

22 березня 1931 р.

1924 року Грушевського обрали на дійсного члена ВУАН і в березні того ж року він переїхав до Києва. Перед своїм від'їздом він пропонував мені в своїх листах почати клопотатися перед відповідними установами УСРР про дозвіл повернутися на Україну для наукової роботи.

Хоч в тих листах й не зазначалось якоїсь іншої мети, але від Коссака Івана, що жив у спільному з Грушевським приміщенні під Віднем і приїздив кілька разів до Берліну, я узнав, що головна мета їх повороту, а в зв'язку з тим і моя — це налагодження певної таємної організації для повалення на Україні радянської влади і відновлення режиму Центральної Ради.

Я погодився на пропозицію академіка Грушевського і після одержання відповідного дозволу і пашпорту Берлінського повпредства в листопаді 1924 р. приїхав до Києва...

Мушу зазначити, що, як мені здавалось, поворот Грушевського на радянську Україну підогрів у певних націоналістичних колах надії на те, що його особа зможе об'єднати навіть ріжні соціяльно-національні аспірації на Україні. До такої думки я прийшов на підставі розмов з окремими співробітниками Академії наук.

1926 рік виявив зміцнення заможних шарів села і Грушевський в розмовах зі мною неодноразово висловлював думку про потребу приступити до політичної роботи. Початком її була його згода влаштувати ювілей його 40-літньої наукової діяльности, а метою — під час його проведення намацати грунт і зважити всі можливости майбутньої політичної роботи.

На ювілей Грушевського прибули делегати не лише з великих міст України, але і з-за кордону... Все це разом утворило відповідний настрій, щоб розпочати підготовчу роботу для боротьби за Незалежну Україну, наслідком чого було ухвалено скликати установчі збори протягом наступної весни 1927 року...

Ці збори дійсно відбулися в червні 1927 року в приміщенні історичних установ ВУАН...

Протокол записано з моїх слів правдиво, я його перечитав, в чому розписуюсь. Федір Савченко.

Допросили: ст. уполномоченный СО Брук, уполномоченный СО Ямпольский.

ДА СБУ. Справа 59881 ФП, т. 47, арк. 140-142, 152.
Машинопис. Копія.

Ч. 18
Із рукописного свідчення І. Лизанівського

1 липня 1931 р.

Після процесу СВУ я і Голубович їздили до Києва і 1 та 2 травня 1930 року заходили разом з Черкаським до Грушевського на його помешкання, де відбули дві наради, присвячені виробленню заяви від нашої організації з приводу процесу СВУ. Формально заява-стаття мала походити від імені

Грушевського. Після довшого обміну думок ми визнали, що стаття з приводу процесу СВУ, яка осуджувала б діяльність членів СВУ, потрібна, бо це буде одна з тих димових заслон, що дасть нам змогу легально провадити нашу антирадянську роботу і скриє діяльність нашої контрреволюційної організації. Стаття ця мала показати членам нашої організації, що радянська влада розгромила через СВУ праву частину українських антирадянських сил, але ліва частина разом зі своїм центром на чолі з Грушевським існує далі і провадить свою роботу. Рештки захованих членів СВУ мали б орієнтуватися на нашу організацію і на Грушевського як провідника. Грушевський після обговорення подав плян своєї статті. В ній він засуджував діяльність членів СВУ і цілої організації як представників старої України з її садками, ставками і сільськими хатками, для кращого прикриття перед радянською владою напише, що наслідком нерозумної політики членів СВУ Україна була б кинута в огонь політичних авантюр, визнає навіть колективізацію, хоч зазначить, що вона проводиться дорогою ціною українських селян. Під це все підведе націоналістичну основу в дусі своїх національно-демократичних концепцій і поглядів про окремішність революційно-громадського розвитку України від Росії, як це Грушевський робив у своїх статтях і в статтях інших авторів у журналі «Україна» і «За сто літ». Статтю цю Грушевський написав і прочитав мені, Черкаському і Голубовичу на нараді в себе на помешканні 2 травня 1930 р. Ми цю статтю Грушевського ухвалили. Він мав подати її Левицькому, що був тоді представником Головнауки в Києві, в Київський партийний комітет, які знова мали переслати цю статтю в Харків, в партійні органи. Статтю свою Грушевський і подав. Стаття ця не була надрукована...

Ів. Лизанівський.

Уполномоченный: (Підпис З. Зинька-Флейшмана).

ДА СБУ. Справа 59881 ФП, т. 10, арк. 157-158, 162.
Рукопис. Оригінал.

Ч. 19
З оперативного зведення НКВД УСРР

4 липня 1934 р.

Распространение слухов о подготовке побега Грушевского

В докладной записке по делу связи ссылки с укр[аинским] к[онтр]р[еволюционным] подпольем мы сообщали о том, что приезжавшая из Харькова Васильковская распространяла слухи об усиленном надзоре со стороны ГПУ в Москве за Грушевским.

В начале июня с.г. на квартиру к «Андрееву» зашел доктор Горбенко, женатый на галичанке Кицеро. Подробно расспрашивал о Грушевском, сообщил о том, что ходят слухи об усилившейся охране со стороны ОГПУ в связи с предполагаемым побегом Грушевского в Финляндию. Большой интерес к слухам о предполагаемом побеге проявляет Гаврилова.

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
№ 7537, т. 6, арк. 123-124. Машинопис. Оригінал.

Ч. 20
З повідомлення НКВД УСРР

10 липня 1934 р.

Агент «Андреев» сообщил, что Наталья Коцюбинская несколько раз во время приезда в Харьков виделась с Павловой — женой осужденного польского шпиона. Квартира Павловой в последнее время стала местом сбора жен арестованных членов ЦК УПСР.

На квартире у Павловой на нелегальном положении живет жена осужденного члена УВО Индышевская, связанная с польским консульством.

«Андреев» направлен на активную разработку Павловой и Индышевской.

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 6, арк. 121-122. Машинопис. Оригінал.

Ч. 21
З оперативного зведення НКВД УССР

23 липня 1934 р.

2-е отделение
Украинская контрреволюция
Разработка «Иезуиты»
Дело ведет оперуполномоченный т. Грушевский

В связи с появившимися у нас агентурными данными о подготовлявшемся побеге за границу акад. Грушевского, о чем мы сообщали специальной докладной запиской, мы приступили к активной разработке его связей.

Переброшенному нами в Киев центральному агенту «Свідомому» через акад. Воблого и проф. Тимченко удалось посетить дом Грушевского и завязать знакомство с его ближайшими родственниками — семьями Шамрая и Александра Сергеевича Грушевского.

В беседе «Свідомого» с Шамрай и Ольгой Александровной Грушевской (женой А. С. Грушевского) агентом установлено, что М. С. Грушевский поддерживает постоянную связь с Украиной, причем центром этой связи является дом Грушевского, посещаемый акад. Воблым, проф. Тимченко и друг.

Что касается связей Грушевского в Москве, то О. А. Грушевская высказалась, что среди московских работников особенно близко к Грушевскому академик Сперанский, оказывающий Грушевскому ряд ценных услуг по связям с местными научными кругами.

Используя связи «Свідомого» в кругах местной украинской профессуры, продолжаем дальнейшее осторожное продвижение к семье Грушевского.

ДА СБУ. *Справа-формуляр на М. Грушевського*
No 7537, т. 6, арк. 119-120. Машинопис. Копія.

Ч. 22

З протоколу судового засідання військового трибуналу Київського особливого військового округу

16 квітня 1939 р.

Военный трибунал, совещаясь на месте, определил: ходатайство подсудимых Штепы и Сухова о допросе их в отсутствии других подсудимых и конвоя удовлетворить.

Показания подсудимых Штепы и Сухова в отсутствии других подсудимых и конвоя.

На вопросы председательствующего подсудимый Штепа показал:

С 1927 года я начал работать секретным работником НКВД. В аппарате НКВД я был связан в Нежине с начальником отдела НКВД Козельским и в НКВД УССР с Долинским, Пустовойтовым, Соколовым и Тимошенко. Впоследствии эти лица были разоблачены как враги народа. Данные мною на предварительном следствии показания по данному вопросу не вполне соответствуют действительности. До 1927 года я лишь только проявлял колебания по национальному вопросу, но организационно с украинскими националистами связан не был. В состав контрреволюционно-националистической организации на Украине вошел по предложению бывших сотрудников НКВД, в частности Козельского. Впоследствии свою принадлежность к этой организации от работников НКВД я не скрывал. Об этом знали не только в Нежинском горотделе НКВД, но и в НКВД УСРР. Будучи секретным работником НКВД, я дал много материалов по разоблачению украинского конрреволюционного националистического подполья, все эти агентурные данные находятся в НКВД. Я вскрыл националистическую группу, возглавляемую Сахновским, Лозовиком, Скляровым и др. Националистическую организацию, возглавлявшуюся Грушевским М.С., я также вскрыл и разоблачил. Мне НКВД поручало особо важные задания и я их выполнял. Я был командирован в город Москву для выполнения (так у документі. — *Авт.*) антисоветской националистической деятельности Грушевского М.С. и это задание выполнил. Мне приходилось работать в особо тяжелых условиях. Я давал ряд ценных материалов по разоблачению украинского националистического подполья, но часть этих материалов органами НКВД затушевывалась. Мне говорили: «Подождите, еще не настал момент».

ДА СБУ. Справа 50407, т. 2, арк. 181.
Машинопис. Оригінал.

Ч. 23

З протоколу судового засідання військового трибуналу Київського особливого військового округу

16 квітня 1939 р.

В 17 час. 00 мин. судебное заседание объявляется продолжающимся.

Подсудимая Грушевская: Ни в какой антисоветской организации я не состояла и никакой шпионской работы не проводила. Продолжительная эмиграция, с 1919 года по 1924 год, а затем мое пребывание на территории УССР в окружении антисоветски настроенных лиц, а также моя связь с

лицами, проживающими за границей, объективно могли расцениваться и как участие в антисоветской организации и как шпионаж. Шпионом же я никогда не была, говорю это чистосердечно и прошу суд поверить мне. Фактически я имею незаконченное высшее образование. При помощи своего отца я занялась научной работой по изучению древней истории. В этой отрасли я сделала еще мало, но в будущем, если суд даст мне возможность, я сделаю больше. Прошу суд подойти ко мне снисходительно и учесть мою молодость, а также и то, что на моем иждивении есть старуха-мать. Кроме того, прошу суд позаботиться о сохранности научных трудов моего отца — историка Грушевского Михаила Сергеевича, которые при моем аресте оставались у меня на квартире.

Военный трибунал, совещаясь на месте, определил: подлежащие конфискации научные труды отца подсудимой Грушевской К.М. — историка Грушевского М.С. передать в Академию наук УССР для проверки и возможного использования в научных целях.

В 17 час. 20 мин. военный трибунал остается для совещания.

В 21 час 30 мин. оглашается приговор в отношении Сухова, Грушевской и Майлиса, а в отношении Штепы — определение о направлении дела на доследование.

ДА СБУ. Справа 50407 ФП, т. 2, арк. 187.
Машинопис. Оригінал.

Ч. 24
Лист М. Грушевської до Й. Сталіна

27 липня 1939 р.

Иосифу Виссарионовичу Сталину.
Вдовы академика истории М. С. Грушевского, персональной пенсионерки Марии Сильвестровны Грушевской, Киев, Паньковская ул., д. No 9, кв. 4

Позволяю себе обратиться к Вам с просьбой о помощи и содействии.

Вы знали и ценили научные заслуги моего покойного мужа, воздали должное памяти его, признав ценность его научных трудов по истории. Высокая авторитетная оценка Ваша покойного мужа как ученого, труды которого по Вашему авторитетному признанию являются ценным вкладом в советскую науку, ценным как неисчерпаемый материал для молодых советских историков, дают мне основание обратиться к Вам в связи с обрушившимся на меня горем.

10 июня 1938 года арестовали единственную дочь мою Екатерину, больную туберкулезом, научную сотрудницу Академии наук УССР.

16 апреля сего года ее судили, не дав возможности иметь защитника, осудили на 8 лет и отправили в ссылку. Я только недавно узнала о ее приговоре.

Дочь жила со мной уединенно, нервная, больная, скромная, преданная памяти отца и заботами обо мне. Дочь по специальности работает по фольклору, имеет самостоятельные научные работы и все годы после смерти мужа посвятила себя по поручению Академии наук разработке научного наследства своего отца. Живя вместе с отцом, хорошо зная его

научные планы, дочь работала над его рукописями, заметками, перепиской, а я сама, уже старая и больная, оберегала свою дочь больную, помогая ей в ее работе над материалами мужа, члена 4-х академий (УССР, СССР и др., многих европейских и американских научных обществ). Этот труд дочери был смыслом нашей жизни. Никакой иной личной жизни, кроме этой совместной со мной, дочь не знала, никакой иной деятельностью, кроме этой по разработке научного наследства отца своего, дочь не занималась. Нельзя представить себе, чтобы дочь была замешана в какой-либо политической авантюре, либо вела бы какую бы то ни было враждебную партии политическую работу. Арест и осуждение дочери — результат недоразумения, результат того, что судебные органы недостаточно критически отнеслись к следственному материалу, что дочь сама не сумела себя защитить, опровергнуть возведенные на нее обвинения.

Отношение Партии и Правительства к нашей семье после смерти мужа (назначение пенсии персональной, снятие налогов с нашего дома и пр.) давало мне все время надежду, что в этом моем горе мне придут на помощь, но дочери моей никто не помог, она стала жертвой рокового недоразумения.

Вот почему я обращаюсь к Вам в надежде, что Вы в этот самый тяжелый момент моей жизни придете на помощь и окажете Ваше высокоавторитетное содействие в пересмотре дела дочери, невинно осужденной.

Мария Грушевская.

ДА СБУ. Справа 50407 ФП, т. 2, арк. 221, 221 (зв.).
Машинопис. Копія.

ГАЛИНА СВАРНИК
Українське Історичне Товариство
Львів, Україна

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО ЗА 1922 РІК

У Львові підготовано до друку збірник листів Михайла Грушевського до Кирила Студинського, який міститиме 310 листів за 1894-1932 рр. з особистого архіву академіка Студинського, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові. У фондах архіву це найповніший комплекс документів Грушевського; відповіді К. Студинського зберігаються у вивезеному 1946 року зі Львова особистому архіві Михайла Грушевського, який складає тепер підставу родинного фонду Грушевських № 1235 у ЦДІА в Києві.

Знайомство двох учених почалося 1894 року відразу ж по приїзді М.Грушевського до Львова, про що свідчить його лист з 24 листопада 1894 року, де йдеться про обсадження кафедри історії Східної Європи, яку йому належало зайняти у Львівському державному університеті. А тривало це листування до 1932 року, коли під час другого московського "заслання" й постійного нагляду ДПУ писати вже стало неможливо. Але й після цього Студинський отримував листи від родини Грушевських: від дочки Катерини — про смерть батька 1934 р.; від дружини Марії Сильвестрівни — про арешт Катерини 1937 р. і благаннями допомогти її вирятувати; від сестри Ганни Сергіївни — про бідування сім'ї після арешту її сина Сергія Шамрая 1932 р. та звільнення з Академії й арешту брата Олександра Сергійовича. Ці зв'язки не переривалися аж до трагічної смерті самого Кирила Студинського у червні 1941 р.

Оскільки обсяг журнальної публікації не дозволяє вмістити усіх листів, довелось обмежити вибір першим роком, за який збереглося листування, з еміґраційного періоду життя Грушевського. Воно налічує 60 листів Михайла Грушевського з Відня та Бадена, де він жив протягом 1922 року разом із сім'єю. Частина листів, зміст яких здебільшого повторюється у наступних, подається в реґестах, де вказано дату, місце написання та короткий зміст. Це саме стосується і скорочення частин текстів листів, що зазначено у підрядкових примітках. Ми відмовились від первісного задуму коментувати тексти листів, як від необов'язкового, з таких міркувань: "Грушевськіана" в "Українському історику",

ось уже понад тридцять років послідовно плекана його редактором Любомиром Винарем, має свої традиції і тяглість. Велика кількість нових публікацій та видань, що з'явилися протягом останніх років і стосуються, хоча б частково, діяльності М. Грушевського перед поверненням його в Україну, витворили нову ситуацію в грушевськознавстві, прояснили багато фактів, ввели до наукового обігу ряд імен, замовчуваних перед тим. Таким чином, докладне пояснення багатьох осіб та реалій, згадуваних у листах Грушевського, можна залишити для солідніших наукових узагальнень, публікуючи, в першу чергу маловідомий джерельний матеріал, для археографічної підготовки якого було витрачено чимало зусиль архівістів ЦДІА України у Львові.

* * *

Найбільш систематичне, майже щоденне листування стосується віденського періоду життя родини Грушевських (жовтень 1921 — лютий 1924 рр.). Дуже докладно обговорюються питання видання праць М. Грушевського Українським соціологічним інститутом у Відні, а також у інших видавництвах Львова та Києва, їх поширення і продаж на Великій Україні, в Галичині й на Волині. Багато уваги присвячено діяльності комітету "Голодним України", восени 1922 року постає питання повернення Грушевського на Україну.

Слід підкреслити, що Грушевський повністю довіряв Студинському і в політичних, і в наукових, і в фінансових, і у приватних справах: після 1922 року Судинський фактично був повноважною особою Грушевського в Галичині й управителем його вілли по вул. Понінського 6 у Львові, вів усі книгодрукарські та книготорговельні справи Грушевського, та й взагалі успадкував і продовжив його політику в діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, головою якого був 1923-1932 рр. В одному зі своїх листів Михайло Грушевський писав: "...А в кождім разі я рад, що лишаю Вас у Галичині не тільки сторожем моїх матеріяльних інтересів, але й моєї громадської чести. [...] Дуже мені се приємно, що Ви помалу реставруєте мою пам'ять в Науковому Товаристві..."[1] Це може бути ще однією підставою, чому листи заслуговують на довіру дослідників, як об'єктивне джерело.

Отже більшість питань, які хвилювали Михайла Грушевського у цей, найменше досліджений віденський період життя вченого, знайшли своє відображення у листах, що спостерігається і у співставленні з іншими документальними й друкованими джерелами. Слід зазначити, що політика в її чистому вияві займає на цих сторінках чи не останнє місце, а діяльність політичних партій та осіб оцінюється лише принагідно. Зате дуже широко обговорюються питання видання праць Грушевського, їх друкування у Львові — друкарнями Ставропігії й НТШ, у Києві — "Дніпросоюзом", їх поширення та продажу. В цей період

[1] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф.362, оп.1, спр.281, арк.4-9.

вийшли книжки Михайла Грушевського "Про старі часи", "Історія України для шкіл", "Всесвітня історія", "Культурно-національний рух", "Ілюстрована історія України", "Історія української літератури" та інші. Попри великі труднощі й перешкоди, притаманні українській видавничій справі в усі часи, з листів виникає картина надзвичайно продуктивної книговидавничої діяльності з виразним загальноукраїнським спрямуванням. Всі гроші, виручені від продажу одного видання, як правило, негайно вкладалися в підготовку наступного.

Починаючи з 1922 року, в листах з'являється тема створення й діяльності комітету помочі "Голодним України" та його філій: віденської, очолюваної М. Грушевським, львівської, очолюваної К. Студинським, празької, місій "Червоного Хреста", Нансенівського комітету, American Relief Administration, — взагалі міжнародної акції допомоги українському народові, незважаючи на відвертий спротив Москви, під час голоду 1921-1922 рр. З листів дізнаємося про становище українських учених в цей час. Так, 20 червня 1922 р. Грушевський пише: "Положеннє населення в полудн[ево]-схід[ній] Україні й інтеліґенції по більших центрах жахливе. Мій брат, проф. унів[ерситету] і завідатель відділу Академії формально нераз млів з голоду на викладах, зимою ходив в кальошах босий, бо не мав черевиків. З призначеної платні виплачується малий процент в дійсности, на котрий не можна купити 1/2 чорного хліба денно. В школах мало книг, паперу, пер, нічого!" Він пише, що "ще рік тому, коли позначивсь неврожай, я і мої товариші предложили мої послуги.[...] Москва перебила сі пляни, щоб справити всю поміч на Великоросію. Тільки в лютім с.р. Укр[аїнський] Черв[оний] Хр[ест] і радян[ські] місії почали сю аґітацію [...] для Укр[аїни]. Здається, маю відомости, що користаючи з хороби Леніна, тепер хочуть покасувати всю окремішність Укр[аїни] й иньших радян[ських] респуб[лік], можливо, що місій Укр[аїни] скоро не буде. Все, що нагадує осібність Укр[аїни], в Москві не приємне"[2]

Із числа членів Академії наук, яким М. Грушевський сам посилав посилки, серед відомих прізвищ Є. Тимченка, М. Біляшівського, М. Бойчука, Д. Щербаківського, Д. Загула, П. Тичини, зустрічаємо також відомих антаґоністів Грушевського — С. Єфремова та А. Кримського, — як свідчення того, що не зважаючи на власні симпатії й антипатії, він керувався вищими людськими й національними міркуваннями.

Допомога харчами, одягом, взуттям, транспорти збіжжя йшли не тільки до Києва, хоча Грушевський і писав, що "треба передусім відродити сей центр, коли хочемо, щоб укр[аїнська] громадськість вийшла з прострації"[3], "...урятувати від вимертя ту укр[аїнську] інтеліґенцію, яка не пристроїлась на большевицькій службі"[4], але й до Харкова, Пол-

[2] ЦДІА України у Львові, ф.362, оп.1, спр.280, арк.342.
[3] Там же, арк.123. (Лист з 3 жовтня 1922 р.).
[4] Там же, арк.96. (Лист з 31 серпня 1922 р.).

тави, Катеринослава, Кам'янця, Мелітополя, Одеси, Запоріжжя, в найбільш голодні райони, для організації помочі селянству, школам. Про розмах допомогової акції в Галичині, Західній Європі й Америці свідчать і кілька звітів (справоздань), списки осіб, яким надавалась допомога, касова книга львівського комітету "Голодним України", які зберігаються у цьому ж фонді. Високо оцінюючи діяльність Комітету, роком пізніше, 29 березня 1923 року, Грушевський писав: "Зробилисьте з поміччю "Голодним України" діло велике і вічно пам'ятне. Коли не дякують звідти так як годилось би, прошу пам'ятати, що бояться сараки листування з закордоном. Сидять під обухом. Ну, а якщо тут штовхнуть, замість поклонитись за се, не дивина буде! Я в кождім разі при кождій нагоді нагадую землякам велику послугу Галичан, то значить в першу лінію Вашу..."[5] Віддаючи багато сил цій праці, Грушевський вважав, що "не дати загинути з голоду укр[аїнській] інтеліґенції значить в даний момент більше, ніж наукова стаття"[6]

Але, незважаючи на матеріальні й моральні злидні, які панували на Великій Україні, на страшні листи, які Михайло Сергійович діставав від своїх брата й сестри і від інших кореспондентів (а всього їх було понад півтори тисячі), вже у вересні 1922 року починає обговорюватися питання повернення родини Грушевських на Україну. 22 вересня 1922 року він пише: "Я Вам писав, здається, що серйозно думав про переїзд, коли не дефінітивний, то на те, щоб розглянутися в можливостях, почати роботу на дістанс і т. д. Але вияснилось, що можливостей сього року не буде ніяких. Неврожай і голод, апатія і депресія в громадянстві і повне безглуздє і дезорієнтація в правлящих кругах. Засобів на культурну продукцію нема ні у людности, ні у уряду, все питання — як не вмерти з голоду і холоду"[7] В листопаді Грушевський пише: "Там [у Києві] очевидно сильна депресія через попередні розстріли й теперішні висилки, про котрі пишуть..." І далі: "Очевидно, таки заноситься на ліквідацію "самостійности" Радянської України"[8] Отже, бачимо повну ясність щодо обставин на Україні й відсутність ілюзій щодо перспектив. І в той же час: "Ах, дорогий товаришу, не можете собі уявити, як мині буває тяжко на душі, і як трудно в таких психічних обставинах працювати умислово, сидячи на куфрах в готельній цюпі, і за кождою книгою мандруючи з бібліотеки до бібліотеки... просто страшно стає, що буде, як не можна буде на другу осінь вернутись"[9] А далі майже в кожному листі рефреном повторюється саме це слово "вернутись", "вернутись під свій дах", як тільки з'являться хоч найменші умови для цього повернення і ґарантії від радянського уряду для життя й наукової праці на Україні. Можливості поїхати до Оксфорду чи Прінстону

[5] Там же, арк.230.
[6] Там же, арк.149. (Лист з 26 листопада 1922 р.).
[7] Там же, арк.113.
[8] Там же, арк.142. (Лист з 2 листопада 1922 р.).
[9] Там же, арк. 124. (Лист з 3 жовтня 1922 р.).

для викладацької праці навіть не беруться вченим під серйозну розвагу. Цікаво, що майже протилежно до вислову з цитованого Ф. Шевченком у статті з 1960-х років "Чому Грушевський повернувся на Радянську Україну?"[10] листа М.Грушевського до Панаса Любченка, який і дав йому ґарантії недоторканості, звучать рядки листа з 28 травня 1923 року до К. Студинського: "...з одного боку вона [Академія] фактично українізувалась трохи за сі роки, але з другого — я не хотів би, щоб мій вступ був представлений большевиками як мій крок назустріч проголошеного ними укр[аїнського] курсу, котрого в дійсности нема"[11] Останні слова підкреслені автором і є ще одним виразним свідченням у дискусії, яка багато років тривала і триває далі в діаспорному й українському грушевськознавстві. Побоювання Грушевського були виправданими і урядові чинники так і не переставали до кінця його життя боротись зі світової слави вченим за публічне визнання ним Радянської влади, і під час святкування його ювілею 1926 року, й коли через чотири роки відносно вільної праці в Академії наук почали громити його історичну школу і створену ним сітку наукових установ та арештовувати його співробітників, і навіть після смерті, влаштувавши пишний урядовий похорон вже майже зовсім забороненому тоді вченому і одночасно вилучаючи його книжки з бібліотек та прирікаючи майже на півстолітнє замовчування й фальсифікацію.

Тексти листів передаються зі збереженням усіх особливостей мови автора, з мінімальним наближенням до сучасної пунктуації.

№ 1

19 лютого 1922, Відень

Високоповажаний Пане Професоре!

Дістав я Вашу карточку з портретом неб[іжчика], Вашого тестя, і рівночасно меньше приємний лист від Криловського. Він не хоче приймати до друку "Історії літератури", ані матриц Укр[аїнського] Соціол[огічного] Інституту, взагалі "буде радий, як розпочату роботу викінчить". Не знаю, чи фактично друкарня обтяжена роботою (се правда, що тепер саме найгорячійший час), чи знеохочений, що Книгарня слабо платить, чи може які сторонні впливи. Я йому пишу рівночасно, що "Історія літ[ератури]" — книга для мене найпильнійша, тому з хвилею, як пришлю оригінал її, що — бачу — не буде скорше як днів за 10 - 14, він може припинити на аркуші "Історію" V.III (котру я для скорости виходу випущу осібно ч.I, а осібно ч. II), тому присилку VIII.2 прошу Вас на пізнійше, не на червень); складача має, бачу, такого, що моє письмо читає — вставку на с. 35 зовсім добре зложив (Кр[иловськ]ий

[10] *Шевченко Ф. П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну ? // Український історичний журнал. — Київ, 1966.- № 11.

[11] ЦДІА України у Львові, ф.362, оп.1, спр.280, арк.259.

вимовляється і тим, що не має складача, який би читав моє письмо). Просив би ласкаво у нього інтервеніювати, бо не знаю, чи би Ви порадили мині йти до иньшої друкарні? З картки Вашої догадуюсь, що Книгарня, мабуть, більш рожево представляла собі справу продажі моїх книг, коли наглила мене присилати як найбільше, ніж тепер. Клопіт, що на папір для книг, які роспочинаю, треба у Львові папір відразу платити. У Відні єсть у мене (і У[країнського] С[оціологічного] І[нституту]) більш як піввагону паперу, який купив на запас, а тепер мушу продати, бо друкарські ціни в Відні так підскочили, що не оплачується друкувати тут. Чи не мали б Ви нагоди де роспитатись, як справа з цлом (митом) на папір, якби післати з Відня до Львова? Вибачте, що клопочу Вас найріжнороднійшими дурницями!

Все таки, я думаю, Книгарня могла б більше сплатити друкарні, ніж сплатила. Мабуть, сама вона не має ясної уяви, що вона вторговала, і скупиться. Панкевичева має се до себе. Помогти міг би малий шконтр — перерахувати, що зісталось, із того б було видно, що пішло, і що Книгарня повинна заплатити Друкарні. Инакше буде капати по трохи, і post festum* при річнім обрахунку виявиться, що Книгарня винна була далеко більше. Якби можна було делікатно, не сварячись з п[а]нею Панкевичевою, се зробити, я був би вдячен дуже, бо самі знаєте, що грошей тепер не можна держати в чужій касі. Мині важно, щоб вони зараз пішли в Книгу.

За тиждень їде мій приятель до Варшави, з котрим я сподіюсь передати гроші на папір: "Історії літератури", тисяч коло 400. Розмахайте тим часом Криловського. Я писав йому, який папір хочу — по можности більш квадратуватий, приблизно, як посилаю, — якщо єсть на торгу, а як нема, то який буде. Але більше післати не можу, і тут треба, щоб книгарня була гойнійша. Я тому й не даю иньшим книгарням від себе книг безпосередно. Зрештою чекаю на Ваші вказівки.

Коли ласка, кажіть собі перед друком показати змінену титулову сторінку, котру посилаю, — аби не посилати сюди.

З рівенськими книгами клопіт. Се "Дніпросоюз" був дав перед роком монополь торгу британській компанії, яка вислала книги до Рівного і роспродала по позаторішним цінам місцевим спекулянтам, котрі й перепродають тепер. Се гарно з сторони П[анькевиче]вої, що не польстилася на сю спекуляцію. Треба ще якийсь час перетерпіти сю спекулянтську орґію, з часом воно війде в береги.

Ваш щирий М. Г.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.43-44.

* Після свята (лат.), тут: після всього.

№ 2

31 березня 1922, Відень

Wien IX, Spittelauerlände 3.

Високоповажаний Пане Професоре!

Листи тепер ходять так неправильно, що я пічну з рекапітуляції мого попереднього листу до Вас — де я висловляв радість з приводу Вашого листу, дякував за честь, котру Ви хочете зробити мині своєю присвятою. Сина Вашого я не рішивсь покликати до себе, бо живу дуже далеко, невигідно, — а в кафе його просити якось було мині прикро. Тяжко мині живеться, Пане Професоре! Мали змогу всі вороги моєї праці дати вияв своїй злобі, а "свої" — неустанно і з свого боку не відставали. Зруйновано мою сімю матеріяльно, пропало здоровлє, пропало все, що красило житє! Часто мрію про те, щоб вернутись до своїх книжок, до дерев, які садив тому 20 літ, і тихенько пожити під їх тінею хоч скільки літ. Яка Ваша гадка, Вельмишановний Товаришу, чи вважаєте се можливим і вказаним?

Та поки се було б можливим — удаюсь з сердечним прошеннєм, знаючи Вашу людяність і зичливість, — помогти мині заховати для себе і сімї той мій бідний притулок. Прошу про се дуже довірочно і рахую на Ваш такт, що знайдете можливим се зробити, не погіршуючи моїх відносин до людей — і так не особливих. Пишу заразом до Вол. Дорошенка, просячи його в сій справі з Вами порозумітись.

Виїзжаючи з дому 8 літ тому, лишили ми його на руки нашої кухарки Юлії Чек, тепер замужної Кинаш, людини вірної і розумної. Спровадився для нагляду хати Вол[одимир] Дорошенко, але між ним і тою слугою вийшли непорозуміння за обслугу і він покинув хату. Потім ся Чиківна віддалась за військового пекаря Кинаша, котрому з початку поводилось добре, але тепер він без заробітку і надумав заложити собі пекарню в нашій вілі. Два місяці тому Кинашева написала мині, що могла б далі зістатись у хаті, лише якби ми позволили поставити їй там пекарню, Я попросив д-ра Евина, судом уставленого куратора моєї хати, щоб він закликав п. Кинашеву і вияснив справу. Нині я одержав від нього проєкт договору (у д. Дорошенка копія є). З нього бачу, що се значило б перебудувати вілю на малу фабрику і зробити її як вілю немешкальною. Треба б було відгородити її від саду, розширити комин, піднести його на метер догори, одним словом зіпсувати до ґрунту, і при тім, без усякого хісна, потратити масу своїх грошей. Я ще не відписав д-ру Евину, бо думаю, що треба наперед приготовитись до можливих наслідків. Кинашева загрозить мабуть, що випровадиться. Вона може заявити ріжні претензії за всі роки, що доглядала хати. Ще рік тому п. Дорошенко і п[а]ні Панкевичева радили мині поручити відібрати річи від неї й перевезти на сховок до т[оварист]ва Шевченка, а кураторію передати иньшому адвокатови (п. Дорошенко радив Льва Ганкевича), бо д. Евин не має часу займатись сею справою. Ми не хотіли рухати сеї справи, але тепер ся "пекарня" змушує нас вийти з пасивности. Очевидно приходить час зліквідувати справу.

Чи не могли б Ви, Високоповажаний Пане Професоре, зробити мині сю велику прислугу — помогти зберігти своє гніздо? Я міг би просити ще д. Дорошенка, але п. Кинаш озлоблена на нього, і йому там не треба показуватись, ні взагалі щоб там знали про участь його. Все там на руках п[а]ні Кинаш і треба вести справу так, щоб вона з гніву не наробила біди. Я здержуюсь з відповідею д-ру Евину, а тим часом може б Ви були так ласкаві взяти справу під свій нагляд. Я думав би, що було б потрібно: впровадити в дім як льокаторів якусь певну, чесну українську родину, котра б узяла в нагляд ціле обійстє до нашого повороту. Наші річи, які ще не знесені до бібліотечного мого покою, знести чи туди, чи до иньших покоїв і опечатати, а на вікна тих опечатаних дати залізні ґрати.

Коли б п[а]ні Кинаш заявила якісь претенсії, розглянути, по можности задовольнити і зліквідувати відносини до неї.

Коли б д-р Евин дійсно не мав часу і охоти тим займатись, а треба б було куратора-адвоката, передати адвокатську поміч кому иньшому.

Се все Ви обміркуєте, вийшовши в справу — коли зможете нею зайнятись. Першою притокою могло б бути, що я прошу Вас поглянути, що там могло б бути з тою пекарнею, або, що Ви з п. надінж[енером] Пежанським, до котрого лист доручаю, оглянули б ті репарації, які Кинаш пропонує (через д. Евина) доконче зробити: направити паркани, etc. Вол. Дорошенко поінформував би Вас про иньше, а Ви б виробили суд, що треба б зробити. В очікуванню від Вас ласкавого листа утримуюсь з відповідею д[окто]рови Евинови.

З щирим привітом і перепросинами за клопіт

Ваш М. Груш[евський]

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.21-23.

№ 3

3 квітня 1922, [Відень]

Прохання до К. Студинського і В. Дорошенка оглянути віллу М. Грушевського й опечатати покої, де залишились речі.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.24.

№ 4

11 квітня 1922, Відень

Прохання до К. Студинського заопікуватися домом М. Грушевського; взяти під свій нагляд книжні справи; повідомлення про перенесення друку книг до Львова, до друкарні НТШ.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.26-28.

№ 5

22 квітня 1922, [Відень]

Заповідав я Вам докладнішого листа, Високоповажний Товаришу, про мою книжну справу. Як знаєте, я мав досить богато книг, які мала на складі Книгарня тов[ариства] Шевченка. Коли почала австрійська валюта падати, вона, не вважаючи на се, продавала книги по старим, передвоєнним цінам, і майже весь запас випродала (ще й Евин, здається, давав з дому книги туди, як був настановлений куратором). Аж в 1918 р. я переслав листа, просячи припинити продажу останків, поки я зможу визначити нову ціну. Але вже тоді мало що лишилось — тільки II і III т. "Історії України-Руси", що були дома. З розпродажі вийшла сума в коронах, котра мала вже мінімальну вартість. І так я зіставсь без книг і без можливости щось видати. Аж згодом, в кінці 1920 р. дістав я замість гонорару кілька тисяч своїх книг, виданих "Дніпросоюзом" (1) "Ілюстров[ана] Історія Укр[аїни]", 2) "Історія Укр[аїни]" для шкіл, 3) "Про старі часи", 4) "Культ[урно]-нац[іональний] рух", 5) "Всесвітня історія" ч. 1 і 2), а також роздобув трохи грошей для Укр[аїнського] Соціол[огічного] Інституту та почав випускати його видання. Рік тому післав взірці книг Книгарні Шевченка та заохочував її взятись до роспродажі. Але тоді вона не виявила до того інтересу. Книги застрягли в цензурі, і я не міг допроситись навіть відповіди. Тільки з поч[атком] сього року, коли суспільність заінтересовалась книгами, Книгарня стала просити посилати їм по троху, а коли попит став "шалений", як вона писала — стала наглити, щоб прислати більше. Але заразом стала претендувати на монопольну розпродаж, що мині не дуже подобається, тим більше не вижу — між нами кажучи — особливого порядку і акуратности в провадженню справи. А в нинішніх часах се дуже потрібно.

Я просив Вас в попереднім листі взяти на себе нагляд за сею продажею, особливо якщо я вернусь до Київа, звідки я не зможу слідити ні за продажею, ні за цінами, ні за друком. Коли б Ви мали охоту і змогу, то я тепер можу додати до сього иньшу пропозіцію. Мій приятель і колишній співробітник київський Сірий-Тищенко, котрий провадить книжну справу в далеко ширших розмірах, в десять може разів ширших ніж я, рад би мати представника в Галичині, котрий би міг завідувати продажею його книг в Галичині — і на Волині. Йому належать, напр[иклад], твори Винниченка, ріжні підручники і т. ин. Він хотів би, за моїм прикладом, зробити склад видань у Львові, висилати книги на Волинь. Тому що він веде справу в великих розмірах, він міг би ремунеровати свого представника, думаю, досить добре. Але для нього було б дуже добре, якби такий представник міг часом виїхати і до Рівного, на Волинь. Чи се не підійшло б Вам, Шановний Товаришу, як Ви тепер не маєте чогось інтратнійшого* ? Чи в Вашім будинку Ви не могли б зробити складу його видань? Чоловік він характера чесного

* Прибутковіше, поплатніше (італ.)

і доброго, я знаю його близько і думаю, що Ви з ним не мали б непорозумінь і могли б мати деякий прибуток.

Нині моя дружина відписала пані Кинаш, подаючи їй надію свого приїзду.

Прошу переказати мій щирий привіт Вашій Добродійці

Ваш щирий М. Г.

VIII. Hamerlingplatz 4/7
bei W. Salisniak

Коли ласка, побувайте в книгарні й друкарні. Рад би я знати, як які книги йдуть. Чи друкарня щось поволі робить. Не кажіть їм, але рахуючись з можливістю, що я виїду, я мушу спішитись з друком і упорядкуваннєм продажі.

Відпишіть, що думаєте в справі книжного представництва.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.29-30.

№ 6

29 квітня 1922, [Відень]

Про виплату друкарнею Ставропігії боргу та ін. фінансові справи.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.31.

№ 7

6 травня 1922, Відень*

Я дістав Вашого листа; дуже рад би ще устно почути від Вас про Ваших і Львів. Я буду в каварні Herrenhof на Herrengasse, недалеко Бургу, в середу, 17.V. від год. 1 до 2 1/4, від входу на ліво; зрештою платничі моє імя знають — Prof. Hr[uschevsk]yi. Коли Вам наручно, я буду дуже рад Вас побачити.

Ваш М. Груш[евський]

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.281, арк.254.

№ 8

9 травня 1922, [Відень]

Про розпродаж книг, виданих "Дніпросоюзом"; друкування книг друкарнею НТШ; продаж Книгарнею підручників "Старі часи", "Історія України" для шкіл, "Всесвітня історія" та про збереження книжкового запасу.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.32-36.

* Поштова картка датована за поштовим штемпелем.

№ 9

10 травня 1922, [Відень]

Про продаж на Україні виданої "Дніпросоюзом" "Ілюстрованої історії України"

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.39.

№ 10

15 травня 1922, Відень

Високоповажаний Пане Професоре!

Ми одержали листа Вашого сина з Вашою приятельською осторогою і Вашу картку з 6.V. про одержаннє грошей від Ставропігії. Щиро дякуємо.

З посилкою Ставропігії книг, про котрі вона згадувала ("Хмельниччина", "Історія"), тим часом здержуюсь, щоб не дражнити Книгарні Шевченка — вона виявила велике роздражненнє, — коли я післав Ставроп[ігії] тих кілька книг. (Ви може знаєте сю історію, що Крил[овський] не прийняв грошей, я за те докорив йому і Книгарні, вони відписали, що не будуть робити трудностей, але очевидно незадоволеннє зісталось). Хто зна, чи не від того часу Книгарня Шевч[енка] робить на мене пресію, щоб я дав їй виключне представництво, не платить друкарні, і мині не відписує...

Клопіт! Не хотів би сваритися, ні викликати невдоволення. А проте трудно лишати справу в такій неясности. Покладаючись на запевнення Кн[игарні] Шевч[енка], що на мої книги попит великий, і Книг[арня] застосується у всім до моїх вказівок щодо продажі, переслав я велику партію, вложив в саму пересилку звиш 1/2 міл. австр. кор., надіявся з розпродажі обертати гроші в друк бракуючих томів великої "Історії", щоб відновити її комплєт. Але тепер починаю думати, що се були замки на леді, коли Книгарня поведе "тихий бойкот"

Трудно мині орієнтуватись, не бувши на місці 8 літ, по таких змінах. З Ваших слів і з фактів міркую, що відносини дуже трудні. Вибачте, що звертаюсь до Вашого досвіду і такту. Давнійше звертавсь до В. Дорошенка. Після його участи в відновленню "Л[ітературно]-][аукового] Вістника", зробленім потай від мене з цілковитим нарушеннєм його ідейної фізіономії, не вважаю можливим просити якихось послуг у нього. Чи читаєте добре отаке моє письмо? Я лишаю у себе тепер копії листів, щоб не забувати, про що писав, а на машині довго.

Закінчую "Історії укр[аїнської] літ[ератури]" І том. Як думаєте, чи не краще б друкувати в иньшій друкарні? Калинович оповідав, що иньші друкарні дешевші й дають лекші умови плати, а Крил[овський] вимагає гроші наперед. Але правда, що рукопис мій тяжкий, а в друк[арні] Шевч[енка] зецери бували добрі. Та й гнів би був ще гірший може? Як думаєте? Як не варто пробувати з иньшими, то з неділі пішлю початок скрипту Крил[овсько]му. Друк у нього йде дуже поволі!

Щодо Книгарні залучую отсього листа. Коли вважаєте відповідним до обставин і маєте змогу виконати сю роботу немалу, то прошу ласка-

во се зробити. В хвилі, коли пишу, принесли лист з Книгарні з 11.V.: пересилає листа пані Кинаш і в кількох рядках додає (не пані Пан[ькевиче]ва, а її помічниця), що посилки 336 + 305 одержали, і друкарні виплатили 50 + 100 тис. марок, більш нічого.

Кинашева, очевидно, акцептувала Ваш зверхній нагляд і вже не нарікає нічого; дуже Вам дякуємо.

Ставропігії прошу сказати, аби тим часом забирала потрібні книги від Книг[арні] Шевченка; потім ся покаже. Цікав я, на яких умовах Книг[арня] Шевч[енка] дає їй книги і скільки добиває при продажі публіці до цін netto, по котрим дістає від мене. Я забув подати на попереднім виказі ціни netto, по котрим пишу їх в рахунок Книгарні. Додаю виказ тепер. Ціни моїх книг, виданих "Дніпросоюзом", занизькі проти цін теперішньої продукції, — але я мушу рахуватися з тим, що й досі не знаю, чи не веде "Дніпросоюз" і тепер конкуренційної продажі.

Витаємо щиро всі.

Ваш М. Г.

P.S. 16.V. 1922 р.

В останній хвилі наспів Ваш лист з 13.V. Сердечно дякую за учинність і ласку. В видатках для вілі можете йти до 150 і до 200 тис. навіть, я не зрозумів попереднього обчислення. Панкевичевій я писав, що[б] виплатила Вам до 100 тис., в потребі напишу ще.

Дуже дякую, що знайшли VIII.2. Том' VIII.1 я мав свій, з нього складають уже. VIII.2, треба буде дати до друкарні в червні. Коли б Ю. Рудницький не боявсь позичити його до Відня на 10 - 14 день, воно б не зле було мині поглянути перед друком. В такім разі я буду Вас просити позичити у нього після 1.VI. і післати мині сюди. Коли ж боїться, то не треба — попросимо дати просто до друкарні.

Ваш подвійний том про Львів[ський] Семінар і Шашкевича єсть тут в бібл[іотеці] У С. І., попрошу зберігти для мене у Львові так само і Левицького-Яхимовича; "Пожовклі листки" і Копітаря рад буду перечитати тут, коли будете ласкаві прислати. Не знати, коли я дійду до тих часів і зможу віддати Вам честь за Вашу працю по історії XIX в.!

З Сірим зараз говоритиму. Вашого сина хочу попросити прийти завтра до кавярні та росповісти про Вас.

Наші щирі привіти і поклони В[исоко]поважаній Пані Професоровій і Вам.

Ваш М. Г

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.40-42.

№ 11

22 травня 1922, [Відень]

Про друкування "Історії української літератури" М. Грушевського.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.45.

№ 12

26 травня 1922, Відень
Про видавничі справи.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.281, арк.22.

№ 13

29 травня 1922, Відень
Повідомлення про план заснування нової видавничої спілки; про вихід видань "Дніпросоюзу" на Україні; про інші видавничі та фінансові справи.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.46-47.

№ 14

5 червня 1922, [Відень]
Про справи книгарні НТШ, придбання паперу для "Історії української літератури", фінансові справи. Про правний стан Академічного дому НТШ.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.51-53.

№ 15

14 червня 1922, [Відень]

Високоповажаний Пане Професоре!

[...]* Дуже се важно, що Ви занялись так енерґійно справою "Голодні України". Добре б було, щоб Ваш комітет в інтересах одноцільности акції порозумівався з тутешнім (де NB, здається, більше галичан, ніж укр[аїнців], м. ин. Дм[итро] Левицький, Іван Косак, Яр[ослав] Окуневський й ин.). Ми направляємо посилки головно в адресу Наук[ового] Товариства, котре має більш укр[аїнський] характер, бо в Академії українці пасуть задні) — Київ, Вел[ика] Підвальна № 36, можна "в роспорядж[ення] проф. Корчак-Чепурковського", в Академію також в його роспорядженнє, в університет — в роспор[ядження] мого брата Олександра, в Академію Мистецтва — в роспор[ядження] Василя Кричевського, в Театр Народнього Дому (Троіцка площа) — в роспор[ядження] Ів[ана] Маряненка. Чи пошлете натурою, ваґоном? Тутешня місія обіцяла нам дати ваґон для перевозу. Прошу лише порозумітися з ними. А може б Ваша орґанізація дала і свого представника для звязку.

Витаю щиро! Вибачте, що забираю стільки часу!

Ваш М. Г[рушевський]

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.56-57.

* Пропущено частину листа з розрахунками за книжки.

№ 16

20 червня 1922, [Відень]

Високоповажані Пане Професоре!

Цінного листа Вашого з 17.VI. щойно дістав. Честь Вам за Вашу працю для голодної України. Говорив з товаришами з Комітету, на окремім листку спішу дещо подати Вам у сій справі. Довірочне обчеркнено синім* Не обчеркнене можете використати в друку.

В справах дому сердечно дякую за память і клопоти. В справах книг прийшов з Вашим листом разом лист п[а]ні Панкевичевої. Посилаю копію відповіди, котру їй посилаю. Як бачите, я відписую гречно, але мині неприємна така манєра: раптом замовчати і дати відчути своє невдоволеннє. Помилилась вона, що ж робити! (висилка книг трівала 3 місяці, останні транспорти були післані при кінці квітня, був час мене остерегти — не посилати великих мас більше — коли покуп завів!). Але, якби вона подала інформації про розмір продажі, як обіцяла, я не мав би жалю! А чи й далі не дає Ставропіґії? Може й иньшим відмовляє? Не буду звивати продажі в Книгарні Шевч[енка], але хочу перейти на продажу за готівку. Прошу зробити шконтр, з ласки своєї, по можности зараз, а заразом прошу Вас застановитись над цінами, котрі маєте у себе. Супроти нинішніх цін продукції вони занизькі. Але коли вважаєте, що щось треба знизити, з огляду на ситуацію, прошу щиро написати. Чи Криловський купив папір на ті гроші, що одержав від мене? Я просив купити паперу для "Історії", бо він все дорожіє, по його словам! і нехай би скорше кінчав ті 2 книги принаймні, особливо VIII т. дуже він поволі веде! Може по шконтрі Книгарня щось виплатить іще, щоб закінчити сі книги? Бо кожда проволока удорожує книгу!

Ваш щирий М. Г.

Пані мої на курації. Дуже їм тяжко виходить наше житє.

Що Галичина перевела таку складку для Великої України в своїх неймовірно тяжких обставинах, се незвичайно втішно і матиме своє глибоке значіннє** Постараюсь сповістити земляків як докладнійше! Се підійме настрій.

Положеннє населення в полуд[нево]-схід[ній] Україні й інтеліґенції по більших центрах жахливе. Мій брат, проф. унів[ерситету] і завідатель відділу Академії формально нераз млів з голоду на викладах, і зимою ходив в кальошах босоніж* **, бо не мав черевиків. З призначеної платні виплачується малий процент в дійсности, на котрий не можна купити 1/2 чорного хліба денно. В школах мало книг, паперу, пер, нічого!

Ще рік тому, коли позначивсь неврожай, я і мої товариші предложили мої послуги. В укр[аїнських] радян[ських] кругах було рішено,

* В тексті підкреслено редактором.

** Окремі слова поверх хімічного олівця, яким писав М.Грушевський, обведені чорним чорнилом, рукою К.Студинського, очевидно, при підготовці листа до передруку.

*** Слово, виправлене Студинським на "босий".

що я дістану головне представництво від Укр[аїнського] Черв[оного] Хр[еста] для орґанізації міжнар[одної] помочи. Так заявив Раковський Чечелю, що мандат уже післав в серпні мин[улого] р[оку] — гляди мій отвертий лист в № 10 "Борітеся" Москва перебила сі пляни, щоб справити всю поміч на Великоросію. Тільки в лютім с. р. Укр[аїнський] Черв[оний] Хр[ест] і радян[ські] місії почали сю аґітацію — коли вже схід України спорожнів і вимер від голоду — і за се Шум[ський], Коц[юбинський] і М. Лев[ицький] дістали формальну нагану, за сю аґітацію для Укр[аїни]. Здається, маю відомости, що користаючи з хороби Леніна, тепер хочуть покасувати всю окремішність Укр[аїни] й иньших радян[ських] республік, можливо, що місій Укр[аїни] скоро не буде. Все, що нагадує осібність Укр[аїни], в Москві не приємне. Але ми використовуємо тим часом поміч офіровану нам віденською місією. Я звязавсь з Київом і Харковом. Там фактично* утворено орґан для роспреділення; за підставу взято Укр[аїнське] наукове т[оварист]во, єдину укр[аїнську] наук[ову] неказьонну орґанізацію, котру торік формально змушено до прилучення до Академії (по складу своему не української), але вона фактично істнує, має філії на провінції etc. Сеї орґанізації помочи не треба афішувати, щоб не стягнути репресій, але се єдина, яка ґарантує, що засоби підуть в укр[аїнські] руки. Крім того, в наших руках кількасот приватних адрес.

Коли удалось звязатись — з початком сього року, я з останків грошей, котрі одержав торік від укр[аїнських] орґаніз[ацій] Америки, і з них запомогав головно галицьку еміґрацію, — став посилати посилки через ARA і комісаріят Нансена, які тоді, в лютім, почали розширяти свою роботу на Укра[їні] — невважаючи на небажаннє і перешкоди Москви. ARA — American Relief Administration — се орґанізація Гувера, відділ для Європи в Льондоні, має бюро в Київі, Харкові, Катеринославі. Комісаріят Нансена має головний осідок в Женеві при Інтернац[іональному] Черв[оному] Хресті, се його орґанізація. ARA приймає замовлення на 10-долярові посилки, Нансенова — на 2-долярові. Зміст їх більш-меньш однаковий (долучаю блянк Нансена). (З поданої скількости АРА потручує 25%, Нансен — 15% на годованнє дітей і мабуть на кошти адміністрації.) Робимо заходи щодо прискорення, бо посилки ARA оплачені тут в лютім, доручено в Київі тільки в половині мая, разом з післаними в квітні. Від секретаря Женев[ського] Черв[оного] Хреста я одержав листа, де він пише, що саме вернувся з Москви, куди їздив для прискорення транспорта. Перший ваґон до Київа мав доперва в сих днях прибути. Ми звязались з представником Нансена в Харкові, кап[ітаном] Квіслінґом. Тиждень тому я бачивсь з проф. Брохом в Христіанії, приятелем Нансена, який орґанізував поміч російським ученим, за порозуміннєм з ним я понаписував листи до людей, які сим займаються: проф. Фан-Вика в Лейдені, Гефодінґа в Копенґазі, Міком в Гельсінфорсі, і до самого Нансена. Будемо все робити, щоб понудити їх до помочи Україні і використати їх поміч для несення своєї помочи.

* Слово, виправлене Студинським на "практично".

Поживу було б найдешевше закупати у Вас і відправляти до Київа впрост в ті адреси, про котрі кажу. Але може се у Вас трудно? Тоді посилатимемо звідси або з Праґи. Представник Комітету піде завтра до радян[ської] місії в справі висилки цілого вагону. Коли тут буде незручно, пішлемо чоловіка до Праги, відти післати.

Коли приватні люде схочуть посилати посилки, і в сім може придатись наше посередництво, радо Комітет служитиме.

Будемо робити заходи, на всяк випадок, щоб через Нансена посилати також одежу, білє, і письменні матеріяли.

Привіти й поклони!

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.59, 342-344.

№ 17

28 червня 1922, [Відень]

Високоповажані Пане Професоре!

Через штрайк я одержав нині рівночасно: Вашого листа з 25.VI. і повідомленнє від контори Hermann Stern, I. Helferstorter Str. 5, що він має мині до виплати 9.400 тис. австр. корон ôm Auftrage des Komitèe Hungernden Ukraine, Julian Romanczuk*

Вважаючи на висловлене Вами в листі бажаннє, щоб поміч була передана якнайскорше, я підняв сі гроші і нині ж передав до каси. Секретар нині ж пішов до місії. Шкода, що завтра свята і не можна буде говорити з ARA, аж в пятницю. Завтра засіданнє комітету і буде уложений плян. Моя особиста гадка така: 1/2 — до Київа, 1/4 розділити між Харковом і Полтавою, 1/4 (приблизно!) — до члена нашого комітета на Запороже в найбільш голодний район, для орґаніз[ації] помочи селянству. Льоґічно було б навпаки, але апарат на селі не налажений зовсім, якщо встигнем наладити, то можна буде туди власне кинути. До Київа ж, де найбільше цінних, заслужених робітників, їх родин etc., можна перекинути найскорше, і там розпредільчий апарат уже готовий. Але се тільки моя особиста гадка! Не знаю, що ухвалить комітет, і що покажеться здійснимим зараз, бо будемо пильнувати скорости. Звідомленнє дістанете зараз. Вказані Вами йменя узгляднються (декотрим з них я переслав уже з своїх — американських — засобів). Отже сим разом тільки пожива! Через ARA будем пробувати насамперед. Я б просив стриматись з продажею збіжа. Треба попробувати, чи не можна його переслати. Бо утрати на продажі і розмінах валют кольосальні. Ми будемо пробувати через тутешні місію і варшавську щось зробити, а заразом порушимо перед Женев[ським] Червон[им] Хрестом (Нансенів[ським] Комісаріятом), а також і взагалі справу перешкод, які чиняться збиранню допомоги.

З подякою відсилаю кошторис. Не маю що тут міняти, думаю, що Ви переглянули і признали то все правильним. Добре було [б] покін-

* За дорученням Комітету голодуючої України - Юліан Романчук (нім.).

чити якнайскорше, бо ціни — бачу — дуже підскакують, а хоч се тільки п[ольські] марки, але пером та книгою нелегко добути й їх, як знаєте!

Посилаю сей лист експресом і Вас так само прошу відповісти, аби могли ще скористати з Ваших думок при виконанню підмоги.

Жду нетерпеливо також на вислід шконтра, бо від того знов залежать пляни моєї праці. При нагоді Крипякевичу прошу переказати, що листа дістав, за готовість позичити "Іст[орію] Укр[аїни]" дякую, але два дні тому дістав нарешті з Києва. Деякі книги до бібліотеки попрошу Вас потім передати.

Сердечно витаю, від наших привіти теж.

Ваш щириq М. Г.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.64-65.

№ 18

[30 червня 1922, Відень]*

Прохання виплатити з рахунку М. Грушевського 10 тис. польських марок для Теклі Чиківни; прохання дати опінію щодо цін на книги на наступне півріччя.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.341.

№ 19

[30 червня 1922, Відень]**

Повідомлення про засідання Комітету "Голодним України".

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.54.

№ 20

Червень 1922***, [Відень]

В пятницю має бути у мене Ваш син, передам через нього для Друкарні, що зберу. Б[удьте] ласкаві, перекажіть Криловському, що дістане, нехай гонить, кінчить VIII.1 як мога скорше; я дошлю рукопись на сім тижні, і може бути, що потім почнемо зараз VIII.2, щоб скінчити вже з сим.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.117.

* Дата поштової картки встановлена за поштовим штемпелем.
** Дата поштової картки встановлена за поштовими штемпелями. На картці рукою Студинського, олівцем, помилково написано: "10.VI.22".
*** Дата написана олівцем, рукою Студинського.

№ 21

15 липня 1922, [Відень]

Високоповажаний Пане Професоре!

[...]* Тепер щодо запомогової акції. Честь Вам за Вашу велику енерґію. Імя Ваше повинне з глубокою вдячністю згадуватись на Україні! Щодо техніки: в понеділок підуть наші до тутешньої АРА говорити про те, щоб у Львівській філії приймали вплати для нас. Було б добре, якби можна було післати цілий вагон обувя, одежі й біля — у Відні все-таки, значно дешевше. Що ми пробуємо орґанізувати на Запоріжю підмогу (їдальні тощо) для селян і перевели туди гроші, Ви знаєте. Коли будемо мати вигляди ще на гроші і на Ваше збіже — котре туди б треба справити, то будемо робити як найенерґичнійше в сім напрямі. Бо таку машину орґанізувати лищ тільки про всяку можливість не можна, задорого се. Але мене дивує аґітація за те, щоб інтеліґенції помагати через Академію. Коли зимою Колесса і К° в Празі стали орґанізувати поміч Академії, я в духу сказав собі: хоче Колеса бути академіком, нехай заробляє. Але коли тепер аґітують за се, і то в кругах доволі правих? Нехай би уряд УСРР, або комуністи того домагались би — я б зрозумів. Се ж урядова інституція, умисно затоплена російським елєментом, щоб укр[аїнці] не були в більшости; український елємент чотири рази за останні 1 1/2 роки переціжено, полишено самий потульний елємент. Иньші наукові орґанізації силоміць примушено розвязатись чи злитись з Акад[емією], щоб усе наукове житє взяти під державну, большовицьку руку. Але через те ж і хочемо нести поміч через б[увше] Наукове тов[ариство], щоб дійти до тих упосліджених, які не дістають ні академичного пайка, ні платні! І от — аґітація, де — серед правих?!! Перериваю, бо не поспіє на почту. В понеділок пішлю ще може експрес, щоб Вас застати — крім сього.

Привіти!

М. Г.

[...]**

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.66, 68.

№ 22

17 липня 1922, [Відень]

Високоповажаний Пане Професоре!

Поспів Ваш лист з 13.VII. Ще раз дякую за розмін; я й то міркував, що він був дуже щасливий! Я б ніколи не втяв такого, не маю щастя. Сердечно дякую за згоду держати другу коректу "Іст[орії] л[ітератури]" і за клопоти з книгами. Гадка Ваша про Жовків[ську] друк[арню] дуже подобається. Але наразі я зовсім вичерпаний фінансово. Про нові

* Пропущено частину листа з новими цінами на видання УСІ.

** Пропущено аркуш з цінами на видання УСІ, які повторюються в листі.

книги можна буде думати тільки росплатившися з сими, не скоро! Я цікавий, що за Книгарнею будете тепер що (що вона мусіла б вплатити Друкарні зараз же), і чи вона візьме за готівку в дальшу роспродаж?? Клопіт з тим рукописом. Сьогодня піду на почту реклямувати. Коби не згинув! Якщо будете в друкарні, прошу з Криловським рішити питаннє, в котрім я не можу здецидуватись: чи заложити шпону в текст "Іст[орії] літ[ератури]", чи ні. Без шпони мині видається трохи загустим, боюсь чи з шпоною не буде зарідкий! Чуже око в таких випадках може краще рішити — що для ока краще. Я не хотів би, щоб текст був загустий — хотів би, щоб читалось як лекше.

Долучаю мого листа до Комітету. Можете його надрукувати, коли вважаєте відповідним, і, якби треба було для друку зробити якісь зміни, уповажнюю Вас на се. Моє "захопленнє" діяльністю Комітету і Вашою особистою — не фраза. Ми всі відчуваєм се. Се велике діло! Я мав би Вам довірочно дуже богато вияснити щодо росподілу на Укр[аїні]. Ви розумієте, що сливе неможливо ставити питаннє про поміч українській людности, а не людности України. Тільки фактично, віддаючи се на місцях своїм людям і вибираючи відповідні пункти, можна осягнути, що з помочи користалась би найбільш упосліджена укр[аїнська] людність, а не Росияне і Жиди. В Київі "загальні" орґанізації (пишуть мині) стараються нічого не давати Українцям — мовляв їх дуже мало, супроти Росиян, Жидів і Поляків etc. — і вони пропорціонально і так занадто богато дістають з-за кордону!! Вирвати б їм з рота й те. Посилати на іменні адреси се й довго, і витратно (Нансен рахує 15% на *, а 1/2 доляра на посилку за доставу), і дуже дорого, і адреси, котрі ми маємо, — тільки мала частина потрібуючих — часто не точні, бо люде порозїздились, і потім виходять непорозуміння, що на одного приходить з ріжних місць по кілька, а иньшим нічого. Пишуть, напр[иклад], що Єфремову прийшли 3 посилки наразі: від мене, з Праги, іще звідкись. Прага хоче робити на власну руку, римський комітет — те ж саме. Нашим бажаннє[м] єсть утворити комітети громадські на місцях, які б пильнували розділу, беручи одиницю 4 дол. на родину, а потім — на голову. Але се треба робити без розголосу, поволі, щоб не викликати нагінок на тих людей. Ми раді зробити все можливе — але треба знати, чи є для чого. Я довірочно питаю Вас, чи Комітет львів[ський] хоче вживати посеред[ни]цтва віденського. Коли так, то було б добре, щоб він відізвався до америк[анських] орґанізацій, взагалі закраєвих, заохочуючи їх передавати засоби на Укр[аїну] через Віденський ком[ітет]. Тоді ми орґанізуємо і бухгалтерію, і канцелярію, і своїх членів на Укр[аїні] змобілізуємо, щоб поїхали на місця — дамо їм подорожні кошти і дієти. Бо ми з початку, як Ви бачили, нікого не заохочували посилати гроші до нас. Знаєте, які люде підозріливі, а особливо на еміґрації. Ми аґітували тільки, щоб гроші Нансену і ARA посилались для України. Але, розуміється, се дуже мала ґарантія, чи і скільки з

* Одне слово не прочитане.

того попаде дійсно Українцям. Мині особисто се нічого не приносить крім маси праці і неприємностей; як звичайно, працює зо мною 1 2, решта — "контролює", і робить опінією, що всі[м] рядить Г[рушевськ]ий. Але для голодних, умираючих, я не спиняюсь перед сими неприємностями, коли дійсно можна щось зробити. Але робити на ширшу скалю можна тільки, коли будуть орґанізаційні кошти для віденського центра — і там на місцях. В Академії рядить фамілія, між нами кажучи. Ми хочемо орґанізувати широку роспредільчу машину, з участю її ж.

Вибачте за таке лихе письмо, я дуже стомлений і схвильований. Не удається виїхати кудись на спочинок.

Привіти Вам від наших.

Ваш щиро вдячний
М. Г.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.69-71.

№ 23

23 липня* 1922, [Відень]

Високоповажаний Пане Професоре!

Я дістав Вашого листа з 17.VII. і міркую з нього, що мої 2 експреси з 15 і 17 уже не застали Вас у Льв[ові]. Та думаю, що поки сей лист до Вас дійде, Ви вже їх прочитали, отже не повторюю, а продовжую. Перед усім в справі запомоговій. Всі члени академії забезпечені посилками ще найкраще, я сам посилав і Єфр[емову], і Крим[ському], і Тимч[енку], Біляшев[ському], Бойчуку, Д. Щербак[івському] і другим. Поети, Вами вичислені — Загул, Тичина належать до "найбільше благопріятствуемих", і в сім взагалі слаба сторона посилання на звісні ймення, бо їм посилають з ріжних місць, а сіра маса укр. інтеліґенції, яка не займає посад, не дістає пайка, не має виглядів на поміч Нансена etc. і комітета учених — бо ті теж посилають професорам і взагалі ученим на становищах, — ті зістаються без помочи. Тому я ото бюсь, щоб сформувати якийсь ширший комітет, бо Акад[емія] Наук не має доброї опінії, а на посилки до Наук[ового] тов[ариства] Кримський накладає руку, користаючи з того, що він був головою ліквідац[ійної] комісії Наук[ового] тов[ариства].

Шраг, котрий вернув тому 2 тижні до Варш[ави], обїхавши Харк[ів], Полт[аву], Черн[ігів], Київ, пише дуже непохвальну опінію про його роботу. Він каже, що йому казав Меженко, що Крим[ський] веде себе так, наче мостить собі місце в Петерб[урзьку] Акад[емію], себто запобігає росиян, котрих в київ[ській] академії більшість; що росияне взагалі держать себе "по-свинськи" — впросились у укр[аїнців] до університету, мовляв, тільки задля пайка, з тим, що не будуть там

* У листі, помилково, 23 червня 1922 р.

читать, ні на які впливи претендувать і т. д., а тепер уже починають господарити там по-свойому. Що укр[аїнський] характер має тільки Книжна Палата і Публ[ічна] бібліотека, etc. Я роблю заходи, щоб Наук[ове] тов[ариство] (котре в 1919 - 20 р. виросло було на велику орґанізацію з сотнями членів, з філіями по всіх значнійших містах) відродилося наново як самост[ійна] орґанізація, тоді воно б було дуже добрим органом помочи — бо поміч буде потрібна і зимою, і на другий рік. Поки ж що Вам раджу, оскільки хочете безпосередно з Львова післати через АРА або Нансена, посилати більші колєктивні посилки в адреси, котрі ми вказували, й иньші (як схочете, то я пришлю з 10 - 20 для колєктив[них] посилок). Бо сорок точних адрес для Нансена ми не можемо вказати — ті адреси, які були у нас зібрані, ми переслали Київ[ській] колеґії для роздачі запасів на прислані Вами гроші. Косак junior*, що був у Вас, переказував в листі розмову з Вами, що Вас чіпають за те, що посилаєте гроші через віден[ський] комітет, зглядно через мене. Дехто тут тої гадки, що Вас чіпають за те, що Ваша робота коло збору дала результати блискучі і що якби Ви самі власноручно відвезли гроші до Києва, люде, котрим сей успіх солею в очах, так само ганили б Вас. Але Вам там виднійше, і коли справді се дає привід до шкідливої аґітації, то дійсно може краще Вам посилати безпосередно. Тільки транспорт з обувєм, одежею, білєм, думаю, краще післати відси, бо тут дешевше, і звідси можна буде когось післати.

Виникла гадка післати до Америки — збирати гроші — старшого Коссака, Івана, котрий би виступав і від УСС, збирав би на них (яко інвалід) і на "Голод[ним] Укр[аїни]". Йому б треба на се до 200 $. Як Ви на се задивляєтесь? Чи не взяв б Ваш комітет участи в покритю коштів сеї суми 200 $? Бо коли посилати, то треба зараз, щоб він там став з початком осіннього сезону.

Тепер щодо иньшого. Пані Кинаш прислала листа, нарікає, що дах стоїть далі не направлений, вона мусить по кождім дощі виносити відрами воду, як не буде скоро направлено, хоче латати папою. Друге — просить заплатити решту асекурації, котру покрила з своїх грошей.

Коли згодитеся з моєю гадкою, то пішлю Книгарні з кінцем місяця червня передати Вам всі нерозпродані книги, як з запасу, так і з тих, що були призначені в продаж, а за продані виплатити все Друкарні. Але наперед хочу знати Вашу щиру опінію.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.48, 62-63.

№ 24

24 липня [1922, Відень]**
Про нові ціни на видання УСІ.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.73-74.

* Молодший (лат.).
** Рік і місце написання встановлені за змістом листа.

№ 25

27 липня 1922, [Відень]

Високоповажаний Пане Професоре!

Нині дістав В[ашого] листа з 24.VII. Було засіданнє "Гол[одним] Укр[аїни]" і подав до відома, що до нього належало. Сердечно дякуємо за написане.

Я був в конторі "Кальмар і К°", що обслуговує АРА, її шеф потвердив мині, що коли в якімсь більшім банку, — напр., філії Wiener Bank, зложите доляри на імя АРА, в наше роспорядженнє, то тут можна буде їх дістати в долярах, коли се Вам пасує, може зробите пробу. Або через оказію.

Радян[ська] місія починає чіпатись. З другого боку праві орґанізації задля переведення посту орґанізувавши комітет, пробують зробити конкуренційну інституцію і перетягнути львівські фонди до себе; так толкують новинку "Укр[аїнського] Прапора", повторену зараз же "Гром[адським] Вістником" Чи Томашівський теж у Львові уже?

Гринько, ком[ісар] народ[ної] осв[іти], яко голова комітету помочи ученим, удавсь через місію з запитаннєм, чи не можемо зараз же прийняти на 1 - 2 місяці на своє удерж[ання] для спочинку 12 чоловіка: 1) Сумцов, 2) Івановський, 3) Тимофіїв, 4) Тутковський, 5) Ґраве, 6) Кримський, 7) Еварницький, 8) Машкін, 9) Коряк, 10) Улезько поет (?) і двох з Одеси. Ми — щоб не перебирати, — взяли б перших 6 і до них додали б 4-х з Наук[ового] т[оварист]ва. Але питаннє — чи не краще (дешевше, близше і вигіднійше) було б їх умістити в Галичині? Чи режім не підходить? Як в Галичині не зручно, чи Ваш комітет не мав би охоти причинитись до коштів їх уміщення тут? Тоді можна було б урядити Erholungsheim* на кілька перемін таких людей — за 1 партією приїхала б друга, і т. д.

Сердечно дякуємо за Ваші клопоти коло нашої хати. Забогато вже віддаєте часу тій нашій скромній справі, маючи стільки важнійшого на собі. Що необхідно до консервовання, просимо все зробити. Витрачати ж гроші для вигоди теперішніх мешканців не маю змоги, бо доволі тісно коло мене. Сходи з тилу просимо дати деревляні, бо з цементом не мали сьмо щастя, а добре дерево вистоїть до кращих часів. Поправляючи браму, можна б прибити одну половину, щоб не відчинялась, аби не їздили возом. Двері розуміється треба зробити.

Йовові вісти йдуть до мене від брата і сестри з Київа, котрим большовики, зриваючи мінами згорілий наш дім (нібито з мотивів публичної безпечности!) поробили необчислимі шкоди, котрі якось би треба на зиму полатати, а нема звідки, бо й так ледво-ледво що пережили сю зиму; у сестри від недоїдання повипадали зуби, не мала в чім вийти на улицю, бо не мала черевиків. Так добирали їм за мене, за мою відданість громаді, — а наші землячки тільки посміхались в бороду: нехай їм Мих[айло] Серг[ійович] помагає. Тяжко жити, дорогий Товаришу!

* Будинок відпочинку (нім.).

Післав вчора на імя С. Тисовського 4 прим[ірники] Лоз[инськ]ого на пробу, прошу написати зараз як будуть одержані, то вишлю зараз всю партію. 21.VIII. порто підноситься учетверо, отже все що потрібно, на наступаючу осінь.

Цін нових я Книгарні не подавав. Уповажняю Вас подати їм з тими змінами, які б уважали потрібними (напр., щодо Лозинського). "Хмельниччина" — папір з золотим витиском — 1.800, півполотно з чорним витиском — 1.720. Нехай по тим новим цінам продає — взявши за готівку скільки схоче.

Привіти від наших.

Сердечно кланяюсь
М. Г.

Велику "Історію", мабуть, краще зовсім не продавати, крім VIII тому.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.72, 81.

№ 26

31 липня 1922, [Відень]

Високоповажаний Пане Професоре!

Дістав Вашого листа і картку з 28.VII. Сердечно дякую ще раз за Вашу щирість і учинність для мене. Дуже жалую, що не скореспондувався з Вами скорше. Причиною було ще мовчаннє близших мині людей, що не подавали голосу, а Дор[ошен]ко, з котрим я почав зносини в книжних справах ще в 1919 р., окружав свою кореспонденцію такою таємничістю, що я не смів чіпати людей, щоб не стягнути на них якої прикрости. Оминулось би ріжних помилок, як пересилка книг Книгарні. Але що тепер далі? Можна б забрати "запас" з Книгарні, щоб узискати свободу в роспорядженню ним. Можна фактично добитись повного роспорядження — щоб П[анькевиче]ва видавала з запасу скільки Ви скажете на Ваші руки. Оба modus*-и полишаю до волі Вашої, можете зробити хоч так, хоч сяк. Можливо, що коли в Вашім роспорядженню будуть всі нові книги (Лоз[инський], Шраг, VIII.1, VIII.2 — зараз, а трохи згодом: "Примітивні оповідання, казки і байки Африки і Америки", що тут виходять, "Історія у[країнської] літератури" I і II, Калиновича "Бібліоґр[афія] укр[аїнської] соціол[огічної] і соціял[істичної] літератури"), то Ви тим самим здобудете фактично повну власть над запасом, себто П[анькевиче]ва без усяких перешкод і отягань буде видавати в Ваше роспорядженнє з запасу все, що Ви скажете. Тоді, віддаючи їй в роспродаж по новим цінам позісталі книги (чи я вірно розумію, що пропозиція її дотикає тільки остатку книг, присланих їй в квітні "в роспродаж", а не "запасу"?), прошу Вас уставити з нею порядок на будуче.

* Спосіб (лат.).

Лоз[инського] вона просить вислати негайно, але на моє запитаннє, чи бере на себе ризико, бо я не певен, чи книга буде перепущена, вона відповіла, що коли проходила, то, мабуть, пройде. Вона не звернула уваги, як тоді пересилалась книга. Тепер уже так не можна. Треба мати певність, що книга буде свідомо перепущена. У Вас впала фраза, що цензури вже нема, тому я спитав Вас, чи справді книги з-за кордону допускаються вже без цензури? Бо мині перший транспорт книг, післаний на поч. 1921 р. на жаданнє Кни[гар]ні, весь пропав в цензурі, і Книг[арня] не хотіла заплатити.

21.VIII. приходить нова підвишка порто в 300 %, тому треба до того часу переслати "Іст[орію]" VIII.2 і Лоз[инського]. "Іст[орії]" хочу післати коло 800, Л[озинського] коло 600, на вказану Вами адресу. Ті книги, які виходитимуть у Льв[ові], друкарня видаватиме тільки по В[ашим] ордерам.

Через те затраченнє посилки з 29.VII., де був рукопись "Іст[орії] Л[ітератури]", і коректи Шрага, і VIII.1, друкарня припинила роботу майже на місяць! Тільки сьогодня прийшли нові коректи (13 арк. Шраг і 11 - VIII.1). Затрачену рукопись сів писати наново, а тим часом сказав складати продовженнє, з тим щоб його друкувати від. арк. 6, не чекаючи, чи знайдеться запропащене, чи напишеться наново. Дуже се прикра історія, не везе мині.

Може знайдете можливим поговорити з Крил[овським] про його ціни — бо десь незадовго він предложить рахунок за Шрага. Умова була така, що аркуші розцінюються відповідно до тої ціни, яка була тоді, коли той аркуш вискладано чи видруковано. Можна дати йому зрозуміти, що роботи він більше не дістане, коли буде такий дорогий. Книгу Калиновича можна дати до иньшої друкарні, хоч би і до Жовкви. Здається, скрипт у Криловського, я напишу Калиновичу, щоб передав Вам. А про Лоз[инського] прошу написати як найборше, бо боюсь рискувати посилкою, а коли безпечно, хотів би всі ті 600 післати перед 20.VIII.

Як бачу, богато б мали ми собі оповісти. Доля поставила нас в доволі подібні обставини. Будемо старатись вийти з них гідно. Тутешнє багно нагадує те, яке описуєте в останнім листі.

Spiritus movens* утворення конкуренц[ійного] комітету — се Андр[ій] Жук з "Союза визволення", Микола Залізняк і ин. Перфецький, Назарук і ин. — "диктатура", котра взагалі має інклінацію в той бік, вичікують — чи буде що з того, чи ні. Волод[имир] Бач[инський] тепер тут і, здається, підтримує їх в сих патріотичних замірах. Найгірше, що вони можуть зробити — се дати мандат Наз[аруко]ви і перебивати складки на голодних в Америці, аґітуючи против нашого комітету. Тому з посилкою Кос[сак]а треба б поспішити. Pro foro externo** він їде на посаду учителя. Отже, прошу у себе трактувати справу, не називаючи його імени, а так: Віден[ський] ком[ітет] питає, чи Львів[ський] не

* Рушійна сила, натхненник (лат.).

** Для зовнішнього ужитку (лат.), тут: про чуже око.

причиниться сумою 150 - 200 дол. на посилку чоловіка на аґітацію, взглядно чи не позволить ужити сю суму з тих грошей, які Львів[ський] комітет дасть Віденському. Решту коштів покриємо иньшими способами. З огляду, що акція в Галич[ині], як Ви пишете, скінчиться з кінцем жовтня, важно продовжити її в Америці, бо нужда на Укр[аїні] буде страшна ще і сього року!

В справі переправи збіжа на Укр[аїну] підуть наші виділові до АРА по рішуче слово в середу. Я думаю, що се удасться. Тоді се збіже направиться в голодні райони. Коцюбин[ський] натискає на нас, щоб ми взяли на себе якісь пункти, і я в сій справі пишу до Укр[аїнського] Черв[оного] Хр[ест]а. Сей удавсь до мене з запитаннєм, чи я не взяв би участи в місії Черв[оного] Хр[ест]а до Америки для збору грошей. В місії буде: представник Гол[овної] Управи Укр[аїнського] Ч[ервоного] Хреста, якийсь еврей "з звязками" і "ще оден чоловік". В такій місії мині їхати не рука, бо така місія не буде мати успіху в украін[ських] кругах Америки.

Питательні пункти, котрі б нам удалось завязати в голоднім районі, будуть вважатися жертвою Галичини "Голодній Україні" Вашого комітету, розуміється. Се зазначено в тих листах, які ми післали перед місяцем до Бердянська.

Сповістіть про дальшу долю заходів Сисака. Пражський університет не далеко відбіг від львівського, а се опереткованнє академичне почалось, на жаль, ще з Вел[икої] Укр[аїни]. Навчений гіркими досвідами, хотів би я в Укр[аїнському] Соціол[огічному] Інституті зробити щось тверде, солідне і з наукового, і з етичного боку. Рахую на Вас як на одного з членів будучої колеґії, котру хочу зложити з великим добром з дуже невеликого числа членів — а поруч них буде ширша громада співробітників. Рад би був випустити в його виданнях якусь Вашу працю. Чи не мали б Ви охоту повести роботу над початками соціялістичного руху в Галичині, по історії нашої першої еміґрації і.т. д.

Сердечно витаю Вас і всю Вашу родину. Дружина моя і донька шлють щирі привіти Вам!

Ваш М. Г.

Прошу відповіди на попереднє запитаннє: чи В[аш] комітет міг би прийняти до приміщення в Галичині учених і ин. робітників з Укр[аїни], котре висилатиме комітет помочи ученим за порозум[інням] з Наук[овим] тов[ариством] і нами, чи се не зручно? Тоді тут орґанізуємо Erholungsheim на 10 - 12 душ, які приїздитимуть на 6 тижнів, і будемо надіятись на те В[ашої] помочи.

Що до інсінуацій, буцім я обертаю гроші на поміч с[оціал-] р[еволюціонерам], то не кажучи про комітет, котрого гроші йдуть цілком поза мною, як се вияснив Д[митро] Лев[ицький], — навіть через ті гроші, що торік ішли з Америки на мої руки, певна частина с[оціал]-р[еволюціонерської] братії розсварилась зі мною, що я не дав з тих грошей їм субсідій, а витрачав згідно з бажаннєм жертводавців.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.75-78.

№ 27

2 серпня 1922, [Відень]

Високоповажаний Пане Професоре!

Посилаю Вам 2 справозданнє і одну копію — Союз "Гол[одним] Укр[аїни]" розсилає се по часописям, але посилаю окремо Вам — а може б уладити і офіціяльне листуваннє "Союза" з львів[ським] "Комітетом"? Сьогодня Сірий і Косак мали тут розмову з Вол. Бач[инським] (з котрим С[ірий] в давній приязни), вислухали всі ті сплетні і обєкції, які він позбирав проти віден[ського] Комітета, чи мене, як, мовляв, його ініціатора, і нібито переконали його в нестійности того всього. Він заявляв, що нічого того не знав, що се все представляє справу в зовсім иньшім світлі і т. д. Можливо, що він буде на засіданню Союза завтра — т[а]к проєктував Сірий, і Союз взагалі запропонує, щоб львів[ський] коміт[ет] дав свого мужа довіря до комітету "Союза" Між ин[ьшим] Б[ачинський] висловив як побажаннє гал[ицьких] селян, щоб гроші йшли для урядження пунктів для годовання дітей по селах. Се дуже для нас симпатично, і я якраз пишу в сій справі до Укр[аїнського] Черв[оного] Хреста (Холодного).

Контрольна комісія і касієр звернули увагу, що в актах Союзу нема супровідного листу щодо тих 3 міл[іонів] Ви лише в приватнім листі написали, що посилаються гроші, і буде лист про се від Комітету. Але такого листу не було, і нема в нім потреби — вистане, коли Ви пришлете мині листок, заадресований до "Союза "Голодним України", що посилається 3 міл. п. м. в австрийській валюті — 9.400 тис. і я того передам до актів, аби було. Бо яким чином зявилась сума 9.400 тис., у Союза нема документа крім моєї заяви. Коли ласка, прошу се зробити для порядку.

ARA буде робити все можливе, щоб відкрити границю для збіжа; приложимо всіх старань для сього. NB ARA по договору з Росією з кінцем сього місяця формально припиняє операції; але ще протягом яких 3 місяців буде продовжувати операції, ніби ліквідуючись, а Коцюб[инський] казав Сірому, що питательні пункти АРА взагалі не будуть звинені.

Коц[юбинський] взагалі щось зіпсувався в відносинах до акції Союзу, чіпляється, дражниться. Але ми будемо вести акцію, не оглядаючись на його гумори.

Витаю сердечно!

М. Г

Як будете у Львові, будьте ласкаві, переконайтеся, чи Криловський купив папір для "Іст[орії] Літератури" Я задля того гроші переводив, щоб він заздалегід[ь] купив, а тепер він мовчить, і я побоююсь, що гроші він перетримає в касі, а папір виведе в рахунок по ціні місяця вересня або 2-ої пол[овини] серпня, коли він здорожіє на 20 - 30 %. Поки не було грошей, то він звертав увагу, що папір треба наперед купити, а тепер гроші лежать, а він мовчить. І нехай би швидше складав!

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.79-80.

23 X 15 19.V.922 43

Високоповажний Пане Професоре!

Дістав я Вашу карточку з [illegible] Вашого [illegible], і рівночасно [illegible] лист від Кримського. Він не хоче [illegible] до друку Історії літератури, а ні [illegible] Укр. Соціол. Інституту, [illegible] дуже [illegible]. Не [illegible] чи фактично [illegible] роботою (не [illegible], що [illegible] час), чи [illegible], що [illegible] слабо [illegible], чи [illegible]. І тому [illegible], що [illegible] Книга для мене [illegible], тому [illegible] як [illegible] 10–14, [illegible] VIII ([illegible] для [illegible] т. I, а [illegible] т. II ([illegible] VIII. 2 [illegible] на [illegible], не на [illegible]); [illegible] на с. 75 [illegible] (Кр-ий [illegible] і [illegible] не [illegible]). [illegible] у [illegible], і не [illegible], чи Ви [illegible] мені [illegible] до [illegible]?

З [illegible] Вашої [illegible], що Кримський

Фотокопія першої сторінки листа М. Грушевського до К. Студинського з 19 травня 1922 року (ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 280, арк. 43).

№ 28

10 серпня 1922, [Відень]

Перелік адрес і прізвищ осіб у Катеринославі, Кам'янці й на Запоріжжі, кому слід послати колективні посилки від комітету допомоги "Голодним України".

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.82.

№ 29

15 серпня 1922, [Відень]

Високоповажаний Пане Професоре!

Ваші листи з 3 і 7.VIII. одержав, а трохи загаявсь з відповідею, бо мав навал праці і "Голод[ним] України" (виладив 3 більші меморіяли — до АРА, до харківських Укр[аїнського] Черв[оного] Хр[еста], Ком[ітету] помочи ученим, і Центр[альної] Комісії помочи голодуючим, і до Інтернац[іонального] Черв[оного] Хреста — останнє, просячи їх заходів в справі перепуску збіжа через границю), а крім того спішив дописати пропавше місце в р[у]к[о]п[исі] "Іст[орії] Л[ітератури]" — 3 аркуші, не маючи навіть конспекту, ні дальшого рукопису, се була дуже неприємна і мучача робота, вчора нарешті відіслав до друк[арні] і просив якомога скорше вискладати, щоб потім іти далі за порядком.

З богатьох Вами порушених і дуже для мене інтересних питань поки що лише про дещо.

Витаю Ваш плян написати про процес 1877 і звязані з тим події, я властне сього бажав і сподівався по Вас. При тім просив би: поглянути до паперів Ост[апа] Терлецького і Павлика. Не знаю, чи вони в Наук[овому] тов[аристві], чи у рідні. Ви знаєте, що Франко дещо використав в статі про Остапа, Павликові не використані. Потім — що з паперами Вовка, котрі він депонував, бувши у Львові (1904 ?) в Наук[овому] тов[аристві]? Я писав про них кілька разів до Дорошенка — даремно. Я сподіюсь, що Ви напишете довшу статю: про відносини галицького громадянства ріжних течій до Д[рагомано]ва й иньших укр[аїнських] еміґрантів-соціялістів в роках 1871-7, про його однодумців серед галичан і процес — те, що я тільки побіжно зачепив, Ви розвинете ширше. Важнійші матеріяли in extenso* Книга не повинна ніяк бути більше 12 арк., а по можности навіть і 10 аркушів.

При сій оказії поможете, сподіваюсь, і мині довести дещо, що стоїть в звязку з книгою про Др[агомано]ва, про се напишу потім. У[країнський] Соц[іологічний] Інст[итут] хоч не богато, але платить гонорару, буде на 2 місяці Вашому сину в Відні (гонорар в долярах — 2 доляри за аркуш матеріялів, 3 1/2 — розвідки), — се довірочно — котрі я можу й виплатити йому, як приїде. Розуміється, треба, щоб він продовжував свою науку.

* Повністю, дослівно (лат.).

Про Косака, [як] будете бачити Барв[інського] і Ром[анчука], попросите їх, щоб не забували про сей проєкт, "бо се було довірочне зондуваннє", котре і тутешньому Комітетови не було піддане під діскусію. Я йому коротко сказав, що плян не знайшов спочутя у Льв[ові], бо там уважають за краще, евентуально, звязати се з місією Наз[арука], що по нашому неприємлеме, і на сім наразі справа припинилась. Я ще попитаю Американців. Вашого ж комітету з тим не буду зачіпати. Я розумію добре всі трудности, які з того витікають.

Про академіків ми написали, що берем наразі 6, з тим, щоб вони вибрали місце собі — під Віднем чи в Галичині, а потім буде продовженнє. Сьогодня посилаю на адресу Книгарні 5 прим[ірників] Лоз[инського] і буду ждати звістки про одержаннє. Ціну визначаю 1.500. Жду від Вас відомости, чи одержана посилка на адресу д. Тисовського. Сі оферти з Рівного я предвижував. Я писав Вам, що се наробив "Дніпросоюз", котрому я не міг перешкодити.

Наразі щиро витаю, привіти Вам і Вашим від моєї дружини і доньки.

Ваш щирий М. Г

При нагоді прошу передати долучений лист проф. Вас[илю] Білецькому, десь у мене загубилась його адреса — він писав до мене.

ЦДІА України у Львові, Ф.362, оп.1, спр.280, арк.83-84.

НОВЕ ПРО РОДИНУ ГРУШЕВСЬКИХ

ВСТУП

Зовсім недавно, переглядаючи документи колишнього партійного архіву в Києві, фонди якого нині стали доступними для широкого кола дослідників, я випадково віднайшов свідчення, що стосуються сім'ї Михайла Сергійовича Грушевського та його самого. Йдеться про два документи, що підшиті в справах ЦК КП(б)У повоєнного часу.

Перший з них — доповідна записка секретаря Київського міського комітету КП(б)У Підтиченка (очевидно, для Микити Хрущова, бо саме в справах того опису вона віднайшлася, який рахувався за першим секретарем ЦК КП(б)У — В.С.). Ймовірно, що це — наслідок якогось звернення вдови Грушевського до «власть імущих» тодішньої України, зокрема, спроба щось дізнатися про долю репресованої дочки Катерини.

Особливу цікавість викликає другий документ, який подається в копії — свідчення вдови Грушевського про свого чоловіка та дочку. Ці спогади, як видно, писалися в перші місяці німецької окупації Києва, можливо, на прохання нових властей з Київської міської управи або безпосередньо представників ОУН, що на той час розпочинала свою діяльність у Києві. Документи зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (фонд 1, опис 23. — Справа 712, аркуші 7-9).

Вважаю, що ці архівні знахідки дадуть можливість доповнити суттєвими деталями життєпис Михайла Грушевського та його родини.

Підготовив *Володимир Сергійчук*

Ч. 1

ДОПОВІДНА

Вдова академіка *Грушевського* до війни одержувала пенсію 500 карбованців на місяць і академічний пайок. Має свій будинок з 4 кімнат.

Під час окупації Києва пенсії і пайок *Грушевська* не одержувала. Не одержує і нині. За час окупації м. Києва *Грушевську* відвідали німецькі й румунські вчені, піднесли їй у подарунок твори *Грушевського* (німецькою й румунською мовами), які в неї зберігаються.

У нинішній час *Грушевська* просить допомогти їй:

1) Розшукати дочку Грушевську Катерину Михайлівну — 1900 року народження, колишнього наукового працівника Академії Наук УРСР,

репресована органами НКВС у 1938 році, і викликати її до Києва.

2) Зберегти за нею будинок і допомогти його відремонтувати (протікає дах), оскільки було кілька спроб відібрати дві кімнати.

3) Повернути пенсію та академічний пайок, оскільки в неї немає засобів до існування.

Велику бібліотеку *Грушевського* зберігає.

Секретар міськкому

КП(б)У підпис (Підтиченко)

14.II.-1944 р.

М. Київ

(переклад з російського)

Ч. 2

Копия

Про свого чоловіка проф. М. Грушевського я можу так сказати:

Грушевський працював в Галичині 20 літ, куди приїхав як професор університету в 1894 році на новоосновану катедру історії України. Крім того, розвинув велику творчу роботу в науковім тов. ім. Шевченка, яке стало за пару літ на небувалій досі висоті.

Як публіцист (в журналі «Літературно-науковий Вістник») мав великий вплив на національне і політичне освідомлення галицької суспільності, але як практичний політик не виступав.

Теж саме було і на «Великій Україні», коли політичні умови змінилися настільки, що він міг і тут давати свою працю, його книжки і статті мали вплив, явно показав себе блискуче в 1917 р., коли був зібраний Всеукраїнський з'їзд, що уконститував Центральну Раду і вибрав одноголосно головою М. Грушевського. На сім пості він оставався аж до свого виїзду за кордон в 1919 році. За кордоном пробув він 5 років. В кінці 1923 року його вибрано заочно членом Української Академії Наук, і він в марті 1924 року як академік вернувся до Київа.

Тут Грушевський взявся до наукової праці, яка скоро показала свій великий вплив і розуміння, звернула увагу і занепокоїла правительственні круги.

Почались переслідування. Перед вів тодішний Президент Академії, потім його наслідник Заболотний і дійшло до того, що 40-літній науковий ювилей *Грушевського* відбувся тільки завдяки настійчивості громадянства, зі сторони офіціяльної були тільки перешкоди, які доходили до неприличного хамства.

І так почалось уже відкрите переслідування, яке скінчилось висилкою із Києва у Москву, коротким арестом і, нарешті, внаслідок фізичного виснаження і моральної втоми — смертю, в 1934 р.

Повторюю: політичної роботи він не вів, у ніякі політичні авантюри не входив, ніяких «кружків» (як про нього говорив «обвинувач» в 4 роки після його смерти) не збирав. Я була завжди при свому чоловікові, знала всю його роботу, всі пляни і знаю, що ніколи і натяку не було про якісь політичні заходи.

Про дочку мою Катерину теж можу по совісті сказати, що вона була зайнята тільки своєю працею і поза тим всі її інтереси концентрувались

коло дому і родинного життя за кордоном в Парижі, у Відні й Берліні, куди її вислано Академією задля студій (я була з нею невідлучно), вона прослухала курси по своїй спеціяльности (по фольклору), відвідувала музеї, виставки. Це було 1928 р.

Коли ми 1934 р. привезли до Києва мертвого батька, вона вернулась до роботи в Академії і жила тихо, самітньо, тільки зі мною, занята по дорученню Академії, редакцією творів батька.

Зрідка приходив до нас п. Штепа (до 1934 р. ніколи не бував). Говорили про ріжні речі, але ніколи не було мови про подорож нашу за кордон.

Тих «визитів» було через ті 4 роки небагато: думаю, що до 10 не дійшло.

Пам'ятаю, що п. Штепа висловлював часто побоювання, що його арештують, що студенти університету, де він читав якийсь курс, відносяться до нього вороже.

І дійсно, весною 1938 р. його арештували. Дочка моя була арештована того ж року в липні (10-11) і передана Воєнному Трибуналові. Суд був у квітні 1939 р. Перед тим я чула (приватно), що обвинувачував її п. *Штепа* (вірити не хотілось). Чула також, що обвинуватель, ніби, взяв на суді свої слова назад.

Я, не називаючи імені *Штепи,* сказала воєнному прокуророві, але сей рішуче заперечив.

От це все, що я можу сказати про цю страшну для мене справу.

М. Грушевська

Паньковська 9/4
Києв
20.II.1941 р.

СВІТЛАНА АБРОСИМОВА
Українське Історичне Товариство
Дніпропетровськ, Україна

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО Д. ЯВОРНИЦЬКОГО

Краще уявити М. Грушевського як організатора історичної науки в Україні, визначити найбільш об'єктивно його місце в інтелектуально-культурній інфраструктурі сучасного йому суспільства, ще точніше — відчути «напруження» його життя, допоможе листування вченого, що відзначається значною інформаційною модальністю й віддзеркалює творчі стосунки вченого із сучасниками.

Приватне листування є своєрідним самовизначенням особистости, формою культурних, наукових та суспільних зв'язків, творчих стосунків, не обтяжених офіціяльщиною. Саме в листах спостерігаємо оперативне «реаґування» на сучасні події, саме в листах автори торкалися найпекучіших питань, що турбували тогочасне суспільство.

Значний масив листування М. Грушевського вже введено до наукового обігу. Проте евристична робота дає нові знахідки. Чотири листи за підписом М. Грушевського було виявлено в епістолярній спадщині відомого історика запорізького козацтва академіка Д. Яворницького (1855-1940). Переважна більшість епістолярію Д. Яворницького зберігається в збірці Дніпропетровського історичного музею, директором якого вчений був понад 30 років (1902-1933). Листування Д. Яворницького нараховує близько 6400 листів від 1545 персональних і 172 колективних кореспондентів.[1] Серед дописувачів Д. Яворницького були видатні діячі науки і культури України (О. Потебня, М. Сумцов, В. Біднов, М. Грушевський, Д. Дорошенко, А. Кримський, Н. Полонська-Василенко, М. Слабченко, А. Синявський, О. Кониський, М. Комаров, Є. Чикаленко, Я. Новицький, М. Кропивницький, М. Старицький, М. Лисенко, М. Коцюбинський, Панас Мирний, Олена Пчілка, Г. Хоткевич, Ф. Вовк, В. Самійленко, М. Вороний, В. Науменко, С. Васильківський, М. Самокиш, В. Чапленко та ін.).

Виявлені у Дніпропетровському історичному музеї листи М. Грушевського до Д. Яворницького охоплюють період 1913-1927 рр. Усі чотири листи надійшли з Києва до Катеринослава (з 1926 р. —

[1] Див.: *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції,* Дніпропетровськ, 1992.

Дніпропетровська) й торкаються наукового життя, розвитку історичної науки в Україні, творчих стосунків учених. Перший лист, надісланий у 1913 р. від імені Українського наукового товариства, містить привітання Д. Яворницькому з нагоди 30-річчя його наукової діяльности. В листі від 20 грудня 1913 р. йдеться про обрання Д. Яворницького на дійсного члена Українського наукового товариства. Третій лист від 9 серпня 1924 р. містить інформацію стосовно діяльности Комісії дослідження Запоріжжя і Степової України. Й якщо ці три листи офіційного характеру (машинопис, друк, з власноручним підписом М. Грушевського), то четвертий лист від 21 липня 1927 р. — приватний й свідчить про намір М. Грушевського відвідати Д. Яворницького, поїхати з ним на пороги. Про це йдеться невипадково. Справа в тому, що того часу розпочалося будівництво Дніпрогесу. Й пороги мали затопити. В зв'язку з цим пожвавилися екскурсії на пороги, що їх організовував Д. Яворницький. Багатьох вабила подорож з Яворницьким, його розповідь. Як відзначив ще у 1909 р. Є. Чикаленко, «проїхатись з Яворницьким дніпровими порогами — се ж пережити всю минувшину, уявити у всіх дрібницях запорізьке життя».[2] Проте цю подорож на пороги М. Грушевський не здійснив.

В листі також йдеться про збірник «Полуднева Україна», що був складовою частиною програми історико-регіональних досліджень в Україні, якою керував Грушевський. Збірник був підготований до видання Комісією Полудневої України за редакцією М. Грушевського і містив статті П. Тутківського, С. Дложевського, Б. Варнеке, М. Макаренка, І. Крип'якевича, М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко та ін.[3] До участі в цьому збірнику М. Грушевський запросив й Яворницького. Проте останній не взяв участи в збірнику, який цілком готовий до друку був штучно затриманий у видавництві, а коли почалося переслідування М. Грушевського та його школи, збірник знищили. У фондах ЦНБ НАН України зберігся оригінал (рукопис) цього збірника з передмовою М. Грушевського.[4]

Окрім безпосередньо листів М. Грушевського до Д. Яворницького, в епістолярній спадщині останнього, в листах інших кореспондентів, міститься інформація, що стосується життя й творчости М. Грушевського, а також насвітлює стосунки між М. Грушевським і Д. Яворницьким.

В листах етнографа В. Кравченка (1862-1945) та історика Д. Дорошенка (1882-1951) йдеться про переслідування М. Грушевського царатом й заслання його до Сімбірська. В листі від 3.05.1915 р. В.

[2] Лист Є. Чикаленка до Д. Яворницького від 3.02.1909 р., Дніпропетровський історичний музей (ДІМ). — ВР. — Арх-21739.

[3] Див.: П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, *М. С. Грушевський і Academia*, Київ, 1993, стор. 296-313.

[4] ЦНБ НАНУ. — ІР. — Ф. Х. — Спр. 4485.

Кравченко сповіщав про одержання листа від М. Грушевського із Сімбірська.[5] З листа Д. Дорошенка від 18.02.1915 р. дізнаємося, що Яворницький намагався допомогти у справі визволення М. Грушевського із Сімбірська (переведення в інше місто). Д. Дорошенко переказав Д. Яворницькому прохання родини М. Грушевського поклопотатися про переведення засланця з Сімбірська до якогось університетського міста. Від себе Д. Дорошенко радив Д. Яворницькому звернутися у цій справі з проханням до князя М. Урусова — знайомого Д. Яворницького, впливову особу, сенатора, члена Державної Ради.[6]

У листі історика В. Біднова (1874-1935) до Д. Яворницького від 31 грудня 1923 р. з Праги йдеться про конкурс на посаду викладача історії України в Українському педагогічному інституті в Празі. В цьому конкурсі брали участь В. Біднов та М. Грушевський, який на той час мешкав у Відні. В результаті голосування більшість (13 голосів) підтримала кандидатуру М. Грушевського; 8 голосів дістав В. Біднов. Проте, як писав В. Біднов, М. Грушевський не поспішав з Відня до Праги, бо вже мав намір вертатися на Україну. Останнє В. Біднов піддавав сумніву. Він писав Д. Яворницькому: «По газетах ходять чутки, ніби М[ихайло] Сер[гійович] іде на Україну. Гадаю, що це неправда; Грушев[ський] розумна людина і після Винниченкової спроби не захоче туди вертатися».[7] Але М. Грушевський повернувся в Україну й зразу ж поринув у наукову працю й організацію академічного життя, що підтверджують і його листи до Д. Яворницького.

В листах історика Ф. Савченка до Д. Яворницького йдеться про ювілейний збірник на честь М. Грушевського. 1926 р. було обрано Організаційний комітет для переведення 60-річного ювілею М. Грушевського з академіком П. Тутківським на чолі. Секретарем цього Комітету був секретар М. Грушевського — Ф. Савченко. Комітет заходився біля видання ювілейного збірника. 15 червня 1927 р. Ф. Савченко звернувся до Д. Яворницького з проханням надіслати статтю до цього збірника,[8] а в листі від 4.08.1927 р. комітет дякував Д. Яворницькому за статтю про кошового О. Гладкого.[9]

Д. Яворницький також надіслав М. Грушевському привітання, що його було оголошено на урочистому ювілейному засіданні 3 жовтня 1926 р.[10] Привітання мало такий зміст: «Славнішому із славних синів України, великому трудівникові на рідній ниві рідної науки, Михайлові Сергієвичу Грушевському, чолом до самої землі. Не випускай, орле сизий, пера з рук, поки будеш володати рукою, бо

[5] ДІМ. — ВР. — Арх-14436.

[6] ДІМ. — ВР. — Арх-17700.

[7] *Там само.* Арх-12852.

[8] *Там само.* Арх-17511.

[9] Див.: Д. Яворницький, «Кошовий Осип Михайлович Гладкий (Матеріяли до біографії)», *Ювілейний збірник акад. М. С. Грушевському,* Київ, 1927, стор. 295-305.

[10] Див.: Р. Я. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського,* Київ, 1993, стор. 61.

твоє перо — алмаз дорогий чистої води. Акад. Д. І. Яворницький».[11]

В листі історика М. Ткаченка (1893-1966) до Д. Яворницького від 11 листопада 1930 р. йдеться про академічне життя, про сесію АН України 1930 р. й виступ на ній академіка М. Грушевського з приводу подій у Західній Галичині.[12]

Н. Полонська-Василенко в листі від 27 січня 1935 р. повідомляла про похорон М. Грушевського, що був надзвичайно «пишний, але офіційний та холодний».[13]

Сподіваємось, що подальше дослідження епістолярної спадщини Д. Яворницького сприятиме виявленню нової інформації про творчі стосунки між двома діячами української історичної науки.

Подаємо 4 листи за підписом М. Грушевського, що виявлені у Дніпропетровському історичному музеї, зберігаючи стилістику і ортографію оригіналу (ДІМ. — ВР. — Ф. 10. — Арх-955).

Ч. 1

Лист Українського Наукового товариства

жовтень 1913 р. Київ-Катеринослав

Високоповажаний Дмитро Іванович!

Довголітня Ваша праця над дослідженнєм Запорожа, його географії і топографії, історії і традицій, його останків і народньої пам'яти про нього зв'язала Ваше ім'я нерозривно з сею славною сторінкою української історії.

Українське Наукове товариство в Київі користає з нагоди святкування тридцятиліття Вашої літературно-наукової діяльности, щоб дати вираз свому глибокому признанню і пошані за Ваші визначні труди та побажати довгих літ, здоров'я і енергії для їх продовження!

Голова М. Грушевський

Товариші голови: Ор. Левицький, Ів. Стешенко,

Члени Ради: О. Черняхівський, О. Корчак-Чепурківський, М. Василенко.

Ч. 2

Українське Наукове Товариство в Київі

20 грудня 1913 р.

N 503

Вп. Профес. Д. І. Яворницькому

Шановний Добродію!

Рада Українського Наукового Товариства у Київі має честь повідомити Вас, що на загальних зборах Товариства 18 грудня 1913 року Вас обрано дійсним членом Товариства; з огляду на се, засилаємо Вам статут, просимо присилати в бібліотеку Товариства по примірнику всіх Ваших друкованих праць, засилати реферати для засідань і членську вкладку в розмірі 5 карбов., в бюро Товариства — В. — Підвальна 36, кв. 8.

Голова Грушевський

Секретар Черняхівський

[11] *Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866-1926*, Київ, 1927, стор. 83.

[12] ДІМ. — ВР. — Арх-20437.

[13] *Там само.* Арх-18854.

Ч. 3

Всеукраїнська Академія Наук
Історична секція
9 серпня 1924 р.
Високоповажаний Дмитре Івановичу!

Історична Секція при Академії Наук приступає до організації Комісії по дослідженню Запоріжжя і Степової України і звертається до Вас, як довголітнього дослідника на сьому полю, з проханням взяти участь в її заняттях і помогти своєю порадою, знаннями і досвідом в організації досліду.

Член Секції Микола Ткаченко, котрого виряжаємо на розвід і організацію зв'язку, поінформує Вас про пляни Комісії, і навзаєм Секція просить Вас помогти йому Вашими цінними інформаціями.

Голова Секції академік М. Грушевський
Секретар О. Гермайзе

Ч. 4

21.07.1927 р. Київ-Дніпропетровськ

Високоповаж[аний] Дмитро Івановичу!

Думав, що вдасться мені з Вами поїхати на Пороги, і при тім про все поговорити, та от і не вдалось. А писати нема коли. Дуже обсіла і праця, і всякі турботи.

Так от хоч коротко. Як що маєте ще чим доповнити Вашу збірку матеріялів, то дуже прошу се зробити. Коли можете дати до того і вступну статтю, се було б прегарно; коли ні, то й так ми з осени візмемось до друку. Замишляємо збірник статтей до історії Степової України і Чорноморя, то може і ще що у Вас знайдеться?

З щирим привітом і побажанням всього добра, а перед усім здоров'я і сил довголітніх

М. Грушевський.

ЛИСТИ ГРИЦЬКА ЧУПРИНКИ ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ВСТУП

Кілька невеличких листів талановитого поета Грицька Чупринки до Михайла Грушевського як до редактора «Літературно-Наукового Вісника» зберігаються у фонді М. Грушевського в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 1235, оп. 1, спр. 825, арк. 1-12).

Грицько Чупринка відкрив довгий список українських письменників і поетів, які були знищені більшовицьким режимом. У серпні 1921 року був він розстріляний за вироком Київської губернської ЧК, і протягом багатьох років на рідній землі про нього самого і про його твори заборонено було говорити. Документів, які б проливали світло на його творчу біографію і драматичну долю, нам відомо обмаль. То ж кожний з них — велика цінність. Листи до М. Грушевського містять інформацію і про естетичну концепцію Г. Чупринки, і про матеріяльну скруту, в якій перебував поет, і про деякі риси його характеру.

Підготовка до друку Надії Миронець

Ч. 1

19 грудня 1908
М. Гоголев
на Чернігівщині
19/XII-08 г.

Високошановний Добродію Редакторе!

Стежачи за мотивами сучасної поезії, посилаю Вам навмисне поезії в нових тонах.

(Вечірні згуки і «Під Снігом»[1]

Вірші написані навмисне для «Вістника»

З високим поважанням
Грицько Чупринка

[1] В тексті дужка не закрита.

Ч. 2

Шановний Добродію Пане Професоре!

Посилаю для надрукування в Вашому поважному журналі свій новий твір «В гаю» з невеличкою умовою, якої не порахуйте инакше, як тілько за маленьке авторське самолюбіє:

«Не наш, яко особа, так і геть з Коша!..[2]

Що ж до поглядів на саму поезію, то вони можуть бути ріжнородні, наприклад, для мене вона краса і релігія, а об самій формі скажу словами Берлена перекладеними по російськи:

«Музыки, музыки прежде всего!
Рітм полюби в ней, но свой непослушный,
Странно-живой и неясно воздушный,
Все отряхнувший, что грубо, мертво!
В выборе слов будь разборчивым
строго,
Даже изысканным будь иногда,
Лучшая пѣсня в оттѣнках
всегда,
В ней сквозь туманность и
тонкости много.

Потім для мене важно ще крім того ще і внутрішнє перезвуччя слів.

Приходиться пожалкувать, що в нас нема того єднання поетів, як напр., в Росії коло щомісяшника «Аполон» і т.д.

З пошаною лишаюсь
Грицько Чупринка

P.S. Розуміється, я даю тепер тільки коротенькі річі, бо не знаю, як їх стрінуть.

[1] Дата поставлена олівцем.
[2] Так в тексті, лапки не закриті.

Ч. 5

22 грудня 1911
Київ, 1911 р. 22 дек.

Вибачайте,
Пане Професоре,
що пишу до Вас, але мушу!

Прямо без всяких обіняків, чи як його сказать міні до зарізу треба *20 карб.*

Міні так круто прийшлось, що я навпаки своїй натурі і Богові чуть що не жульничаю. А вже, як хочете, од цього мене захистити треба.

Як що Ваша ласка, то через подавницю сього передайте відповідь.

З високою пошаною
Гр. Чупринка.

Ч. 6

(Без дати)

Високоповажний Добродію!

Передаю для «Л.Н.В.» «Подзвіннє» і «Сон-Траву».

Коли надруковано не буде, то прошу міні повернути назад.

З поважаннєм
Гр. Чупринка

P.S. Як хочете, «Сон-Траву» пустіть в «Селі». Невже ж для «Села» підходе тільки спеціяльна поезія та «нравоучительна». Г.Ч.

Зверстовщик журналу повинен його поставить не під чиїм небудь оповіданням, а з нової сторінки.

З щирим поважанням
Грицько Чупринка

Кишинев
1909 р.

Ч. 3

29 жовтня 1910

Вельмишановний Добродію!

Вчора мною послано до «Л.Н.В.» три вірші.

Для того, щоб не приучать одразу читача до «химерної форми», як каже д. Сріблянський,[1] пропоную Вашій доброзичливій увазі вірш «Гріх», написаний звичайнісінькою формою.

З поважанням Грицько Чупринка
29.10.10 р.

[1] Псевдонім Микити Шаповала (1882-1932) — громадсько-політичного діяча, поета, публіциста, автора багатьох рецензій на вірші Чупринки.

Ч. 4

11 грудня 1910

Вельмиповажний Добродію!

Надсилаю Вам «Чорноморську Балладу».

Коли вона надрукована не буде, то прошу повернути мені назад, бо я не маю звички переховувать чорновиків.

З щирим поважанням
Грицько Чупринка

11 дек. 1910 р.

Ч. 4

1910[1]
Грицько Чупринка

Високоповажний Добродію,
Пане Редактор!

Нещо давно я надіслав до редакції «Літ.Наук.В.» кілька віршів.

Мене цікавить як відноситься редакція до форми таких віршів, як «до схід сонця» і прикладеного до сього листа «Золотий дощ».

В нашій українській поезії, поки що, вживається так звана «стара форма» і відступ від неї рахується завше, як щось химерне. Слово «химерне» замінюють словами «декадентське», «модерністичне», але і в сі слова якого нібудь загального розуміння не вкладають.

Треба признатись, що широкої критики в нас нема і намічати нові стежки, нові форми майже нікому. От же поезія, коли така єсть, повинна сама по собі пробивати ті стежки, не зважаючи ні на безпідставну лайку, ні на огуду, а найголовніш на похвалу, які бувають построєні на особистих відносинах, бо в нас ще, дякуючи малочисленности переконаних українців, часто стоїть так: перш «особа», а тоді вже «твори». Розуміється, це наслідок тих часів, коли українці провадили свої справи в невеличких гуртках, де були всі «свої».

СВІТЛАНА ПАНЬКОВА
Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського
Київ, Україна

«МЕТА, ЗМІСТ І ЩАСТЯ ЖИТТЯ...» — ПОСТІЙНО-ДІЮЧА ВИСТАВКА З КОЛЕКЦІЇ ІСТОРИКО-МЕМОРІЯЛЬНОГО МУЗЕЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО»

«Мета, зміст і щастя життя уявлялися мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню».
М. Грушевський. «Як я був колись белетристом», М. Грушевський. *Під зорями,* В-во «Рух», 1928.

Це кредо історика, політика, громадянина Михайла Грушевського визначило провідну ідею постійно-діючої виставки, що відкрилася 23 вересня 1996 року в приміщенні Музею історії Києва.[1] З цієї події в Україні розпочалися урочистості, присвячені 130-ій річниці від дня народження славного її сина, найвидатнішого історика, одного з фундаторів новітньої Української держави. Цілком закономірно, що тиждень ювілейних заходів відкрив саме Київ — місто, з яким найтісніше пов'язане життя і доля Михайла Грушевського, де найбільш яскраво проявилися різнобічні напрямки його наукової, громадсько-політичної, науково-організаційної діяльности.

Вшановуючи пам'ять, світле ім'я Михайла Грушевського, на відкритті виставки виступили начальник Головного управління культури м. Києва Олександер Биструшкин; професор, президент Українського історичного товариства, голова Міжнародного комітету для вшанування 130-річчя М. Грушевського Любомир Винар; заступник голови Київської держадміністрації Анатолій Тимчик; голова Фундації імені О. Ольжича Микола Плав'юк; директор Інституту історії України НАН України, академік Валерій Смолій, директор Музею історії Києва Тамара Хоменко.

Виставка репрезентує колекцію поки що єдиного в Україні

[1] Відповідно до рішення Київського міськвиконкому № 87 з 3 лютого 1992 р. Історико-меморіяльний музей Михайла Грушевського створюється на правах відділу Музею історії Києва. Закономірність такого рішення про статус музею викладена у статті Лариси Федорової «Михайло Грушевський і Музей міста Києва». *Український Історик,* 1994, ч. 1-4, стор. 110-116.

Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського, який відкриє свої двері для відвідувачів після реставрації меморіяльного будинку — родинної оселі Грушевських при вулиці Паньківській, 9. Завдяки науково-дослідній та пошуковій роботі співробітників музею встановлено, що у липні 1908 р. М. С. Грушевський разом з дружиною Марією Сильвестрівною, братом Олександром та сестрою Ганною придбали у Києві садибу при вулиці Паньківській, 9 з триповерховим будинком у дворі. Це єдина будівля київської садиби Грушевських, що збереглась до сьогодні. Зведений тут у 1908-1909 рр. великий шестиповерховий прибутковий будинок був зруйнований у січні 1918 року під час наступу на Київ більшовицьких військ Муравйова. Після цього триповерховий будинок-фліґель стає єдиним притулком родини Грушевських. Тут, на третьому поверсі, після повернення з еміґрації у 1924 році поселяються Михайло Сергійович з дружиною Марією Сильвестрівною та донькою Катериною. Звідси, у 1931 році, вони від'їздять до Москви; тут у 1933 році був заарештований племінник, молодий талановитий історик Сергій Шамрай, у 1938 році єдина донька Катерина та брат Олександер. Більшість помешкань у будинку з 1938 р. передано під житло співробітникам НКВС. Після смерти у 1948 році Марії Сильвестрівни унікальний архів Михайла Грушевського зберегала Ольга Олександрівна (дружина брата Олександра). Це їй дослідники-грушевськознавці завдячують можливості працювати сьогодні над різноманітними матеріялами, що складають фонд родини Грушевських у Центральному державному історичному архіві України в Києві. Кожна кімната, кожен куточок будинку нагадують про життя і долю великої дружньої родини.

Історико-меморіяльне значення будинку при вулиці Паньківській, 9 полягає і в тому, що в різний час тут мешкали відомі діячі української науки та культури: художники Василь Кричевський; Анатоль Петрицький, мистецтвознавець, академік ВУАН Олекса Новицький. Тут бували майже всі діячі Української Центральної Ради, учні і співробітники Михайла Грушевського з Історичної секції ВУАН та НТШ у Львові. Тому Музей Грушевського неможливо уявити як музей однієї, навіть такої непересічної особистости. По суті, мова йде про створення не просто музею, а, власне, музейного комплексу, де вперше в історії музейної справи буде представлено розвиток усієї української історичної науки, в контексті розвитку якої можливе розуміння діяльности і місця в ній самого Михайла Грушевського. Крім того, музей має стати не лише культурно-освітнім осередком, але й науковим центром грушевськознавства в Україні. Перші кроки в цьому напрямку вже зроблено. Колектив Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського прагне об'єднати навколо себе широке коло дослідників-грушевськознавців в Україні та діяспорі. Встановлено та постійно підтримуються творчі зв'язки з Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Українським Історичним Товариством (США), Науковим Товариством імені Т. Г. Шев-

ченка у Львові, Фундацією імені О. Ольжича тощо.

Однією з перспективних форм музейної роботи є експозиційна діяльність. Ювілейна виставка «Мета, зміст і щастя життя...» свідчить про реальний крок у справі створення експозиції музею, представляє його основу — унікальну колекцію та результати самостійних наукових досліджень співробітників музею і, водночас, нові відкриття на ниві грушевськознавства українських істориків.

Історико-меморіяльний музей Михайла Грушевського, по праву, пишається унікальною збіркою, що налічує близько 2000 музейних предметів: 500 з них експонується на виставці, викликаючи подив навіть досвідчених знавців та колекціонерів.

Вперше на виставці експонується документ про найдавніших представників роду Грушевських — прапрадіда Данила та прадіда Василя Грушів. Це достовірне документальне свідчення історії славного роду — результат наполегливого, складного архівного пошуку науковців музею. Вражають ориґінальні фотографії, більша частина яких «дожила» до нашого часу в єдиному екземплярі, меморіяльні меблі з робочого домашнього кабінету Грушевського, мистецькі твори з колекції старожитностей, що вціліли після пожежі прибуткового будинку. Вперше саме співробітники музею розпочали пошук матеріялів учнів Михайла Грушевського, життя яких обірвалося у сталінських таборах. І як результат — комплекс фотографій, особистих документів, листів, видань наукових праць істориків, з іменами яких Михайло Сергійович пов'язував майбутнє української історичної науки. До відкриття виставки мало хто навіть з науковців знав, як виглядали Сергій Шамрай, Віктор Юркевич, Сильвестер Глушко, Остап Павлик, Микола Ткаченко, Василь Денисенко. На виставці вони знову поруч з учителем. Предметом особливої гордости музею є збірка видань праць Михайла Грушевського та видань за його редакцією. Природно, що саме музейна збірка є найбільш повною серед інших подібних колекцій в Україні. Разом з тим, це лише початок відтворення меморіяльної бібліотеки Михайла Сергійовича і, безперечно, саме виставка може значно розширити можливості її комплектування.

Розробляючи концепцію виставки, автори спробували подати нетрадиційний погляд на найвагоміші віхи життєвого шляху вченого і політика, відійти від звичайного, академічного викладу біографії в хронологічному перебігу подій, а подати її з погляду найважливіших чинників, рушійної сили всіх його плянів, сподівань, звершень. Досліджуючи численні матеріяли про життя та діяльність Великого Українця, авторам вдалося визначити головний домінант багатогранної особистости науковця, політика, педагога, громадянина — національна свідомість. Національна свідомість, як концептуальна основа виставки, визначила і назву, і структуру експозиції. Але на перший плян виходить не ствердження, а запитання. Такий підхід збуджує зацікавленість відвідувачів до експонатів виставки, спонукає їх до самостійного вивчення досліджень про Михайла Грушевського. Отже, автори подають комплекс запитань, на які, безперечно, хоче

Загальний плян виставки «Мета, зміст і щастя життя» (З колекції Історико-Меморіяльного музею Михайла Грушевського). Київ, вересень 1996.

знайти відповідь кожний, хто цікавиться Грушевським:

I. *Чим визначався* і як проходив процес формування світогляду та самоусвідомлення Грушевського в тому далекому краї, де «живеш і ніколи рік цілий рідної мови не почуєш...»?

II. *Що вплинуло* на вибір основної справи його життя; написання загальної історії України, яку він реалізує, науково обґрунтувавши самостійність українського історичного процесу і реконструювавши на основі нової історичної схеми головні етапи розвитку українського народу і української держави?

III. *Що визначило* шлях Грушевського-політика, який поєднав своє бачення історичного процесу, історико-культурних особливостей українського народу з політичними реаліями 1917-1918 рр., що дало можливість вперше після творця козацько-гайдамацької держави Богдана Хмельницького реалізувати ідею самостійности і незалежности України в Українській Народній Республіці?

IV. *Чим пояснити,* що маючи добру уяву про політичний стан справ в Україні і ставлення урядово-партійних кіл УСРР до нього особисто, відкинувши всі пропозиції щодо переїзду до Америки та інших країн, Грушевський у 1924 році повертається на Батьківщину?

V. *Що зобов'язало* його сформулювати звернення у 1918 році до своїх сучасників: «Ви, люди боязної душі і невідважної мислі! Ви всі, хто цінить понад усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступити від раз прийнятої доґми... Зійдіть з політичної, з громадської арени — і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати і творити нове життя...» — як послання-звернення у майбутнє?

Відповідь авторів виставки на ці запитання — національна свідомість! Вона базується на ґрунтовному знанні джерельної бази, різноманітних автобіографічних матеріялів Михайла Грушевського. Вибір провідної ідеї виставки обумовлений не лише бажанням глибоко зрозуміти постать Грушевського. Цей вибір обумовлений і загальним процесом національно-духового відродження України, в якому особливе місце повинно зайняти саме виховання національної свідомости.

Ювілей Михайла Грушевського засвідчив ряд надзвичайно важливих особливостей. По-перше, грушевськознавство знаходиться на перехідному етапі від накопичення інформації до ґрунтовного її аналізу, осмислення. По-друге: значно розширено коло дослідників-грушевськознавців і проблематику їх досліджень. І, безперечно, чільне місце займають дослідження науковців музеїв. Результати їх наукових пошуків трансформуються безпосередньо в експозиції, а щоденні зустрічі з відвідувачами стимулюють до розпрацювання нових форм висвітлення постаті Грушевського — сина, батька, вченого, політика, педагога, громадянина, патріота.

Користуючись нагодою, звертаємось до всіх шанувальників Михайла Грушевського, до всіх, кому не байдужі проблеми розвитку української історичної науки, і, як однієї зі складових цього процесу, проблеми створення Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського.

Персонал музею продовжує свою наукову та пошукову роботу, спрямовану на подальше комплектування колекції. За останній рік виявлено та взято на облік чимало меморіяльних речей родини Грушевських, книг з бібліотеки Михайла Сергійовича, творів мистецтва, фотодокументів та інших документальних матеріялів, які могли б значно збагатити збірку музею.

Для придбання цих музейних предметів потрібні значні фонди. На жаль, в цей скрутний для України час бюджетні надходження закладам культури значно скорочені, що фактично виключає можливість поповнювати колекцію унікальними експонатами.

Будемо щиро вдячні всім, хто своїми благодійними внесками зможе допомогти нам у дальшій розбудові музею Грушевського. Звертаємось також з проханням збирати та передавати до музею різноманітні матеріяли про життя та діяльність Великого Українця. Це можуть бути видання праць, фотодокументи, як Михайла Грушевського, так і його оточення, листи, газетні публікації тощо.[2]

Адреса Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського:
Україна, 252024,
м. Київ-24
вул. П. Орлика, 8

4 листопада 1996 р.

[2] Просимо надсилати Ваші пропозиції членові Комітету сприяння Музеєві Грушевського, голові Українського Історичного Товариства, редакторові «Українського Історика» проф. Любомирові Винареві.

КОНФЕРЕНЦІЇ

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК
Львівський університет

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ
Українське Історичне Товариство
Львів, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ЙОГО ІСТОРИЧНА ШКОЛА У ЛЬВОВІ. КОНФЕРЕНЦІЙНІ ЗДОБУТКИ

1894 р. на новостворену кафедру всесвітньої історії з особливою увагою до Східної Європи, що під такою трохи дивною назвою відкрилася у Львівському університеті, приїхав з Києва учень Володимира Антоновича Михайло Грушевський. Цей рік став не лише переломним у житті молодого історика, що здобув практично необмежені можливості здійснення власних наукових задумів (з багатотомною *Історією України-Руси* на першому плані), але й започаткував помітний злам в українському науковому житті тогочасного Львова. Роль М.Грушевського в активізації дослідницької праці, яка організаційно об'єдналася довкола Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з його велетенським видавничим потенціалом (створення якого також заслуга видатного історика), відома. М.Грушевський став родоначальником окремої історичної школи, характерної критичним ставленням до джерел, до концептуального осмислення історії України, різних її періодів. М.Грушевський зайняв помітне місце також у громадсько-політичному і культурному житті Східної Галичини періоду до Першої світової війни.

Висвітленню ряду дослідницьких проблем, пов'язаних з науковою діяльністю як самого М.Грушевського, так і вихідців з його дослідницької школи, зі ставленням до великого історика, з долею спадщини його та його учнів, була присвячена конференція "Михайло Грушевський і львівська історична школа". Конференція, влаштована Українським історичним товариством, Інститутом історичних досліджень Львівського університету, Львівським відділенням Інституту української археографії НАН України, Інститутом українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України та Історичною комісією НТШ, проходила у Дзеркальному залі Львівського державного університету ім.Івана Франка 24-25 жовтня 1994 р.

Конференцію вітали ректор університету Іван Вакарчук, голова НТШ у Львові О.Романів, а також — у письмовій формі — від імені Українського історичного товариства (США) й Історичної секції Української вільної академії наук (США) Любомир Винар та директор Інститу-

ту української археографії НАН України Павло Сохань. Було прочитано 16 доповідей та 3 повідомлення (під час дискусійного обговорення доповідей; йдеться про повідомлення В.Расевича, В.Гоцуляка та Г.Сварник). Про конференцію та її результати повідомляла преса[1]. Доповіді та повідомлення, що були передані до редакційної колегії, згідно з обіцянкою організаційного комітету (до якого формально входили М.Брайчевський, Л.Винар, Я.Грицак, Я.Дашкевич, Я.Ісаєвич, П.Сохань, Я.Федорук — не всі члени оргкомітету мали можливість бути присутніми на конференції), у вигляді збірника наукових статей публікуються в даному томі. Редколегія не отримала тексти чотирьох доповідей — Романа Шуста (Львів) "Дослідження історії Східної Європи у Львівському університеті до приїзду Грушевського", Ігоря Гирича (Київ) "До еволюції поглядів Грушевського у перший рік після приїзду до Львова", Ярослава Ісаєвича (Львів) "Схема української історії Грушевського в історіографічному і політичному контексті" та Романа Крип'якевича "Іван Крип'якевич та Михайло Грушевський в листуванні"

Серед присутніх були учасники та слухачі з України (Київ, Львів, Луцьк, Тернопіль, Черкаси), США (Нью-Йорк), Канади (Едмонтон). Як це не дивно, але слабкою була участь — у ролі слухачів — основної маси викладачів та студентів Львівського університету, хоча конференція відбувалася, як вже згадано, в його стінах... Згідно з заключним словом одного з керівників конференції, її засідання довели доцільність проведення конференції камерного типу з невеликою кількістю доповідей та повідомлень, сконцентрованих довкола відносно вузької теми. Конференція не розв'язала і не могла остаточно розв'язати всіх проблем. Були дискусійними і залишаються такими питання наукового і громадсько-політичного світоглядів Михайла Грушевського, які вже під час перебування його у Львові щільно переплелися. Елементи національного романтизму проникли в наукову методику видатного історіографа. Його дослідницькі погляди формувалися під переважним впливом позитивізму. Вони допомогли дати глибоко критичні аналітично-синтетичні твори з фундаментальною *Історією України-Руси* на чолі. Трагічна доля спіткала Вчителя — невеселою була й доля його учнів, яким довелося працювати серед важких умов підневільної України.

[1] *Домбровський О.* Четверта поїздка в Україну // Свобода. — Джерсі-Сіті, 1994. — 3 грудня. — Ч.230; *Капраль М.* Конференція "Михайло Грушевський та львівська історична школа" // Вісник Інституту історичних досліджень. — Львів, 1995. — Ч.3. — С.4-5.

*** Від редакції: У цьому числі «Українського Історика» не було змоги видрукувати усі доповіді з львівської конференції, зокрема дискусію. Інші матеріяли конференції плянуємо видрукувати пізніше. Це також відноситься до неодержаних доповідей І. Гирича, Я. Ісаєвича, Р. Шуста і Р. Крип'якевича.**

ЛЮДМИЛА САКАДА
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

«МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ІСТОРИК, ПОЛІТИК, ГРОМАДЯНИН» МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В КИЄВІ ДО 130-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

24-25 вересня 1996 р. у Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Михайло Грушевський — історик, політик, громадянин», присвячена 130-річчю його народження. Конференцію зорганізували Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут Історії України, Українське Історичне Товариство та Історико-меморіяльний музей Михайла Грушевського в м. Києві.

Конференція проводилася у будинку Центральної Ради (нині Будинок вчителя). В ній брало участь понад 100 представників академічних інститутів, ВУЗів, архівних та музейних установ Києва і Львова та з наукових кіл діяспори (Кент, Арканзас, Філядельфія — США). Під час урочистого відкриття конференції привітання від Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-річчя народження Михайла Грушевського виголосив голова комітету, президент Українського історичного товариства Любомир Винар (Кент, США). Із вступним словом до присутніх звернулися іноземний член НАН України Омелян Пріцак (США) та академік Ярослав Ісаєвич (Львів).

Учасники Міжнародної конференції вшанували пам'ять видатного вченого й державотворця покладанням квітів на могилу М. С. Грушевського на Байковому цвинтарі у Києві та до Меморіяльної дошки на стіні колишнього приміщення Історичної секції ВУАН (вул. Володимирська, 35).

На конференції протягом двох днів у чотирьох засіданнях було заслухано 32 доповіді та повідомлення. Професор Л. Винар окреслив значення Михайла Грушевського в українській історії, до усвідомлення якого, він підкреслив, ми доходимо лише нині. Було зазначено при цьому, що потребує окремого вивчення внесок ученого у всесвітню історію. Академік В. Смолій, директор Інституту історії України НАН України, доповідав на тему «М. С. Грушевський і деякі проблеми історіографії». Він наголосив, що для новітніх

ЧЛЕНИ ПРЕЗИДІЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Сидять: Ярослав Ісаєвич (Львів), Валерій Смолій (Київ), Леонід Решодько (Київ), Ярослав Дашкевич (Львів), Омелян Пріцак (Кембрідж). Виголошує привіт: Любомир Винар (Кент).

досліджень з історії України актуальним є не лише використання, але й творчий розвиток попередніх історіографічних концепцій на рівні сучасних наукових знань. Академік П. Сохань, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського у доповіді «Творча спадщина Михайла Грушевського й сучасність» підкреслив значення творчого доробку та ідей вченого для сучасних історіографічних досліджень та актуальність його державотворчих ідей у нинішній період побудови незалежної Української держави.

На конференції було представлено широке тематичне коло доповідей та повідомлень, — це стало свідченням глибокого інтересу наукової громадськости до грушевськознавчих студій та усвідомленою потребою осмислити наукову спадщину творця «Історії України-Руси» і збагнути місце її в українській та й загалом у світовій історії.

В доповіді к.і.н. І. Бутича (Київ) «М. Грушевський і сучасна археографія» було проаналізовано археографічні проєкти, заініційовані М. Грушевським, простежено, як незреалізоване ним знаходить своє втілення на нинішній хвилі археографічної діяльности в Україні з поч. 90-их рр.

Проблема про належність концепції М. Грушевського до «народницької» чи «державницької», що здавна вважалася дискусійною, врешті втратила свою контроверсійність, виходячи із нових підходів до її розгляду в наукових доповідях акад. Я. Ісаєвича (Львів) та д.і.н. Я. Дашкевича (Львів).

Михайло Грушевський як історик та його погляди на окремі процеси української історії висвітлювалися у багатьох доповідях. Питанню історичної схеми М. Грушевського та її продовженню і трактуванню сучасною історіографією присвятили свої доповіді к.і.н. Я. Грицак (Львів) і к.і.н. В. Ричка (Київ). Д.і.н. В. Сергійчук (Київ) доповідав про погляди історика на козацтво. К.і.н. Р. Майборода (Київ) розглянула питання «М. Грушевський і видання описів королівщин в «Джерелах до історії України-Руси». Проф. О. Сидоренко (Арканзас, США) звернувся до теми «Національне відродження кін. XVI — поч. XVII ст. в працях М. Грушевського». Д.і.н. Яковенко Н. (Київ) у своєму виступі висловила свій підхід до оцінки характеру історіографічної спадщини вченого та наступної марксистської течії в історіографії. Д.і.н. В. Шевченко доповідав на тему «М. Грушевський та ідея української державности». Я. Пеленський, закордонний член НАН України (Філядельфія, США), проаналізував «Суспільно-політичні ідеї М. Грушевського» та поділився своїми спогадами про їх неоднозначне сприйняття в попередні часи в українському зарубіжжі, зокрема представниками політичної еміграції. «Релігійно-церковна візія Нової України М. С. Грушевського» була викладена д.і.н. В. Ульяновським (Київ).

Про непростий шлях молодого М. Грушевського як науковця розповів В. Левченко (Київ) — «1890 — фахове визнання та вибір долі». Питання взаємовідносин вченого з російськими професорами Київського університету і, зокрема, з В. Іконніковим, висвітлила О. Радзивілл (Київ). Окремі сторони діяльности академіка М. Грушевського було окреслено в доповідях к.і.н. І. Матяш (Київ) — «Український соціологічний інститут М. Грушевського. Програма діяльности і виконавці», О. Юркової (Київ) — «Основні напрями діяльности Науково-дослідної катедри історії України М. Грушевського (1924-1930 рр.)», к.і.н. С. Кіржаєва (Київ) — «М. Грушевський і Археографічна комісія ВУАН» та к.і.н. І. Верби (Київ) — «Родинний "клан" Грушевських й історична комісія ВУАН». Із зацікавленням учасники конференції прослухали повідомлення про нові дослідження д.і.н. Ю. Шаповала — «Невідомі сторінки біографії Михайла Грушевського у світлі таємних документів ГПУ-НКВД». Ці матеріяли з останнього періоду діяльности вченого, що лише зараз можуть стати надбанням громадськости, вияснюють багато-чого, хоч секретні архіви КДБ ще не до кінця відкривають свої таємниці.

Про Михайла Грушевського як політика доби Української Центральної Ради — відоме та невідоме — доповідав д.і.н. В. Верстюк, який звернув увагу присутніх на той факт, що досі не

виявлено документів, які б свідчили про офіційне обрання М. Грушевського на посаду Президента УНР, хоч як перша особа держави він здобув це звання у будівничих Української Народньої Республіки. К.і.н. Б. Андрусишин (Київ) ознайомив присутніх з аналізою соціяльно-економічної програми керівника Української революції, здійсненою ним разом з д.і.н. О. Реєнтом (Київ).

Окремою тематичною добіркою стали дослідження епістолярної спадщини вченого, з повідомленнями про які виступили: д.і.н. В. Наулко — «Листування М. Грушевського з Ф. Вовком», к.ф.н. Г. Бурлака — «Листування М. Грушевського з українськими літераторами», к.і.н. І Пасько — «М. Грушевський у листуванні з петербуржцями», к.і.н. В. Ляхоцький — «Листи І. Огієнка до М. Грушевського як джерело до біографічних досліджень» та к.і.н. Г. Сварник (Львів) — «Творчі зв'язки академіка ВУАН М. Грушевського з галицькими вченими (за матеріялами листування М. Грушевського та К. Студинського)». Було наголошено, що опрацьований епістолярій дає багатющий матеріял до вивчення життєвого шляху і з'ясування поглядів видатного історика на окремі важливі питання. Високу оцінку отримала праця к.і.н. І. Гирича, який дослідив фонд ч. 1235 ЦДІА України в м. Києві та упорядкував покажчик «Епістолярна спадщина Михайла Грушевського» (Київ, 1996), — примірники цього науково-довідкового видання, до речі, одержали всі учасники конференції.

«Пам'яткознавчі ініціятиви академіка М. С. Грушевського» були темою виступу д.і.н. В. Сарбея (Київ). Про видання «Споминів» М. Грушевського — у світлі проблем і завдань — поділився своїми думками к.ф.н. С. Білокінь, який звернув увагу на проблему збереження рукописної спадщини видатного вченого як нашого культурно-національного надбання і запропонував учасникам конференції підтримати лист до Генерального Прокурора Ворсінова Г., підписаний представниками української інтелігенції — в т.ч. народними депутатами, про розшуки рукопису ч. 2, X тому «Історії України-Руси» та VII т. «Історії української літератури».

Л. Сакада (Київ) в доповіді «Роль Українського історичного товариства у "поверненні" М. С. Грушевського в Україну» відзначила, що в попередній — до здобуття української незалежности — період, саме УІТ та його часопис «Український Історик» доклали чимало зусиль, відстоюючи чесне ім'я видатного вченого й державотворця в той час, коли його твори та ідеї були забороненими на батьківщині.

Під час роботи Міжнародної конференції проф. Любомирові Винару, визнаному серед науковців грушевськознавцю, було передано Привітання від Київського Урядового оргкомітету відзначення 130-річчя народження М. С. Грушевського: відповідальний секретар комітету проф. Л. Решодько зачитав його текст та вручив президенту УІТ портрет корифея української історичної науки і IX-ий том

«Історії України-Руси», видання якого присвячено річниці Незалежности України та 130-річчю народження М. Грушевського.

По закінченню роботи Міжнародної конференції для її учасників було організовано екскурсію: оглянуто виставку «Мета, зміст і щастя життя...» з експозиції Історико-меморіяльного музею М. Грушевського в Києві (з нею ознайомила завідуюча С. Панькова), також було оглянуто родинну садибу й будинок Грушевського (вул. Паньківська 9) — саме тут згодом має розміститися Музей М. Грушевського (огляд провів зав. сектором О. Будзинський). Відвідавши могилу Михайла Сергійовича на Байковому цвинтарі учасники екскурсії вшанували світлу пам'ять одного з найвидатніших борців за українську державність.

ПРИВІТАННЯ НА КИЇВСЬКУ КОНФЕРЕНЦІЮ

До Президії і Вш. Учасників
Міжнародної Конференції присвяченої
130-літтю Михайла Грушевського в Києві

Вельмишановні Учасники Конференції!

Я маю честь привітати Вас від нашого Міжнародного комітету для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського, який діє при Президії Українського Історичного Товариства і, в склад якого входять видатні організатори українського наукового життя, грушевськознаці й науковці з України, країн Західної Европи, Америки, Канади і Австралії.

Відзначення 130-го року народження великого вченого й історика Української Землі й Українського Народу, провідного Будівничого Української Держави в 1917-1918 рр., що відродилася як Українська Народня Республіка в революційній визвольній боротьбі української нації — це велике свято всієї України, всіх українців, де б вони не жили, всього культурного світу. Відзначаємо життя, діяльність і творчість Великого Українця-будівничого Нової України.

Вшанування Михайла Грушевського в 1996 році збігається з відзначенням 5-ти ліття відродженої Української Держави й прийняття її Конституції у цьому році. Це не випадковий збіг обставин; сьогоднішня Українська Держава нав'язує до державницьких концепцій Михайла Грушевського з 1918 року, а щойно прийнята Конституція в'яжеться з Конституцією УНР з 1918 року, в якій прийнято демократичну основу української державности.

Михайло Грушевський є символом всеукраїнського національного єднання, яке він розумів як з'єднання всіх частин української землі і українського народу в єдиному національно-державному і національно культурному організмі. Як автор монументальної «Історії України-Руси» М. Грушевський поклав тверді основи під

розвиток української національної історіографії, відкриваючи правдивий образ історичного розвитку української нації. Історична схема Грушевського встановила безперервність і обґрунтувала самостійність українського історичного процесу. Він впровадив українську історичну науку, як рівнорядного учасника, до світового історичного й культурного процесу.

Сьогодні відзначуємо Ювілей Михайла Грушевського спільними силами українського академічного світу в ґльобальному вимірі. Відзначуємо його в столиці Києві в б. будинку Української Центральної Ради, в якому Грушевський і його співробітники відроджували першу українську демократичну державу в XX століттi, яка, як вже згадано генетично в'яжеться з сьогоднішньою демократичною Українською Державою.

У 1996 р. рівночасно відзначуємо 30-ліття науки грушевськознавства, що народилася за ініціятивою УІТ в 1966 році, в якому ми відзначували 100-ліття народження основника української національної історіографії. Сьогодні ця міждисциплінарна наука розвивається спільними силами грушевськознавців в Україні й українській діяспорі. Ми віримо, що в короткому часі появиться перший том серійного видання «Михайло Грушевський: дослідження і матеріяли» та інші видання за дружньою співпрацею дослідників з України і діяспори. Ще в 1991 році Українське Історичне Товариство заплянувало видання вищезгаданого збірника грушевськознавства і цей проєкт буде зреалізований. Вивчення і об'єктивне насвітлення життя, діяльности й творчости Михайла Грушевського належить до важливих завдань істориків і представників інших академічних дисциплін.

На цьому місці бажаю зложити щиру подяку київському «Організаційному Комітетові з підготовки та відзначення 130-ліття від дня народження М. С. Грушевського» за співпрацю, запрошення до співдії у відзначенні Ювілею М. Грушевського й за запрошення взяти участь у Ваших святкуваннях. Віримо, що наші два Комітети будуть співпрацювати й в майбутньому. При цій нагоді бажаю запросити всіх грушевськознавців до співпраці в ж. «Український Історик» і інших виданнях УІТ, в яких досліджується життя і творчість Грушевського.

У зв'язку з нашою конференцією бажаю запропонувати нашим історикам і науковим установам в Україні підготовити перший загальний з'їзд українських істориків у ґльобальному вимірі, що на ньому були б обговорені питання сучасного стану української історичної науки й проспекти її дальшого розвитку. Це причинилося б також до тривалого відзначення пам'яті Михайла Грушевського — основника української національної історіографії.

Прошу прийняти якнайкращі побажання у Вашій праці й в успішному переведенні наукових і інших конференцій у зв'язку з

відзначенням життя Великого Сина Українського Народу, який усе своє життя присвятив українській історичній науці й боротьбі за краще майбутнє України.

З щирою пошаною

Любомир Винар
Голова Міжнародного Академічного Комітету,
Президент Українського Історичного Товариства
і Міжнародного Товариства ім. М. Грушевського

24 вересня 1996 р.

ВОЛОДИМИР СЕРГІЙЧУК
Київський університет ім. Т. Шевченка
Київ, Україна

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І СУЧАСНІСТЬ» КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Київський університет ім. Тараса Шевченка
Інститут українознавства КУ
Історичний факультет КУ
Українське історичне товариство

Михайло Грушевський
і сучасність

Програма
Міжнародної наукової
конференції присвяченої
130-річчю з дня народження
Михайла Грушевського
(1866 - 1934)

Київ - 1996

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, в стінах якого навчався найвидатніший історик України та її перший Президент Михайло Грушевський, урочисто вшанував свого видатного випускника.

130-річчю від дня народження Михайла Грушевського було присвячено Міжнародну наукову конференцію «Михайло Грушевський і сучасність», що відбулася в конференційній залі Гуманітарного корпусу університету, завдяки поєднанню організаційних зусиль Інституту українознавства, Історичного факультету КУ і Українського Історичного Товариства (США).

Вступним словом конференцію відкрив ректор університету академік Національної Академії Наук України Віктор Скопенко, який закликав серйозно вивчати наукову спадщину всесвітньовідомого вченого. Голова Історичного Товариства Любомир Винар, котрому було надано честь першому виступити з науковою доповіддю «Значення творчої спадщини Михайла Грушевського для історичної науки», детально проаналізував творчу спадщину Михайла Грушевського та її значення для української і світової історичної науки. Вдало виступив і професор Київського університету Ярослав Калакура про джерелознавчу спадщину Михайла Грушевського. Ці два історики надали високий науковий рівень конференції, що в дальшому було засвідчено цікавими доповідями інших вчених. Зокрема, проф. Віктор Колесник розглянув проблеми української державности в творчості Михайла Грушевського (1905-1918 рр.), проф. Олександер

Сидоренко (США) присвятив свій виступ значенню наукової творчости Грушевського для XX століття. Професор Київського університету Володимир Сергійчук доповів про зацікавлення Грушевського територіяльним устроєм України, доцент Віктор Гусєв — про ставлення Голови Центральної Ради до національних меншин України, проф. Надія Миронець і аспірант Віталій Тесленко — про листування Михайла Грушевського з Євгеном Чикаленком, ад'юнкт Академії Збройних Сил України Сергій Рудюк — про схему української історії М. Грушевського й проблеми міжнародного співжиття, канд. істор. н. Валентина Піскун — про українсько-російські відносини 1917-1918 рр., і інші доповідачі, що виголосили доповіді на інші цікаві теми з різних ділянок грушевськознавства.

Важливо відзначити активну участь в конференції студентів університету та аспірантів. Особливо добре виступив Юрій Дорошенко («Політичний заповіт публіциста М. Грушевського»), Валентина Рущак («Кримське питання за часів Центральної Ради»), Олексій Сокирко («Організація військової справи в Україні кінця XVI-XVII ст. в науковому доробку М. С. Грушевського»).

Треба згадати, що проф. Любомир Винар з Кентського державного університету (США), передав привіт панові Ректору В. Скопен-

Відкриття конференції
<u>26 вересня 1996 року о 10.00</u>

Вступне слово

В. Скопенко, Ректор Київського університету ім. Тараса Шевченка, акад. НАНУ

Доповіді та повідомлення

Л. Винар, Голова Українського Історичного Товариства (США)
Значення творчої спадщини Михайла Грушевського для історичної науки.

Я. Дзира, к. філол. н., ст. н. співр.
Оцінка схеми історії Україин Михайла Грушевського радянською історіографією (на матеріалах "Короткого курсу історії України". 1948 р)

Я. Калакура, проф., д. іст. н.
Джерелознавча спадщина Михайла Грушевського.

Ю. Дорошенко, студ. Інституту журналістики
Політичний заповіт публіциста Грушевського

В. Колесник, проф., д. іст. н.
Проблеми української державності в творчості М. Грушевського (1905-1918рр.)

В. Демидченко, асп філос. ф-ту
Психологічний характер філософії історії Августина та історична свідомість Михайла Грушевського

В. Сергійчук, проф., д. іст. н.
Михайло Грушевський і проблеми територіального устрою України.

В. Гусєв, доц., к . іст н.
М. С. Грушевський і проблема національних меншин в Україні

В. Рущак, студ. іст. ф-ту.
Кримське питання за часів Радянської влади.

О. Сидоренко, проф. (США)
Михайло Грушевський і XX століття.

П. Пиріг, доц. к. іст. н.
Михайло Грушевський про Чернігівщину.

Дві перші сторінки програми Конференції.

кові; професорам і студентам Київського університету від Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-ліття з дня народження М. Грушевського, Асоціяції Українських Університетських Професорів у США і Канаді, і від Української Вільної Академії Наук та Міжнародного товариства ім. М. Грушевського. Під час відзначення ювілею Михайла Грушевського на Головному корпусі Київського університету було відкрито пам'ятну дошку, присвячену йому.

ТАМАРА БУЛАТ
Українська Вільна Академія Наук у США
Нью Йорк, США

«МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ІСТОРИК, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ, ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ»: ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В НЬЮ ЙОРКУ

Заходами Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-ліття з дня народження М. Грушевського (МАКВМГ) що діє при Президії Українського Історичного Товариства (УІТ), Української Вільної Академії Наук у США і Українського Інституту Америки, дня 27 жовтня 1996 р. в репрезентативній залі Інституту відбулася ювілейна конференція присвячена 130-літтю народження Михайла Грушевського.

Ювілейна конференція мала всеукраїнський академічний характер, в ній взяли участь науковці з Америки, України і Канади. Українську державу репрезентував д-р Юрій Щербак, Посол України в Америці. Конференцію відкрив проф. Любомир Винар, Голова Міжнародного академічного комітету й Українського Історичного Товариства, який привітав доповідачів і численних учасників. Він підкреслив, що вшанування М. Грушевського відбувається в тому самому році, в якому відзначуємо 5-ту річницю незалежности України, прийняття Конституції Української Держави та впровадження нової української валюти гривні — всі ці події безпосередньо в'яжуться з діяльністю і творчістю найвидатнішого українського історика й будівничого першої української незалежної держави в 20-му столітті — Української Народньої Республіки. Після цього поінформовано, що прийшли численні привіти від наукових і інших установ з України, Америки, Канади і Европи. Голова Комітету попросив до слова проф. Леоніда Решодька з Києва, генерального секретаря Київського державного комітету для відзначення ювілею М. Грушевського, створеного указом Президента Кучми, який спеціяльно приїхав з Києва на ювілейну конференцію в Нью Йорку. Він сказав коротке слово про ювілейні святкування Грушевського в Україні, прочитав привіт від Віцепрем'єра І. Кураса й Кабінету міністрів України та вручив диплом-грамоту з Києва проф. Л. Винареві «за визначний внесок у справу повернення Україні М. Грушевського — першого Президента України і її Великого Літописця».

Члени Президії Конференції і доповідачі. *Стоять справа: Тарас Гунчак, Роман Шпорлюк, Марко Антонович, Любомир Винар, Володимир Баранецький, Василь Омельченко, Віктор Чарнецький. Сидять справа: Леонід Решодько, Марія Щербак, Юрій Щербак, Олександер Домбровський, Тамара Булат, Юрій Богаєвський.*

Першу доповідь виголосив Посол України в ЗСА, д-р Юрій Щербак, н.т. «Михайло Грушевський і сучасна державність України». Доповідач заторкнув нові аспекти бачення творчої спадщини Грушевського з урахуванням його державотворчої діяльности і політичного заповіту (*На порозі Нової України*) з 1918 року. Він проаналізував політичні концепції Голови Центральної Ради і особливо зупинився на ідеї державности, самостійности і соборности України на тлі глобальних міжнародних відносин. За словами Ю. Щербака, концепції першого Президента УНР М. Грушевського, фактично заклали основи зовнішньої політики незалежної України, зокрема формування української політики західного напряму, стратегічне співробітництво України і США, формування співпраці країн Чорноморського басейну (у Грушевського «Чорноморська орієнтація»), роля України в Европі й розважливі стосунки України з сучасною Росією і інше. Ці концепції Грушевського надальше актуальні. Доповідач наголосив потребу вивчення спадщини Грушевського й творчого застосування її в сучасних умовах державного будівництва. Він щиро подякував організаторові конференції д-рові Любомирові Винареві за його тривалий внесок в грушевськознавство й українську історичну науку й оцінив конференцію в Нью Йорку,

як вийнятково визначну подію в духовому, політичному й культурному житті в Америці і Україні.

Другу доповідь виголосив президент УВАН д-р Марко Антонович на тему «Михайло Грушевський у недрукованому листуванні з петербурзьких архівів». Завдяки кореспондентові УВАН Олександрові Сергієву 28 листів з петербурзьких архівів (копії листів) одержано в Академії і на їхній основі Марко Антонович дав докладну аналізу епістолярної спадщини М. Грушевського. Він обговорив кореспонденцію М. Грушевського періоду 1903-1930-их років з російськими вченими — С. Платоновим, М. Марром, М. Лемке та іншими. Це листування Грушевського важливе для вивчення біографії історика й вказує, що він був людиною вийняткової творчої енергії та великих задумів. У листі до М. Лемке (1903), наприклад, він згадує свою працю «Нарис українського народу», яку хоче видати якнайшвидше, бо в Росії відчувається потреба такого видання. Багато уваги приділяє Грушевський в листах обороні дослідних інституцій України, діяльність яких було заплановано припинити. Грушевський своїм авторитетом серед наукових кіл прагнув стримати заздалегідь визначене знищення української історичної науки.

Директор Українського дослідного інституту й документаційного Центру Українського Інституту Америки, проф. Тарас Гунчак, аналізував політичні концепції Голови Української Центральної Ради в 1917/18 роках. Зокрема доповідач зупинився над поглядами Грушевського про федералізм і автономізм і самостійність, зокрема у виданню *На порозі Нової України* і інших публікаціях. Він також проаналізував Універсали Центральної Ради і насвітлив ролю Грушевського в державотворчому процесі даної доби.

Після першої сесії конференції відбулася презентація ювілейних київських видань: Любомира Винара, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації* (Національна Академія Наук України, УІТ, В-во Олени Теліги, 1995, 304 стор.) і Володимира Пристайка, Юрія Шаповала, *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття, 1924-1934* (видавці НАНУкраїни, Українське Історичне Товариство, Українська Служба Безпеки, В-во Україна, 1996, 330 стор.). Впровадження до книжок виголосили д-р Олександер Домбровський (НТШ, УВАН) і д-р Тамара Булат (УВАН). Перший доповідач зупинився коротко над головними етапами життя і творчости Грушевського, які відомий грушевськознавець Л. Винар проаналізував у своїй монографії. Зокрема треба звернути увагу на нове насвітлення дослідника ролі Михайла Грушевського в творенні державницької школи української історіографії і на його аналізу провідних ідей історіографічної творчости історика. Крім того Олександер Домбровський поділився з присутніми спомином, як у Львівському НТШ переживали смерть М. Грушевського (половина грудня 1934 р.). Тамара Булат наголосила цінність книжки Пристайка й Шаповала в публікації досі невідомих архівних матеріялів, раніше закритих в

Передача грамоти-диплому. Проф. Леонід Решодько передає грамоту проф. Любомирові Винареві за його вклад в розбудову грушевськознавства з нагоди 130-ліття від дня народження М. Грушевського. Нью Йорк, 27 жовтня 1996 р.

архівах ГПУ-НКВД. Від 1924 року, коли Грушевський повернувся в Україну, за ним був встановлений таємний нагляд. Грушевський не мав можности працювати відповідно до своїх творчих можливостей в ВУАН. На нього зводили наклепи в пресі й в таємних повідомленнях представлених ГПУ та НКВД спеціяльних донощиків. Книга документів про М. Грушевського цінна й поширює джерельну базу грушевськознавства. Автори підготовляють видання нового збірника архівних матеріялів про родину М. С. Грушевського.

В другій сесії (форма «круглого стола») виступили: проф. Роман Шпорлюк, директор Українського Наукового Інституту при Гарвардському університеті, молодий славіст із Колумбійського університету проф. Віталій Чернецький (він заступив оголошеного в програмі д-ра О. Мотиля, заст. директора Інституту Гаррімана Колумбійського у-ту), проф. Любомир Винар, Кентський державний університет і голова Історичної Секції УВАН. Рямкова тема сесії: «Сучасний стан українознавчих студій на Заході», а також дискусія відносно вже виголошених доповідей. Роман Шпорлюк говорив, що Україну вивчають на Гарвардському у-ті молоді докторанти неукраїнського походження. Вони досліджують політичні, культурні, економічні й інші державні процеси сучасної України. Порушуючи

проблеми пов'язані із Грушевським і його ставлення до зв'язків України і Росії, України і Польщі, доповідач наголосив необхідність аналізувати ці проблеми в міжнародному контексті й в певному часовому відтинку доби. Він звернув увагу на концепцію Грушевського об'єднання всіх українських земель в один державний організм. Грушевський, на думку Шпорлюка, не був етнографічним детерміністом, він був народником; він не був фанатиком етнографії і вважав, що «культурна робота, політика — це свідома діяльність». Він порівняв державотворчу діяльність Грушевського до діяльности Томаса Масарика.

Проф. Чернецький розповідав про розвиток українознавства в Колумбійському університеті, починаючи від 1940-их років; про сучасний стан розвитку української літератури і мовознавства; говорив про конференції та майбутні семінарі, в яких приділятиметься увага концепціям української літератури Михайла Грушевського.

Проф. Любомир Винар, основник і редактор ж. «Український Історик», зробив відповідні підсумки конференції і наголосив два питання: 1) розуміння державних федералістичних концепцій Грушевського і його «народництва» в контексті українського історичного процесу, і 2) сучасний стан українського академічно-наукового життя на Заході. Концепції державного федералізму М. Грушевського, на думку доповідача, можна лише зрозуміти на основі історичних федералістичних концепцій Гетьмансько-козацької держави XVII-XVIII ст., себто за термінологією історика політичних концепцій «Старої України» та ідей Кирило-методіївського братства. В політичній діяльності Грушевський був «народником» і «державником» і він був першим українським політичним діячем, від часів Богдана Хмельницького, який в 1918 році практично зреалізував суверенітет української нації і проголосив незалежну українську республіку. Четвертий Універсал Центральної Ради і Конституція УНР з 1918 року є найважнішими політично-правним актами М. Грушевського і його співробітників, які стали основою будови модерної української демократичної держави в 20-му столітті. Д-р Винар підкреслив також актуальність історичної схеми Грушевського в світовій історіографії. Відносно сучасного стану українознавчих студій на Заході, а зокрема історичної науки, він підкреслив їхню кризову ситуацію. Доповідач наголосив потребу співпраці між університетами з українознавчими програмами (в Америці, Канаді, Европі й Австралії) і українськими науковими установами (НТШ, УВАН, УІТ і інші). Ця співпраця приведе до розумного плянування українознавчих студій на Заході. Доповідач зупинився також над кризовою ситуацією в УВУ і висунув концепцію афіліяції Українського Вільного Університету з Львівським Університетом — це значно піднесе академічний престиж і причиниться до відзискання «академічної рівноваги» УВУ. Питання дальшого розвитку українознавчих дисциплін на Заході є справою усіх наукових установ і університетів з українознавчою

програмою в Америці, Канаді, Европі й Австралії. Опісля він подав інформації про діяльність Міжнародного академічного комітету в Україні, Америці, Канаді й Австралії.

На закінчення конференції проф. Л. Решодько з Києва подарував усім доповідачас кольорові відбитки портрету М. Грушевського. Президент Українського Інституту Америки мґр. Володимир Баранецький, закриваючи ювілейну конференцію, подякував доповідачам за змістовні виступи, відзначив ініціятиву голови Міжнароднього академічного комітету і його членів для вшанування 130-ліття Михайла Грушевського. Він звернувся з теплим словом вдячности до всіх присутніх, а зокрема до наукових і дипломатичних кіл з України, привітав присутню на залі дружину амбасадора пані Марію Щербак. Треба згадати, що на залі був останній голова Уряду Української Народньої Республіки в екзилі проф. Іван Самійленко.

Після закриття конференції, приємною несподіванкою для святочно настроєного зібрання, був привіт д-рові Маркові Антоновичу з нагоди його 80-ти ліття. Л. Винар привітав його, як президента УВАН, його довголітнього приятеля і одного з видатних співробітників ж. «Український Історик».

Опісля присутні мали нагоду оглянути виставку праць М. Грушевського й про нього з колекцій Бібліотеки ім. В. Міяковського, Архіву ім. Д. Антоновича УВАН у США і Архіву Українського Історичного Товариства (організатори виставки — п. Оксана Міяковська Радиш і мґр. Галина Єфремова). Зустріч присутніх з науковцями і представниками української амбасади/консуляту і представництва України в Об'єднаних Націях, при смачному буфеті УІАмерики, причинилися до вийнятково товариської атмосфери.

Нью-Йоркською ювілейною конференцією гідно відзначено на вільній землі Вашінґтона 130-ліття народження Михайла Грушевського. Учасники прийняли одноголосну резолюцію, що відносилася до дальшої розбудови грушевськознавства й вивчення історичних і політичних концепцій Грушевського в зв'язку із сучасною розбудовою Української Держави.

ВІДКРИТТЯ ЮВІЛЕНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ В НЬЮ ЙОРКУ

Шановна Громадо, Достойний Пане Амбасадоре, Шановні Представники наукових і громадських установ України і Америки!

Сьогодні ми прийшли на ці урочисті збори, щоб вшанувати з нагоди 130-ліття народження найвидатнішого українського історика — Михайла Сергійовича Грушевського. Своєю діяльністю і творчістю створив він цілу епоху в культурному й суспільно-політичному розвитку України. Відзначуємо рівночасно його як заслуженого Будівничого української держави в 1917-1918 роках, голову Української Центральної Ради і президента Української Народньої Республіки.

Сьогодні також минає 30-ліття з часу, коли поза межами Укра-

їни, народилася нова українознавча дисципліна грушевськознавство, яка займається об'єктивним вивченням життя, діяльности і творчости історика. Тепер ця дисципліна розвивається спільними силами грушевськознавців в Україні й поза її межами.

Відзначення уродин Грушевського — це велике свято всієї України, всіх українців, де б вони не проживали, всього культурного світу. В ювілейному році Грушевського ми також відзначили п'ятиліття незалежности України, прийняття Конституції Української Держави і впровадження в обіг власної української грошевої одиниці — гривні. Всі ці історичні події безпосередньо пов'язані з діяльністю і творчістю Грушевського. Українська Держава на 5-му році відновленої незалежности вшанувала Грушевського як державного діяча й пов'язала це з традицією Української Народньої Республіки 1917-18 і пізніших років. Так підкреслено тяглість українського історичного процесу, що було наріжним каменем наукової схеми історії України Михайла Грушевського. На нашу думку, це найкращий і тривалий подарунок народникові й державникові Грушевському, який все своє життя, труд і творчість віддав українському народові. І саме тому ми, Міжнародний Академічний Комітет, для вшанування 130-ліття з дня народження Грушевського, що об'єднує українських вчених і наукові установи в Україні, Америці, Европі, Канаді й Австралії у тісній співпраці з Українською Вільною Академією Наук і її Історичною Секцією, яка є спадкоємцем Київської Історичної Секції Грушевського, з Українським Історичним Товариством, за ініціятивою якого постала наука грушевськознавства в 1960-их роках і, яке продовжує історіографічні традиції Грушевського, з Українським Інститутом Америки, що є вогнищем українського культурного життя поза межами України, підготували і скликали цю урочисту конференцію в гостинному приміщенні Інституту.

Я маю велику приємність привітати достойного д-ра Юрія Щербака, Амбасадора України до Америки і його шановну дружину пані Марію, проф. Івана Самійленка, останнього голову Уряду УНР в екзилі, пана професора Л. Решодька з Києва, Президента міжнародного фонду М. Грушевського й відповідального секретаря Організаційного Комітету для відзначення М. Грушевського в Україні, пана Консула Євгена Корнійчука, пана Юрія Богаєвського, Заступника постійного представника України в ООН. Щиро вітаю п. мґр. Володимира Баранецького, Президента Українського Інституту Америки і господаря нашої конференції, наших шановних доповідачів і учасників нашої конференції.

На цьому уважаю ювілейну конференцію, присвячену М. Грушевському, відкритою.

Любомир Винар
Голова Міжнародного Академічного Комітету
для вшанування 130-ліття з дня народження
Михайла Грушевського

Нью Йорк, 27 жовтня 1996 р.

ОЛЕГ РОМАНІВ
Наукове Товариство ім. Шевченка
Львів, Україна

ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВОВІ

За ініціятивою Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та Українського Історичного Товариства 29 вересня 1996 р., в день ювілею великого історика у Львові пройшла наукова конференція «Михайло Грушевський і сучасна історична думка». Співорганізаторами конференції були також — Львівське відділення Інституту археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та Інститут історичних досліджень Львівського університету ім. І. Франка.

Конференція проходила в Дзеркальній залі університету у формі одного пленарного засідання з трьома доповідями та наступної обширної дискусії. У зв'язку зі зміною попередньо наміченого часу проведення конференції, в ній, на жаль, не взяв участи голова УІТ проф. Любомир Винар, який повинен був зробити першу вступну доповідь «Історична думка Михайла Грушевського: головні проблеми та сучасний стан дослідження». Засіданням проводив голова Історично-філософської секції НТШ проф. Ярослав Дашкевич, який виголосив першу доповідь «Концепція української історії Михайла Грушевського: історія народу чи історія держави?». Як видно з назви доповіді, вона стосувалася правомірности оцінок історичного процесу в Україні з позицій народницької чи державницької історичних шкіл. Враховуючи складний, часто бездержавний характер українського історичного процесу, уважав він, що немає можливости дати однозначної відповіді на це питання, воно часто є об'єктом головних дискусій серед українських істориків.

Д-р Наталя Яковенко (Київ) дала доповідь на тему «Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського». К.і.н. Ярослав Грицак виголосив доповідь «Історія нації — до питання продовження схеми Грушевського стосовно української історії XIX-XX ст.».

Довколо порушених питань у доповідях розгорнулася широка дискусія, в якій взяли участь Ольга Андрієвська, Василь Гоцуляк, Леонід Зашкільняк, Ярослав Ісаєвич, Михайло Кирсенко, Олег Купчинський, Михайло Ковальський, Михайло Швагуляк, Олег Романів,

29 вересня 1996 р.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФСЬКА СЕКЦІЯ
УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
ІНСТИТУТ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ, ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
ІНСТИТУТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. ІВАНА ФРАНКА

Проводять наукову конференцію

"Михайло Грушевський і сучасна історична думка",

присвячену 130-річчю
з дня народження Михайла Грушевського

Доповіді

проф. Любомир Винар	Історична думка Михайла Грушевського: головні проблеми і сучасний стан дослідження
і. н. Ярослав Дашкевич	Концепція української історії Михайла Грушевського: історія народу чи історія держави?
. і. н. Наталя Яковенко	Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського
к. і. н. Ярослав Грицак	Історія нації до питання про продовження схеми Грушевського стосовно української історії XIX–XX ст.

Дискутанти

проф. Ольга Андрієвська, к. і. н. Ігор Гирич,
к. і. н. Василь Гоцуляк, д. і. н. Леонід Зашкільняк,
д. і. н. Ярослав Ісаєвич, к. і. н. Михайло Кирсенко,
д. і. н. Михайло Ковальський, к. і. н. Олексій Толочко,
д. і. н. Михайло Швагуляк, к. і. н. Роман Шуст,
к. і. н. Ярослав Федорук, д. і. н. Ганна Швидько.

Програма Львівської Конференції.

Роман Шуст, Ярослав Федорук та інші. Дискусія та заслухані доповіді мали цікавий характер, але, на жаль, не давали належного образу стану сучасної історичної думки, стосовно до концептуальних засад розвитку схеми Грушевського в сучасних умовах українського державотворення. З точки зору теми конференції висловлювані думки мали часто цікавий, але причинковий характер. Можливо, що такий стан є закономірним, адже чи вироблено на сьогодні в Україні чільний, сучасний концепт історії України, чи може ми знаходимося в стадії, на жаль, покищо, причинкових пошуків?

Учасники конференції поклали квіти на пам'ятнику Михайлові Грушевському, що, як відомо, був поставлений у Львові в 1994 р. за ініціятивою Наукового Товариства ім. Шевченка. В цей же день у Меморіяльному музеї Івана Франка, за участю обласної державної адміністрації, відбулося відкриття виставки з життя і творчости Михайла Грушевського. Місце проведення виставки є цілком обґрунтованим, адже сьогодні частина Франкового музею розміщена в домі Михайла Грушевського (поруч з домом Івана Франка), де буде розташований майбутній музей великого історика України. Вже сьогодні зібрана значна колекція експонатів для цього музею: як ми віримо, будуть переборені сьогочасні бюрократичні перепони на шляху створення такого музею. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові вважає створення такого музею в місті Лева важливим національним пріоритетом і докладе зусиль до його створення.

ОЛЕКСАНДЕР СИДОРЕНКО
Українська Вільна Академія Наук
Стейт Юніверзіті, ЗСА

НАУКОВА СЕСІЯ ПРИСВЯЧЕНА М. ГРУШЕВСЬКОМУ НА СЛАВІСТИЧНОМУ З'ЇЗДІ В БОСТОНІ

На 28-му науковому з'їзді Американської славістичної асоціяції (АААСС), відбулася дня 16-го листопада 1996 року в Бостоні сесія, присвячена пам'яті найвидатнішого історика України — Михайла Грушевського, 130-ліття народження якого вшановуємо в 1996 році. Конференцію спільно зорганізували Українське Історичне Товариство і АААСС. Загальна тема сесії: «Теперішний стан української історіографії: сучасні течії і проблеми тенденційної інтерпретації». Треба зазначити, що це перша англомовна сесія, присвячена М. Грушевському, що відбулася на форумі Американської славістичної асоціяції.

Сесію відкрив *проф. Любомир Винар* (Кентський державний у-т) і голова УІТ, який коротко з'ясував вклад Грушевського в українську і світову історіографію, а також згадав про вагу англомовного перекладу «Історії України-Руси» М. Грушевського для розвитку української історіографії на Заході та про перевидання цієї праці в Україні. Він представив доповідачів і привітав присутніх на сесії науковців.

Першу доповідь виголосив *д-р Богдан Клід* (Альбертійський університет) н.т. «Схема М. Грушевського східньоевропейської історії в дискусії між північними і південними дослідниками». Він подав аналізу схеми М. Грушевського в контексті конфронтації його головних історіографічних концепцій з російськими істориками, які здебільшого вважали, що Київська середньовічна держава Русь належить до історії Росії. Доповідач докладно обговорив поодинокі концепції істориків і також згадав про вплив В. Антоновича на формування деяких історіографічних поглядів Грушевського. Д-р Клід досліджує модерну українську історіографію, зокрема В. Антоновича й М. Грушевського.

Проф. Олександер Сидоренко (Державний університет в Арканзас, секретар Міжнародного товариства ім. М. Грушевського, виголосив наступну доповідь про «Українську історіографію в постколоніяльній добі», в якій з'ясував здобутки української історіографії за часів М. Грушевського, а заразом наголосив потребу досліджувати історію України на основі нових історіографічних і історіософічних моделів. Він коротко з'ясував новий концепційний модель «післяколоніяльної історіографії», що охоплює український історичний процес в контексті

світової історії.

Д-р Франк Сисин, директор Дослідчого центру історії України ім. П. Яцика при Канадському інституті українських студій (Альбертійський університет), обговорив значення англомовного перекладу «Історії України Руси» для неукраїнського науковця, а також висунув деякі питання відносно історичної схеми Грушевського і його концепцій «нової історії» України. Як головний дискутант він обговорив попередні доповіді й коротко зупинився на взаєминах України з Росією. Проф. Ф. Сисин є спеціялістом доби Богдана Хмельницького.

Після доповідей розгорнулася жива дискусія, присвячена окремим питанням історичної спадщини М. Грушевського, сучасному станові української історичної науки і проблемам тенденційного насвітлення історії України. Голова сесії Л. Винар в кінцевому слові підкреслив, що сучасні російські історики, як і в добі Грушевського, дальше вважають Київську Русь частиною російської історії, що видно у їхніх наукових виданнях. Отже, історія повертається, і історіографічні концепції Грушевського, в багатьох випадках, дальше актуальні. Він зазначив, що схеми Грушевського не можна звужувати до 1900-их років, але до уваги треба взяти його праці, що появилися після 1924 року в Україні, зокрема його реґіональні історичні дослідження, в яких він продовжував і поширював історичну схему історії України і Східньої Европи.

Конференція відбулася в готелі Парк Плаза в Бостоні. Треба згадати, що це вже третя наукова конференція в Америці, зорганізована УІТ у співпраці з іншими науковими установами, яка присвячена відзначенню 130-ліття народження найвидатнішого українського історика й неперевершеного організатора українського наукового життя (НТШ, УНТ, ВУАН), як також будівничого першої української демократичної держави в 20-му столітті — Української Народної Республіки.

Доповіді плянується видати в окремому англомовному збірнику УІТ, присвяченому творчості й діяльності Михайла Грушевського.

АРКАДІЙ ЖУКОВСЬКИЙ
Наукове Товариство ім. Т. Шевченка
Сарсел, Франція

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В ПАРИЖІ ДЛЯ ВІДЗНАЧЕННЯ 130-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

П'ять років тому відбулася попередня наукова конференція з нагоди 125-ліття від дня народження великого історика й політичного діяча України. Тоді Україна ще не була незалежна і вшанування пам'яти акад. М. Грушевського було обмежене рамками Наукового Товариства ім. Шевченка. Від того часу сталися кардинальні зміни, про що свідчать і привітання Президента України Л. Кучми учасникам конференції, і участь у ній Амбасадора України у Франції Ю. Кочубея.

Ювілейна наукова конференція для відзначення 130-ліття народження великого сина України відбулася в Парижі, в залі Бібліотеки ім. С. Петлюри, 15 жовтня 1996 р. Вона була організована Науковим Товариством ім. Шевченка в Европі.

Першим на конференції виступив із доповіддю «Михайло Грушевський — державний і політичний діяч» Амбасадор України у Франції Юрій Кочубей. Він дав стислу характеристику діяльности М. Грушевського — організатора Центральної Ради, Президента Української Народної Республіки, однієї з найвизначніших політичних постатей України двадцятого століття.

У доповіді проф. Аркадія Жуковського «Михайло Грушевський і Франція» наведено й проаналізовано чимало фактів, які стосуються різноманітних зв'язків нашого великого вченого з французькими істориками та політиками. Автор розглянув порівняно мало відому працю М. Грушевського «Всесвітня історія», зокрема, розділи присвячені історії Франції, зробивши висновок про те, що вони можуть і в наші дні «служити за основу до написання історії Франції для українського читача». Основна частина доповіді трактує зміст і оцінює значення двох праць акад. М. Грушевського з історії України та її культури, написаних французькою мовою — «Короткого нарису історії України» та «Антології української літератури до середини XIX століття». Ці книжки відіграли істотну ролю в процесі ознайомлення французької громадськости з українською проблематикою. Проф. А. Жуковський закінчив свою доповідь

практичною пропозицією опублікувати французькою мовою «Монографію про Грушевського», в якій крім біографічних даних про українського вченого слід видати його «схему», деякі статті з загального українознавства, а навіть дещо з його публіцистики.

Проф. Віктор Коптілов у доповіді «Михайло Грушевський як літературознавець» розглянув низку літературно-критичних статтей вченого, опублікованих у перших томах «Літературно-наукового вістника» й показав слушність і чіткість завдань, які М. Грушевський ставив перед критикою. Основну увагу в доповіді приділено монументальній багатотомовій праці М. Грушевського «Історія української літератури». Своєрідною рисою цього твору автор доповіді вважає те, що фолкльористика й літературознавство в концепції М. Грушевського не є двома чітко відмежованими одна від одної дисциплінами, а, по суті, двома частинами однієї науки про духову творчість українського народу.

На закінчення конференції академік Національної Академії Наук України Ярослав Яцків представив присутнім щойно опубліковану видавництвом «Наукова думка» в Києві книжку «Українська Центральна Рада. Том І», у виданні якої він брав безпосередню участь. Цей важливий збірник документів, більшість яких підписано Головою Центральної Ради М. Грушевським, викликав велику цікавість учасників наукової конференції.

ОЛЕКСАНДЕР БАРАН
Українська Вільна Академія Наук у Канаді
Вінніпеґ, Канада

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ НА КОНҐРЕСІ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ КАНАДИ

В день 2-го червня 1996 р., о год. 13:30, розпочалася традиційна конференція Української Вільної Академії Наук в Канаді (УВАН) на Конґресі Учених Товариств Канади в Brock University. Ця конференція була зорганізована з участю «Міжнародного Академічного Комітету для Вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського» й тому перша сесія була присвячена пам'яті проф. Грушевського.

Конференцію відкрив о. д-р О. Баран, який заступав президента УВАН професора М. Тарнавецького. Після офіційного відкриття проф. Баран передав слово д-ру Л. Винареві, щоб пояснив ролю Академічного Комітету і його співпрацю з канадською УВАН. Після кількох слів пояснення проф. Л. Винар виголосив свою доповідь на тему «Роля Михайла Грушевського в історії України і наші завдання». Наступним доповідачем був д-р Б. Грабовецький, який, як дослідник з України, працює сьогочасно на Торонтонському Університеті. Його тема була «Реалізація Михайла Грушевського — історика в М. Грушевському — політикові». Після цієї доповіді слідувала доповідь д-ра Д. Б. Чопика на тему «Народницький погляд на українську літературу XIX ст. академіка Олександра Грушевського». Після цих доповідей розпочато широку дискусію, в якій брали участь приявні професори та частина присутної публіки. Цим було закінчено сесію присвячену Грушевському.

Тому, що д-р Т. Приймак не міг прибути на конференцію, перенесено 3-тю сесію на пізніше. Таким чином д-р Н. Апонюк перечитала свою доповідь на тему «Етнічність у канадській літературі». Після цієї доповіді виринула також жива дискусія про канадське поняття етнічности й про етнічність українських письменників в Канаді.

Після перерви на вечерю розпочато другу сесію, якою вела д-р Апонюк. Ця сесія була присвячена 400-літтю від дня народження митрополита Петра Могили. Першою доповіддю на цій сесії була доповідь о. д-ра І. Куташа на тему «Питання церковної єдности київського митрополита Петра Могили». Але о. Куташ не міг прибути до Ст. Кетерінс і його доповідь перечитала пані мґр. Н. Дідух, зв'язкова УВАН на Конґресі Учених Товариств. Друга доповідь була о. д-ра О.

Українська Вільна Академія Наук (УВАН) у Канаді

Ukrainian Academy of Arts and Sciences (UVAN) in Canada

Academie Ukrainienne des Arts et des Sciences (UVAN) au Canada

and

Міжнародний Академічний Комітет для Вшанування 130-ліття народження Михайла Грушевського

International Academic Commemorative Committee — 130th Anniversary of Mykhailo Hrushevs'kyi's Birth

Конґрес Учених Товариств Канади

Learned Societies Congress

Congrès des Sociétés Savantes

Brock University — June 2, 1996

Титульна сторінка запрошення на конференцію.

Барана на тему «Міжрелігійні переговори в Україні в 1620-их і 1630-их роках». Останнім доповідав о. д-р П. Ґаладза на тему «Ключеві моменти в розвитку богослужень у Київській Митрополії у першій половині XVII-го століття». Всі три доповіді мали подібну тематику й тому виринула знову довша дискусія, яку закрито по дев'ятій годині вечера.

Після наукової Конференції відбулася неформальна зустріч канадських членів УІТ з професорами Л. Винарем і Т. Мацьковим з Америки. Обговорено питання співпраці між УІТ і УВАН у Канаді.

АЛЛА АТАМАНЕНКО
Острозька Академія
Острог, Україна.

НАУКОВА ЮВІЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ОСТРОЗІ

Заходами Острозького Осередку Українського Історичного Товариства ім. Михайла Грушевського і Острозької Академії НАУКМА при співпраці Міжнародного Академічного Комітету для вшанування 130-ліття з дня народження М. Грушевського, відбулася дня 28 вересня в Острозькій Академії наукова ювілейна конференція н. т. «Велика Волинь в науковій спадщині і громадській діяльності М. С. Грушевського». Ще раніше оформлено Організаційний комітет конференції в складі проф. д-р Миколи Ковальського, голови Острозького осередку УІТ і проректора Острозької Академії (голова комітету), проф. д-р Любомира Винара, голови Міжнародного академічного комітету і президента УІТ (містоголова), Олександри Бокайло і Алли Атаманенко (секретарі конференції). Крім них членами стали відомі науковці в Україні і на Заході (див. інформаційний листок про Оргкомітет конференції). Треба згадати, що Острозький Осередок УІТ постав завдяки ініціятиві професорів М. Ковальського і Любомира Винара під кінець 1995 року і з ініціятиви голови Осередку, вже відбув декілька поважних наукових конференцій.

Привітання учасникам конференції виголосили: ректор Острозької Академії проф. д-р Іван Пасічник і народний депутат Верховної Ради України О. Б. Матківський. Вступне слово сказав проф. Микола Ковальський, головний організатор ювілейної конференції. В програмі конференції виголошено 16 доповідей грушевськознавців. З них згадаємо д-ра М. Крикуна (Львівський університет) — «Маґістерська дисертація М. Грушевського», д-ра М. Ковальського (Острозька Академія) — «Історія Волині в багатотомній праці М. Грушевського "Історія України-Руси"», д-ра В. Степанкова (Кам'янець-Подільський, Держпедінститут) — «Події початкового етапу національної революції (1648 — перша пол. 1649) у висвітленні М. Грушевського», доцент М. Костриця (Житомир) «Законотворча діяльність Центральної Ради в Житомирі в 1918 р.», канд. істор. н. А. Атаманенко (Острозька Академія) — «Вивчення М. Грушевським аграрної історії Волині XVI— першої пол. XVII стол.», канд. істор. н. П. Кулаковський (Острозька Академія) — «М. Грушевський, як дослідник Волинської (Руської метрики)», канд. істор. н. А. Ткачук (Острозька Академія) «М. С. Грушевський про П. Сагайдачного як державного діяча України» і інші важливі доповіді і пові-

Острозький Осередок Українського Історичного Товариства ім.М.Грушевського
Острозький Вищий Колегіум
Міжнародний Академічний Комітет для відзначення
130-ої річниці з дня народження
М.С.Грушевського

СКЛАД

оргкомітету Міжнародної конференції "Велика Волинь в науковій спадщині і громадській діяльності Михайла Грушевського", що проводиться в м. Острозі Рівненської обл. у вересні 1996 р.

Микола Ковальський - професор, доктор історичних наук, голова Острозького осередку УІТ, проректор Острозького Вищого Колегіуму, голова оргкомітету конференції;
Любомир Винар - доктор, професор, голова УІТ, головний редактор журналу "Український історик" /США/, співголова конференції;
Олександра Бокайло - відповідальний секретар конференції;

Члени оргкомітету:
Петро Андрухов - член УІТ, голова Острозького науково-краєзнавчого товариства "Спадщина" ім. Князів Острозьких;
Віктор Атаманенко - канд. іст. наук, доцент Острозького Вищого Колегіуму, член УІТ;
Гурій Бухало - канд. іст. наук, провідний наук. співробітник Рівненського краєзнавчого музею, член УІТ;
Олександр Домбровський - доктор, професор, член Української Вільної Академії Наук /США/, член Головної Управи УІТ;
Петро Кулаковський - канд. іст. наук, доцент Острозького Вищого Колегіуму, член УІТ;
Юрій Мицик - доктор, професор, керівник Дніпропетровського відділення Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, член УІТ;
Ігор Пасічник - доктор психологічних наук, проф., ректор Острозького Вищого Колегіуму, член УІТ;
Валерій Степанков - доктор, професор Кам'янець-Подільського педінституту.

Члени Організаційного Комітету.

домлення. Треба згадати, що на конференцію прислав свою доповідь бл. п. д-р А. Санцевич (Інститут історії НАНУкраїни, Київ) — «Велика Волинь як історико-географічний фактор у творчості М. С. Грушевського».

Доповіді викликали велике зацікавлення і цікаву дискусію. Вони започаткували «волинське грушевськознавство» і значно поширюють тематику цієї важливої українознавчої науки. Виголошені доповіді будуть друкуватися в офіційному журналі Українського Історичного Товариства — «Український Історик». Можна без перебільшення ствердити, що завдяки посиленій праці проф. М. Ковальського, голови Осередку УІТ в Острозі, і його співробітників, конференція в Острозі дала тривалий вклад в наукову дисципліну грушевськознавства.

МАРІЯ ФІШЕР-СЛИЖ
Осередок УІТ в Торонті ім. О. Оглоблина
Торонто, Канада

ЮВІЛЕЙНИЙ ВЕЧІР М. ГРУШЕВСЬКОГО В ТОРОНТІ

14 грудня 1996 р. в Торонто, в приміщенні Канадсько-Української Мистецької Фундації, відбувся вечір, присвячений 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. Вечір був організований Осередком Прихильників Українського Історичного Товариства ім. О. Оглоблина при співпраці з Канадським Науковим Товариством ім. Шевченка. Вечір відкрила голова Осередку д-р Марія Фішер-Слиж і передала привіт від проф. Любомира Винара, голови УІТ.

З головною доповіддю «Реалізація М. Грушевського-історика в М. Грушевському-політикові» виступив член Украіського Історичного Товариства д-р Богдан Грабовецький. Основну увагу доповідач присвятив періодові найбільшої політичної активности М. Грушевського — на пості голови Української Центральної Ради. При цьому було відзначено, що Грушевський-історик і Грушевський-політик не були паралельними явищами, оскільки первинна у своїй поставі в Грушевському історія кардинально вплинула на його політичну діяльність. Як професійний історик, він керувався розумінням, що політика не може бути звільнена від системи історичних вартостей і від сили історичного контексту. Грушевський-політик сам живився історією й пробував переконувати її досвідом інших у своїй короткій активній політичній діяльності. Історичний досвід для Грушевського — це форма політичного розуміння, арґумент, іноді як історичне свідчення, а іноді як репліка в поточному діялозі... Він рішуче пов'язував українську визвольну програму з історичним досвідом державотворення на українських землях. Як мислитель-історик Грушевський в політиці часто підкреслював зв'язок своїх концепцій з ідеями кирило-методіївців, єднаючи з ними демократизм і федералізм. Цим він очевидно підтверджував пряму лінію розвитку від Кирило-Методіївського братства до Центральної Ради. Можливо саме тому, як політик, він не прийняв історичної генеалогії Гетьманщини, яка номінально нав'язувала до традицій Козацько-гетьманської держави. Як історик, він її високо оцінював, розглядав як одну з ланок тяглости української держави, але як політик він її не прийняв в сучасній йому ситуації, як форму державотворення.

У підсумку доповідач сказав:

> «Як бачимо, Грушевський-історик в Грушевському-політикові виявляється тематично чи понятійно. Історизм Грушевського в політиці справляє враження ідейного фону, який надає його політичній діяльності смисл і значення. Причому, цей історизм не був повсюдно одноманітний, він, я б сказав, поліфонічний у своїх виявах: зовнішніх, тобто формальних, — це питання національної символіки, календаря, термінології, території, її адміністративного поділу; в сутності — у принципових питаннях буття нації».

Наступним доповідачем був екзекутивний директор Українсько-Канадського Дослідчо-Документаційного Центру, головний редактор єдиного в Північній Америці англомовного періодичного журналу про Україну "Forum" і член УІТ мґр. Андрій Григорович. Він поділився своїми спогадами про організацію святкування 100-річчя від дня народження М. Грушевського в Канаді, що відіграли важливу ролю в популяризації в англомовному світі імени й творчости цього видатного українського історика та політичного діяча.

На цій же зустрічі виступив також член комітету «Універсал» інж. Ільницький, який ознайомив присутніх з виходом у світ 1-го тому збірника документів про Українську Центральну Раду, а також про відкриття меморіяльної таблиці на колишньому будинку Центральної Ради.

В дискусії, яка відбулася після виступів, порушувано питання взаємин М. Грушевського та М. Міхновського, теперішнього стану документальної спадщини М. Грушевського і його родини та інших. Таким чином, по суті, цей вечір перетворився в ювілейну конференцію, присвячену 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. В 1997 році Українське Історичне Товариство у співпраці з іншими науковими і громадськими установами плянує відзначити 80-ліття Української Центральної Ради і будівничих Української Народньої Республіки.

ВОЛОДИМИР СЕРГІЙЧУК
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В УГОРЩИНІ

За ініціятивою Товариства Української Культури та Посольства України в Угорщині і за сприянням Міжнародного фонду ім. М. Грушевського, 6-7 грудня 1996 року в Будапешті відбулася міжнародна конференція н.т. «Роля М. С. Грушевського у відродженні української національної самосвідомості».

Протягом двох днів історики Угорщини, України, Словаччини, Франції, Хорватії розглянули різні аспекти наукової спадщини Михайла Грушевського, дали йому оцінку як політичному діячеві. Наприклад, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві професор Руслан Пиріг виступив з доповіддю «Сучасне грушевськознавство: доробки і перспективи», а проф. Володимир Косик (Сорбонна) на тему «Схема історії України М. Грушевського й сучасність». З інших доповідей зацікавили присутніх «*Спомини* М. Грушевського — проблеми вивчення» Сергія Білоконя з Києва, «Грушевський у Словаччині» — Павла Гапака з Братислави, «Суспільна тематика в епістолярній спадщині М. Грушевського» — Ігоря Гирича з київського Інституту археографії ім. М. С. Грушевського й Українського Історичного Товариства. З увагою було вислухано угорських дослідників Марту Фонт (Печ) та Кернесте Беату Варгу (Сегед), які в своїх доповідях про взаємини України та Угорщини використали праці нашого історика.

Громадську й державну діяльність М. Грушевського обговорено в доповідях київських учених Володимира Сергійчука («Михайло Грушевський і українство Петрограду»), Василя Ульяновського («Історико-церковна проблематика в житті й творчості М. Грушевського»), Юрія Шаповала («Невідомі документи ГПУ-НКВД про життя і діяльність М. Грушевського в 1924-1934 рр.»), Валерія Ярового («Концепція української державності в наукових доробках М. Грушевського, 1908-1918»).

Вдало виступили з доповідями на українську тематику й організатори конференції — Голова Товариства Української Культури в Угорщині п. Я. Хортані та посол України в Угорщині Дмитро Ткач. На конференції було зачитано вітання Президента Угорщини Арпада

Гьонца та першого заступника Міністра закордонних справ України Антона Бутейка й різних установ.

ПРИВІТ
ВІД МІЖНАРОДНОГО АКАДЕМІЧНОГО КОМІТЕТУ ДЛЯ ВШАНУВАННЯ
130-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

29 листопада 1996

До Хвальної Президії Міжнародної Конференції
«Роля М. С. Грушевського у відродженні української самосвідомості»
на руки Вп. Пана Посла України в Угорщині Д. Ткача
Голови Товариства української культури в Угорщині
Вп. П. Я. Хотані

Шановні й дорогі учасники Конференції!

Ми надзвичайно раді, що в Будапешті, правдоподібно перший раз, відбувається міжнародна наукова конференція, присвячена українському найвидатнішому історикові й будівничому української демократичної держави — Української Народньої Республіки — Михайлові Грушевському.

Наш Міжнародний Комітет уже відбув п'ять наукових конференцій (у співпраці з іншими установами) в Україні, Америці, Канаді й Західній Европі. Ми будемо раді, якщо Ваша Конференція, зорганізована при допомозі Міжнародного Фонду М. Грушевського — також відбудеться при співпраці з нашим Комітетом.

Ми радо помістимо матеріяли про Вашу конференцію у наших виданнях і будемо співпрацювати з грушевськознавцями з Угорщини. Дуже важливо, щоб опрацювати наукові теми з насвітленням ролі Угорщини в історії М. Грушевського, а також інших працях. Важливо зібрати всю грушевськіяну в угорській мові.

Ми бажаємо Вам якнайбільших успіхів і просимо прийняти від нашого Комітету щирий привіт.

Остаємося з правдивою пошаною
За Президію

Д-р Олександер Сидоренко
Секретар

Д-р Любомир Винар
Голова

ЮВІЛЕЙНИЙ РІК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО 130-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ ІСТОРИКА (1866-1934). МАТЕРІЯЛИ.

ч. 1

ЗВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА З ПРИВОДУ 130-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У 1996 році відзначуємо 130-ліття з дня народин Михайла Грушевського (1866-1996), найвидатнішого українського історика й провідного будівничого українського науково-культурного життя, голову Української Центральної Ради і першого президента Української Народньої Республіки в 1918 р.

Президія УІТ на міжнародній історичній конференції в Київському університеті (жовтень 1995) проголосила 1996 рік Міжнародним роком Михайла Грушевського й покликала до життя Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття з дня народження Великого Українця. У склад Міжнародного комітету входять видатні грушевськознавці й організатори українського наукового життя в Україні, Америці, Канаді, Західній Европі й Австралії.

Михайло Грушевський є одним з найвидатніших діячів українського національно-державного відродження XX століття.

Як автор монументальної «Історії України Руси», М. Грушевський поклав тривалі основи під розвиток української національної історіографії, відкриваючи правдивий образ історичного розвитку української нації. Історична схема Грушевського встановила безперервність і обґрунтувала самостійність українського історичного процесу.

Як довголітній голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові й голова Українського Наукового Товариства в Києві, а згодом голова Українського Соціологічного Інституту у Відні й від 1924 року голова Історичної Секції й історичних установ у Всеукраїнській Академії Наук у Києві, М. Грушевський причинився до великого піднесення української історичної науки в Україні та введення її, як рівнорядного учасника, до світового історичного й культурного процесу. Він був одним з найвидатніших будівничих української національної культури у світовому вимірі.

Як громадсько-політичний діяч, М. Грушевський очолив українську визвольну революцію XX століття, був вибраний головою Української Центральної Ради і став першим президентом Української Народньої

Республіки в 1918 році. Він проголосив Четвертий Універсал Української Центральної Ради 22 січня 1918 р. в Києві й був одним з авторів Конституції Української Народної Республіки, що є найвидатнішим конституційним актом української державности в першій половині 20 століття.

Михайло Грушевський був символом всеукраїнського національного єднання, яке він розумів як з'єднання всіх частин української землі й української нації в єдиному національно-державному й національно-культурному організмі.

Українське Історичне Товариство у співпраці з науковими установами в Україні й діяспорі організує проведення наукових ювілейних конференцій, присвячених М. Грушевському в Києві, Львові, Острозі, Ужгороді, Нью Йорку, Торонті, Парижі, Мюнхені, Урбані, Бостоні, Сіднею, Вінніпеґу й інших містах. Водночас УІТ плянує видання праць українською і англійською мовами, присвячених життю і творчості М. Грушевського, як також переведення його наукових і публіцистичних праць. В ювілейному році плянується серійне видання «Михайло Грушевський: статті і матеріяли», в якому будуть співпрацювати представники різних генерацій істориків і грушевськознавців. Також, у співпраці з Міжнародним Товариством ім. М. Грушевського, підготовляється англомовний збірник про життя і творчість історика. Окрему увагу кладемо на видання нововіднайдених архівних матеріялів М. Грушевського й про нього.

В 1996 році одночасно відзначаємо 30-ліття науки грушевськознавства, що постала за ініціятивою УІТ в 1966 році, з дня, в якому відзначено 100-ліття народження М. Грушевського. Сьогодні грушевськознавство розвивається завдяки дружній співпраці грушевськознавців в Україні й діяспорі.

Президія УІТ закликає українську громадськість в Україні й діяспорі піддержати відкриття Музею М. Грушевського в Києві й Львові та інших містах, де проживав історик і його родина.

Закликаємо українську спільноту й установи в Україні й діяспорі гідно відзначити 130-літні роковини Великого Сина українського народу, який все своє життя присвятив праці й боротьбі за краще майбутнє України.

Президія Українського Історичного Товариства
Редакція журналу «Український Історик»

Київ-Кент, 22 січня 1996 р.

ч. 2

РЕЗОЛЮЦІЯ
ЮВІЛЕЙНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ В НЬЮ-ЙОРКУ, ПРИСВЯЧЕНОЇ 130 РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

27 жовтня 1996 року в Нью-Йорку, в будинку Українського Інституту Америки, відбулася ювілейна наукова конференція — «Михайло Грушевський

— історик, суспільно-політичний діяч, державотворець».

Конференцію організував Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського, що діє при Президії Українського історичного Товариства, при співпраці Української Вільної Академії Наук у США і Українського Інституту Америки.

Ювілейна Конференція мала всеукраїнський академічний характер, в якій взяли участь науковці з Америки, України і Канади. Українську державу офіційно репрезентував на конференції Достойний Посол України у США —д-р Юрій Щербак.

Учасники Конференції обговорили ряд аспектів державотворення і грушевськознавства в контексті творів М. Грушевського (виступи Ю. Щербака, Т. Гунчака, Л. Винара, М. Антоновича, Р. Шпорлюка) і прийняли такі рішення:

1. Сприяти розвиткові грушевськознавства, як окремої міждисциплінарної науки, в Україні й поза її межами. Ця дисципліна була започаткована Українським Історичним Товариством в 1966 році, коли було відзначено 100-ліття з дня народження найвидатнішого українського історика й Голови Української Центральної Ради.

2. Сприяти видрукуванню недрукованих і друкованих праць і архівних матеріялів М. Грушевського й окремих монографічних досліджень, документальних, мемуарних творів, присвячених життю, творчості й діяльності історика, державного діяча.

3. Впровадити в українську й світову історичну науку історіософічну схему М. Грушевського історії українського народу й держави (історія України-Руси) з відповідними доповненнями, як наукову схему української національної історіографії, яку запровадити для вивчення в школах, вищих навчальних закладах.

4. Приділити увагу глибинному вивченню вкладу М. Грушевського в формування основ внутрішньої і зовнішньої політики України, виділивши, зокрема, такі напрями:

а) західний напрям зовнішньої політики України;
б) стратегічне співробітництво України і США;
в) роля і місце України в Европі;
г) формування кооперації країн Чорноморського басейну;
д) відносини України і Росії.

5. Учасники підкреслили актуальність історичних і державотворчих концепцій М. Грушевського в його працях («На порозі Нової України» і інші) для формування зваженої та відповідальної зовнішньої та внутрішньої політики України і рекомендували урядовим інституціям України вивчати спадщину М. Грушевського й творчо застосувати її в сучасних умовах.

6. Підтримати ініціятиву Українського Історичного Товариства при співпраці наукових установ в Україні й поза її межами, видання періодичних наукових збірників «Михайло Грушевський: статті і матеріяли».

7. Сприяти виданню джерельних матеріялів і епістолярної спадщини Михайла Грушевського і його співробітників в українській, англійській і інших мовах. Подякувати видавцям англомовного перекладу «Історії України-Руси» і відзначити передрук цього монументального твору в Україні.

8. Підтримати звернення до Генпрокурора України в справі розслідування обставин зникнення рукопису 2-ої частини X тому «Історії України-Руси» та VII тому Історії української літератури М. Грушевського, які є національно-культурною спадщиною українського народу.

9. Відзначити зусилля авторів книги «Трагічне десятиліття: 1924-1934 роки, М. Грушевський і ГПУ-НКВД», як першу спробу відновлення історичної правди, і заохотити дослідників до з'ясування загадкової смерти М. Грушевського й трагічної долі його родини, як також його учнів і співробітників.

10. Підтримати заходи щодо заснування історично-меморіяльних музеїв М. Грушевського в Києві й Львові та встановлення пам'ятника історику в Києві та інших містах України.

11. Схвалити діяльність Українського Історичного Товариства, Міжнародного товариства ім. М. Грушевського й інших установ у поширенні грушевськознавства на Заході, зокрема серед неукраїнських дослідників.

Визнати, що опрацювання докторських праць на Гарвардському університеті, де існує катедра історії ім. М. Грушевського, як також на інших університетах, де існують наукові осередки українознавства (Канада, Европа, Америка), винятково важливе для систематичного вивчення історичних, політологічних і інших концепцій Михайла Грушевського.

12. Сприяти діяльності академічних установ і університетів в Україні й поза її межами, які сприяють розвиткові грушевськознавства.

Резолюції прийнято одноголосно

Юрій Щербак
Посол України у Сполучених
Штатах Америки

Любомир Винар
Голова Міжнародного академічного
комітету для вшанування 130-ліття
народження М. Грушевського

Нью-Йорк, 27 жовтня 1996 року

ч. 3

РЕЗОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНОЇ 130-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО «МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ІСТОРИК, ПОЛІТИК, ГРОМАДЯНИН»

Відзначаючи 130-річчя від дня народження великого вченого й засновника першої української держави в XX ст., видатного громадсько-політичного діяча Михайла Грушевського, Міжнародна наукова конференція постановляє:

1. Продовжити працю Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (ІУАД) видання творчої спадщини М. Грушевського: історичних студій, рецензій, публіцистики як складової частини повного зібрання праць вченого.

2. Започаткувати при ІУАД НАН України спільно з Українським історичним товариством, Інститутом історії України та іншими науковими, архівними, музейними установами серійне видання мемуарів та епістолярної спадщини М. Грушевського.

3. Заініціювати заснування науковими установами України та діяспори [ініціятива Українського Історичного Товариства] періодичних наукових збірників «Михайло Грушевський. Статті і матеріяли».

4. Підтримати заходи заснування історико-меморіяльних музеїв М. Грушевського в Києві й Львові, встановлення пам'ятника М. Грушевському в Києві.

5. Підтримати ініціятиву Українського історичного товариства опрацювання енциклопедичного словника «Михайло Грушевський».

6. Звернути увагу відповідних державних установ на необхідність створення нормальних умов для діяльности ІУАД ім. М. С. Грушевського як провідної установи вивчення творчої спадщини та громадсько-політичної діяльности М. Грушевського.

7. Підтримати Звернення до Генпрокурора України Г. Ворсінова з проханням про офіційне розслідування обставин зникнення рукопису 2-ої частини X тому «Історії України-Руси» та VII тому «Історії української літератури» М. Грушевського, які є національно-культурною спадщиною українського народу.

8. Схвалити діяльність Міжнародного товариства ім. М. Грушевського, що діє при УІТ, у поширенні грушевськознавства на Заході серед неукраїнських дослідників.

За Президію

Павло Сохань
Співголова Оргкомітету
Міжнародної Конференції

Ігор Гирич
Секретар Оргкомітету
Міжнародної Конференції

25 вересня 1996 р., м. Київ

МІЖНАРОДНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ КОМІТЕТ ДЛЯ ВШАНОВАННЯ 130-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1866-1996)

INTERNATIONAL ACADEMIC COMMEMORATIVE COMMITTEE 130TH ANNIVERSARY OF MYKHAILO HRUSHEVS'KYI'S BIRTH

COMITÉ COMMÉMORATIF INTERNATIONAL ET ACADÉMIQUE 130e ANNIVERSAIRE DE LA NAISSANCE DE MYKHAILO HROUCHEVSKY

P. O. Box 312, Kent OH 44240 U.S.A. Tel. 1 (330) 297-1390 Fax: 1 (330) 297-1327

ч. 4

УІТ проголосило Міжнародний рік Михайла Грушевського: повідомлення

10-11 жовтня 1995 року в Київському університеті ім. Тараса Шевченка відбулася Міжнародна наукова конференція присвячена 30-річчю Українського Історичного Товариства (УІТ, 1965-1995). На останній сесії конференції проф. Любомир Винар, голова УІТ, проголосив наступний 1996 рік — **міжнародним, ювілейним роком Михайла Грушевського** з нагоди 130-ліття з дня народження найвидатнішого українського історика. Одночасно постановлено створити спеціяльний Міжнародний комітет для підготови і відзначення ювілею М. С. Грушевського. Передбачається організацію наукових конференцій в Україні, Америці, Канаді й інших державах, а також видання важливих праць про Михайла Грушевського.

За президію УІТ

Михайло Брайчевський
Голова Осередку УІТ у Києві

Любомир Винар
Голова УІТ

Київ, 12 жовтня 1995 р.

ч. 5

Створення Міжнародного Академічного Комітету для Вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського (МАКМГ)

У зв'язку з проголошенням УІТ Міжнародного ювілейного року Михайла Грушевського в 1996 року, покликано до життя «Міжнародний Академічний Комітет для Вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського (1866-1934)». Комітет діє при Президії УІТ і складається з центрального екзекутивного організаційного комітету і крайових комітетів. Комітет співпрацює з науковими установами й університетами в різних державах. Членами Комітету стали відомі грушевськознавці й організатори українського наукового життя. Список членів центрального організаційного й краєвих комітетів поданий в ж. «Український Історик», т. XXXXII, 1995.

Міжнародний Академічний Комітет провадить діяльність в Україні, Америці, Канаді, Европі й Австралії.

СКЛАД ЦЕНТРАЛЬНОГО ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ МАКМГ

Екзекутивний комітет:

ВИНАР, Любомир — голова УІТ і Міжнародного товариства ім. М. Грушевського, голова Історичної Секції УВАН у США, голова МАКМГ.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ, Михайло — голова Осередку УІТ у Києві, професор національного університету «Києво-Могилянська Академія», співголова МАКМГ.

ДАШКЕВИЧ, Ярослав — директор Історико-філософічної секції НТШ, керівник Львівського відділу Інституту української археології ім. М. Грушевського НАН України, співголова МАКМГ.

ДОМБРОВСЬКИЙ, Олександер, — генеральний секретар УІТ, голова Секції ранньої історії України УВАН у США

ІСАЄВИЧ, Ярослав — президент Міжнародної Асоціяції Україністів, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, співголова МАКМГ.

ЖУКОВСЬКИЙ, Аркадій — голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Европі, редактор «Енциклопедії Українознавства», співголова МАКМГ.

КОЗАК, Стефан — керівник катедри українознавства при Варшавському університеті, голова НТШ у Польщі, співголова МАКМГ.

РОМАНІВ, Олег — голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, співголова МАКМГ.

ТАРНАВЕЦЬКИЙ, Михайло — президент Української Вільної Академії Наук у Канаді, професор Манітобського університету, співголова МАКМГ.

Секретарі:

БУЛАТ, Тамара — генеральний секретар Української Вільної Академії Наук у США, секретар МАКМГ.

ГИРИЧ, Ігор — Заст. редактора ж. «Український Історик», Інститут української археографії ім. М. Грушевського НАН України, секретар МАКМГ.

ГРИГОРОВИЧ, Андрій — екзекутивний директор Українсько-Канадського документаційного центру, УІТ в Канаді, секретар МАКМГ.

КУПЧИНСЬКИЙ, Олег — науковий секретар НТШ у Львові, редактор ж. «Записки НТШ».

МОТИКА, Володимир — голова Фундації українознавчих студій в Австралії, голова Представництва «Українського Історика» в Австралії.

ПАНЬКОВА, Світляна — керівник Музею М. Грушевського в Києві, УІТ в Києві, секретар МАКМГ.

РИЧКА, Володимир — науковий редактор ж. «Український Історичний Журнал», Інститут історії НАН України.

СИДОРЕНКО, Олександер — науковий секретар Міжнародного Товариства ім. М. Грушевського, заст. редактора ж. «Український Історик», секретар МАКМГ.

ч. 6

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про відзначення 130-річчя від дня народження М.С.Грушевського

З метою відзначення 130-річчя від дня народження першого Президента України, видатного державного і громадського діяча, українського історика Михайла Сергійовича Грушевського, яке виповнюється 17 вересня 1996 року, ПОСТАНОВЛЯЮ:

1. Утворити Організаційний комітет з підготовки та відзначення 130-річчя від дня народження М.С.Грушевського.

Затвердити персональний склад Організаційного комітету (додається).

2. Організаційному комітету розробити і затвердити у двомісячний строк програму заходів щодо відзначення 130- річчя від дня народження М.С.Грушевського, яка передбачала б, зокрема, створення у місті Києві музею М.С.Грушевського, завершення видання праці «Історія України-Руси», інших праць ученого, проведення наукових конференцій і виставок, публікації у пресі, радіо- і телепередачі.

3. Заснувати 100 щомісячних стипендій імені М.С.Грушевського для студентів і аспірантів вищих навчальних закладів України.

4. Кабінету Міністрів України:

передбачити виділення коштів для підготовки і проведення заходів щодо відзначення 130-річчя від дня народження М.С.Грушевського;

затвердити Положення про стипендію імені М.С.Грушевського, визначити її розмір і передбачити, починаючи з вересня 1996 року, у Державному бюджеті України видатки на виплату стипендій.

Президент України
Л.КУЧМА

м.Київ
22 листопада 1995 року
№ 1085/95

СКЛАД
ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КИЇВСЬКОГО КОМІТЕТУ З ПІДГОТОВКИ ТА ВІДЗНАЧЕННЯ 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

КУРАС Іван Федорович — віце-прем'єр-міністр України, співголова Організаційного комітету

ТАБАЧНИК Дмитро Володимирович — глава Адміністрації Президента України, співголова Організаційного комітету

РЕШОДЬКО Леонід Васильович — виконавчий директор Міжнародного благодійного фонду М. Грушевського, відповідальний секретар Організаційного комітету

АНДРУЩЕНКО Віктор Петрович — заступник міністра освіти України

АРТЮХ Галина Михайлівна — заступник голови Київської міської державної адміністрації

ДРАЧ Іван Федорович — голова товариства «Україна»

ІВАНЕНКО Борис Васильович — начальник Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України

КОПИЛЕНКО Олександр Любимович — заступник завідувача Юридичного відділу Секретаріяту Верховної Ради України

КРАВЧУК Леонід Макарович — народний депутат України (за згодою)

КУЗНЄЦОВ Владлен Миколайович — секретар Спілки кінематографістів України

МАКОГОН Іван Васильович — скульптор, народний художник України

МАТВІЙЧУК Володимир Макарович — заступник міністра фінансів України

ОСТАПЕНКО Дмитро Іванович — міністр культури і мистецтв України

ПРОКОПЕНКО Володимир Павлович — заступник міністра України у справах преси та інформації

СМОЛІЙ Валерій Андрійович — директор Інституту історії України Національної академії наук України

СОХАНЬ Павло Степанович — директор Інституту археографії Національної академії наук України

СТАШИС Володимир Володимирович — перший проректор Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого

ТОЛОЧКО Петро Петрович — віце-президент Національної академії наук України

ЧЕПЕЛИК Володимир Андрійович — голова Спілки художників України

ШИНКАРУК Володимир Іларіонович — директор Інституту філософії Національної академії наук України.

Глава Адміністрації Президента України
Д. ТАБАЧНИК

ч. 7

Склад Оргкомітету
Міжнародної Київської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. Грушевського

Курас І. Ф. (Київ) — віце-прем'єр міністр уряду України, директор Інституту національних відносин і політології НАН України, академік НАН України (співголова);

Смолій В. А. (Київ) — директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України (співголова);

Сохань П. С. (Київ) — директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, член-кореспондент НАН України (співголова);

Винар Любомир (Кент, США) — президент Українського історичного товариства, голова Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-річчя від дня народження Михайла Грушевського (співголова);

Гирич І. Б. (Київ) — ст.н.с. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук (секретар);

Жулинський М. Г. (Київ) — директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, голова Міжнародного фонду Михайла Грушевського, академік НАН України;

Плав'юк М. О. (Київ) — голова Фундації ім. О. Ольжича, президент УНР в екзилі (1989-1992);

Ісаєвич Я. Д. (Львів) — директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, академік НАН України;

Брайчевський М. Ю. (Київ) — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, голова осередку Українського історичного товариства у Києві, доктор історичних наук;

Романів О. М. (Львів) — голова НТШ у Львові, генеральний секретар Світової ради НТШ, член-кореспондент НАН України;

Жуковський А. (Париж, Франція) — голова НТШ в Европі, редактор «Енциклопедії українознавства»;

Пиріг Р. Я. (Київ) — директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України, доктор історичних наук;

Шаповал Ю. І. (Київ) — завідуючий відділом Інституту національних відносин і політології НАН України, доктор історичних наук;

Боряк Г. В. (Київ) — заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, доктор історичних наук;

Грицак Я. (Львів) — директор Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, кандидат історичних наук;

Панькова С. М. (Київ) — завідуюча Історико-меморіяльним музеєм Михайла Грушевського;

Ричка В. (Київ) — ст.н.с. Інституту історії України НАН України, заступник головного редактора «Українського історичного журналу», кандидат історичних наук.

ч. 8

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

м. Київ

«16» лютого 1996 р. №

Голові Міжнародного комітету для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського.
Президенту Українського Історичного товариства
професору Л. ВИНАРУ

Шановний панє Винар!

Дякую за надісланого факсом від 21 січня 1996 року листа.

В кінці минулого року Указом Президента України "Про відзначення 130-річчя від дня народження М.С. Грушевського" створено Організаційний комітет з підготовки та відзначення 130-річчя від дня народження М.С. Грушевського (надалі Оргкомітет). Найближчим часом відбудеться засідання Оргкомітету на якому буде затверджено опрацьовану різними міністерствами, відомствами і громадськими організаціями України "Програму заходів" щодо виконання вищеназваного Указу Президента.

Члени Оргкомітету із зацікавленням сприйняли Вашу пропозицію щодо співпраці з Міжнародним Академічним Комітетом для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського і повідомлення про головне завдання цього, очолюваного Вами, Комітету. Пропонується внести окремі позиції про таку співпрацю до "Програми заходів". Про прийняте Оргкомітетом рішення повідомимо Вас додатково.

Також Урядом дано доручення Міністерству закордонних справ України щодо діяльності посольств нашої держави у справі підготовки до вшанування ювілейної дати Першого Президента нашої держави.

Щиро вдячний за пропозицію щодо ознайомлення з останніми томами вашого журналу "Український історик". Як і інші фахівці-історики в Україні, знаю і ціную цей часопис і його надходження до академічних і освітянських установ нашої держави принесло б значну користь для розвитку історичної науки.

З повагою

Віце-прем'єр-міністр України,
Співголова Оргкомітету з підготовки
та відзначення 130-річчя від дня
народження М.С. Грушевського І. КУРАС

Друк. УАБ. Зам. 1027—6000. 1995 р.

ч. 9

ОРГКОМІТЕТ
З ПІДГОТОВКИ ТА ВІДЗНАЧЕННЯ 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Указ Президента України № 1085.95 від 22.11.95

УКРАЇНА, КИЇВ, 252001
вул. Грушевського, 4
т\ф (044) 229-6362
e-mail: imhf@ gluk.apc.org

№ 510-w від 25.05.96

Україна.Київ. 252001
Грушевського, 4
Оргкомітет по відзначенню
130-річчя від дня народження
М.Грушевського

prof. Lubomyr WYNAR
P.O.Box 312, KENT
OH 44240 U.S.A / США

ГОЛОВІ МІЖНАРОДНОГО АКАДЕМІЧНОГО КОМІТЕТУ ДЛЯ ВШАНУВАННЯ 130-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО
проф. ЛЮБОМИРУ ВИНАРУ

Вельмишановний проф. Л. Винар !

За дорученням Оргкомітету з підготовки та відзначення 130-річчя від дня народження М.Грушевського радий повідомити, що пропозиції Міжнародного Академічного комітету, який Ви представляєте, включені в державну Програму заходів по відзначенню 130-річчя від дня народження М.Грушевського в Україні в слідуючому вигляді:

"*Визначення форми співробітництва з Міжнародним Академічним комітетом для вшанування 130-ліття з дня народження МС.Грушевського та оперативне доповнення Програми ювілейних державних заходів*".

Отже , в зв"язку з зазначеним прошу терміново надіслати пропозиції очолюваного Вами Міжнародного Академічного комітету для оперативного включення їх в Програму державних заходів по вшануванню М. Грушевського - великого Літописця України і її першого Президента.

З щирою повагою
Відповідальний секретар Оргкомітету з підготовки та відзначенн 130-річчя від дня народження М. Грушевського
проф.Леонід РЕШОДЬКО

ч. 10

ОРГКОМІТЕТ
З ПІДГОТОВКИ ТА ВІДЗНАЧЕННЯ 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Указ Президента України № 1085.95 від 22.11.95

УКРАЇНА, КИЇВ, 252001
вул. Грушевського, 4
т\ф (044) 229-6362
e-mail: imhf@ gluk.apc.org

№ 336 **від** 15 07.96

Україна. Київ. 252001
Грушевського, 4
Оргкомітет по відзначенню
130-річчя від дня народження
М. Грушевського

prof. Lubomyr WYNAR
P.O.Box 312, KENT
OH 44240 U.S.A / США

проф. ЛЮБОМИРУ ВИНАРУ
ГОЛОВІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА, КЕНТ, ОГАЙО, США

Вельмишановний проф. Л. Винар !

Визнаючи Ваш великий багаторічний внесок в справу повернення Михайла Грушевського Україні, Оргкомітет з підготовки та відзначення 130-річчя від дня народження М. Грушевського, створений Указом Президента України Леоніда Кучми № 1085\95 від 22 листопада 1995 року "Про відзначення 130-річчя від дня народження М.С.Грушевського" просить Вас прийняти в дар ювілейний кольоровий портрет М. Грушевського, який Оргкомітет просить вручити Вам Посла України в США пана Юрія Щербака з нагоди 5-ї річниці незалежності України, на алтар якої Михайло Грушевський поклав все своє життя.

З щирою повагою і вдячністю
Відповідальний секретар Оргкомітету з підготовки та відзначенн 130-річчя від дня народження М. Грушевського
проф. Леонід РЕШОДЬКО

ГРУШЕВСЬКІЯНА: НОВІ ВИДАННЯ

ОЛЕКСІЙ ЯСЬ
Інститут історії України НАН України
Київ, Україна

З ІСТОРІЇ НАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА*

Серед численних дослідницьких проблем історичної науки визначне місце посідає проблема ролі особистости в історії. Тривалий час побутування цієї проблеми в науці щодо найрізноманітніших періодів людської історії вказує як мінімум на два аспекти: 1) складність і масштабність проблеми; 2) величезну значимість її розв'язання для успішного виконання історичних досліджень. Відзначимо, що саме в історичних студіях особистість виступає не тільки як творець історії, а й як дослідник сивої минувшини, письменник, митець, вчений — творець визначних духовних і матеріяльних цінностей, які увійшли в анали культурної та інтелектуальної історії певного народу, історії людства взагалі. Щоправда таке поєднання є радше випадком, аніж усталеною нормою і здебільше стосується вузького кола особистостей національної та світової історії. Проте, вплив останніх на формування історичної свідомости соціюму, зокрема у переломові епохи є надзвичайно вагомим й потребує всебічного вивчення для повноцінної реконструкції соціяльного буття. У процесі дослідження життя і діяльности особистостей такого масштабу історик досить часто зустрічается з дивною метаморфозою провідної проблеми, яка раптово, на його очах, перетворюється в складний і водночас цілісний комплекс проблем наскрізь об'єднаних певною історичною постаттю. Впродовж XIX-XX ст. дослідники з різних наукових галузей та дисциплін опрацювали ряд підходів для дослідження проблем такого рівня складности, які були інтеґративно об'єднані в міждисциплінарних галузях, присвячених життєвому та творчому шляху видатних особистостей. Так, завдяки зусиллям репрезентантів різних дисциплін у світову науку й культуру увійшли шекспірознавство, шевченкознавство, пушкінознавство й франкознавство, ряд інших міждисциплінарних галузей. В Україні цю тенденцію наукового розвитку реалізувано значно пізніше і вона була деформована спершу імперським, пізніше тоталітарним середовищем, що виявилося у забороні вивчення наукової спадщини та суспільно-політичної діяльности визначних вчених та провідників національного відродження. В українських наукових колах у діяспорі дослідницька діяльність з означеного кола проблем поряд з традиційними перепонами (брак коштів і координації, відірваність від основних фондів національної джерельної бази, відсутність

* Любомир Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріяли.* Упорядкування і вступна стаття Ігора Гирича. Київ-Нью Йорк-Торонто, Українське Історичне Товариство, Національна Академія Наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, В-во ім. Олени Теліги, 1995, 304 стор.

розгалуженої інформаційно-довідкової мережі, величезні труднощі в підготові молодшої ґенерації науковців та організації науково-дослідницької праці), наштовхнулася й на доволі впливові суспільні стереотипи, витоки яких слід шукати в надмірній політизації тогочасного еміґраційного життя. За таких несприятливих умов, серед суперечливих поглядів і оцінок і постала нова наукова дисципліна, присвячена вивченню однієї з найвизначніших постатей національної історії —Михайлу Сергійовичу Грушевському. Про історію створення цієї галузі в національній науці, про наукові студії з обсягу грушевськознавства — йдеться у книжці її засновника проф. Любомира Винара «Михайло Грушевський: історик і будівничий нації».

Видання містить приблизно третину наукового доробку дослідника в галузі грушевськознавства, джерельні матеріяли, вступну статтю І. Гирича, збірку світлин та ілюстрацій, документів про відзначення ювілеїв М. С. Грушевського, вибрану бібліографію праць проф. Л. Винара про М. Грушевського, іменний покажчик. Статті та матеріяли розміщені за тематичним принципом у підрозділах: «Впровадження», «Історіографічні дослідження», «Наукова і політична діяльність М. Грушевського: статті й замітки», «Джерельні матеріяли», «УІТ і відзначення ювілеїв М. Грушевського». Рівночасно слід підкреслити, що видання збірки праць проф. Любомира Винара співпало з подвійним ювілеєм: 30-літтям діяльности «Українського Історичного Товариства» (1965-1995) і 45-літтям наукової діяльности автора (1950-1995).

Книга розпочинається «автобіографічною» передмовою Л. Винара «Як я став грушевськознавцем», в якій вчений викладає передісторію заснування цієї міждисциплінарної галузі. Згадуючи ставлення до творчої спадщини та політичної діяльности Грушевського в еміґраційному середовищі 50-их років автор пише: «Переважно все зводилося до заключення, що «Грушевський був відповідальний за розвал Української Народньої Республіки в 1918 р.», не знав, «як будувати державу» тощо. Його поворот в Україну в 1924 році засуджували, подібно, як історики-державники-гетьманці, як «національну зраду» і т.п.» (стор. 12). Варто відзначити, що повоєнний період розвитку української історіографії на еміґрації та у діяспорі (друга половина 40-50-ті роки XX ст.) характеризувався й відсутністю більшости складників необхідних для створення міждисциплінарної галузі національної науки, зокрема відсутністю постійного періодичного фахового журналу з обсягу історіографії та українознавства. Тому заснуванню грушевськознавства передувала велика науково-організаційна робота, в результаті якої протягом 1963-65 рр. постали «Українське Історичне Товариство» (УІТ) та журнал «Український Історик» (УІ). Наступний 1966 р. проголошений УІТ «роком М. Грушевського» став часом народження нової міждисциплінарної галузі. Того ж року світ побачив і спеціяльний випуск «Українського Історика», присвячений 100-літтю з дня народження М. С. Грушевського. З цього часу розвідки та матеріяли, які висвітлювали суспільно-політичну, наукову та науково-організаційну діяльність Грушевського, його творчу спадщину посіли поважне місце на сторінках «Українського Історика» й постійно друкувалися в спеціяльному відділі журналу «Матеріяли для вивчення життя М. Грушевського», що пізніше став називатися «Грушевськіяна». З ряду тематично підібраних статтей та матеріялів, а також праць вміщених в інших виданнях УІТ, і складається нова збірка творів проф. Л. Винара. Стисла характеристика та огляд загального наукового доробку проф. Винара, його науково-організаційної діяльности подані в розвідці І. Гирича «Засновник грушевськознавства». Особливе місце серед цієї збірки праць посідає студія Л.

Винара «Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії», в якій автор подає узагальнююче резюме своїх багаторічних роздумів та досліджень присвячених найвидатнішому історикові України.

> «Як історичний і суспільно-політичний діяч і творець української держави в XX столітті, — стверджує проф. Вииар, Михайло Грушевський рівиочасио випровадив українську історіографію в европейську історичну науку, як інтеґральну частину світової історіографії. Як історичний і суспільно-політичний діяч і творець Української держави в XX столітті, Михайло Грушевський рівночасно випровадив українську націю на світовий форум і включив її в загальиий історичиий процес, як націю зі старою культурою, зі своїми державними і бездержавними періодами, яка була невід'ємною частиною всесвітньої історії і яка зреалізувала свій державний суверенітет і відродила свою національну державу в 1917-1918 роках» (стор. 58).

Різним аспектам наукової та науково-організаційної діяльности М. Грушевського, і його ролі в історії історичної науки присвячена серія розвідок, об'єднаних у розділі «Історична школа Михайла Грушевського та її значення» (стор. 61-82), «Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії» (стор. 83-98), «Михайло Грушевський — історик України» (стор. 99-120), «Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій» (стор. 121-151). Так, розглядаючи одне з найважливіших питань української історіографії XX ст. — проблему зіставлення наукового доробку М. Грушевського та істориків-державників в інтелектуальній історії науки, зокрема в частині концептуального оформлення національно-історичного процесу, автор відзначає:

> «Грушевський репрезентував тоді демократично-республіканські державницькі концепції, які йшли врозріз із державницькимии коицепціями представників українського монархізму, української гетьманської держави. Тут не місце доводити правильність або помилковість даних коицепцій, але треба ще раз підкреслити, що вони віддзеркалювали тогочасну державницьку ідеологію і державиицькі домагання українського народу» (стор. 98).

Велику увагу вчений приділяє й висвітленню науково-організаційної діяльности Грушевського в безпосередньому зв'язку з методологічними і теоретичними засадами його «схеми» українського історичного процесу, зокрема порушує проблему формування та реалізації київської наукової традиції в національній історії за концепцією «Великого Українця». Він пише:

> «Грушевський підкреслює тяглість київських иаукових традицій, почииаючи від «Академії Ярослава» — основного освітиього центру середньовічної української держави, яка зиайшла своє продовження в Київському Атеиею — цій другій українській академії XVII століття, яка мала домінуючий вплив на культурне життя України і Східньої Европи. Далі київська иаукова традиція відроджується в иаукових і академічних осередках в XIX ст., без огляду на переслідування української мови і культури російською владою. Діяльність НТШ у Львові й УНТ у Києві завершує головний підготовчий етап до організації третьої модериої академії — Украіиської Академії Наук, як найвищої наукової установи в найновішому періоді украіиської історії» (стор. 148).

Окремий тематичний розділ містить низку розвідок, присвячених здебільша науковій та політичній діяльності М. С. Грушевського на різних етапах його життєвого шляху: «З приводу п'ятдесятих роковин смерти Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства», «Праця Михайла Грушевського в НТШ до 1897 року», «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в

1914 році?», «Михайло Грушевський, Українська Центральна Рада і відродження державности України», «Збірка статтей М. Грушевського *На порозі Нової України* (1918) історія видання» і інші. Праці основані на широкій джерельній основі включаючи деякі нові архівні матеріяли. Серед них особливе місце займає стаття Л. Винара до п'ятдесятої річниці смерти М. Грушевського, що в ній історик подає огляд розвитку грушевськознавства у вільному світі, окреслює його предмет і завдання. Останній розділ логічно доповнює збірка джерельних матеріялів: «Матеріяли до біографії М. Грушевського», «Австрійські урядові матеріяли про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету», «Свідчення М. Грушевського у Харкові з 28 березня 1931 р.» та ряд документів про відзначення ювілею М. Грушевського. Наприкінці книги вміщено: стисле резюме англійською мовою, ілюстративний матеріял (20 світлин та малюнків), вибрана бібліографія праць проф. Л. Винара з обсягу грушевськознавства. Зазначимо, що опубліковані матеріяли та розвідки мають велике значення, як для нинішніх дослідників в галузі грушевськознавства й історіографії, так і для майбутніх істориків української науки на еміґрації, діяспорі й в Україні. Сподіваємося, що ця книга добре прислужиться науковцям, студентській молоді, шанувальникам історії і всім хто прямує по тернистому шляху пізнання минувшини українського народу, зокрема Михайла Грушевського і його доби.

ІГОР ВЕРБА
Інститут української археографії
ім. М. С. Грушевського НАН України
Київ, Україна

ЗБІРКА АРХІВНИХ МАТЕРІЯЛІВ ГПУ-НКВД ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО*

Науково-документальне видання, яке щойно побачило світ в Україні під еґідою трьох поважних інституцій: Національної академії наук України, Українського Історичного Товариства та Служби безпеки України, без сумніву поповнить скарбницю грушевськознавства новими ориґінальними матеріялами. Ми знаємо мало, ще дуже мало про найбільшого українського історика, який повернувся з еміґрації в Радянську Україну і прожив тут останні десять років. Ще менше відомо нам, що ці роки перебував він під постійним наглядом ГПУ-НКВД, яке стежило за кожним кроком Михайла Сергійовича. І тільки тепер є можливість познайомитися з унікальними, раніше недоступними джерелами.

Видання складається з двох частин: власне, велика передмова монографічного об'єму під красномовною назвою «Політичних поглядів, як і правопису не змінює...» та підбірка документів і матеріялів, головно із справи-формуляра

* Володимир Пристайко, Юрій Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934.* Переднє слово Любомира Винара, Київ, Національна Академія Наук України, Служба Безпеки України, Українське Історичне Товариство, В-во «Україна», 1996, 330 стор.

на академіка М. С. Грушевського, де за допомогою інформаторів різних ґатунків і сексотів велося пильне стеження за істориком. З переднім словом до читачів виступив голова Українського Історичного Товариства, один із зачинателів і головних промоторів грушевськознавства професор Любомир Винар. В своїх вступних заувагах він коротко зупинився на основних віхах розвитку науки про Грушевського, слушно зауваживши, що це видання «з великим інтересом буде сприйняте професійними істориками, широким загалом читачів не тільки в Україні, а й поза її межами» (стор. 6-7).

Основу видання складає студія генерал-майора юстиції В. Пристайка і доктора історичних наук Ю. Шаповала. Цей дуумвірат вже давно працює на науковому полі, збагативши українську новітню історіографію рядом цінних і змістовних праць, серед яких насамперед треба згадати хоч би цікаву добірку документів «Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти» (Київ, 1995). Варта всебічної уваги і їх участь у процесі додаткової перевірки багатьох справ в реабілітації жертв доби тоталітаризму в Україні.

Автори дали загальний, але ґрунтовний історичний нарис життя й діяльности М. С. Грушевського за останні десять років його земного буття, опертий на вивченні значної кількости наукової літератури та джерел. Сьогодні ми знаємо, що Грушевський повернувся на Україну задля виснажливої творчої праці й розбудови української історичної науки, зрештою, з мріями про продовження своєї схеми українського історичного процесу. Це одностайно підкреслюють майже всі, хто його знав. Поруч з цим органи ГПУ так само одностайно й рішуче відразу відкинули цю версію і «взяли громадянина Грушевського на облік неблагонадійних». Це досить яскраво розкривають В. Пристайко і Ю. Шаповал.

Все ж центральною темою, яку досліджують автори даного історичного начерку, є проблема «Грушевський і більшовицька влада» та «Грушевський і ВУАН», а також аспект двобою Єфремов-Кримський з одного боку й Грушевський та його наукова школа — з другого. Ця тема надзвичайно важлива і болюча. Карально-репресивні органи, введені в рух державнопартійними структурами, використовували всілякі академічні непорозуміння між визначними вченими задля послаблення єдности ВУАН і впровадження там свого впливу. На жаль, неперевершений організатор наукового життя академік М. С. Грушевський став першою жертвою добре плянованої орґанами ГПУ акції з наміром послаблення української наукової інституції. Саме після приїзду в Україну М. С. Грушевського — голови колишньої Центральної Ради, ґепеушники почали створювати у ВУАН розгалужену мережу всіляких великих і малих таємних сексотів, стукачів, учених-чекістів. З-під їх пера пішла доволі змістовна, до інтимних подробиць, інформація, оформлена в спецдоповіді, оперативні записки, довідки і меморандуми. Не гребувало ГПУ-НКВД і перлюстрованими або вилученими листами. Є в нарисі й унікальні відомості, які суттєво збільшують наше уявлення про оточення М. С. Грушевського. Це стосується, перш за все, повідомлення Київського ОВ ГПУ про те, що біля Грушевського є надійна людина, що не тільки наближена до нього у праці в Академії, а й старий партійний товариш його (стор. 40). На жаль, В. Пристайко і Ю. Шаповал не розкривають нам прізвища цього таємного юди, можливо, з морально-етичних міркувань, а правдоподібніше, за браком відповідних джерел. Хоч і це питання за іншими джерелами СБУ, без сумніву, можна вирішити цілком позитивно. А сьогодні ми можемо тільки поміркувати в цьому напрямку, зазначивши, що під катеґорію найближчої до М. С. Грушевського в праці у

ВУАН з партійним минулим людини потрапляє принаймні декілька чоловік, насамперед Ф. Я. Савченко та О. Ю. Гермайзе. Звичайно, розгадати цю таємницю важливо, адже йдеться про найбільшого історика України. На сьогодні ж тільки знаємо, що в оточенні М. С. Грушевського працював як аґент 4-го відділу УСБ НКВС УСРР історик К. Т. Штепа.[1] А втім, навіть «успішна робота» багатьох осіб, які з різних причин були сексотами, ледви чи могла бути перешкодою для органів ГПУ в їх ліквідації. Яскравим прикладом може служити життя усиновленого академіком А. Ю. Кримським талановитого українїста М. З. Левченка, в 1920-их роках завідувача вуанівською друкарнею, якого чекісти завербували в 1926 р., однак останній, як сказано, подавав «явну дезінформацію органам ДПУ».[2] Мабуть, цього було досить, щоб М. З. Левченка за сфабрикованим процесом СВУ засудили до вищої міри покарання, пізніше заміненої на 10 років концтаборів.[3] На жаль, в названому науково-документальному виданні є чимало недомовок і прогалин. Так, наводячи «сиґнал» на Грушевського, датований листопадом 1926 р., одного з аспірантів-партійців Науково-дослідної катедри історії України в Києві (стор. 67), автори замовчують його прізвище. Припускаємо, що говориться про члена КП(б)У, аспіранта набору 1925 року В. Я. Камінського, який у пізніших свідченнях 1938 р. зазначував, що працюючи у ВУАН на катедрі він вів безкомпромісну боротьбу з Грушевським і «грушев'янцями».[4] Щоправда, не менше шансів на кандидата в донощики є й у іншого члена КП(б)У, аспіранта набору 1926 р. П. А. Кияниці,[5] який оформив своє членство в партії більшовиків тільки в 1925 р. після ліквідації УКП, до якої він належав у 1920-1925 роках. Зрештою, кваліфікований знавець історії ВУАН, свідок багатьох подій, відомий історик Н. Д. Полонська-Василенко зазначувала, що у Грушевського на катедрі боротьбу з ним вели аспіранти В. Я. Камінський та І. І. Кравченко.[6] І. І. Кравченко вартий окремої уваги. Формально не будучи більшовиком (вийшов з КП(б)У за сімейними обставинами в 1921 р.), він, як нотував у автобіографії, «вів ідеологічну боротьбу з ворожими марксизмові народницько-буржуазними течіями школи академіка М. С. Грушевського».[7] Без сумніву, ці акції були пляновані заздалегідь партійними і каральними органами. Звичайно, ці недоліки ніякою мірою не впливають на цілком позитивне враження від рецензованої роботи, адже автори вперше в українській історіографії дали всеохопний начерк життя М. С. Грушевського під наглядом ГПУ-НКВД.

Велике емоційне навантаження несуть документи (загалом — 124), які В. Пристайко і Ю. Шаповал вмістили до свого монографічного вступу. Тільки

[1] Державний архів СБУ, спр. 49863, фп., т. 1, арк. 1-2.

[2] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 195.

[3] Е. Циганкова, «Маловідомі сюжети з академічного життя», *Вісник Національної академії наук України,* 1996, ч. 3/4, стор. 55.

[4] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47595, арк. 74 зв.

[5] Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 172, ч. 15, арк. 7.

[6] Н. Д. Полонська-Василенко, *Українська Академія наук* (нарис історії), Київ, 1993, ч. 1, стор. 53.

[7] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 274, арк. 93.

дивуєшся, скільки дорогоцінного часу, праці та енерґії витратили вони на пошуковий етап, адже всього вони опрацювали понад 4000 документів, проаналізовали 122 томи справи «УНЦ», 8 томів справи-формуляра на М. С. Грушевського (це приблизно 3000 сторінок). Без сумніву, до видання увійшли найбільш вартісні джерела, що проливають світло на діяльність ГПУ-НКВД в операції «М. С. Грушевський». Деякі з них досить унікальні. Так, в документі ч. 1 чекісти міркували як краще використати Грушевського для розкладу політичної опозиції існуючому ладу, а в джерелі ч. 5 йдеться про створення сітки таємних конфідентів в академічних колах. Чимало документів торкається особистих взаємих М. С. Грушевського з академіками С. О. Єфремовим та А. Ю. Кримським. В них, як у дзеркалі, відбивається вся трагедія української інтеліґенції за «культівських» часів. Чимало цікавих суджень можна знайти і про ювілей М. С. Грушевського в 1926 р. та про його арешт 1931 року.

Не легко виступати в ролі рецензента й переказувати зміст архівних матеріялів, більш важливіше дати їх концепційну спрямованість. На наш погляд, документи мають доволі чітку структуру й скеровані в бік освітлення діяльности М. С. Грушевського в стінах ВУАН. Разом з тим вони показують, як ГПУ-НКВД, граючи на особистих рисах Михайла Сергійовича, який будь-що-будь, а хотів таки верховодити в царині української історичної науки й правдоподібно у всій ВУАН, всіляко «сприяли» йому в цьому. Звісно, в цьому добре плянованому спектаклі сам Михайло Сергійович став невинною жертвою, жертвою, руками якої каральні органи частенько провадили свою політику серед академічної спільноти.

Все ж акцентуючи увагу на цьому аспекті, треба зазначити і таке. Часто-густо документи складались людьми неприхильними до великого історика, які за всяку ціну хотіли його очорнити і скомпромітувати. Ясна річ, ці джерела треба критично оцінювати і перевіряти іншими архівними матеріялами, бо тільки так можна реконструювати об'єктивний портрет М. С. Грушевського.

Мабуть, авторам можна було б закинути і надмірний дубляж деяких місць начерку та вміщених документів і вставку із спогадів відомого літературознавця Г. Костюка про ювілейні урочистості 1926 року як таку, що не вписується у задекляровану назву видання і таке інше. Розуміється, суть не в цьому. Головне, що сьогодні ми маємо цікаві джерела, які малюють Великого Українця, з усіма сильними і слабкими сторонами видатного національного діяча.

До переваг видання слід віднести і вміщені світлини, а також список скорочень та іменний покажчик, що суттєво допомагає в користуванні зґаданою книгою. Звичайно, це науково-документальне видання, як ніколи, виявляється на часі, й стане значною цеглиною в підмуровок розбудови грушевськознавства в Україні.

ПРИВІТИ

Від редакції

На адресу Міжнародного Академічного Комітету для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського, Українського Історичного Товариства й Редакції ж. «Український Історик», прийшли численні привіти від Українських Церков, державних установ, наукових, політичних і громадських організацій і поодиноких громадян. Не маємо змоги видрукувати всіх привітів з огляду на обсяг нашого журналу. Всім установам і поодиноким особам, які прислали свої привіти (листовно або телефонічно), складаємо щиру подяку. Тексти привітів друкуємо без жадних правописних змін.

Редакція

ч. 1

Українська Католицька Архиєпархія, Філядельфія. Високопреосвященіший Митрополит Стефан.

Українська Католицька Архиепархія

827 NORTH FRANKLIN STREET, PHILADELPHIA, PA. 19123

(215) 627-0143

Ч. 761/96 0

(У відповіді покликатися на повище число)

Канцелярія Митрополита

Слава Ісусу Христу !

23 жовтня 1996

Міжнародний Академічний Комітет
для вшанування 130 ліття з дня
народження Михайла Грушевського
Українська Академія Наук ЗСА.

Вельмишановні Панове !

Щиро дякую за Ваше ввічливе Запрошення на Ювілейну Наукову Конференцію, що відбудеться 27 жовтня 1996 р. в Ню Йорку. Спішу переслати Вам Привіт і Побажання, роблю це сьогодні після повороту зі Синоду Єпископів, що відбувся у Львові.

Я високо ціню наукову заслугу та значення Михайла Грушевського для українського народу. Михайло Грушевський - це Титан української науки, що історичними працями обґрунтував схему історії України, як самостійного прцесу окремого від сусідів. Його наукова праця "Очерк історії українського народу",(1904),видана мовами: французькою, німецькою, англійською, чеською і болгарською, як також другі його наукові праці, як теж історія української літератури вводять українську науку у загально европейське значення.

Сердечно бажаю Вам успіху у Вашій науковій Конференції для добра рідного народу, а Вам усім особисто щедрих ласк від Господа.

Благодать Господа і Мир нехай буде з Вами !

+Стефан
Митрополит

ч. 2

Українська Православна Церква в США. Консисторія Церкви, Бавнд Брук. Високопреосвященіший Архиєпископ Антоній.

Consistory of the Ukrainian Orthodox Church of the USA

† Constantine - Metropolitan and Prime Hierarch

Mailing Address:
P. O. Box 495
South Bound Brook, NJ
08880

Shipping Address:
135 Davidson Avenue
Somerset, NJ
08873

Telephone:
908-356-0090

Telefax:
908-356-5556

E-Mail:
UOCofUSA@aol.com

St. Andrew Bookstore
908-356-0725

St. Sophia Seminary
908-469-7555

Library:
908-356-3017

Museum:
908-356-9105

Cultural Center:
908-469-1018

22 жовтня, 1996 р.Б.

УЧАСНИКАМ ЮВІЛЕЙНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
на руки Міжнародного Академічного Комітету
для ВШАНУВАННЯ 130-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Дорогі й улюблені!

З великою приємністю вітаю Вас усіх, зібраних для вшанування одного з визначніших діячів нашої історії - Михайла Грушевського, історика і першого президента нашої відродженої у цьому столітті держави.

Для мене особисто, що належу до третього покоління Українців у Америці, ім'я Михайла Грушевського має надзвичайно велике значення, бо воно пов'язане з моїм пізнанням свого коріння, свого походження, усвідомлення моєї приналежности до великого українського народу.

Тому, що 27 жовтня - давно зарезервоване мною для відвідин однієї парафії в Мінесоті, я, на превеликий жаль, не зможу бути в цей день з Вами. Але від щирого серця бажаю Вам успіхів і молю Господа зіслати на учасників Конференції Своє благословіння.

У всеобіймаючій любові Господа,

+ Антоній

† Антоній
Милістю Божою Архиепископ

ч. 3

Кабінет Міністрів України, Оргкомітет відзначення 130-ліття з дня народження М. Грушевського, Київ. Віце-прем'єр України і Співголова Оргкомітету акад. Іван Курас.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

м. Київ

24 жовтня 1996 р. № 036214

УЧАСНИКАМ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНОЇ 130-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Шановні учасники конференції!

У ці дні американська земля приймає своєрідну естафету відзначення ювілею великого літописця історії України, визначного громадського і політичного діяча, першого Президента України Михайла Грушевського. Започатковані 27 серпня урочистості в Національній опері України, продовжує Міжнародний академічний комітет, очолюваний відомим у науковому світі грушевськознавцем професором Кентського університету з США Любомиром Винаром.

Величезна творча та наукова спадщина Михайла Грушевського є золотим фондом історичної української науки, вимагає глибокого та всебічного осмислення і вивчення. Ваша конференція поглибить знання про Великого українця, розширить коло грушевськознавців.

Тож хочу побажати Вам успіхів у роботі і глибоко переконаний, що Михайло Грушевський, фундатор національної ідеї відродження, сьогодні разом з нами, з усім українським народом продовжує жити і боротися за незалежну Україну, яка цього року урочисто відзначила 5-у річницю Незалежності.

Успіхів Вам!

Віце-прем'єр-міністр України,
Співголова урядового Оргкомітету
з підготовки та відзначення
130-річчя від дня народження
М. Грушевського

Іван КУРАС

ч. 4

Міжнародна Асоціяція Українiстів, Київ. Акад. Ярослав Ісаєвич, президент.

22 жовтня 1996

Професор Любомир Винар
Президент Українського Історичного Товариства
Голова Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського

Міжнародна асоціяція україністів складає на Ваші руки щирі вітання для організаторів і учасників Наукової конференції до 130-ліття з дня народження великого українського історика і політичного діяча Михайла Грушевського. Українському Історичному Товариству належить головна заслуга в сформуванні грушевськознавства як наукового напрямку, з Вашої, Пане Президенте, ініціятиви було створене Міжнародне Товариство ім. Грушевського, засновано періодичний збірник «Михайло Грушевський: життя і діяльність», а 1996 рік проголошено Міжнародним роком Михайла Грушевського. Українське Історичне Товариство зуміло налагодити співпрацю грушевськознавців України з вченими країн Америки і Західної Европи. Це є складова частина Вашої плідної діяльности у справі інтеґрації української науки в краю і за його межами.

Мені приємно поінформувати Вас, що на Третьому міжнародному конґресі україністів, який відбувся у Харкові 26-29 серпня ц.р. було відзначено істотну роль УГТ і його часопису «Український Історик» як у збереженні кращих традицій нашої науки в ті роки, коли в Україні вони переслідувалися, так і в розповсюдженні нині цих традицій в Українській Державі. Власне цьому завданню і служить сьогоднішній форум.

Бажаємо конференції успішної праці, а її учасникам — наукових успіхів і всіляких гараздів.

Від щирого серця
Ярослав Ісаєвич
Президент Міжнародної асоціяції україністів

ч. 5

Українська Вільна Академія Наук (УВАН) у Канаді. Президія, Вінніпеґ. Проф. М. Тарнавський, президент; о. д-р О. Кравченко, генеральний секретар.

22 жовтня 1996 р.

Президія Української Вільної Академії Наук у Канаді радісно вітає Ювілейну Конференцію для вшанування 130-ліття від дня народження великого вченого, Михайла Грушевського та висловлює щирі побажання, найкращих успіхів і душевного піднесення усім учасникам Конференції, щоб ця Конференція наснажила наших вчених ще більшим творчим запалом до дальшої роботи на полі української науки.

За президію УВАН у Канаді,

проф. М. Тарнавський
Президент

о. д-р О. Кравченко
Генеральний секретар

ч. 6

Наукове Товариство ім. Шевченка, Сарсель. Д-р Аркадій Жуковський, голова.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА
SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
29, rue des Bauves, 95200 Sarcelles (France)
Телефон: (1) 39 90 05 82 - Факс: (1) 39 94 85 15
Чекове конто: c/c 8 516 71 K Paris

Сарсель. 23 жовтня 1996р.

До Президії Міжнародного Академічного Комітету для вшанування 130 - ліття з дня народження МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО у Нью - Йорку

Президія Наукового Товариства ім. Шевченка в Европі й Редакція "Енциклопедії Українознавства" вітає Ювілейну наукову конференцію для відзначення 130 - річчя з дня народження Михайла Грушевського, визначного вченого, провідного українського історика і державного мужа.

Для НТШ це відзначення має спеціяльне значення, це частина сплачення боргу перед Людиною, що велику частину свого життя присвятила для нашої установи, яку він своєю сподвижницькою працею двигнув з літературно - культурного товариства на визначну наукову інституцію, своєрідну академію наук.

У Парижі НТШ у Европі влаштувало 15 жовтня ц.р. конференцію, присвячено 130 - ліття Михайла Грушевського з участю місцевих і запрошених з України науковців.

Для франкомовного світу НТШ у Франції підготовляємо монографію з матеріалами про М. Грушевського, вперше перекладена французькою мовою його "Схема "історії", як також вибір праць українського вченого. Цим способом найкраще віддамо шану нашому Великому Сподвижникові.

Ще раз бажаємо успіху Вашій Конференції.

Голова НТШ у Европі А. Жуковський

ч. 7

Міжнародне Товариство ім. Михайла Грушевського, Кент, Огайо. Д-р Любомир Винар, президент; д-р Олександер Сидоренко, науковий секретар

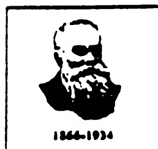

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО ім. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

MYKHAILO HRUSHEVSKY INTERNATIONAL SOCIETY

c/o UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

P O. Box 312. Kent OH 44240 USA Tel. 1-330-297-0864 Fax: 1-330-297-1327 E-mail: asydorenko@tolkec.astate.edu

22 жовтня 1996 р.

Міжнародний Академічний Комітет
для вшанування 130-ліття з дня
народження Михайла Грушевського
Президія

Вельмишановні учасники ювілейної конференції!

Управа Міжнародного Товариства ім.М.Грушевського щиро вітає учасників Ювілейної наукової конференції для відзначення Михайла Грушевського і 130-ліття з дня його народження.
Михайло Грушевський, поруч з Тарасом Шевченком і Іваном Франком, належить до найвидатніших будівничих Нової України, як найвидатніший український історик, неперевершений організатор українського наукового життя, Голова Української Центральної Ради і перший Президент Української Народньої Республіки.
Наше Товариство підготовляє до друку англомовний збірник присвячений діяльности і творчости Михайла Грушевського і плянує,у співпраці з іншими науковими установами в Україні і на Заході, інші важливі науково-видавничі проєкти з різних ділянок грушевськознавства.
Запрошуємо Учасників Ювілейної конференції в Нью Йорку стати членами нашого Товариство і спільною працею причинитися до утривалення пам'яті Великого Українця.

Бажаємо Вашій конференції якнайбільших успіхів.

Проф.Олександер Сидоренко
Науковий секретар

Проф.Любомир Винар
Президент

ч. 8

Національна Академія Наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Київ. Проф. П. С. Сохань, директор.

24 жовтня 1996 р.
Президії Міжнародної
наукової ювілейної конференції
у Нью-Йорку, присвяченої 130-літтю
з дня народження М. Грушевського

Високоповажні колеги!

Від імені науковців Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського висилаю щирий привіт всім учасникам міжнародної наукової конференції у Нью-Йорку. Бажаю плідної праці, цікавих дискусій, нових підходів у дослідженні творчої спадщини, життя та діяльності нашого великого історика й суспільно-політичного діяча. Сподіваюся, що Ваша конференція стане новим внеском у царині грушевськознавства.

З щирою повагою
Директор Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
член-кореспондент НАН України П. С. Сохань

ч. 9

Національна Академія Наук України. Інститут Історії України, Київ. Акад. Валерій Смолій, директор; Д-р Володимир Ричка, науковий редактор УІЖ.

23 жовтня 1996 р.

Президенту
Українського історичного Товариства
Редактору «Українського
Історика»
Вельмишановному Пану професору
Любомиру Винару

Учасникам Міжнародної Наукової
Конференції
«Михайло Грушевський — історик,
суспільно-політичний діяч,
державотворець»

Шановні колеги! Дорогі друзі!

Нам випало велике щастя жити у часи, коли українці в усіх частинах світу відсвятковують 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського, найвизначнішого нашого історика й натхненного будівничого нації. Переконані, що ювілейні святкування на рідних землях і в діяспорі сприятимуть кращому розумінню й осягненню наукової спадщини Великого Українця, подальшій розбудові грушевськознавства. Отож від імені Інституту історії України НАН України та «Українського історичного журналу» щиросердечно вітаємо учасників Конференції. Зичимо плідної роботи. Нехай той науково-дослідний і видавничий підйом, в якому спливає Ваша робота, перетвориться у постійну нашу поставу до потреб грушевськознавства і його подальшого розвою.

Директор
Інституту історії України НАН України
академік НАН України Валерій Смолій
Науковий редактор
«Українського історичного журналу» Володимир Ричка

ч. 10

Національна Академія Наук. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів. Акад. Ярослав Ісаєвич, директор.

20 жовтня 1996 р.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України щиро вітає учасників Наукової конференції до 130-ліття з дня народження нащого великого історика і організатора науки Михайла Грушевського. Бажає конференції успішної праці. Впевнені, що вона буде великим внеском в грушевськознавство.

Ми вдячні Українському Історичному Товариству, Міжнародному товариству ім. М. Грушевському, Міжнародному академічному комітетові і керівникові цих інституцій професорові Любомиру Винару за почин у справі проголошення 1996 року Міжнародним роком Михайла Грушевського.

Наш Інститут з гордістю носить ім'я свого засновника, визначного учня Михайла Грушевського академіка Івана Крип'якевича. Прагнемо поруч з Вами працювати над розвитком і популяризацією традицій М. Грушевського і І. Крип'якевича та інших представників історичної наукової школи Грушевського.

Сподіваємося на дальшу плідну співпрацю з Вами в цій ділянці, бажаємо Вам нових великих успіхів у розвитку української науки обобіч океану.

Від Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України:
Ярослав ІСАЄВИЧ, директор,
Василь ГОРИНЬ, заступник директора,
Юрій СЛИВКА, завідувач відділу,
Феодосій СТЕВЛІЙ, завідувач відділу.

ч. 11

Комітет Української Науково-Дослідної Програми при Іллінойському Університеті, Шампайн, Ілл. Д-р Дмитро Штогрин, голова.

26 жовтня, 1996

Хвальна Президія
Ювілейної Конференції, присвяченої
130-літтю народження Михайла Грушевського
Українська Вільна Академія Наук у США
Нью-Йорк, Н.Й.
Шановні Пані й Панове:

Уважаю своїм милим обов'язком в імені Комітету Української Науково-Дослідної Програми при Іллінойському Університеті переслати цією дорогою Вам та всім ВП Учасникам конференції щирі привітання.

Нам мило відмітити, що тому п'ять років — в 125-ліття і цього року — у 130-ліття народження найвизначнішого історика України відбулись окремі сесії під час річних конференцій української проблематики в Іллінойському Університеті, які були присвячені цьому, одному з найвизначніших українських вчених. Цьогорічне відмічення Ювілею Грушевського у свою чергу представить низку наукових дослідів, які вказуватимуть його заслуги в розвитку української історіографії та розбудови української держави.

Щиро бажаю Вам обильних успіхів у Ваших нарадах.

З правдивою пошаною,
Дмитро Штогрин,
Голова Української Науково-Дослідної
Програми при Іллінойському Університеті

ч. 12

Канадський Інститут Українських Студій, Едмонтон. Д-р Зенон Когут, директор.

University of Alberta
Edmonton

Canadian Institute of Ukrainian Studies
Канадський Інститут Українських Студій
Institut Canadien d'Etudes Ukrainiennes

Canada T6G 2E8

352 Athabasca Hall, Telephone (403) 492-2972
Fax (403) 492-4967
E-mail: cius@gpu.srv.ualberta.ca

До Міжнародного академічного комітету
для вшанування 130-ліття народження
Михайла Грушевського (1866-1996)

Вельмишановні Пані і Панове!

Канадський інститут українських студій вітає учасників і гостей наукової конференції, присвяченої ювілею геніяльного історика України, державотворця і громадсько-політичного діяча Михайла Грушевського.

Найвидатніший український історик усіх часів, академік Михайло Грушевський стояв біля витоків майже всіх ділянок сучасного українознавства. Його наукові праці досі є не лише взірцем наукового підходу в історії, історії літератури, соціології, етнографії та інших галузях; вони залишаються також монументальними підвалинами модерної української національної свідомости та культури. Репрезентант потужних інтелектуальних сил українського народу, Грушевський став символом нової України, боротьба за яку врешті тріюмфально закінчилася на початку 90-х років нашого століття.

Канадський інститут українських студій також робить свій внесок у розвиток грушевськознавства. Зокрема, головним проектом Центру історичних досліджень ім. Петра Яцика при КІУСі є переклад англійською мовою монументальної "Історії України-Руси." Ця 10-томова праця Грушевського, що була першою значною синтезою української історії, гідно витримала перевірку часом. Її переклад безперечно піднесе авторитет українознавства в англомовному світі.

Віримо, що Ваша конференція стане важливою віхою на шляху розвитку грушевськознавства і української науки взагалі. Бажаємо Вам творчої наснаги і плідних наукових дискусій.

З пошаною та найкращими побажаннями,

Зенон Когут

Д-р Зенон Когут
директор КІУСу

ч. 13

Міжнародна Українська Економічна Асоціяція, Філядельфія. Д-р І. С. Коропецький, за Управу МУЕА.

12-го жовтня 1996
Міжнародний Академічний Комітет
для Вшанування 130-ліття з Дня
Народження Михайла Грушевського
Ню Йорк
Шановні панове:

Прошу прийняти від нас вислови вдячности за Вашу працю для вшанування пам'яті Михайла Грушевського в цьому ювілейному році. Бажаємо Вам успіхів у Вашій праці для збереження та поширення наукової та громадської спадщини цього найвизначнішого нашого історика.

У своїх багатогранних дослідженнях Михайло Грушевський присвячував багато

уваги історії української економіки. В додатку то спеціялізованих монографій на цю тему, його монументальна «Історія України-Руси» включає дуже багато, порозкиданих у різних місцях, економічних матеріялів. Дотепер ще не маємо ґрунтовної економічної історії України. Але коли майбутній історик буде над такою історією працювати, йому твори Михайла Грушевського будуть служити не лише дороговказом, але також вагомим джерелом.

Остаю з належною пошаною,
І. С. Коропецький
Зарубіжний член НАНУ
За Управу МУЕА

ч. 14

Фундація ім. Олега Ольжича, Київ. Павло Дорожинський, за Президію.

Високоповажаний Пан
професор Любомир Винар
Голова Міжнародного Академічного Комітету
для вшанування 130-ліття народження
Михайла Грушевського

Високоповажаний Пане Професоре!

В ювілейний рік проф. Михайла Грушевського, з нагоди його 130-ліття з дня народження, пересилаю на Ваші руки найщиріші вітання за Ваш великий вклад в грушевськознавство, за глибоке дослідження та зібрання матеріялів про діяльність Михайла Грушевського, як визначного науковця, політичного та громадського діяча.

На одному з перших місць слід відмітити, з-поза всіх дотеперішних численних видань, збірник: «Михайло Грушевський — історик і будівничий нації»

З нашими сьогоднішніми вітаннями одночасно пересилаю якнайкращі побажання дальших успіхів у Вашій творчій і корисній праці.

Павло Дорожинський
за Президію Правління Фундації ім. О. Ольжича

20 листопада 1996

ч. 15

Привітання від заступника Постійного представника України при Об'єднаних Націй пана Юрія Богаєвського учасникам Ювілейної конференції присвяченої 130-річчю від дня народження М. Грушевського в Нью Йорку, 27 жовтня 1996 р.

Шановне товариство!

Від імені Постійного представництва України при Організації Об'єднаних Націй я маю приємну честь вітати організаторів та учасників цієї важливої конференції.

Сьогодні ми маємо нагоду ще раз нагадати одне одному про ті сторінки нашої спільної історії, без яких важко уявити собі існування і розвиток сучасної України. Ми оцінюємо місце і роль у становленні Української державности видатної особистості, якою був і залишиться в пам'яті нашого народу Михайло Грушевський.

Кожен з нас, звісно, по-різному може сприймати минулу історію, але найголовнішим має бути те, щоб ми не втрачали почуття об'єктивности і збалансованости в наших судженнях і висновках.

Переосмислюючи минуле, ми повинні постійно думати про майбутнє. Якщо

будемо пам'ятати про минуле і робити належні висновки, то будемо більш впевнено дивитись у майбутнє, не збочимо на шлях повторення тих явищ, які завдали стільки лиха нашому народові. «Ті, що не можуть пам'ятати минулого, приречені повторити його». Ці слова належать відомому американському філософу і новелісту Джорджу Сантаяні. І він був правий.

Про це часто говорив і писав Михайло Грушевський. Багато з його думок не втратили своєї актуальности і сьогодні, і це ще раз доводить, яким світлим і далекоглядним розумом і неординарністю мислення була наділена ця визначна Особистість.

Іноді здається, що нам не вистачає його мудрого слова. Саме тому ми маємо належно шанувати, берегти і передавати його спадщину наступним поколінням.

Це й буде виявом нашої глибокої шани до цієї великої постаті в історії України.

ч. 16

Організація Українських Націоналістів, Київ, В.п. інж. Микола Плав'юк, голова ПУН.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

252003 УКРАЇНА, м.КИЇВ 10, [illegible] Повстання, 6 тел. (044)290-16-75, 227-32-69, факс: (044)290-33-32

26 № 9.10.96 р.

Високоповажний Пан
Професор Любомир Винар
Голова Міжнародного
Академічного Комітету
для вшанування
130-ліття народження
Михайла Грушевського (1866-1996)

ПАНЕ ГОЛОВО!

Щиро дякую за запрошення взяти участь в ювілейній науковій конференції 27 жовтня ц.р. в Нью-Йорку.

На жаль не маю змоги взяти особисто участь і прошу Вас передати учасникам конференції мої привітання.

З радістю хочу наголосити, що незалежна Українська держава на п"ятому році відновленої незалежності гідно вшанувала Михайла Грушевського, не лише як визначного науковця, але й співтворця Української Народної Республіки. За участю Президента України було наголошено на державних святкуваннях в Києві, що сучасна Українська Держава вважає себе переємницею доби УНР і висловлює вияви вдячности за вклад праці М.Грушевського в побудову першої незалежної Української держави в XX столітті.

Хочу вірити, що українці в діяспорі належно оцінять його величезний вклад в скарбницю української науки, об"єктивно оцінять його політичну діяльність, щоб її успіхи продовжувати, а недоліки не повторювати.

З правдивою пошаною

Микола Плав"юк
Голова Проводу Українських Націоналістів

ч. 17

Привітання від проф. Юрія Книша, голови Наукової Ради при СКУ.

Вінніпеґ, 25-го жовтня 1996 р.

ПРИВІТ УСІМ УЧАСНИКАМ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ПРИСВЯЧЕНОЇ ЮВІЛЕЄВІ 130-ЛІТТЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО, БАТЬКА МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.
ВІРИМО, ЩО В СКОРОМУ ЧАСІ НА ПІДСТАВІ ЙОГО МОНУМЕНТАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ОФОРМИТЬСЯ КОНЦЕПЦІЯ МИНУЛОГО УКРАЇНИ ГІДНА ВЕЛИКОГО ВІДРОДЖЕНОГО НАРОДУ, ЯКИЙ СТАНЕ ОДНИМ З ОСНОВНИХ ТВОРЦІВ МАЙБУТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА.

Юрій Книш
Голова Наукової Ради при С.К.У.

ч. 18

Привітання від Колективу Історико-меморіяльного Музею Михайла Грушевського, Київ. Світлана Панькова, керівник Музею.

Привітання
Учасникам Міжнародної ювілейної конференції у Нью-Йорку «Михайло Грушевський — історик, суспільно-політичний діяч, державотворець», присвяченої 130-річчю від дня народження Михайла Грушевського.

Вельмишановна громадо!

Колектив Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського у Києві посилає найщиріші вітання учасникам Міжнародної наукової конференції присвяченої 130-річчю від дня народження видатного українського історика і державотворця.

Ваша конференція продовжує ювілейні урочистості, що розпочалися на терені незалежної України. Цей науковий форум засвідчує, що ім'я Михайла Грушевського, його творча спадщина, його ідеї об'єднують усіх правдивих дослідників української історії — і тих, хто долучився до вивчення життя та діяльності славного сина України, літописця її історії 30 років тому, і молодих талановитих істориків нової генерації.

Нині дослідники-грушевськознавці в Україні і діяспорі відзначають ювілей Великого Українця своїми науковими здобутками, що відкривають нові сторінки життєпису Михайла Грушевського — історика, політика, громадянина. Ваші дослідження на ниві грушевськознавства не лише збагачують українську національну історіографію, але й мають надзвичайно вагомий вплив на формування національної свідомости українського народу.

Зичимо усім учасникам конференції творчих звершень, завзяття і наснаги у наукових пошуках, сил і здоров'я для подальшої плідної праці на благо української науки, української держави.

Колектив Історико-меморіяльного
музею Михайла Грушевського
Світлана Панькова
Олег Будзинський
Микола Кучеренко
Валерій Левченко
Лариса Федорова

24 жовтня 1996 р., м. Київ

ч. 19

Управа Українського Музею, Стемфорд. Д-р Василь Ленцик, директор.

22-го жовтня 1996

До
Хвальної Президії
Ювілейної Наукової Конференції
в пошану Михайла Грушевського

Хвальна Президіє!

Від імені Управи Українського Музею в Стемфорді і моїм власнім сердечно вітаю Світлий Збір Вчених зібраних для вшанування Патріярха української історичної науки Михайла Грушевського.

Праця Михайла Грушевського, як історика, організатора науки в рамках Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, в Києві і державного Мужа і першого Президента Української Народної Республіки залишиться золотими буквами записана в анналах Народу.

З побажанням успішного переведення цієї Конференції, остаюсь,
з глибокою пошаною

(Д-р Василь Ленцик)
Директор

ч. 20

Осередок УІТ у Німеччині, Мюнхен. Проф. д-р Дмитро Злепко, голова.

Мюнхен-Фрейзінґ, 24.10.1996

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ:
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
І
СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНОЗНАВЧИХ
СТУДІЙ НА ЗАХОДІ
на руки Проф. д-ра Любомира Винара

Вельмишановна Президіє,

Українське Історичне Товариство в Німеччині засилає ЮВІЛЕЙНІЙ НАУКОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ для вшанування Михайла Грушевського якнайщирійший привіт організаторам, референтам і учасникам; бажаю успіху у проведенні вшанування Великого Вченого, Першого Президента, Видатного Історика.

Тільки той нарід, який знає своє минуле, шанує своїх просвітителів-будівничих, спроможний творити свою будучність. Нехай Ваша конференція буде дальшим вкладом в науку, тим вона стане одною з вагомих цеглин розбудови сучасної Української Держави, співтворцем якої, у нашому столітті був Михайло Сергієвич Грушевський.

З побажаннями успіхів Вашій конференції,
з повагою і пошаною,
Проф. д-р Дмитро Злепко
Голова Українського Історичного Товариства
Німеччини
Фрайзінґ-Мюнхен

ч. 21

Національна Академія Наук України. Інститут Літератури ім. Т. Шевченка. Відділ рукописних фондів і текстології, Київ. Вчений хранитель фондів Галина Бурлака за колектив Відділу.

Президії Нью-Йоркської
Міжнародної конференції,
присвяченої 130-річчю М. Грушевського

Колектив Відділу рукописних фондів і текстології щиро вітає вашу конференцію. Бажаємо вам творчої наснаги і плідної праці на благо української науки. Сподіваємось, що творчі пошуки учасників конференції увінчаються успіхом.

За колектів Відділу рукописних фондів і текстології
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУкраїни
кандидат філологічних наук, Вчений хранитель фондів

Галина Бурлака

ч. 22

Організація Державного Відродження України (ОДВУ), Нью Йорк. Вп. п. Володимир Процик, голова; Вп. д-р Наталія Пазуняк, секретар.

Ню Йорк, 20 жовтня, 1996

До:
Міжнародного Академічного Комітету для Відзначення
130-и ліття з дня народження Михайла Грушевського
Українська Вільна Академія Наук в США
на руки президента Вш. д-ра Марка Антоновича

Вельмишановний Пане Президенте!

Просимо прийняти щире привітання й признання з нагоди відзначення ювілейної дати 130-и річчя з дня народження Великого Сина України, чільного історика України XX ст. та першого президента України (Української Народної Республіки) Михайла Грушевського.

Ми свідомі подвижницької праці ученого в розбудові української історіографії. Випрацьована ним схема історії України непідлегла т.з. традиційним імперським схемам російської історіографії, є на терені освітніх і наукових інституцій незалежної України своєрідним відкриттям, що напевно скріпить національну самопошану українців, яким припала важка роля в процесі державотворення в Україні.

Бажаємо успіхів у Вашій конференції.

Залишаємось з висловами правдивої пошани.

Володимир Процик — Наталія Пазуняк
Голова ОДВУ — Секретар

ч. 23

Братство Охорони Воєнних Могил «Броди-Лев», Нью Йорк. Вп. Кирило Григорович, голова.

Нью Йорк, 20 жовтня, 1996

Українська Вільна Академія Наук
Міжнародний Академічний Комітет
для вшанування 130-ліття з дня народження
Михайла Грушевського

Вельмишановні Панове!

Братство охорони воєнних могил «Броди-Лев», щиро дякує Вам за запрошення до участі в ювілейній науковій конференції присвяченій 130-тій річниці з дня народження Михайла Грушевського, найбільшого українського історика та будівничого української державності в часи Першої світової війни.

Бажаємо Вам успішного переведення цієї важливої конференції та успіхів у Вашій дальшій науковій праці.

Наше Братство опікується могилами наших поляглих друзів та визначних людей в Україні, Австрії та Німеччині. Зібрані пожертви серед нашої громади під цю пору фінансують перепохоронення наших поляглих побратимів з побоєвищ під Бродами на меморіяльний цвинтар між селами Ясенівці і Червоне коло Золочева та поставленням пам'ятника героям бою під Крутами.

Остаємось з глибокою пошаною
та найкращими побажаннями успіхів у дальшій праці

Кирило Григорович
Голова

ч. 24

Привітання від генерала Володимира Пристайка і д-ра Юрія Шаповала, Київ.

Учасникам Міжнародної наукової
конференції, присвяченої 130-річчю
з дня народження Михайла Грушевського
Нью-Йорк, США
Київ, 16.10.1996 р.

Вельмишановні учасники Міжнародної наукової конференції, щиро вітаємо вас з нагоди проведення вашої наукової акції, яка, сподіваємось, сприятиме відродженню історичної правди про визначного сина українського народу, ознаменує новий, якісно важливий крок у розвитку сучасного грушевськознавства.

Як дослідники, котрим вдалося опрацювати комплекс унікальних документів і матеріялів, що довгий час були недоступні грушевськознавцям, розуміємо важливість процесу набуття нових знань про Михайла Грушевського, про його титанічну діяльність, його насичене подіями (часом трагічними) життя.

Саме тому, вітаючи ваше зібрання, зичимо творчих успіхів, здоров'я, наснаги. Сподіваємось на творчу співпрацю та контакти.

Автори книги «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 19241934»:

Володимир Пристайко, заступник Голови Служби безпеки України,

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, зав. відділом Інституту національних відносин і політології Національної Академії наук України

ХРОНОЛОГІЯ

ЮВІЛЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В 1996 РОЦІ: ХРОНОЛОГІЯ

Хронологія, як допоміжна історична дисципліна, займається вивченням різних часових систем, календарів і датуванням історичних документів і подій. Вона встановляє зв'язок між історичними явищами, подіями в контексті часового виміру.

У грушевськознавстві хронологія відіграє важливу ролю у двох площинах: 1) вона встановляє точне датування життя, діяльности і творчости Грушевського і членів його родини; і 2) часово визначує події, що пов'язані з грушевськознавством, як міждисциплінарною дисципліною.

У цьому випадку ідеться про досвідчення і датування подій, зв'язаних з відзначенням М. Грушевського і його 130-ліття з дня народження в 1996 році. Ідеться про відбуття ювілейних наукових конференцій, святочних вечорів і взагалі різних культурних імпрез (напр. музейні, бібліотечні і архівні експозиції, концерти, тощо). Вони є показниками , у значній мірі, розвитку грушевськознавства у сферах науковій і популярній і вказує одночасно на його вплив на сучасне багатовимірне життя. Саме тому, одна частина грушевськознавства вивчає і реєструє за допомогою хронології, ці події. Треба згадати, що перші спроби хронології грушевськознавства ми започаткували в 1966 році, у зв'язку із відзначенням Михайла Грушевського і 100-ліття з дня його народження. В ж. «Український Історик» ми помістили спеціяльний розділ «Століття Михайла Грушевського» із короткою хронологією відбутих конференцій (У.І., ч. 3-4, 1966, стор. 110-111). Тоді Українське Історичне Товариство перший раз проголосило «Ювілейний Рік Михайла Грушевського». У зв'язку з відзначенням 50-ліття смерти Грушевського, УІТ знову проголосило «1994 рік — роком Михайла Грушевського» і видало спеціяльний випуск «Українського Історика» п. н. «У п'ятдесятліття смерти Михайла Грушевського», що в ньому поміщено список відбутих конференцій. У 1990 році Українське Історичне Товариство на Конґресі МАУ у Києві проголосило «Ювілейний рік Михайла Грушевського» і від того часу властиво починається розвиток грушевськознавства в Україні. Вже в наступному 1991 році відбуто Міжнародну наукову конференцію присвячену 125-літтю народження Грушевського і також видано науковий збірник доповідей міжнародної конференції «Михайло Грушевський» (видання НТШ у Львові і УІТ), в якому поміщено відповідну хронологію подій і документацію у спеціяльній секції п. н. «Матеріяли про 125 річницю від дня народження Михайла Грушевського».

У 1995 році Українське Історичне Товариство вже за традицією проголосило у Києві на міжнародній історичній конференції «Міжнародний рік Михайла Грушевського», що його відзначено в 1996 році у ґльобальному вимірі. В цьому році вшановано Михайла Грушевського і його 130-ліття народження, проведено різні ювілейні конференції в Україні, Америці, Канаді і Европі. Також у ювілейному році появилася перша обширна хронологія, опрацьованна В. Ф. Верстюком і Р. Я. Пирогом п. н. ***М. С. Грушевський. Коротка хроніка***

життя та діяльности (Київ, «Либідь», 1996, 142 стор.).

Тепер подаємо хронологію подій в календарному порядку так, як вони відбувалися із відзначенням дати, події і ініціятора(орів) даної імпрези або відзначення. При ініціяторові часами поданий знак зірки (*). Це значить, що дана людина-ініціятор була членом Міжнародного Академічного Комітету для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського (МАКМГ), що діє при Українському Історичному Товаристві.

Хронологія ділиться на дві основні частини: 1) Конференції і інші імпрези, і 2) Матеріяльні пам'ятки (пропам'ятні таблиці).

ХРОНОЛОГІЯ

І. Конференції і інші імпрези

Дата і місце	*Подія*	*Ініціятор(и)*
11 жовтня 1995 р. Київ, Київський університет ім. Т. Шевченка	Проголошення «Міжнародного ювіл. року М. Грушевського Міжнародна історична конференція.	Любомир Винар* Голова Українського Історичного Т-ва
12 жовтня 1995 р. 22 січня 1996 р. Европа, Канада, Австралія	Створення «Міжнародного акад. комітету для вшанування 130-ліття з дня народження М. Грушевського» (МАКМГ). Створення Екзикутивного комітету	Л. Винар,* голова М. Брайчевський,* співголова А. Жуковський*, с.-голова, О. Романів,* с.-гол. і інші
25 листопада 1995 р. Київ	Указ Президента України «Про відзначення 130-річчя від дня народження М.С. Грушевського	Президент Леонід Кучма
25 листопада 1995 р. Київ	Усталено «Склад Організаційного комітету з підготовки та відзначення 130-річчя з дня народження М. С. Грушевського » (Оргкомітет)	Співголови: Віце-прем'єр Іван Курас, Дмитро Табачник гол. Адміністрації, Леонід Решодько,* відп. секретар
січень-лютий 1996 р. Київ—Кент, США	Нав'язується співдія між Київським Оргкомітетом і Міжнародним комітетом (МАКМГ)	Іван Курас Любомир Винар*
лютий — липень 1996 Україна, Америка, Европа, Канада, Австралія	Виготовлення плянів ювілейних конференцій, тощо	МАКМГ Оргкомітет
2 серпня 1996 Київ, Кабінет Міністрів України	«Постанова». Затверджено програму святкувань і бюджет для НАН України і інших установ	Прем'єр-міністер України П. Лазаренко

2 червня 1996 р. Ст. Катерінс Університет Брук (Brock University)	Ювілейна сесія, присвячена М. Грушевському. Конґрес Учених Товариств Канади УВАН у Канаді Міжнародний Академічний Комітет (МАКМГ)	Президент УВАН М. Тарновецький,* Голова УІТ Л. Винар* о. О. Баран,* УВАН у Канаді
15 червня 1996 р. Шампейн—Урбана Іллінойський у-т (University of Illinois)	Ювілейна Сесія М. Грушевського 15 Українознавча конференція Української наукової програми при Іллінойському університеті	Любомир Винар,* організатор Сесії Дмитро Штогрин,* орган. конференції
25 вересня Київ б. будинок Української Центральної Ради	Міжнародна наукова конференція «Михайло Грушевський-історик-політик-громадянин». *Президія Оргкомітету* співголови: І. Ф. Курас, В. А. Смолій,* П. С. Сохань,* Л. Винар,* І. Гирич* (секретар)	НАН України, Інститут української археографії ім. М. Грушевського, Інститут історії, Українське Історичне Товариство
26 вересня 1996 р. Київ Київський національний університет	Міжнародна наукова конференція «Михайло Грушевський і сучасність». Оргкомітет: Ректор В. Скопенко, проф. В. Сергійчук* і ін.	Київський унів. ім. Т. Шевченка, Інститут українознавства К.У. Історичний факультет Українське Історичне Т-во
27 вересня 1996 р. Київ Національна опера України ім. Т. Шевченка	Ювілейний вечір і концерт Присутні: Президент України, Голова В. Ради, депутати і інші діячі і академіки. Також гості з Заходу	НАН України, Міністерство культури, Український держ. центр культ. ініціятив, Київська міська Держ. Адміністрація
Вересень 1996 Київ Музей історії міста Києва	Постійна експозиція: «Мета, зміст і щастя»...до 130-ліття народження М. С. Грушевського». Архівні матеріяли, рідкісні видання грушевськіяни	Тамара Хоменко, директор музею Світлана Панькова* й інші співробітники музею
Вересень 1996 Київ, Національна парламентська бібліотека України	Книжкова виставка «Великий Громадянин України»	Директор б-ки Я.П.Корнієнко і його співробітники
Вересень 1996 Київ. Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України	Ювілейна книжкова виставка Рідкісні видания М. Грушевського і про нього	Директор б-ки О. Онищенко і його співробітники
Вересень 1996 Київ	Ювілейна документальна виставка книжок і архівних матеріялів М. Гршевського	Український Дім
Вересень 1996 Київ Київський університет	Постійно діюча експозиція з нагоди 130-ліття М. С. Грушевського	Музей Київського університету ім. Т. Шевченка

Вересень 1996 Київ, Педагогічний музей України (б. Будинок Центральної Ради) Москва	Виставка, присвячена М. Грушевському, фундаторові української державности	Міністерство культури України, Міністерство освіти України за допомогою Музею історії м. Києва
Вересень 1996 р. Москва Український історичний клюб Москви	Ювілейний вечір і виставка грушевськіяни	В. С. Ідзьо голова Українського Історичного Клюбу в Москві
28 вересня 1996 р. Острог Острозька Академія УІТ	Наукова ювілейна конференція «Велика Волинь в науковій діяльности М. Грушевського». Острозька Академія НАУКМА	Микола Ковальський* Українське Історичне Товариство ім. М. Грушевського в Острозі
29 вересня 1996 р. Львів Львівський університет ім. І. Франка	Наукова конференція: «Михайло Грушевський і сучасна історична наука» Коспонзори: Інститут археографії ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. Інститут історичних досліджень Львівського університету	Ярослав Дашкевич,* Олег Романів,* НТШ у Львові Українське Історичне Товариство
2 жовтня 1996 р. Мюнхен, Український Вільний Університет	Ювілейний вечір присвячений М. Грушевському	Дмитро Злепко* УІТ в Німеччині Григорій Хорунжий Генеральний консулат України в Мюнхені
15 жовтня 1996 р. Париж	Ювілейна наукова конференція, присвячена М. С. Грушевському	Аркадій Жуковський,* НТШ в Европі
27 жовтня 1996 р. Нью Йорк Український Інститут Америки	Ювілейна конференція: «Михайло Грушевський — історик, суспільно-політичний діяч, державотворець»	Л. Винар,* Українська Вільна Академія Наук у США, Українське Історичне Товариство
16 листопада 1996 р. Бостон American Association for the Advancement of Slavic Studies (AAASS)	Сесія, присвячена 130-літтю народження М. Грушевського Річний з'їзд Асоціяції для розвитку славістичних студій (англомовна сесія)	Л. Винар,* О. Сидоренко,* AAACC, Українське Історичне Товариство
6-8 грудня 1996 р. Будапешт	Міжнародна конференція «Роля М. С. Грушевського у відродженні національної української самосвідомости»	Посольство України в Угорщині, Товариство укр. культури в Угорщині. Д. Ткач, Я. Хортяні
14 грудня 1996 р. Торонто	Ювілейний вечір, присвячений 130-літтю народження М. Грушевського	Марія Фішер-Слиж* Осередок УІТ в Торонті ім. О. Оглоблина, НТШ в Канаді

II. Матеріяльні пам'ятки

Дата і місце	*Пам'ятки (таблиці пам'ятники)*	*Ініціятор(и)*
29 вересня 1996 р. Холм Місце народження М. Грушевського	Ювілейне зібрання біля пропам'ятної таблиці М. Грушевського для відзначення його 130-ліття народження в Холмі	Українська громада в Холмі. Делеґація українців з Волинської области
1 жовтня 1996 Київ Київський у-т ім. Т. Шевченка	Відкриття меморіяльної таблиці М. Грушевського біля червоного корпусу К.У. Напис: «Тут, 1886-1894 навчався Михайло Грушевський Великий Український Історик, Перший Президент України».	Ректор Віктор Скопенко, Іван Макогон, скульптор, Антін Ігнащенко, архітект
жовтень 1996 р. Куренівка—Київ вул. Фрунзе, ч. 164 школа Сергія Грушевського	Відкриття меморіяльної таблиці Сергієві Грушевському з написом: «Будинок міського вчилища ім. Сергія Грушевського — видатного педагога, Батька Михайла Грушевського»	Всеукраїнське Т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка, Київська міська державна організація
1996 р. Київ, проєкт пам'ятника М. Грушевському в Києві. Буде збудований біля Будинку Вчителя кол. будинку Української Центральної Ради	Жюрі розглянуло проєкти скульпторів В. Швецова, Ю. Кесельова, С. Загайкевича і інших. Архітектів: В. Лашка В. Дормідонтова, М. Кислого і інших	відзначило проєкт народного художника України В. Чапелика й архітекта Миколи Кислого
1996 р. Відень, Прага, Москва, Тифліс	Відкриття пропам'ятних таблиць М. Грушевського в будинках, у яких він проживав	За допомогою Міжнародного фонду М. Грушевського. Леонід Решодько*, голова.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Опублікована «Хронологія» не є вичерпною. Нашим завданням було перш за все подати проведені конференції і інші імпрези, присвячені М. Грушевському і відзначенню 130-ліття з дня його народження, в хронологічному порядку і в міжнародному маштабі. Хронологія, як допоміжна дисципліна грушевськознавства, допомагає уточнити дати ювілейних святкувань і інших подій, пов'язаних з державними, науковими і суспільно-громадськими відзначуваннями історика.

Важливо підкреслити, що члени Міжнародного Академічного Комітету для вшанування 130-ліття народження Михайла Грушевського, що діяв при Президії УІТ, були ініціяторами або брали участь у багатьох наукових конференціях в Україні, Европі, Америці, Канаді і Австралії. Це перший раз вдалося УІТ при співпраці інших установ і науковців, створити справді міжнародний Комітет. Ми віримо, що всі члени нашого Комітету стануть членами Міжнародного Товариства ім. М. Грушевського при УІТ і тим самим причиняться до дальшого розвитку грушевськознавства в ґльобальному вимірі.

Любомир Винар

ХРОНІКА

МІЖНАРОДНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ КОМІТЕТ ДЛЯ ВШАНУВАННЯ 130-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (МАКМГ)

У 1996 році Комітет і його члени причинилися до успішного і гідного вшанування Михайла Грушевського і його 130-ліття народження. За ініціятивою Комітету і УІТ, при співпраці інших наукових установ, переведено наукові конференції в Україні, Америці, Канаді і Західній Европі. Любомир Винар, голова МАКМГ, у співпраці з членами Екзекутивного комітету, вирішив продовжити цю діяльність і в 1997/98 рр. Деякі наукові конференції заплянованi в Австралії і Канаді та інших країнах перенесено на 1997 рік. Це безпосередньо причинилося до продовження діяльности Комітету. Також в 1998 році заплянованo відзначити, у співпраці з науковими установами в Україні і діяспорі, 100-ліття появи першого тому монументальної *Історії України-Руси* (1898), найвидатнішого твору української історіографії в новітній добі історії України. Також в 1997 і 1998 роках, віримо, появиться англомовний переклад *Історії України-Руси* (д-р Франк Сисин, член УІТ, головний редактор перекладу). Як бачимо, роки 1997-1998 вийнятково важливі для дальшого розвитку грушевськознавства. Треба зауважити, що в даний час плянується також підготова і видання першого випуску дворічника «Михайло Грушевський: статті і матеріяли» (УІТ у співпраці з іншими науковими установами). Віримо, що Комітет зможе допомогти у реалізації цих плянів і тим самим оправдає своє існування після 1996 року.

КОМІСІЯ УІТ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ, ДІЯЛЬНОСТИ І ТВОРЧОСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

У 1988 році постала при УІТ спеціяльна комісія, яка займається вивченням життя і творчости М. Грушевського. Її очолює *Любомир Винар,* голова УІТ. Членами Комісії в 1995/96 роках є такі дослідники: М. Брайчевський (Київ), Ярослав Дзира (Київ), Ярослав Дашкевич (Львів), Ігор Верба (Київ), *Ігор Каменецький* (ЗСА), *Богдан Клід* (Канада), Ігор Гирич (Київ, секретар Комісії), Ярослав Ісаєвич (Львів), *Аркадій Жуковський* (Франція), *Володимир Сергійчук* (Київ), *Френк Сисин* (Канада), *Олександер Сидоренко* (ЗСА, секретар Комісії), *Юрій Шаповал* (Київ), Світлана Панькова (Київ). Як відомо, УІТ видає серійну публікацію «Грушевськіяна», а в наступному році заплянованo видання першого тому збірника «Михайло Грушевський: статті і матеріяли».

СВІТОВА РАДА УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Беручи до уваги розгорнення праці УІТ в Україні, Америці, Европі, Канаді і Австралії, а також рекомендації членів Управи УІТ, покликано до життя світову координаційну Раду, що сповняє *дорадчу функцію* при Президії УІТ. Її члени проживають у різних країнах. Подаємо членів Ради в поазбучному порядку із зазначенням їхньої теперішньої позиції (статусу) в УІТ: *д-р Михайло Брайчевський* (голова Осередку УІТ в Києві), *д-р Олександер Баран* (Вінніпег.

член Президії УІТ в Канаді), *д-р Любомир Винар* (Голова Ради, голова УІТ), *д-р Ярослав Дашкевич* (д. член УІТ, голова Історико-Філософічної Секції НТШ), *д-р Олександер Домбровський* (Нью Йорк, генеральний секретар УІТ), *д-р Аркадій Жуковський* (Париж, член Президії УІТ у Франції, голова НТШ в Европі), *д-р Ярослав Ісаєвич* (Львів, д. член УІТ, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича), *д-р Дмитро Злепко* (Мюнхен, голова Осередку УІТ у Німеччині, продекан УВУ), *д-р Микола Ковальський* (Острог, голова Осередку УІТ в Острозі, проректор Острозької Академії), *д-р Стефан Козак* (Варшава, член Президії УІТ в Польщі, завідуючий катедрою українознавства при Варшавському у-ті), *д-р Володимир Мотика* (Австралія, Представник УІ-УІТ в Австралії, голова Фундації українознавчих студій в Австралії), *д-р Богдан Цюцюра* (Торонто, член Президії УІТ в Канаді, б. ректор УВУ).

Віримо, що Світова Рада допоможе в дальшому розгорненні праці УІТ в різних країнах.

ВИДАННЯ УІТ

У ювілейному році М. Грушевського появилося такі видання УІТ:

Любомир Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації.* Київ, Українське Історичне Товариство, Інститут Української Археографії та Джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, В-во Олени Теліги, 1995, 304 стор.

Володимир Пристайко, Юрій Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934.* Київ, Національна Академія Наук України, Українське Історичне Товариство, Служба Безпеки України, В-во «Україна», 1996, 334 стор.

Михайло Грушевський і львівська історична школа. Редакційна колегія: Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич, Нью Йорк—Львів, 1995, Українське Історичне Товариство, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУкраїни, Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, 1995, 256 стор.

Презентація книжки генерала Пристайка і д-ра Ю. Шаповала відбулася у Києві, 27 вересня 1996 р., і в Нью-Йорку 27 жовтня 1996 під час Ювілейної наукової конференції для вшанування М. Грушевського і 130-ліття його народження.

Презентація книжки д-ра Любомира Винара відбулася під час Ювілейної конференції М. Грушевського в Нью-Йорку, дня 27 жовтня 1996. Автор цієї праці призначив увесь дохід з книжки на видання праць М. Грушевського і про нього.

Члени УІТ і читачі «Українського Історика», які зложать добровільний даток на Видавничий Фонд М. Грушевського при УІТ (добровільні датки від 50.00 дол.)— одержать в подарунок одну із вищезгаданих книжок.

ВИДАВНИЧИЙ ФОНД ІМ. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

При УІТ основано Видавничий Фонд М. Грушевського, призначений виключно на видання праць М. Грушевського і про нього, видання архівних матеріялів, зокрема епістолярної спадщини історика і його родини. Звертаємося

до усіх членів УІТ і передплатників «Українського Історика» зложити одноразову пожертву на цей фонд і уможливити видання праць М. Грушевського і про нього. Плянується перевидати з коментарями «Щоденника» М. Грушевського з гімназійних часів і його «Діяріюш» з початку 20-го століття (хронологічно цей щоденник М. Г. доведений до 1910 року). Ці видання видаються спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. З Інститутом літератури ім. Т. Шевченка НАН України тепер УІТ обговорює питання спільного видання епістолярної спадщини М. Грушевського. У цій справі вже одержано листи від директора Інституту акад. М. Жулинського. Також плянується перевидати збірку статтей Грушевського «Наша політика» з відповідними додатками і коментарями. Управа УІТ розглядає тепер питання видання бібліографії М. Грушевського і про нього бібліографа Б. В. Грановського. Також появляться нові випуски з серії «Грушевськіяна» і перший випуск збірника «Михайло Грушевський: статті і матеріяли». Як бачимо, УІТ заплянувало цілий ряд вийнятково важливих публікацій, що їх зможемо зреалізувати лише з Вашою допомогою. Розчисляємо на Ваше вирозуміння і співпрацю.

Управа УІТ

БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У співпраці з істориками в Україні, Европі, Канаді і Австралії запляновано опрацювати біографічний словник істориків і дослідників допоміжних історичних наук у 20-му столітті. Хронологічно він буде допроваджений до 1996 року. Як окрема частина словника появляться біографічні енциклопедичні нариси істориків в діяспорі. В Україні і на Заході вже тепер існує поважна прогалина відносно основних біографічно-бібліографічних даних про українських науковців. Словник плянується видати в двох мовах: українській і англійській. Віримо, що в цей науково-видавничий проєкт включаться наукові установи в Україні і на Заході. Це буде збірна праця. Вже виготовляються проєкти біографічного запитника. Треба згадати, що перший раз згадано про потребу видання енциклопедичного словника українських істориків ще в 1980-их роках на сторінках «Бюлетеня УІТ».

Просимо надсилати Ваші зауваження і біографічні матеріяли, включаючи автобіографії і бібліографію праць, на адресу Редакції «Українського Історика».

КАТЕГОРІЇ ЧЛЕНСТВА УІТ

УІТ основане на індивідуальному членстві. Також діють в окремих країнах осередки праці УІТ і осередки членів-прихильників Товариства. Під сучасну пору діє Статутова комісія, яка повинна представити проєкт поширеного статуту УІТ для обговорення (члени Комісії в поазбучному порядку: О. Баран, О. Домбровський, О. Сидоренко, Б. Цюцюра. З України М. Брайчевський і М. Ковальський). Також діють в різних країнах і містах Представництва «Українського Історика», що співпрацюють з Управою УІТ.

Під сучасну пору існують такі категорії членів: 1) дійсні члени — активні дослідники історії і допоміжних історичних наук (обговорюється в Україні питання впровадження категорії членів-кореспондентів); 2) члени-прихильники (любителі історії) — кожний передплатник «Українського Історика» є членом-

прихильником УІТ, за вийнятком цих передплатників, які не бажають бути членами); 3) члени-меценати це доживотні дійсні члени і прихильники або установи, які зложать значну пожертву-доживотню членську вкладку, *починаючи* від $500.

Членська вкладка становить в Америці $40 і включає передплату У.І.; в Канаді $45 кан. дол., в Німеччині 70 нім. марок. Цю саму суму становить передплата журналу.

Просимо наших членів і передплатників У.І., по змозі в якнайкоротшому часі, вирівняти ч. вкладки або передплату У.І. за 1995 і 1996 роки. Науково-видавнича діяльність УІТ спирається виключно на вкладки членів і пожертви людей і установ, які розуміють вагу наукових дослідів історії України, що була довгими роками фальсифікована совєтською владою і деколи істориками на Заході. УІТ протягом своєї довголітньої діяльности стояло на сторожі історичної правди про Україну. Наші члени і передплатники були правдивими будівничими історичної науки і давали нам змогу видавати ж. «Український Історик» і інші важливі видання українською і англійською мовами.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Інші матеріяли до «Наукової Хроніки *Українського Історика*» будуть поміщені в наступному числі нашого журналу. Ювілейний том У.І. присвячений виключно М. Грушевському і відзначенню 130-ліття з дня його народження. Також в наступному числі У.І. будуть поміщені рецензії і інші матеріяли з різних періодів української історії.

Редакція «Українського Історика»

ДО СПІВРОБІТНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Манускрипти статтей просимо надсилати в трьох машинописних примірниках до Редактора журналу. Друкуються в УІ лише оригінальні матеріяли, які досі не були друковані. Матеріялів, надісланих рівночасно авторами до іншого журналу, Редакція не приймає. Незамовлених статтей не повертається.

Примітки до статті з відповідними інтервалами треба друкувати, починаючи з останньої сторінки манускрипту. Автор зобов'язаний прислати коротку біо-бібліографічну замітку про себе і два примірники резюме своєї статті (розмір — прибл. 50-75 слів).

В "Українському Історику" уживається правопис Г. Голоскивича або т. зв. «Харківський правопис», затверджений Всеукраїнською Академією Наук і Науковим Товариством ім. Шевченка у 1929 році. Редакція просить авторів У.І. по змозі придержуватися цього правопису. Деколи матеріяли в УІ друкуються сучасним правописом, що його уживається в Україні. Віримо, що Правописна Комісія, що тепер працює в Україні, позитивно розв'яже цю правописну проблему.

Усі примітки у статті й інших матеріялах мають бути понумеровані від числа 1 аж до кінця. Не треба починати нумерацію приміток до кожної сторінки від ч. 1. В «Українському Історику» уживається міжнародна форма бібліографічних цитат. При цитування книжки треба давати перший раз повну бібліографічну цитату, включаючи місце видання і назву видавництва.

Приклад: М. Ю. Брайчевський, *Скарби знайдені і незнайдені,* Київ, «Наукова Думка», 1992, стор. 35 (назви творів в книжках слід підкреслювати).

При другій цитаті цього самого видання подається скорочену форму:

Приклад: М. Ю. Брайчевський, *цит. пр.,* стор. 40 (замість назви даємо *цит. пр.* — цитована праця і сторінку видання).

При цитуванні статтей У.І. додержується також міжнародньої форми цитат.

Приклад: Наталія Полонська-Василенко, «Спогади», *Український Історик,* 1992, т. 32, ч. 1-4, стор. 277-278.

У дальшому цитуванні цієї самої праці уживається скорочену форму:

Наталія Полонська-Василенко, стор. 250, або *Там же,* стор. 51.

Форма цитування неопублікованих архівних матеріялів залишається ця сама (Див. «Український Історик» за 1994 і 1995 роки).

Редакція застерігає за собою право скорочувати манускрипти і виправляти або міняти бібліографічні цитати. У справах незамовлених рукописів, Редакція не листується. Проситься авторів «Українського Історика» придержуватися вищенаведених інструкцій.

Редакція ж. «Український Історик».

НАШІ АВТОРИ

Світлана Абросимова (Дніпропетровськ), дослідниця Литовської метрики і української історіографії, музеології і культури. Член Управи Осередку УІТ в Дніпропетровську, науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею.

Алла Атаманенко (Острог), викладач історії в Острозькій Академії, член Осередку УІТ ім. М. Грушевського в Острозі.

Олександер Баран (Вінніпег), автор численних праць з історії козаччини, історії українських Церков, дослідник історії Закарпаття. Член Президії УІТ в Канаді, б. президент УВАН в Канаді, професор Манітобського університету.

Надія Бортняк (Львів), дослідниця української новітньої історіографії, член УІТ у Львові, наукова співробітниця Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Михайло Брайчевський (Київ), археолог і історик, автор численних праць з ранньої і середньовічної історії України, теорії і методології історії. Голова Осередку УІТ ім. М. Грушевського у Києві, професор університету «Києво-Могилянська Академія», співробітник Археологічного інституту НАН України.

Тамара Булат (Нью Йорк), дослідниця української музикології і культурології, історії української науки, автор численних праць з цих ділянок. Генеральний секретар УВАН у США, член УІТ.

Ігор Верба (Київ), дослідник української історіографії XIX і XX століття, стар. наук. співробітник Інституту української археографії та джерелознавства НАНУкраїни, член Осередку УІТ ім. М. Грушевського в Києві.

Любомир Винар (Кент), автор праць з різних ділянок української історії, української історіографії, історії культури, грушевськознавства, бібліографії і етнічних студій. Президент УІТ і Міжнародного Товариства ім. Грушевського, голова Історичної Секції УВАН, професор Кентського державного університету.

Ігор Гирич (Київ), автор численних праць з історіографії і грушевськознавства, редактор збірників історичних джерел. Член Управи Осередку УІТ ім. Михайла Грушевського у Києві, стар. наук. співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського.

Віктор Гоцуляк (Черкаси), історик, викладач Черкаського педагогічного інституту.

Ярослав Грицак (Львів), дослідник історії України XIX і XX століття, української історіографії, директор Інституту історичних досліджень Львівського університету, член НТШ і УІТ.

Михайло Грушевський (1866-1934), найвидатніший український історик, Голова Української Центральної Ради і перший Президент Української Народньої Республіки, голова НТШ у Львові, голова Українського Наукового Товариства в Києві, керівник історичних установ Української Академії Наук після 1923 року, автор б. 2,000 праць.

Ярослав Дашкевич (Львів), автор праць з багатьох ділянок української історії, філології, сходознавства і бібліографії. Голова Історико-Філософської Секції НТШ у Львові, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, член Українського Історичного Товариства.

Олександер Домбровський (Нью-Йорк), історик, дослідник ранньої історії України, української історіографії, історії Церкви і редактор різних історично-мемуарних збірників. Голова Секції Античної Історії УВАН у США, науковий секретар УІТ, д. член НТШ, УВАН.

Аркадій Жуковський (Париж), історик, картограф, автор праць з різних періодів історії України, українського церковного життя, історіографії. Голова НТШ в Европі, редактор *Енциклопедії Українознавства,* член Управи УІТ, професор УВУ.

Леонід Зашкільняк (Львів), автор історіографічних праць, досліджень з польсько-українських взаємин, професор Львівського університету.

Сергій Кілессо, (Київ), дослідник історії української архітектури, професор архітектури, член УІТ.

Олег Купчинський (Львів), дослідник історичних допоміжних дисциплін, української історіографії. Науковий секретар НТШ у Львові, редактор «Записок НТШ».

Іван Ф. Курас (Київ), Віце-прем'єрміністер України, дослідник найновішого періоду української історії, академік НАН України.

Надія Миронець (Київ), дослідник новітньої історії України, публікатор історичних джерел, професор катедри новітньої історії Київського Університету.

Олександер Оглоблин (Лудлов, 1899-1992), автор численних праць з різних періодів і ділянок української історії, історіографії і допоміжних історичних наук. Член-основник УІТ, голова Історичної Секції УВАН, почесний президент УВАН і УІТ, поч. член НТШ, професор Київського університету, Українського Вільного Університету, Гарвардського Університету, редактор Історичного відділу «Енциклопедії Українознавства». Один з найближчих співробітників ж. «Український Історик».

Світлана Панькова (Київ), історик, архівіст-музеолог. Завідувач Музею і. М. Грушевського в Києві, член УІТ.

Олег Романів (Львів), голова Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, редактор бюлетеня «Вісті НТШ».

Людмила Сакада (Київ), історик, співробітник Інституту історії НАНУкраїни, член УІТ.

А. Санцевич (Київ, помер 1996 р.), дослідник української історіографії і новітньої історії України. Автор численних праць.

Галина Сварник (Львів), історик, археограф, публікатор архівних матеріялів. Завідуюча відділом інформації та наукового використування документів, Центральний Державний Історичний Архів у Львові, член УІТ.

Володимир Сергійчук (Київ), автор численних праць з історії козаччини, історик-архівіст, дослідник найновішої історії України і допоміжних історичних наук. Професор на катедрі історії України в Київському університеті, член Управи УІТ в Києві.

Олександер Сидоренко (Арканзас), історик культурної, політичної і інтелектуальної історії України в 17-18 столітті, дослідник української історіографії. Науковий секретар Міжнародного Товариства ім. М. Грушевського, професор історії Арканзаського державного університету, член Управи УІТ.

Марія Фішер-Слиж (Торонто), голова Товариства прихильників УІТ ім. О. Оглоблина в Торонті.

Леонід Тимошенко (Дрогобич), дослідник політичної і церковної історії України, української історіографії. Член УІТ.

В. Степанков (Кам'янець-Подільський), дослідник історії козаччини, зокрема доби Б. Хмельницького і української історіографії. Член УІТ в Острозі. Автор численних праць.

Ярослав Федорук (Львів), дослідник історії козаччини, історіографії, секретар Історико-Філософської Секції НТШ, наук. співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, член УІТ.

Юрій Шаповал (Київ), дослідник найновішого періоду історії України, зокрема репресивної системи комуністичного тоталітаризму. Автор численних праць з цього періоду, включаючи дослідження справи СВУ, справи т. зв. Українського Національного Центру і інші, член УІТ.

Л. Шацька (Київ), історик літератури, архівар, науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, член УІТ.

Оксана Юркевич (Київ), історик, член Осередку УІТ в Києві.

Оксана Юрова (Київ), співробітник Інституту історії України НАН України.

Олександер Ясь (Київ), дослідник української історіософії і історіографії. Співробітник Інституту історії України НАН України, член УІТ в Києві.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVS'KYI

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

СТАТТІ І ДЖЕРЕЛЬНІ МАТЕРІЯЛИ

ON THE THRESHHOLD OF THE NEW UKRAINE

ARTICLES AND SOURCE MATERIALS

Редакція і вступна стаття
ЛЮБОМИРА Р. ВИНАРА

Edited by
LUBOMYR R. WYNAR

ЗМІСТ: Впровадження. І. На порозі Нової України; II. Самостійна Україна; III. Інформаційні статті; IV. Історія виховання; V. Вільна Україна; VI. Державне будівництво Української Центральної Ради; VII. Джерельні додатки; VIII. Документація; IX. Бібліограція праць М. Грушевського, 1917-1919; X. Фотографії.

278 стор. 1992 ціна $30.00

Available from
The Ukrainian Historical Association, P.O. Box 312, Kent, OH 44240, USA

ANNUAL SUBSCRIPTION — РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА

Америка/U.S.A.:	$40.00 for individuals
Канада/Canada:	$45.00 for individuals (Can. $)
Німеччина/Germany:	$70.00 DM
всі інші країни:	$40.00 індивід. передплата
USA & other countries:	$45.00 for institutions

All other subscriptions must be paid in U.S. dollars.

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ "УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА"

Головне Представництво на Европу:
Dr. O. Wintoniak Verlag
Isatorplatz 3
D-80331 München
Germany

Головне Представництво на США:
Dr. O. Dombrovsky
165-16 Clinton Terrace
Jamaica, New York 11432

Ню Йорк і Ню Джерзі:
Dr. B. Shebunchak
149 Byrd Ave.
Bloomfield, N.J. 07003

Каліфорнія:
Mrs. A. Skop
4168 Woodland Dr.
La Mesa, CA 92041

Пенсільванія:
Prof. K. Dowbenko
4136 Clarenceaux Dr.
Gibsonia, PA 15044

Ілліной, Індіяна:
Wasyl Shuya
6646 Howard Ave.
Hammond, IN 46324

Флорида:
W. Sharko, P.E.
3128 Lake Shore Blvd.
Jscksonville, FL 32210

Австралія:
Dr. V. Motyka
Ukrainian Studies Foundation
P.O. Box 270, Lidcombe,
2141 N.S.W.

Головне Представництво на Канаду:
Mr. Karpo Rohowsky
P.O. Box 95
Etobicoke, Ont. M9C 4V2

Квебек:
Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2

Вінніпеґ:
Ms. L. Tolchinsky
14 Hutton St.
Winnipeg, Man. R2V 4K4

Бавнд Брук:
O. Shevchenko
505 Rolling Hills Rd.
Bridgewater, N.J. 08807

УКРАЇНА

Волинь:
Проф. М. Ковальський
Острозька Академія
вул. Семінарська 2
265620 Острог

Галичина:
К.ф.н. Євген Пшеничний
А/С 105
293320 Дрогобич

Київ:
Олександер Кучерук
Бібліотека ім. О. Ольжича
вул. Трьохсвятительська 4, кв. 117
252001, Київ-1

Львів:
Книгарня Наук. Т-ва Шевченка
Проспект Шевченка, 8
Львів

Головне представництво і адмі істрація «Українського Історика»
"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA
Fax (330) 297-1327